SERGE BERSTEIN
PIERRE MILZA

Ιστορία της Ευρώπης
2

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ 1815-1919

Μετάφραση και σημειώσεις
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια
ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ 2

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ 1815-1919

ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Υπεύθυνοι σειράς: Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς

S. Berstein - P. Milza

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Τόμος 1: 5ος - 18ος αιώνας
Τόμος 2: 1815-1919
Τόμος 3: 1919 ώς σήμερα

SERGE BERSTEIN
PIERRE MILZA

Ιστορία της Ευρώπης
2

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ 1815-1919

Μετάφραση και σημειώσεις
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια
ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire de l'Europe. Nationalismes et Concert Européen, 1815-1919.*

© Hâtier, Παρίσι, 1992
© για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Η μετάφραση έγινε από την γαλλική γλώσσα.

Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 1997

ISBN 960-221-129-6

Διορθώσεις, θεώρηση κειμένου: Δήμητρα Τουλάτου
Στοιχειοθεσία, σελιδοποίηση, φιλμ: Αγγέλα Ζαχαριάδου
Σύνταξη ευρετηρίου: Α. Κ. Δημητρακόπουλος
Επεξεργασία χαρτών: Βιβλιοσυνεργατική
Μοντάζ: Εύη Κώτσου
Εκτύπωση: Φωτοδότης Α.Ε.
Βιβλιοδεσία: Κώστας Δελής

Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα, τηλ. 3806305, 3821813, fax 3838173
Βιβλιοπωλείο στη Στοά του Βιβλίου: Πεσμαζόγλου 5 / Σταδίου 44, 105 64 Αθήνα, τηλ. 3311719

Περιεχόμενα

Πρόλογος 11

Μέρος πρώτο
1815-1848
Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΜΙΑΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

1 Η Ευρώπη της Παλινόρθωσης και η Ιερά Συμμαχία 17

Οι Ευρωπαίοι ηγέτες 19
Η Ευρώπη του 1815 21
Ιερά Συμμαχία: μύθοι και πραγματικότητες 23
Επιτυχία και αστάθεια της νέας ευρωπαϊκής τάξης πραγμάτων 26

2 1830: Πρώτες νίκες του φιλελευθερισμού 29

Η αφύπνιση των «εθνών» 30
Βαλκανική αναταραχή και ελληνική ανεξαρτησία 32
Επανάσταση στη Γαλλία 37
Βρυξέλλες και Βαρσοβία 42
Ο ευρωπαϊκός πυρετός του 1830 45

3 1848: Η «άνοιξη των λαών» 48

Η Γαλλία ανάμεσα σε δύο επαναστάσεις 51
Η μεταδοτικότητα της επανάστασης 57
Επανάσταση στην Αυστρία 60
Επανάσταση στη Γερμανία 63
Επαναστάσεις στην Ιταλία 66
Η άμπωτις 68
Το τέλος του ιταλικού ονείρου 70
Η αποτυχία των Γερμανών φιλελευθέρων 72

4 Η ευρωπαϊκή κοινωνία και η κουλτούρα της στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα 76

Η οικονομική «απογείωση» της δυτικής Ευρώπης 77
Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες ανάμεσα στη μεταβολή και την παράδοση 83
Η κατάσταση της εργατικής τάξης και η απαρχή του σοσιαλισμού 90
Η ρομαντική Ευρώπη 95

Μέρος δεύτερο
1848-1918
ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΙΣΜΩΝ

5 Ο Ναπολέων Γ΄ και η Ευρώπη των εθνών 107

Ο Ναπολέων Γ΄ και η αρχή των εθνικοτήτων 109
Ο αυτοκράτορας εναντίον του τσάρου 112
Η γέννηση του βασιλείου της Ιταλίας 114
Το αναπόφευκτο ζήτημα της Ρώμης 127
Η Πρωσία συνενώνει τη Γερμανία 130
Η μια αυτοκρατορία διώχνει την άλλη 138
Πρώτες ρωγμές στην αυτοκρατορία της Αυστρίας 141

6 Η Ευρώπη του Βίσμαρκ 147

Ο Βίσμαρκ διαιτητής της Ευρώπης 150
Η Τριπλή Συμμαχία 157
Το απόγειο του συστήματος Βίσμαρκ 159

7 Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα 163

Η ακμή του βιομηχανικού καπιταλισμού 164
Οι αντιθέσεις της βιομηχανικής Ευρώπης 169
Δυσχέρειες και αναδιάρθρωση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού 172
Οι Ευρωπαίοι έξω από την Ευρώπη 175
Η Ευρώπη των μεταναστών 178
Η Ευρώπη στο κέντρο του κόσμου 183
Μεταβολή και αδράνεια του αγροτικού κόσμου 190
Αστικοποίηση και μεταβολές στην κατάσταση της εργατικής τάξης 192
Συνδικαλισμός και σοσιαλισμός 195
Θριαμβεύσντες αστοί και «νέα στρώματα» 202

8 Πολιτικά πρότυπα, θρησκείες και κουλτούρες στην Ευρώπη στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα 207

Η Ευρώπη των ελευθεριών, η Ευρώπη του αυταρχισμού 208
Οι θρησκευτικές δυνάμεις: υποχώρηση ή επανάκτηση; 221
Αμφισβήτηση του θετικιστικού προτύπου 225
Η αντιρομαντική αντίδραση 228
Η πολιτιστική επανάσταση του τέλους του αιώνα 234
Οι ευρωπαϊκές κουλτούρες ανάμεσα στον εθνικισμό και τον κοσμοπολιτισμό 237
Γέννηση μιας μαζικής κουλτούρας 240

9 Η σύγκρουση των ευρωπαϊκών εθνικισμών και η πορεία προς τον πόλεμο 246

Η γαλλορωσική συμμαχία 249
Το σύστημα Ντελκασέ 251
1905: πρώτος συναγερμός στο Μαρόκο 253
Η Τριπλή Συνεννόηση 255
Από το βοσνιακό ζήτημα στη δεύτερη μαροκινή κρίση (1907-1911) 257
Ο βαλκανικός πόλεμος και η κούρσα των εξοπλισμών 260
Ιούλιος-Αύγουστος 1914: η εμπλοκή 262
Ο πόλεμος 265

10 Ο «Μεγάλος Πόλεμος» και η ολοκλήρωση της Ευρώπης των εθνών 267

1915-1917: από τον «πόλεμο θέσεων» στον «πόλεμο φθοράς» 270
Η καμπή του 1917 271
1918: το τέλος του εφιάλτη 273
Η Ευρώπη των Βερσαλιών 277

Συμπεράσματα 285

Σημειώσεις του μεταφραστή 287

Ευρετήριο 291

Πίνακας χαρτών και διαγραμμάτων

Η Ευρώπη την επαύριο του συνεδρίου της Βιέννης (1815) 24
Οι σιδηρόδρομοι στην Ευρώπη γύρω στο 1850 84
Οι βαριές βιομηχανίες στη Μεγάλη Βρετανία 84
Οι υφαντουργίες στη Μεγάλη Βρετανία 84
Οι φάσεις της ιταλικής ενοποίησης 122
Οι φάσεις της γερμανικής ενοποίησης 134
Η Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία την επαύριο του συμβιβασμού του 1867 144
Ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 156
Οι μεγάλες τάσεις της οικονομικής εξέλιξης μεταξύ 1850 και 1914 174
Ο πληθυσμός της Ευρώπης στα τέλη του 19ου αιώνα 180
Οι αποικιακές αυτοκρατορίες το 1914 186
Τα πολιτικά καθεστώτα στην Ευρώπη στις αρχές του 20ού αιώνα 212
Εξέλιξη των συνόρων στη βαλκανική «πυριτιδαποθήκη» 264
Η Ευρώπη τον Νοέμβριο του 1918 276
Η Ευρώπη την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 282

Σημείωση του μεταφραστή

Τα ξένα ονόματα και τοπωνύμια αποδίδονται στα ελληνικά, κατά κανόνα σύμφωνα με την εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Larousse-Britannica. Στο Ευρετήριο παρατίθεται σε παρένθεση η αυθεντική γραφή τους. Οι τίτλοι ξένων επιστημονικών, λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών έργων αποδίδονται στα ελληνικά, σύμφωνα με την ίδια εγκυκλοπαίδεια, και ακολουθεί κάθε φορά ο τίτλος του πρωτοτύπου.

Πρόλογος

Η ιστορία της Ευρώπης των «νεότερων χρόνων», που κατά τη γαλλική εκδοχή του όρου τερματίζεται με την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και της Γαλλικής Αυτοκρατορίας, σημαδεύεται από τη σύγκρουση δύο ανταγωνιστικών αντιλήψεων του «διεθνούς συστήματος». Η πρώτη ευνοεί το παιχνίδι των κεντρόφυγων δυνάμεων. Τείνει να διαιωνίσει τη διαίρεση της γηραιάς ηπείρου σε σαφώς διακριτά έθνη και στηρίζεται στο δόγμα της «ευρωπαϊκής ισορροπίας», βάσει της οποίας κανένα κράτος δεν πρέπει να διαθέτει τέτοια ισχύ που θα του επιτρέπει να επιβάλλει στα άλλα την πολιτική του κυριαρχία. Αντιθέτως η δεύτερη επιδιώκει να προκαλέσει τη συνένωση της ηπείρου κάτω από την εξουσία της μιας ή της άλλης χώρας που την απαρτίζουν· απορρέει επομένως από μια θέληση ενοποίησης.

Οι τάσεις αυτές για την αποκατάσταση μιας χαμένης και έντονα μυθοποιημένης ενότητας (της «ρωμαϊκότητας», της «χριστιανοσύνης», του Καρλομάγνου, της γερμανικής Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας) δεν εκφράζονται παρά με όρους κυριαρχίας και ως εκ τούτου η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις χώρες που επικαλούνται τη μια ή την άλλη ιδεολογία είναι αρκετά απλή. Την πρώτη αντίληψη υιοθετούν τα μικρά κράτη και γενικά όλα εκείνα που σε μια δεδομένη στιγμή της ιστορίας φοβούνται μήπως γίνουν θύματα ιμπεριαλιστικών βλέψεων των μεγάλων δυνάμεων. Στη δεύτερη προσδένονται τα έθνη που ο δυναμισμός τους τα έφερε στην πρώτη γραμμή και που επιδιώκουν να αναλάβουν από μόνα τους την κληρονομιά μιας κοινότητας πεπρωμένων, πολλές φορές συνενωμένων σε μια προσπάθεια πανευρωπαϊκού προσανατολισμού.

«Ρωμαίος» αυτοκράτορας και ως εκ τούτου κληρονόμος μιας αντίληψης του κόσμου που δεν μπορεί παρά να είναι γενική, ο Κάρολος Ε΄ (1500-1558) προσπαθεί να περάσει στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα το περιεχόμενο ενός τίτλου που το τέλος του Μεσαίωνα είχε καταστήσει τελείως εξωπραγματικό. Ο Φίλιππος Β΄ (1527-1598) και οι Αψβούργοι της Ισπανίας με τις διεκδικήσεις τους προβάλλουν μια αντίληψη αυστηρού καθολικισμού, η οποία τείνει να επιβληθεί στη σπαρασσόμενη από τη Μεταρρύθμιση Ευρώπη. Την εποχή του Φερδινάνδου Β΄ (1578-1637), οι ενέργειες των Αψβούργων της Βιέννης και των συμμάχων τους στον Τριακονταετή Πόλεμο (1618-1648) εμπνέονται από το πνεύμα ανάκτησης των διαμαρτυρόμενων χωρών από την παπική Αντιμεταρρύθμιση. Και όταν η επαναστατική Γαλλία ρίχνεται με τη σειρά της στην περιπέτεια μιας ευρωπαϊκής κατάκτησης, το κάνει στο όνομα των «νέων ιδεών»

που μισός αιώνας φιλοσοφικού ενθουσιασμού είχε διαδώσει σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Αυτές οι ιμπεριαλιστικού χαρακτήρα προσπάθειες αποτυγχάνουν η μια μετά την άλλη, προσκρούοντας στην επίμονη αντίσταση των εθνών που προβάλλουν ως δόγμα τη σωτήρια ιδέα της «ευρωπαϊκής ισορροπίας». Καθεμία όμως αφήνει στην Ευρώπη το σημάδι της. Μίγμα, ακόμα αδιευκρίνιστο, αντίπαλων ομάδων στην αυγή των νεότερων χρόνων, η Ευρώπη βλέπει στον αιώνα του Διαφωτισμού τις απαρχές μιας συλλογικής συνείδησης. Η Γαλλική Επανάσταση, οι ναπολεόντειες κατακτήσεις, οι επιπτώσεις των οποίων γίνονται αισθητές σε διάφορους βαθμούς από το ένα άκρο της ηπείρου στο άλλο, στη συνέχεια η συμμαχία των λαών, που ανακαλύπτουν τον εαυτό τους χάρη στον γαλλικό ιμπεριαλισμό –στο μύθο του Βαλμύ[2] απαντά εκείνος της Λειψίας, η «μάχη των εθνών» που οι σύμμαχοι έδωσαν τον Οκτώβριο του 1813 εναντίον των στρατιών του Ναπολέοντα–, είναι στην κυριολεξία γεγονότα πανευρωπαϊκού βεληνεκούς.

Η ήττα του Ναπολέοντα το 1815 σημαδεύει την αποτυχία μιας προσπάθειας ιμπεριαλιστικής ενοποίησης, συγχρόνως όμως συνιστά για την ιστορία της Ευρώπης μια μείζονα ημερομηνία, με την έννοια ότι αποκαλύπτει στους Ευρωπαίους το βάρος που μπορούν να αποκτήσουν συνενωμένα τα συμφέροντα και οι δυνάμεις τους. Βεβαίως, η αλληλεγγύη που εκ των πραγμάτων αποκαταστάθηκε ανάμεσα στους αντιπάλους της αυτοκρατορικής Γαλλίας δεν μπορεί να διαρκέσει παρά μόνο εάν, πέρα από τις συγκυριακές συμμαχίες, τα έθνη που απαρτίζουν την Ευρώπη αποφασίσουν να μην αφήσουν στην τύχη τη φροντίδα της ρύθμισης των σχέσεών τους και εάν μπορέσουν να προαγάγουν σχήματα ικανά να μεταφράσουν κοινές προθέσεις σε κοινή πολιτική.

Δέκα χρόνια μετά τη νίκη των συμμάχων, η πραγματικότητα έρχεται να ξεκαθαρίσει τις ψευδαισθήσεις που επικρατούσαν την επαύριο του συνεδρίου της Βιέννης. Πράγματι, στα χρόνια που ακολουθούν την επαναφορά του Παλαιού Καθεστώτος, οι συνέπειες των ιδεών που διαδόθηκαν από την επαναστατική Γαλλία ενεργούν ως καταλύτης για τον μετασχηματισμό της Ευρώπης της Παλινόρθωσης[3]. Σιγά σιγά, ο φιλελευθερισμός μεταβάλλει το περιεχόμενο των πιο συντηρητικών μοναρχιών. Ο εθνικισμός δεν χαρίζεται σε κανένα από τα μεγαλοπρεπή πολιτικά οικοδομήματα που ορθώθηκαν στη διάρκεια των αιώνων με πολέμους, γάμους και κληρονομιές, σε μια Ευρώπη όπου ο λαός είναι κληρονομικό αγαθό το οποίο μεταβιβάζεται με διαθήκη. Η Ευρώπη αλλάζει πρόσωπο, αλλά τα πάθη που τη συγκλονίζουν γίνονται αισθητά σε ολόκληρη την ήπειρο. Γεννιέται μια *ευρωπαϊκή κοινή γνώμη,* και ο πολλαπλασιασμός των πάσης φύσεως συνεδρίων τα οποία επιφορτίζονται με την επικύρωση των πραγματοποιούμενων μετασχηματισμών αποδεικνύει ότι η συνειδητοποίηση που επέφερε το 1815 έχει προεκτάσεις σε όλη τη διάρκεια του αιώνα. Μέχρι πού φτάνει αυτή η συνειδητοποίηση; Όχι πολύ μακριά, αν αναλογιστεί κανείς την αναζωπύρωση των πολέμων ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς λαούς. Αν όμως λάβει κανείς υπόψη τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν –αναμφίβολα υποτυπώδεις αλλά υπαρ-

κτές– ώστε η συνειδητοποίηση αυτή να φέρει πρακτικά αποτελέσματα, θα πρέπει να παραδεχθεί ότι η έννοια της *Ευρώπης* δεν σταμάτησε να προοδεύει.

Από την Ιερά Συμμαχία έως τα ευρωπαϊκά συνέδρια του δεύτερου ημίσεος του αιώνα που επιχειρούν να ρυθμίσουν αποικιακές διαφορές ή διενέξεις των μεγάλων δυνάμεων, δημιουργείται μια, ακόμα παραπαίουσα, ευρωπαϊκή οργάνωση, η οποία υποκαθιστά τις ηγεμονικές απόπειρες των προηγούμενων αιώνων. Δεν εξαλείφει φυσικά την πίεση που ασκούν οι εθνικισμοί, οι οποίοι φαίνεται να βγαίνουν νικητές σ' αυτό τον αιώνα του θριάμβου των εθνών. Τουλάχιστον, γίνεται φανερό ότι η Ευρώπη ανακαλύπτει κοινά συμφέροντα και διαισθάνεται μια έμπρακτη αλληλεγγύη που τη βοηθά να συγκροτηθεί στις αντιλήψεις των ανθρώπων την ίδια στιγμή που ο θόρυβος και ο παροξυσμός των εθνικών συγκρούσεων φαίνονται να καταλαμβάνουν το προσκήνιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η Ευρώπη της Παλινόρθωσης και η Ιερά Συμμαχία

• Την επαύριο της ήττας του Ναπολέοντα, οι νικητές συγκαλούν το συνέδριο της Βιέννης για να ξαναχαράξουν το χάρτη της Ευρώπης. Σκοπός είναι να σβηστεί εντελώς μια εικοσιπενταετία επαναστατικών αναταραχών ώστε να επανέλθουν τα πράγματα στο Παλαιό Καθεστώς.

• Το συνέδριο αναλαμβάνει λοιπόν ένα έργο παλινόρθωσης. Μεγαλείο εκείνων των ωραίων καιρών που νοσταλγούν οι πρίγκιπες και οι μεγάλοι του κόσμου, διατράνωση της αρχής της νομιμότητας των δυναστειών, επιστροφή στις δολοπλοκίες και στους χειρισμούς της διπλωματίας του 18ου αιώνα: ήρθε η ώρα να δοξαστεί μια χρυσή εποχή, της οποίας επιζητείται η αναβίωση.

• Το συνέδριο της Βιέννης θα προσπαθήσει να ικανοποιήσει τις αξιώσεις των τεσσάρων μεγάλων νικητών του Ναπολέοντα, ανταποκρινόμενο, στο μέτρο του δυνατού, στην ακόρεστη όρεξή τους για νέα εδάφη. Θα αναζητήσει επίσης μια ισορροπία ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις, που είχε διαταραχθεί με τον Ναπολέοντα και που καμιά απ' αυτές τις δυνάμεις δεν θα δεχόταν στο εξής να αμφισβητηθεί προς όφελος των ανταγωνιστών της. Σ' αυτό το παιχνίδι υπερισχύουν οι φιλοδοξίες των μοναρχών, όχι όμως και οι εθνικές βλέψεις που τόσο μεγάλο ρόλο είχαν παίξει στην πτώση της Γαλλικής Αυτοκρατορίας.

• Υπάρχει και η άλλη όψη του νομίσματος. Για να διατηρήσει την Ευρώπη που μόλις έφτιαξε στα μέτρα των παλαιών δυναστειών, παραβλέποντας ηθελημένα τις επιθυμίες και τη θέληση των λαών, η κοινότητα των ηγεμόνων της ηπείρου πρέπει να προβλέψει τα όργανα εξαναγκασμού που θα της επιτρέψουν να αντιμετωπίσει τα αναμενόμενα κινήματα διαμαρτυρίας. Περιβεβλημένο με τους μυστικι-

στικούς τόνους του συμφώνου της «Ιεράς Συμμαχίας» ή με την πιο απτή πραγματικότητα του «συστήματος Μέτερνιχ», συνάπτεται ουσιαστικά το 1815 ένα σύμφωνο αμοιβαίας βοήθειας των μοναρχών εναντίον των κινδύνων επαναστατικής ανατροπής, το οποίο εξασφαλίζει, μέχρι το 1832, την πάταξη όλων των ευρωπαϊκών φιλελεύθερων ή εθνικών κινημάτων.

• Όμως αυτή η αναγκαστική αλληλεγγύη των ευρωπαϊκών δυνάμεων εναντίον κάθε προσβολής της τάξης πραγμάτων του 1815 είναι μικρής διάρκειας· πολύ σύντομα η τάξη αυτή τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Μετά την πτώση της Γαλλικής Αυτοκρατορίας, η Ευρώπη έπρεπε να ανοικοδομηθεί. Η Γαλλική Επανάσταση και στη συνέχεια ο Ναπολέων είχαν χαράξει και ξαναχαράξει τα σύνορα των κρατών, περιορίζοντας τα μεν, αυξάνοντας την ισχύ των δε, αποφασίζοντας αμετάκλητα για την τύχη τους, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις επιθυμίες και τα συμφέροντα των λαών περισσότερο απ' ό,τι το είχαν κάνει οι μεγάλες δυναστείες που βασίλευαν εδώ και αιώνες. Η Πρωσία είχε χάσει τα μισά της εδάφη, αλλά οι πελάτες του Ναπολέοντα είχαν ανταμειφθεί για τη σχετική τους πίστη με βασιλικούς τίτλους και εδαφικές παραχωρήσεις, όπως οι ηγεμόνες της Σαξονίας και της Βαβαρίας.

Η Γαλλική Επανάσταση και η Γαλλική Αυτοκρατορία είχαν μεταβάλει όχι μόνο τα σύνορα αλλά και το περιεχόμενο αυτής της Ευρώπης: εισαγωγή του αστικού κώδικα, κατάργηση των προνομίων, της δουλοπαροικίας, της δεκάτης, των φεουδαρχικών δικαιωμάτων, συνεκτική και συγκεντρωτική δημόσια διοίκηση, δικαστικοί θεσμοί αναδιοργανωμένοι κατά το γαλλικό πρότυπο, μεγαλύτερη θρησκευτική ανοχή – ολόκληρη η παλιά, μακραίωνη δομή της μοναρχικής Ευρώπης είχε τιναχθεί στον αέρα.

Ακόμα πιο σημαντικές ήταν οι επαναστατικές μεταβολές που είχαν επέλθει στις συνειδήσεις. Η Ευρώπη του 1815 μιλούσε μια καινούργια γλώσσα: η ελευθερία, η ισότητα απέναντι στο νόμο, το δικαίωμα των λαών για αυτοδιάθεση είχαν γίνει αρχές που εκφράζονταν ευρέως και με τέτοια βαρύτητα ώστε οι ηγεμόνες του Παλαιού Καθεστώτος που είχαν επιβληθεί στον Ναπολέοντα να έχουν αναγκαστεί να τις επικαλεστούν για να ξεσηκώσουν τους λαούς τους εναντίον του «Γάλλου τυράννου».

Την επαύριο της νίκης εναντίον της Γαλλίας, μέσα στην ευφορία της πτώσης εκείνου που έκανε την Ευρώπη να τρέμει επί δεκαπέντε χρόνια, καθένας αναμένει από την ειρήνη την ικανοποίηση των ελπίδων και των συμφερόντων του. Οι μεγάλες νικήτριες δυνάμεις προτίθενται κυρίως να «αποκαταστήσουν τον πολιτισμό», δηλαδή να εξαφανίσουν διαμιάς τις καινοτομίες που εισήγαγε στην ήπειρο το επαναστατικό πνεύμα. Γρήγορα ωστόσο γίνεται φανερό πως η ανοικοδόμηση της Ευρώπης δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς να ληφθεί υπόψη η θέληση των λαών που χρειάστηκε να κινητοποιηθούν για τη συντριβή του Ναπολέοντα.

Σ' αυτό προστίθενται οι συχνά αντιτιθέμενες επιθυμίες των νικητών που καθιστούν απαραίτητη την προσφυγή στη διαιτησία και τη συνεννόηση.

Για να συντονιστεί η «παλινόρθωση», για να δεσμευτεί το σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών στη διαμόρφωση της «νέας» τάξης, η οποία θα διαρρήξει τους δεσμούς με εκείνη που εδραίωσε η Γαλλική Επανάσταση, συνέρχεται το Σεπτέμβριο του 1814 το συνέδριο της Βιέννης. Είναι η πρώτη συνέλευση στην οποία αντιπροσωπεύεται το σύνολο των κρατών της Ευρώπης και σηματοδοτεί την, υποτυπώδη βέβαια, απαρχή των προσπαθειών για την οργάνωση της ηπείρου.

«Το συνέδριο δεν προχωρεί, χορεύει», αναφωνεί κατενθουσιασμένος ο γηραιός πρίγκιπας ντε Λιν, ογδοντάχρονος επιζών της ένδοξης διπλωματίας του προηγούμενου αιώνα, ο οποίος θα πληρώσει με τη ζωή του την αδιάλειπτη συμμετοχή του στους εορτασμούς που οργανώνονται στα παρασκήνια του συνεδρίου. Περίεργο συνέδριο, τέλος πάντων, αυτή η συγκέντρωση που συγκαλέστηκε για να ασχοληθεί με ένα ιδιαίτερα σοβαρό θέμα –την αναδιοργάνωση της Ευρώπης– και που εμφανίζεται στα μάτια των συγχρόνων ως η μεγάλη γιορτή του αναστημένου Παλαιού Καθεστώτος...

Τίποτε δεν λείπει για να ενισχύσει αυτή την εντύπωση συνεχούς γιορτής που προσφέρει η συνάθροιση της Βιέννης: ούτε η ποιότητα των συμμετεχόντων ούτε η φύση των εορτασμών. Απ' όλη την Ευρώπη συρρέουν στην πρωτεύουσα των Αψβούργων πολλές χιλιάδες άνθρωποι. Εγκαθίστανται με το προσωπικό τους διακόσιες δεκατρείς επίσημες αντιπροσωπείες. Διακρίνονται δεκαπέντε μέλη οικογενειών που βρίσκονται στο θρόνο, περισσότεροι από διακόσιους πρίγκιπες κάθε λογής. Μέχρι τον Ιούνιο του 1815 διαδέχονται το ένα το άλλο, χωρίς διακοπή, δείπνα, δεξιώσεις, χοροί ματαμφιεσμένων, τεράστια κυνήγια. Η επιστροφή του Ναπολέοντα από την Έλβα και οι «εκατό ημέρες» ελάχιστα ταράζουν τους αλλεπάλληλους εορτασμούς.

Αλλά οι γιορτές για την παλινόρθωση της Ευρώπης του Παλαιού Καθεστώτος, που απελευθερώθηκε από έναν εφιάλτη είκοσι πέντε χρόνων, δεν εμποδίζουν τις ραδιουργίες να συνεχίζονται αδιάπτωτα. Αυτή η αναβίωση των διπλωματικών ηθών του 18ου αιώνα είναι εξαιρετικά επιδεκτική σε επιχειρήσεις κατασκοπείας, διαφθορά, αυλικές ερωτοδουλειές. Για να ανοικοδομηθεί η μελλοντική Ευρώπη επαναφέρονται, χωρίς αναστολές, οι πρακτικές της Ευρώπης του παρελθόντος. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό σημάδι της θέλησης για παλινόρθωση που διακρίνει τα περισσότερα πρόσωπα του συνεδρίου της Βιέννης.

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΗΓΕΤΕΣ

Στην πραγματικότητα, η συμμετοχή των αντιπροσωπειών που ήρθαν από πολλές χώρες είναι ένα τέχνασμα. Προσκεκλημένες στις γιορτές, οι μικρές δυνάμεις κρατούνται στο περιθώριο των διαβουλεύσεων. Η τύχη της Ευρώπης ρυθμίζεται από τους αντιπροσώπους των μεγάλων δυνάμεων, και οι πιο γνωστοί πο-

λιτικοί άνδρες της εποχής στήνουν στην ήπειρο ένα θέατρο στα μέτρα των ηγεμόνων του Παλαιού Καθεστώτος τους οποίους αντιπροσωπεύουν στη Βιέννη.

Τον κύριο ρόλο έχει ο Βρετανός Κάσλρη, πνεύμα ευέλικτο και επιτήδειο κάτω από μια ηθελημένα ψυχρή εξωτερική εμφάνιση, ιδιοσυγκρασία πραγματιστική που δεν δίνει καμία σημασία στο άκαμπτο πρωτόκολλο των διπλωματών του Παλαιού Καθεστώτος. Πρέπει να λεχθεί ότι έχει μεγάλα περιθώρια να κάνει ακουστή τη φωνή της Αγγλίας δεδομένου ότι αυτή, ενδιαφερόμενη κυρίως για εμπορικά και αποικιακά οφέλη, δεν αναμένει από το συνέδριο καμία εδαφική επέκταση παρά μόνο την αποκατάσταση της ευρωπαϊκής ισορροπίας.

Αυτός είναι επίσης ο στόχος που επιδιώκει ο επικεφαλής της αυστριακής αντιπροσωπείας, ο πρίγκιπας Μέτερνιχ, επιδέξιος και συνετός διπλωμάτης ο οποίος, αφού συμβούλευσε τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο να προσεγγίσει την αυτοκρατορική Γαλλία, αποδείχθηκε ένας ιδιαίτερα δραστήριος συντελεστής της πτώσης του Ναπολέοντα. Η ευρωπαϊκή ισορροπία όμως, όπως την αντιλαμβάνεται ο Μέτερνιχ, διαφέρει σε δύο ουσιαστικά σημεία από εκείνη του Κάσλρη. Μεγάλος άρχοντας του Παλαιού Καθεστώτος, τυφλωμένος από το μίσος του για τη Γαλλική Επανάσταση, ο Αυστριακός καγκελάριος σκέπτεται πως η ισορροπία δεν μπορεί να οικοδομηθεί παρά σε μια Ευρώπη αυστηρά συντηρητική, στην οποία η ελάχιστη διάθεση αλλαγής αμέσως θα καταπνίγεται. Εκτιμά δε ότι αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο εφόσον το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, μετά την αποκατάστασή του από τους συμμάχους, τεθεί υπό την εγγύηση της συντηρητικής δύναμης της Αυστρίας.

Σύμφωνοι επί της αρχής, όχι όμως και στις μεθοδεύσεις, οι Μέτερνιχ και Κάσλρη έχουν και οι δύο τον ίδιο αντίπαλο: τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, ο οποίος συνήθως προεδρεύει ο ίδιος της ρωσικής αντιπροσωπείας, υπαγόμενης τυπικά στον υπουργό των Εξωτερικών Νέσελροντ. Όχι εντελώς αδικαιολόγητα, ο Αλέξανδρος θεωρεί τον εαυτό του ως τον πρωτεργάτη της συμμαχίας που γκρέμισε τη ναπολεόντεια ισχύ. Σε μεγάλο βαθμό όμως τρέφει και ο ίδιος τις ευρωπαϊκές φιλοδοξίες του ηττημένου Ναπολέοντα. Ονειρεύεται, πράγματι, να δει να γεννιέται από το συνέδριο της Βιέννης μια ομοσπονδία των ευρωπαϊκών κρατών στην οποία θα τεθεί επικεφαλής. Αυτή η ιδέα της ενωμένης Ευρώπης προκαλεί την ανησυχία των Αυστριακών όπως και των Άγγλων, αν και για διαφορετικούς λόγους. Θα πρέπει να προστεθεί ότι ο τσάρος ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το μέλλον αυτού του «μεγάλου ασθενούς της Ευρώπης» στον οποίο εξελίσσεται η Οθωμανική Αυτοκρατορία, διότι επιδιώκει να θέσει υπό την προστασία του τους ορθόδοξους λαούς των Βαλκανίων – πράγμα που τον φέρνει σε ανταγωνισμό με την Αυστρία η οποία θεωρεί τη βαλκανική χερσόνησο ως αποκλειστικά δικό της χώρο επέκτασης. Συγχρόνως επιδιώκει να αποκτήσει τον έλεγχο των Στενών που θα του έδινε έξοδο στην ανατολική Μεσόγειο (προς μεγάλη ταραχή των Άγγλων, των οποίων η ηγεμονία στην περιοχή αυτή είναι απόλυτη). Μετά απ' αυτά εύκολα καταλαβαίνει κανείς γιατί οι διχογνωμίες των νικητών γρήγορα οδήγησαν σε κατάρρευση την απατηλή αλληλεγγύη των μαχών.

Δίπλα σε αυτές τις τρεις μεγάλες προσωπικότητες της ευρωπαϊκής πολιτικής, οι άλλοι δεν είναι παρά κομπάρσοι, ακόμα και ο βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Γ΄ και ο υπουργός του Χάρντενμπεργκ, οι οποίοι συνεπικουρούν τον τσάρο με αντάλλαγμα διαβεβαιώσεις για εδαφικές παραχωρήσεις. Το ίδιο και ο ικανός Ταλεϋράνδος, τόσο άνετος σ' αυτό τον αριστοκρατικό κύκλο του 18ου αιώνα, ο οποίος καταφέρνει να υποβαθμίσει το γεγονός ότι η Γαλλία είναι μια ηττημένη δύναμη και, χειριζόμενος τις αντιπαλότητες ανάμεσα στους συμμάχους, να αποφύγει τον υποβιβασμό της χώρας του σε δευτερεύοντα ρόλο.

Παίρνοντας θέση, για λόγους τακτικής και με την έγκριση του Λουδοβίκου ΙΗ΄, υπέρ της νομιμότητας και της δικαιοσύνης –«που είναι προς όφελος όλων»– ο Ταλεϋράνδος γίνεται στο συνέδριο της Βιέννης η φωνή των μικρών κρατών, αντιπαρατάσσοντας στο σύστημα της ισορροπίας με βάση τη μοιρασιά την ιδέα ότι «η κυριαρχία δεν μπορεί να εξασφαλίζεται απλώς και μόνο με την κατάκτηση, ούτε να περιέρχεται στον κατακτητή εάν ο ηγεμόνας δεν του την παραχωρεί». Παρ' όλα αυτά, οι βρετανικές και αυστριακές απόψεις επικρατούν τελικά και το συνέδριο προχωρεί στην επαναχάραξη της Ευρώπης με βάση ακριβώς την αρχή της ισορροπίας.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ 1815

Κυριαρχούμενη από τη μέριμνα να εξασφαλίσει την ευρωπαϊκή ισορροπία, η εδαφική διευθέτηση του συνεδρίου της Βιέννης βρίσκει ένα πρόσχημα που της προσφέρουν οι αξιώσεις του Ταλεϋράνδου: την παλινόρθωση των *νόμιμων* δυναστειών[4]. Απερίσκεπτη εξομοίωση! Οι νόμιμες δυναστείες θα γίνουν στα μάτια πολλών Ευρωπαίων οι συνεργοί συμφωνιών που γκρεμίζουν τις εθνικές ελπίδες των λαών.

Πράγματι, η ισορροπία διευθετείται σύμφωνα με τη διάθεση των νικητών για ισχύ. Η Αγγλία είναι η πιο επιδέξια. Οι αξιώσεις της είναι αποικιοκρατικής μορφής, και στην Ευρώπη φροντίζει να εξασφαλίσει μόνο σημεία στήριξης ή ναυτικές βάσεις: τη νησίδα της Ελιγολάνδης στα ανοικτά της Δανίας, τη Μάλτα και τις νήσους του Ιονίου στη Μεσόγειο που, μαζί με το Γιβραλτάρ το οποίο κατέχει εδώ κι έναν αιώνα, της επιτρέπουν να κυριαρχεί στρατηγικά στη θάλασσα. Προβαίνει επιπλέον σε μια αριστοτεχνική κίνηση που αποσκοπεί να απαγορεύσει στους Γάλλους οποιοδήποτε εγχείρημα προς τη φλαμανδική ακτή και την Αμβέρσα: τη σύσταση ενός ενιαίου βασιλείου από το Βέλγιο και την Ολλανδία, του βασιλείου των Κάτω Χωρών, το οποίο εμπιστεύεται στην οικογένεια της Οράγγης.

Μια τέτοια μετριοπάθεια δεν ταιριάζει στη θέληση για ισχύ των άλλων νικητών. Η Ρωσία, χωρίς να λάβει όλα όσα επιθυμούσε (μήπως όμως δεν επιθυμούσε να ενωθεί η Ευρώπη υπό την αιγίδα της;), έχει τα μεγαλύτερα κέρδη. Τα

δύο τρίτα της Πολωνίας, μαζί με τη Βαρσοβία, αυξάνουν τη διείσδυσή της στην κεντρική Ευρώπη. Η απόκτηση της Φινλανδίας στο βορρά και της Βεσσαραβίας –που αφαιρέθηκε από τον σουλτάνο– στο νότο, τη φέρνουν προς τους δύο θαλάσσιους χώρους που περιβάλλουν την ευρωπαϊκή ήπειρο, την οποία ονειρεύεται να εξουσιάσει.

Οι αποφασιστικότερες μεταβολές όμως αφορούν την Πρωσία και την Αυστρία. Η Πρωσία παίρνει τη σουηδική Πομερανία και το μεγαλύτερο μέρος της Ρηνανίας. Δεν είναι ακόμα η πρώτη δύναμη στην Ευρώπη, όπως την είχε κάνει να ελπίσει η βοήθεια προς τον τσάρο, προχωρεί όμως με μεγάλα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση. Πολύ περισσότερο που η Αυστρία, με μια μεταβολή, τις συνέπειες της οποίας κανένας δεν φάνηκε να έχει τη στιγμή εκείνη αντιληφθεί, βλέπει να υλοποιούνται οι προς νότο βλέψεις της, πράγμα που την εκτρέπει από το γερμανικό θέατρο των εξελίξεων. Η ανάκτηση του Τυρόλου και του Ζάλτζμπουργκ σε βάρος της Βαβαρίας καθιερώνει μια κατάσταση προγενέστερη της Γαλλικής Επανάστασης. Εκτός όμως από τις ιλλυρικές επαρχίες λαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας Ιταλίας, που αποτελείται από το λομβαρδοενετικό βασίλειο. Τέλος, η επιθυμία της να καταστεί υπεράλπεια δύναμη ενισχύεται ακόμα περισσότερο με την απόκτηση του μεγάλου δουκάτου της Τοσκάνης του αρχιδούκα Φερδινάνδου και του δουκάτου της Πάρμας της παλιάς αυτοκράτειρας των Γάλλων Μαρίας-Λουίζας, δεύτερης συζύγου του Ναπολέοντα Α΄.

Τέτοιες επεκτάσεις δεν μπορούσαν να γίνουν χωρίς να δυσαρεστήσουν μερικούς από τους πρώην συμμάχους, θύματα των ορέξεων των μεγάλων. Αυτή ήταν η περίπτωση της Σουηδίας όπου ο Μπερναντότ, ενώ έγινε βασιλικός πρίγκιπας, κράτησε αποστάσεις από τη γενέτειρα χώρα του και από τις παλιές του επαναστατικές πεποιθήσεις, σε σημείο να ηγηθεί ενός σουηδικού στρατιωτικού σώματος στο πλευρό των συμμάχων κατά τις εκστρατείες του 1814 και του 1815. Έχοντας χάσει τη σουηδική Πομερανία προς όφελος της Πρωσίας και τη Φινλανδία προς όφελος της Ρωσίας, πήρε σε αντιστάθμισμα τη Νορβηγία. Ωραίο παράδειγμα επιστροφής στα διπλωματικά ήθη του 18ου αιώνα, που ερχόταν εξάλλου να επιβεβαιώσει ο διαμελισμός της Πολωνίας ανάμεσα στις τρεις δυνάμεις για τις οποίες ένα «τμήμα της Πολωνίας» ήταν στοιχείο της παραδοσιακής τους διπλωματίας: την Αυστρία, την Πρωσία και την Αυτοκρατορία των τσάρων.

Η Γαλλία, μεγάλη ηττημένη από τον πόλεμο που διεξήγαγε εναντίον της Ευρώπης, αποδυναμώνεται χωρίς να διαμελιστεί και σε μεγάλο βαθμό επανέρχεται στα σύνορα του 1789. Επικρατεί καχυποψία σχετικά με τις προθέσεις της και δημιουργείται μια ζώνη κρατών-φραγμών για να εμποδιστεί μελλοντική της επέκταση. Εκτός από τις Κάτω Χώρες, η πρωσική Ρηνανία, η ελβετική συνομοσπονδία, της οποίας διακηρύσσεται η ουδετερότητα, και το βασίλειο της Σαβοΐας, διευρυμένο με την παλιά Δημοκρατία της Γένοβας, αποτελούν οχυρά επιφορτισμένα με την επιτήρηση του «Μεγάλου Έθνους», στους κόλπους του οποίου, παρά την αποκατάσταση της νομιμότητας, υποβόσκει αισθητά η επανα-

στατική φλόγα. Με την ίδια κίνηση οι κύριοι του παιχνιδιού στο συνέδριο της Βιέννης πετυχαίνουν να εξαλείψουν από τα μάτια της Ευρώπης είκοσι χρόνια κατακτήσεων και προσαρτήσεων, αφήνοντας να εντυπωθεί μόνο η εικόνα μιας επαναστατικής Γαλλίας καταπιεσμένης από τους μονάρχες του Παλαιού Καθεστώτος, μιας Γαλλίας θεματοφύλακα των ευγενών αρχών του 1789 –τις οποίες λησμονεί κανείς ότι δεν τις είχε καθόλου εφαρμόσει όταν είχε τα μέσα–, τέλος μια Γαλλία, που παραμένει η ελπίδα των λαών της Ευρώπης, απογοητευμένοι καθώς είναι από ένα συνέδριο από το οποίο άλλα πράγματα ήλπιζαν και όχι την ανεπιφύλακτη παλινόρθωση της παλιάς τάξης πραγμάτων.

Προς αυτήν στρέφονται τα βλέμματα των Πολωνών πατριωτών που, παρά τη θέλησή τους, βρέθηκαν να ανήκουν στην Πρωσία, την Αυστρία και τη Ρωσία· των Βέλγων που υποτάχτηκαν σε έναν ξένο πρίγκιπα· των Ιταλών που προς στιγμήν είχαν πιστέψει στην προσεχή ενοποίηση της χώρας τους και που τώρα απελπίζονται βλέποντάς τη να κατακερματίζεται σε επτά κράτη· ακόμα και των Γερμανών, που βρίσκονται χωρισμένοι σε τριάντα εννέα βασίλεια ή πριγκιπάτα, μόνος σύνδεσμος των οποίων είναι μια ανίσχυρη δίαιτα[5], γελοίο σύμβολο ενός θρυμματισμένου ονείρου ενοποίησης. Όσο για τους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων, τους οποίους η Γαλλική Αυτοκρατορία είχε αφήσει να διαφανεί η δυνατότητα αποτίναξης του πολύχρονου οθωμανικού ζυγού, η ελπίδα χειραφέτησής τους απομακρύνεται μαζί με τις ψευδαισθήσεις της Ευρώπης.

Έχοντας αναλάβει να ανοικοδομήσουν την Ευρώπη παραβλέποντας τις ελπίδες που η Γαλλική Επανάσταση είχε γεννήσει στους λαούς, έχοντας προτιμήσει, από μίσος για τις καινούργιες ιδέες ή από φόβο για τις συνέπειές τους, την αρχή της νομιμότητας από την αποδοχή των εθνικών αισθημάτων, οι πρωτεργάτες του συνεδρίου της Βιέννης ήταν καταδικασμένοι να μην μπορέσουν να επιτελέσουν το έργο τους παρά μόνο με τίμημα μια πολιτική ισχύος. Σε αυτή την ανάγκη επρόκειτο να ανταποκριθεί το πνεύμα της «Ιεράς Συμμαχίας».

Η ΙΕΡΑ ΣΥΜΜΑΧΙΑ: ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

Από το 1814, οι σύμμαχοι είχαν την έγνοια να καθορίσουν τη στάση για το μέλλον ώστε να αποφύγουν νέα επαναστατικά γεγονότα. Το Μάρτιο του 1814, τότε που η τύχη της εκστρατείας εναντίον της Γαλλίας δεν είχε ακόμα κριθεί, η βρετανική κυβέρνηση είχε προτείνει στους Ρώσους, τους Πρώσους και τους Αυστριακούς συμμάχους της τη συνομολόγηση μιας εικοσαετούς συμμαχίας εναντίον της Γαλλίας. Το σύμφωνο του Σωμόν είχε κατακυρώσει αυτή τη συμφωνία, θέτοντας στο εξής τη Γαλλία στη θέση του ηττημένου και του υπόπτου.

Βεβαίως, την επαύριο του συνεδρίου της Βιέννης, οι διαφωνίες των συμμάχων είχαν καταστήσει παρωχημένες τις προβλέψεις του συμφώνου – διαφωνίες που είχε επιδέξια εκμεταλλευτεί ο Ταλεϋράνδος, για να δώσει μια καθησυχαστική

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ ΕΠΑΥΡΙΟ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1815)

εικόνα της Γαλλίας ως δύναμης που υπό την ηγεσία των Βουρβόνων σέβεται και πάλι την καθεστηκυία τάξη. Όμως, το αντεπαναστατικό πνεύμα των νικητών του 1815 παρέμενε ισχυρό στοιχείο συνοχής του διεθνούς συστήματος. Μερικές εβδομάδες μετά το συνέδριο της Βιέννης και με την παρακίνηση του τσάρου Αλεξάνδρου, η Αυστρία, η Πρωσία και η Ρωσία υπέγραψαν τη συνθήκη της «Ιεράς Συμμαχίας», όπως αυτή ονομάστηκε. Παρ' ότι δεν προέβλεπε συγκεκριμένες δεσμεύσεις, η συνθήκη προσδιόριζε τις βάσεις πάνω στις οποίες οι νέοι κύριοι της Ευρώπης εννοούσαν να θεμελιώσουν τη νέα διεθνή τάξη πραγμάτων.

Το κείμενο, υπό την επίκληση της «Παναγίου και Αδιαιρέτου Τριάδος», προέβλεπε στο πρώτο του άρθρο:

> Σύμφωνα με τις επιταγές της Αγίας Γραφής που παραγγέλλουν σε όλους τους ανθρώπους να θεωρούν αλλήλους αδελφούς, οι τρεις συμβαλλόμενοι μονάρχες θα παραμείνουν ενωμένοι με δεσμούς πραγματικής και ακατάλυτης αδελφοσύνης και, θεωρώντας αλλήλους συμπατριώτες, θα παρέχουν ο ένας στον άλλο βοήθεια, συνδρομή και αρωγή σε κάθε ευκαιρία και σε κάθε τόπο. Θεωρώντας τους εαυτούς τους ως πατέρες των υπηκόων τους και των στρατών τους, θα τους καθοδηγήσουν στο ίδιο πνεύμα αδελφοσύνης από το οποίο διακατέχονται οι ίδιοι, για να προστατεύσουν τη θρησκεία, την ειρήνη και τη δικαιοσύνη...

Παράξενο έγγραφο, που ζητεί να στηρίξει την πολιτική δράση πάνω σε θρησκευτικές επιταγές και που συγκεντρώνει τις υπογραφές του ισχυρότερου καθολικού ηγεμόνα, του προστάτη των ορθοδόξων και του επικεφαλής των Γερμανών διαμαρτυρομένων. Έγγραφο ασαφές που δεν δεσμεύει ρητά κανέναν από τους υπογράφοντες, αλλά που χάρη στην ίδια του την ασάφεια μοιάζει απειλητικό για τους Ευρωπαίους φιλελευθέρους. Έγγραφο, τέλος, που φαίνεται χωρίς πραγματική σημασία από τη στιγμή που το Ηνωμένο Βασίλειο αρνείται να εγγυηθεί το κείμενό του, το οποίο ο Κάσλρη χαρακτηρίζει ως «ύψιστο μνημείο μυστικισμού και ανοησίας» και στο οποίο η Γαλλία προσχωρεί με ενθουσιασμό για να γίνει αρεστή στον τσάρο Αλέξανδρο.

Όπως όμως θα συμβεί εκατό χρόνια αργότερα με τη συμφωνία της Γιάλτας, δημιουργείται ένας μύθος: αυτός της «Ιεράς Συμμαχίας» των δεσποτών, που στρέφεται εναντίον των λαών. Απλουστευτική ερμηνεία μιας νοοτροπίας υπαρκτής, η οποία εξάλλου δεν θα αργήσει να αποκτήσει συγκεκριμένο περιεχόμενο με τις ενέργειες των πιο ρεαλιστών Ευρωπαίων διπλωματών: του Κάσλρη και του Μέτερνιχ. Πράγματι, περισσότερο από την ηχηρή διακήρυξη, που οφείλεται στις μυστικιστικές εξάρσεις του τσάρου, οι ενέργειες που ακολουθούν αποκαλύπτουν το αληθινό πρόσωπο της Ιεράς Συμμαχίας: ένας σύνδεσμος αμοιβαίας βοήθειας των απολυταρχικών ηγεμόνων εναντίον των λαϊκών βλέψεων που γεννήθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση.

Πρόκειται κατ' αρχάς για τη συνθήκη της Τετραπλής Συμμαχίας, που υπογράφεται στις 20 Νοεμβρίου 1815 (την ίδια μέρα με τη δεύτερη συνθήκη των

Παρισίων) και στρέφεται εναντίον της Γαλλίας, δεδομένου ότι η σταθερότητα του καθεστώτος που απεκατέστησαν οι Βουρβόνοι φαίνεται στους συμμάχους ιδιαίτερα αμφίβολη. Ανανεώνοντας τις ρυθμίσεις του συμφώνου του Σωμόν, η νέα αυτή συνθήκη συσφίγγει τη συμμαχία των νικητών απέναντι σε μια ενδεχόμενη αναβίωση του γαλλικού επεκτατισμού.

Πρόκειται κατά δεύτερο λόγο για την απόφαση, που λήφθηκε με αυτή την ευκαιρία, να γίνονται περιοδικές σύνοδοι των ηγεμόνων οι οποίοι υπέγραψαν την Τετραπλή Συμμαχία, προκειμένου να συντονίζουν την πολιτική τους ώστε να αποφύγουν αυτό τον κίνδυνο και να εξασφαλίσουν «την ηρεμία και την ευημερία των λαών», με άλλα λόγια το ευνοϊκό για τους νικητές status quo. Έτσι γεννιέται μια «ευρωπαϊκή συμφωνία»[6], χωρίς οργανικούς θεσμούς, η οποία όμως, χάρη στις συνδυασμένες προσπάθειες του Αλεξάνδρου Α΄, του Κάσλρη και του Μέτερνιχ, δίνει στην ευρωπαϊκή πολιτική μια όψη ενότητας.

Πρόκειται τέλος για την αποφασιστική επιρροή που ασκείται από τον Αυστριακό καγκελάριο στη διάρκεια αυτών των «συνεδρίων». Πράγματι, πετυχαίνει να πείσει τους συναδέλφους του να επεμβαίνουν παντού όπου εκδηλώνεται η ελάχιστη πρόθεση φιλελευθερισμού, ώστε να καταπνίγεται εν τη γενέσει κάθε κίνηση που απειλεί να διαταράξει την ηρεμία στην Ευρώπη. Η διατήρησή του επικεφαλής της κυβέρνησης της Βιέννης μέχρι το 1848, καλλιεργεί την εντύπωση πως στην Ευρώπη εφαρμόζεται εσκεμμένα το «σύστημα Μέτερνιχ», το οποίο εμφανίζεται κυρίως σαν μια διαδοχή περιστασιακών αντιδράσεων σε ταυτόσημου χαρακτήρα απειλές.

Το πρώτο απ' αυτά τα ευρωπαϊκά «συνέδρια», εκείνο της Αιξ-λα-Σαπέλ[7] το 1818, θέτει τέλος, τουλάχιστον επισήμως, στο καθεστώς της εξαίρεσης που χαρακτηρίζει τη Γαλλία μέσα στην Ευρώπη της Παλινόρθωσης. Ο δούκας ντε Ριζελιέ, υπουργός των Εξωτερικών του Λουδοβίκου ΙΗ΄, επιτυγχάνει χάρη στη φιλία του τσάρου και σε αντάλλαγμα για τις εγγυήσεις «καλής διαγωγής» που δόθηκαν από το Παρίσι, την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων από το γαλλικό έδαφος. Συγχρόνως, η Γαλλία βρίσκεται ενσωματωμένη στην ευρωπαϊκή συμφωνία και προσχωρεί στην Τετραπλή Συμμαχία. Η επιφυλακτικότητα που αισθάνονταν απέναντι στο λίκνο της επανάστασης αυτοί που υπέγραψαν τη συμφωνία του Νοεμβρίου του 1815 φαινομενικά εξαφανίζεται. Στην πραγματικότητα, η σύνεση ωθεί τους χθεσινούς συμμάχους να ανανεώσουν με μυστική συνθήκη τις αμοιβαίες εγγυήσεις που είχαν αφειδώς προσφέρει εναντίον του σημερινού τους συμμάχου.

ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΚΑΙ ΑΣΤΑΘΕΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Οι σύνοδοι «κορυφής» που ακολουθούν το συνέδριο της Αιξ-λα-Σαπέλ δείχνουν την ικανοποιητική λειτουργία του συστήματος προς όφελος των απολυταρχικών ηγεμόνων που απειλούνται από τις φιλελεύθερες διεκδικήσεις των

ευρωπαϊκών λαών. Αρχικά, με την άδεια των συνδιασκέψεων του Κάρλσμπαντ (Αύγουστος του 1819) και της Βιέννης (1820), η Αυστρία επεμβαίνει στα γερμανικά κράτη όπου είχαν αναπτυχθεί φιλελεύθερα κινήματα –πυροδοτημένα από ένα σύλλογο φοιτητών, τον Burschenschaft–, με αποτέλεσμα ένα κύμα καταστολής να εξαπλωθεί σε ολόκληρη τη Γερμανία. Κατόπιν, στα συνέδρια του Τρόπαου (Οκτώβριος του 1820) και του Λάυμπαχ (Ιανουάριος του 1821), ανατίθεται στην Αυστρία η μέριμνα της επαναφοράς στο θρόνο, με πλήρη δικαιώματα, του βασιλιά των Δύο Σικελιών Φερδινάνδου Α΄, ο οποίος, μετά από μια εξέγερση των *καρμπονάρων* (carbonari), είχε παραχωρήσει στους υπηκόους του σύνταγμα. Στις 23 Μαρτίου 1821 ο αυστριακός στρατός μπαίνει στη Νεάπολη, καταργώντας αμέσως τις συνταγματικές διατάξεις και τις πράξεις της φιλελεύθερης κυβέρνησης και προκαλώντας βίαιες αντιδράσεις που σύντομα εξαπλώνονται στη Λομβαρδία και το Πεδεμόντιο.

Το Μάρτιο του 1821 είχε ξεσπάσει στο Πεδεμόντιο ένα επαναστατικό κίνημα, με πρωτοβουλία των φοιτητών του Τορίνο και της φρουράς της Αλεσάντρια. Αυτή είχε εξαναγκάσει τον γηραιό βασιλιά Βίκτωρα-Εμμανουήλ να παραιτηθεί υπέρ του αδελφού του Καρόλου-Φέλιξ και να αναθέσει την αντιβασιλεία στον εξάδελφό του Κάρλο-Αλμπέρτο δούκα ντι Καρινιάνο, ο οποίος, πριν από τη φυγή του, είχε προκηρύξει ένα σύνταγμα βασισμένο στο ισπανικό πρότυπο του 1812. Το σύνταγμα αυτό δεν θα προλάβει να εφαρμοστεί. Τις πρώτες μέρες του Απριλίου, μια συνδυασμένη ενέργεια του στρατού του Καρόλου-Φέλιξ που είχε καταφύγει στη Μόντενα και αυστριακών στρατευμάτων που κλήθηκαν για βοήθεια θέτει τέλος στο εγχείρημα των Πεδεμόντιων φιλελευθέρων. «Ιδού μια επανάσταση που αντιμετωπίζεται έγκαιρα!», θα πει ο Μέτερνιχ που γίνεται κύριος ολόκληρης της ιταλικής χερσονήσου και συγχρόνως ο χωροφύλακας της Ευρώπης.

Τέλος οι Βουρβόνοι της Γαλλίας αποκτούν τη δυνατότητα –που τους προσφέρεται από το συνέδριο της Βερόνας (Οκτώβριος του 1822)– να συντρίψουν με τις ευλογίες της Ιεράς Συμμαχίας τους φιλελεύθερους Ισπανούς, οι οποίοι είχαν αναγκάσει τον Βουρβόνο της Ισπανίας Φερδινάνδο Ζ΄ να θέσει σε ισχύ το σύνταγμα του 1812. Ένας στρατός εκατό χιλιάδων ανδρών, υπό τη διοίκηση του δούκα ντ' Ανγκουλέμ, θα συντρίψει γρήγορα την αντίσταση των φιλελεύθερων δυνάμεων, ανοίγοντας το δρόμο σε μια τόσο βίαιη καταστολή που πολλοί φιλελεύθεροι θα ζητήσουν άσυλο στις γαλλικές φρουρές και τα πλοία για να ξεφύγουν από την εκδίκηση του Φερδινάνδου Ζ΄. Αηδιασμένος, ο δούκας ντ' Ανγκουλέμ θα αρνηθεί τον τίτλο του δούκα του Τροκαντερό (από την ονομασία της αποφασιστικής νικηφόρας μάχης του στρατού του, στις 31 Αυγούστου 1823), που του προτάθηκε από τον παλινορθωμένο βασιλιά, και θα βιαστεί να εγκαταλείψει τη χώρα.

Στα τέλη του 1823 η Ιερά Συμμαχία φαίνεται να έχει έτσι θριαμβεύσει παντού όπου εκδηλώθηκαν φιλελεύθερες δυνάμεις. Εν τούτοις, στη δοκιμασία της πραγματικότητας, η συνοχή της αποδείχτηκε ατελής. Καθώς επρόκειτο για πε-

ριστασιακή συμφωνία, επέτρεψε στην Αυστρία να διατηρήσει, και μάλιστα να ισχυροποιήσει, τη θέση της στην Ιταλία, στους δε Βουρβόνους να προσπαθήσουν να δώσουν στο καθεστώς τους λίγη απ' αυτή τη στρατιωτική λαμπρότητα η οποία, την επαύριο της αυτοκρατορίας, ήταν τόσο εμφανές ότι του έλειπε. Αφού όμως παραμερίστηκε ο κίνδυνος του γαλλικού επεκτατισμού, άρχισε να γίνεται όλο και πιο ξεκάθαρο ότι δεν υπάρχουν πια κοινά σημεία ανάμεσα στην Αγγλία, στραμμένη σε ένα μέλλον όπου ο φιλελευθερισμός έχει τη θέση του, και σε δυνάμεις σαν τη Ρωσία και την Αυστρία που πασχίζουν να εξαφανίσουν και το τελευταίο σημάδι της επιρροής της Γαλλικής Επανάστασης στους Ευρωπαίους. Στη Μεγάλη Βρετανία, η ανάληψη της εξουσίας από τον Κάνινγκ, διάδοχο του Κάσλρη μετά την αυτοκτονία του το 1822 και αποφασιστικό εχθρό των αντιφιλελεύθερων πολιτικών επεμβάσεων, υπογραμμίζει έντονα την τάση αυτή και δεν αφήνει καμιά ψευδαίσθηση στον Μέτερνιχ. Πρόκειται, θα πει αυτός, για «μια από τις φοβερότερες καταστροφές που με βρήκαν».

Όσο για τη Γαλλία, αν και οι ηγεμόνες της επιθυμούν στο βάθος της καρδιάς τους την πλήρη παλινόρθωση του Παλαιού Καθεστώτος, η πικρή εμπειρία της πρόσφατης εξορίας τους τούς κάνουν να μην περιφρονούν τόσο μια κοινή γνώμη ιδιαίτερα προσκολλημένη στις επαναστατικές κατακτήσεις και εξαιρετικά ευαίσθητη σε κάθε προσπάθεια κατάργησής τους.

Όσο διετηρείτο η τάξη πραγμάτων που κληρονομήθηκε από τις συνθήκες του 1815, η συμφωνία της Ιεράς Συμμαχίας μπορούσε να τηρεί το μύθο της ύπαρξής της. Μπορούσε μάλιστα να επιβιώσει απέναντι σε κινήματα σχετικά περιορισμένης έκτασης, όπως αυτά που εμφανίστηκαν μεταξύ 1820 και 1823 στη Γερμανία, την Ιταλία και την Ισπανία. Από τη στιγμή όμως που η αμφισβήτηση της διεθνούς τάξης που προσδιορίστηκε από το συνέδριο της Βιέννης μπορούσε να στηρίζεται σε μια μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη, το σύστημα ήταν ανεπανόρθωτα καταδικασμένο. Η γαλλική επέμβαση στην Ισπανία, την οποία η Αγγλία του Κάνινγκ είχε καταδικάσει επί της αρχής, θα ήταν η τελευταία επιτυχία του.

Λίγα χρόνια αργότερα η ορμή των φιλελεύθερων και εθνικών κινημάτων που γεννήθηκαν από τη διαρκή εξάπλωση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης θα άνοιγε ένα πρώτο ρήγμα στο ευρωπαϊκό σύστημα που είχε εδραιωθεί την επαύριο της συντριβής των ναπολεόντειων στρατιών. Μέχρι το 1870, ο φιλελευθερισμός και η χειραφέτηση των εθνών θα προβούν στη συστηματική καταστροφή του αντιδραστικού έργου του συνεδρίου της Βιέννης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

1830
Πρώτες νίκες του φιλελευθερισμού

• Εδραιωμένη από το συνέδριο της Βιέννης, η ευρωπαϊκή τάξη πραγμάτων του 1815 δεν αργεί να κλονιστεί σοβαρά από τις εθνικές και φιλελεύθερες βλέψεις των λαών της ηπείρου, κληρονόμων της επαναστατικής περιόδου. Αυτές οι εντάσεις αυτές θα γκρεμίσουν γρήγορα το οικοδόμημα που ορθώθηκε από τους ηγεμόνες του Παλαιού Καθεστώτος.

• Από τις κινήσεις αυτές, η πιο δυναμική είναι αναμφίβολα η αφύπνιση των εθνών. Οι πηγές της είναι ποικίλες: δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση, σύμφωνα με την αντίληψη που προβλήθηκε από τους Γάλλους επαναστάτες, ή «λαϊκό πνεύμα» που θεμελιώνει την πραγματικότητά του στο παρελθόν μιας κοινότητας, η οποία απέδειξε την ύπαρξή της μέσα από την ιστορία και επιβάλλεται στα άτομα. Αλλά η απειλή που η αφύπνιση των εθνών κάνει να επικρέμαται στην Ευρώπη του συνεδρίου της Βιέννης είναι ίδια σε όλες τις περιπτώσεις. Τείνει να διαλύσει τα πολυεθνικά κράτη που συγκροτήθηκαν στη Βιέννη ή να συνενώσει τα έθνη που είναι διεσπαρμένα σε πολλά κράτη.

• Η ελληνική εξέγερση του 1821, σε συνδυασμό με το φιλελληνικό κίνημα και με τα εθνικά συμφέροντα της Ρωσίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας, θα καταλήξει στην ανεξαρτησία της Ελλάδας το 1830, πρώτο σημαντικό ρήγμα στο ευρωπαϊκό συμβόλαιο της Βιέννης.

• Λαϊκή αντίδραση σε μια αποφασιστική πολιτική επιστροφής στο Παλαιό Καθεστώς, η γαλλική επανάσταση του 1830 σηματοδοτεί την κατάρρευση της νόμιμης δυναστείας που παλινορθώθηκε το 1815. Είναι άραγε η επανάσταση του 1830 το σύνθημα του γενικού ξεσηκωμού της Ευρώπης εναντίον του έργου του συνεδρίου της Βιέννης; Μπορεί να το υποθέσει κανείς: το Βέλγιο ξεσηκώνεται εναντίον του

βασιλιά των Κάτω Χωρών, οι Πολωνοί κλονίζουν το ζυγό του τσάρου, στη Γερμανία και την Ιταλία μια έντονη αναταραχή φαίνεται να είναι το προοίμιο της επανάστασης.

- ***Μπορεί στη σφαίρα επιρροής των μεγάλων φιλελεύθερων κρατών, της Αγγλίας και της Γαλλίας,να υπερισχύουν οι εθνικές και φιλελεύθερες αρχές (το Βέλγιο αποκτά την ανεξαρτησία του, φιλελεύθεροι βασιλείς εγκαθίστανται στην ιβηρική χερσόνησο), αλλά εκεί όπου κυριαρχούν οι αντιδραστικές μοναρχίες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης θριαμβεύει η καταστολή: η πολωνική επανάσταση και τα ιταλικά και γερμανικά κινήματα συντρίβονται.***

Την επαύριο της γαλλικής επέμβασης στην Ισπανία, λαϊκά κινήματα φιλελεύθερης και εθνικής έμπνευσης θέτουν ξαφνικά υπό αμφισβήτηση την ευρωπαϊκή τάξη πραγμάτων που είχε αποκαταστήσει το συνέδριο της Βιέννης και επιτηρούσε η Ιερά Συμμαχία. Τιθασευμένα προς στιγμήν από την «ευρωπαϊκή συμφωνία», τα κινήματα αυτά ξαναφουντώνουν με μεγαλύτερη ένταση μόλις στο «σύστημα» του Μέτερνιχ εμφανίζονται τα πρώτα ρήγματα. Η ανεξαρτητοποίηση των πορτογαλικών και των ισπανικών αποικιών στη Λατινική Αμερική το 1824 έδειξε την αστάθεια της Ιεράς Συμμαχίας από τότε που υπεισήλθαν τα ανταγωνιστικά συμφέροντα των μελών της. Η επιτυχία ενός εθνικού κινήματος που εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1820, εκείνου των Ελλήνων, θα της δώσει το μοιραίο χτύπημα και θα ανοίξει το δρόμο σε ένα επαναστατικό κύμα που αναπτύσσεται το 1830 σε ευρωπαϊκή κλίμακα.

Η ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΤΩΝ «ΕΘΝΩΝ»

Για να γίνουν κατανοητά τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στο μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης την επαύριο του συνεδρίου της Βιέννης και που θα αποτελέσουν τον ιστό της ευρωπαϊκής ιστορίας μέχρι το 1914 και ακόμη αργότερα, θα πρέπει να γυρίσει κανείς πίσω και να αναρωτηθεί για την προέλευση και την έννοια της αρχής των «εθνικοτήτων».

Ο όρος *nationalité* (εθνικότητα) εμφανίστηκε στο πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα. Χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τη Μαντάμ ντε Σταλ στο βιβλίο της *Περί της Γερμανίας* (*de l' Allemagne*) που κυκλοφόρησε το 1810. Θα εξαπλωθεί όμως γύρω στα 1830, με την ακόλουθη έννοια: «κατάσταση ενός συνόλου ανθρώπων που, λόγω κοινής προέλευσης, παραδόσεων και συμφερόντων, συγκροτούν πράγματι, ή αποβλέπουν να συγκροτήσουν, ένα έθνος ξεχωριστό από τα άλλα» (*Λεξικό της Ακαδημίας / Dictionnaire de l' Académie*). Επομένως, την επαύριο των συνθηκών του 1815, οι οποίες ανακατανέμουν τα εδάφη και τους λαούς της Ευρώπης ανάμεσα στους νικητές του Ναπολέοντα, πολλά «έ-

θνη» δεν αποτελούν κράτη, είτε γιατί συχνά βρίσκονται ενταγμένα σε ένα πολιτικό οικοδόμημα που περιλαμβάνει κι άλλα στοιχεία (Αυτοκρατορία της Αυστρίας) είτε, αντιθέτως, γιατί το έθνος είναι διεσπαρμένο σε διάφορα κράτη (πολωνικό, ιταλικό, γερμανικό έθνος). Η αρχή των εθνικοτήτων στηρίζεται ακριβώς στη θεωρία ότι το κράτος πρέπει να συμπίπτει με το έθνος, και το κίνημα των εθνών του 19ου αιώνα έχει ως αντικείμενο την πραγματοποίηση αυτής της συνένωσης για τη συγκρότηση εθνικών κρατών.

Το κίνημα αυτό έχει δύο κύριες πηγές. Η πρώτη είναι η Γαλλική Επανάσταση, της οποίας κινητήρια ιδέα στην εξωτερική πολιτική είναι η «αυτοδιάθεση των λαών». Αυτή η θέση περί συνειδητής εθνικότητας, που θα τη βρει κανείς στον Ιταλό Ματσίνι και που έφερε στο προσκήνιο την έννοια της θέλησης των λαών, ήταν αντίθετη με την ίδια την αρχή του Παλαιού Καθεστώτος, σύμφωνα με την οποία η διάρκεια δημιουργούσε νομιμότητα και άρα οι λαοί που βρέθηκαν να ζουν μαζί, ως αποτέλεσμα της βούλησης του τάδε ή του δείνα ηγεμόνα, θα έπρεπε να παραμείνουν ενωμένοι στο ίδιο ιστορικό οικοδόμημα.

Πριν και κατά τη διάρκεια της ναπολεόντειας περιόδου, η επαναστατική Γαλλία διέδωσε τις παραπάνω αρχές σε ολόκληρη την Ευρώπη. Αρχικά με το παράδειγμά της καθώς και με τις φιλελεύθερες ιδέες που θριάμβευσαν στην πρώτη φάση της Επανάστασης, στη συνέχεια με τη δύναμη των όπλων, τέλος, με την αντίδραση που προκάλεσε στους άλλους λαούς η πολιτική, οικονομική και στρατιωτική κυριαρχία της. Σε αυτή την εθνική αντίδραση εναντίον της Γαλλίας εντάσσονται γεγονότα όπως ο ξεσηκωμός στην Ισπανία κατά των ναπολεόντειων στρατευμάτων καθώς και των ορεσίβιων Τυρολέζων το 1809· επίσης, ο «πατριωτικός» πόλεμος των Ρώσων που εξυμνείται από τον Τολστόι στο *Πόλεμος και Ειρήνη* (*Voïna i mir*) και η γερμανική αντίσταση του 1813, με αποκορύφωμα, όπως είδαμε, τη μάχη της Λειψίας (16-19 Οκτωβρίου 1813), την περίφημη «μάχη των εθνών», το όνομα της οποίας αποτελεί σύμβολο των έμμεσων συνεπειών της Γαλλικής Επανάστασης.

Η άλλη πηγή του εθνικού αισθήματος δεν έχει καμιά σχέση με τις αρχές της ελευθερίας και της δημοκρατίας της Γαλλικής Επανάστασης. Γεννημένη ακριβώς από την άρνηση της γαλλικής κυριαρχίας, επιδιώκει να αντιταχθεί στις γιακοβίνικες ιδέες και βρίσκει την έμπνευσή της στην επιστροφή στις παραδόσεις. Στη Γερμανία, προνομιακό χώρο του αντιδραστικού και ρομαντικού αυτού ρεύματος, το κίνημα καταλήγει σε μια εθνική αντίληψη πολύ διαφορετική από εκείνη που ξεκίνησε από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Πράγματι, για τους Γερμανούς ρομαντικούς το έθνος είναι μια ζωντανή πραγματικότητα που έχει τις ρίζες του στο παρελθόν της γερμανικής κοινότητας. Η λαϊκή παράδοση, οι μύθοι και οι θρύλοι, το ιεροποιημένο και εξιδανικευμένο εθνικό παρελθόν που κατέστη (από τους γοτθικούς καθεδρικούς ναούς έως τους Τεύτονες Ιππότες) υπεισέρχονται σε αυτή την αντίληψη του λαϊκού πνεύματος, του *Volkgeist*, που θα αποτελέσει τη βάση του γερμανικού εθνικισμού, ενώ οι νομικοί και οι φιλόσοφοι –όπως ο Χέγκελ– υποστηρίζουν ό-

τι είναι αρμοδιότητα του κράτους να συνενώσει το έθνος και όχι της κοινότητας των πολιτών.

Αυτή η άλλη πηγή του εθνικού αισθήματος δεν περιορίζεται εν τούτοις στη γερμανική περίπτωση. Τη βρίσκει κανείς παντού όπου η αστική τάξη –η οποία αλλού διευθύνει το κίνημα και αποτελεί το κυριότερο κοινωνιολογικό του υπόβαθρο– δεν υπήρξε αρκετά ισχυρή για να αναλάβει το εθνικό ρεύμα και όπου κυριαρχούν ακόμα οι κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις του Παλαιού Καθεστώτος, δηλαδή στην κεντρική, την ανατολική και τη μεσογειακή Ευρώπη. Σε αυτό το χώρο που παραμένει στα πρότυπα της παλιάς φεουδαρχικής Ευρώπης, της αγροτικής και δεσποτικής, η συνειδητοποίηση της εθνικής υπόστασης στηρίζεται σε τρία κύρια στοιχεία:

— στην ιστορία, η οποία βιώνεται ως μυστικιστική πραγματικότητα που συνίσταται στο πολύ μακρινό παρελθόν της εθνικής κοινότητας·

— στη γλώσσα, της οποίας φιλόλογοι και γλωσσολόγοι πασχίζουν να βρουν τις αρχέγονες μορφές και την οποία οι συγγραφείς αναλαμβάνουν να διαδώσουν. Πολύ συχνά, το εθνικό αίσθημα των ευρωπαϊκών λαών σφυρηλατείται με την υπεράσπιση της γλώσσας και με τους αγώνες εναντίον του κατακτητή για το δικαίωμα χρησιμοποίησής της·

— στη θρησκεία τέλος, όταν η κυρίαρχη δύναμη ακολουθεί μια θρησκεία διαφορετική απ' ό,τι το υποταγμένο έθνος, όπως είναι η περίπτωση της Πολωνίας και των Βαλκανίων όπου οι χριστιανικοί λαοί –Έλληνες, Βούλγαροι, Ρουμάνοι κ.ά.– υφίστανται το ζυγό των μουσουλμάνων Τούρκων.

ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΝΑΤΑΡΑΧΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Οι σλαβικοί λαοί των Βαλκανίων είχαν αποκοπεί από την Ευρώπη από τα τέλη του Μεσαίωνα. Ενταγμένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν συμμετάσχει στην αργή παρακμή του τουρκικού κράτους τον 18ο αιώνα. Στις αρχές του 19ου, η παρακμή αυτή χαρακτηρίζεται από την απώλεια ισχύος των σουλτάνων, που αφήνουν να κυβερνούν οι μεγάλοι βεζίρηδες ή οι πασάδες των επαρχιών, και επιδεινώνεται από τον συντηρητισμό των υπηκόων, οι οποίοι απαντούν με δολοφονίες στις διστακτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες μερικών ηγεμόνων τους, με αποτέλεσμα να τίθεται σε κίνδυνο ακόμα και η ίδια η ύπαρξη της αυτοκρατορίας. Οι βαλκανικές επαρχίες, τα στενά του Βοσπόρου και των Δαρδανελλίων, η Μικρά Ασία, εξάπτουν τις διαθέσεις των γειτόνων του τουρκικού κόσμου, και πρώτες αυτές του τσάρου. Ήδη, το «Ανατολικό Ζήτημα» –η διανομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– είχε αποτελέσει μία από τις κύριες αιτίες διάστασης μεταξύ του Ναπολέοντα και του Αλεξάνδρου Α΄ και παρέμενε το σημαντικότερο στοιχείο της αγγλορωσικής αντιπαλότητας: ο τσάρος, για να δικαιολογήσει καλύτερα το ενδιαφέρον του για μια έξοδο προς τις θερμές θάλασσες (τότε τις αποκαλούσαν «ελεύθερες θάλασσες») που αποτε-

λούν τα Στενά, παρουσιάζεται ως προστάτης των χριστιανικών λαών των Βαλκανίων· αντιθέτως, η άρνηση της εξόδου των Ρώσων στη Μεσόγειο συνιστά ένα από τα δόγματα της εξωτερικής πολιτικής της Μεγάλης Βρετανίας.

Εάν όμως η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –«του μεγάλου ασθενούς», του οποίου η αργή αγωνία θυμίζει εκείνη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που κατέκτησε και κληρονόμησε– προκαλεί το ενδιαφέρον ή τους φόβους των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, διεγείρει παράλληλα τις ελπίδες των χριστιανικών λαών των Βαλκανίων. Υποταγμένοι τρεις και πλέον αιώνες, Σέρβοι, Ρουμάνοι, Βούλγαροι, Έλληνες κ.ά. διατηρούν την ιδιαιτερότητά τους χάρη στην ορθόδοξη θρησκεία. Αν και στο θέμα αυτό η τουρκική εξουσία έχει αποδειχθεί ανεκτική, υποφέρουν από το καθεστώς υποταγής που τους επιβάλλεται και που τους απαγορεύει να κατέχουν γη, να ιππεύουν άλογα ή να έχουν στρατούς. Ακόμα όμως περισσότερο τρέμουν τις αυθαιρεσίες των πανίσχυρων πασάδων των επαρχιών και τις αρπαγές –που συχνά συνοδεύονται από φρικαλεότητες εναντίον των τοπικών πληθυσμών– εκ μέρους των φανατικά αφοσιωμένων στον σουλτάνο *γενιτσάρων*.

Αυτό το καθεστώς καταπίεσης, σε συνδυασμό με την εξασθένιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσφέρεται για αναταραχές, ιδίως στους παραμεθόριους λαούς, Σέρβους ή Ρουμάνους, οι οποίοι μπορούν να ελπίζουν στη βοήθεια των γειτονικών χριστιανικών κρατών, κυρίως δε του τσάρου, φυσικού προστάτη των ορθοδόξων.

Έτσι το 1804, μια σερβική εξέγερση που στρέφεται εναντίον των γενιτσάρων, μετατρέπεται, υπό την ηγεσία ενός πλούσιου εμπόρου χοίρων, του Καραγεώργεβιτς, σε πόλεμο κατά της Τουρκίας. Ο Καραγεώργεβιτς αγωνίστηκε επί δύο χρόνια με αρκετές επιτυχίες, κατέλαβε δε ακόμη και το Βελιγράδι το 1806, ενώ ο τσάρος έστελνε στρατεύματα στη Μολδαβία και τη Βλαχία που είχαν επίσης επαναστατήσει εναντίον του σουλτάνου. Αλλά το 1812, όταν ο Ναπολέων έγινε απειλητικός, ο Αλέξανδρος έσπευσε να υπογράψει ειρήνη με τον σουλτάνο στο Βουκουρέστι, εγκαταλείποντας τους Σέρβους στην τύχη τους. Η καταστολή ήταν τρομερή: οι Τούρκοι στρατιώτες έστησαν πυραμίδες κεφαλών στους δρόμους του Βελιγραδίου και ανασκολόπισαν τα θύματά τους. Εν τούτοις, η θηριωδία της τιμωρίας δεν εμπόδισε έναν άλλο έμπορο χοίρων, τον Μίλος Οβρένοβιτς, να προκαλέσει νέο ξεσηκωμό τρία χρόνια αργότερα, υποχρεώνοντας τον σουλτάνο να αναγνωρίσει τη Σερβία ως ημιαυτόνομη.

Αυτό δεν μπορούσε παρά να ενθαρρύνει άλλους βαλκανικούς λαούς να προσπαθήσουν να αποσπάσουν από την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης παρόμοια προνόμια. Πουθενά αλλού το εθνικό αίσθημα δεν ήταν δυνατότερο απ' ό,τι στην Ελλάδα, όπου ζούσε ο πιο εξελιγμένος λαός των Βαλκανίων.

Η κατάκτηση της ανατολικής Μεσογείου από τους Τούρκους είχε αποδειχθεί επικερδής για τους ελληνικούς πληθυσμούς. Οι πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης και της Γαλλικής Αυτοκρατορίας, παρεμποδίζοντας το γαλλικό εμπόριο στα νερά της Μεσογείου, είχαν αφήσει το πεδίο ελεύθερο στους Έλληνες πλοιο-

κτήτες και ναυτικούς. Σιγά σιγά αυτοί μονοπώλησαν το μεσογειακό εμπόριο, εγκατέστησαν τις παροικίες τους σε ολόκληρη την Ανατολή και συγκέντρωσαν πλούτη με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια εύπορη αστική τάξη εμπόρων και πλοιοκτητών. Οι φιλελεύθερες ιδέες επιδρούν σε αυτή την κοινωνική τάξη στις αρχές του 19ου αιώνα. Από τους κόλπους της βγαίνει ο Κοραής, συγγραφέας και φλογερός υμνητής του ελληνικού εθνικού παρελθόντος για καιρό εξόριστος στο Άμστερνταμ και κυρίως στο Παρίσι, όπου πεθαίνει το 1833.

Επίσης, στον κύκλο αυτό ιδρύεται σε λίγο μια μυστική οργάνωση, η Φιλική Εταιρεία, η οποία θέτει ως στόχο της να συνενώσει τους Έλληνες με προοπτική την ανεξαρτησία τους. Στη χώρα δημιουργείται ένα ολόκληρο παράνομο δίκτυο αντίστασης εναντίον των Τούρκων. Η προπαγάνδα της Φιλικής Εταιρείας ξεσηκώνει τον ενθουσιασμό πολυάριθμων Ελλήνων από όλες τις κοινωνικές τάξεις, από τους φτωχούς ναυτικούς των παραλίων μέχρι τους ανυπότακτους ορεσίβιους, τους *κλέφτες*, συμπεριλαμβανομένων και των χωρικών των πεδιάδων. Παράλληλα, συγκεντρώνει πολλά στηρίγματα στο χώρο των ιθυνόντων των μεγάλων δυνάμεων, με πρώτο τον τσάρο, του οποίου ο ελληνικής καταγωγής παλιός υπασπιστής Υψηλάντης είναι ένας από τους αρχηγούς της Εταιρείας.

Από το 1815 έχουν δημιουργηθεί στην Ελλάδα οι ψυχολογικές προϋποθέσεις για έναν ξεσηκωμό κατά των Τούρκων. Αλλά στο συνέδριο της Βιέννης οι δυνάμεις που φοβούνται όσο τίποτε άλλο την αμφισβήτηση της ευρωπαϊκής ισορροπίας αποφεύγουν το ζήτημα των χριστιανικών λαών των Βαλκανίων. Έτσι οι Έλληνες, εγκαταλειμμένοι στην κυριαρχία του σουλτάνου, θα πάρουν την πρωτοβουλία της επανάστασης και θα θέσουν την Ευρώπη προ τετελεσμένου γεγονότος.

Το Φεβρουάριο του 1821, μια αποτυχημένη (και αποδοκιμασμένη από τον τσάρο) προσπάθεια του Υψηλάντη να εισβάλει στις χριστιανικές επαρχίες των Βαλκανίων δίνει το σύνθημα του ξεσηκωμού. Στο κάλεσμα του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών και των προυχόντων, οι ναυτικοί πυρπολούν τα πολεμικά πλοία των Τούρκων, οι Έλληνες ξεσηκώνονται, τρέπουν σε φυγή τα οθωμανικά στρατεύματα και, τον Ιανουάριο του 1822, ανακηρύσσουν στην Επίδαυρο την ανεξαρτησία της χώρας, της οποίας πρωτεύουσα ορίζεται το Ναύπλιο. Εν τούτοις, η έλλειψη εξωτερικής βοήθειας –ο τσάρος είχε υποχωρήσει μπροστά στην αποφασιστική αντίθεση του Μέτερνιχ, των Πρώσων και των Άγγλων– και οι διχόνοιες ανάμεσα στους επαναστάτες λειτουργούν υπέρ των Τούρκων, οι οποίοι επιδίδονται σε θηριώδη κατασταλτικά μέτρα, με φρικτότερο τη σφαγή της Χίου (Απρίλιος του 1822) που προκαλεί τον αποτροπιασμό της Ευρώπης. Στη συνέχεια, με την ένοπλη συνδρομή του πανίσχυρου πασά της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλυ, ο απελευθερωμένος από τους Έλληνες Μοριάς ανακαταλαμβάνεται. Το Μεσολόγγι πέφτει τον Απρίλιο του 1826 μετά από ηρωική αντίσταση και, τον Ιούνιο του 1827, η Αθήνα συνθηκολογεί ύστερα από εννεάμηνη πολιορκία.

Στην αρχή, η σφαγή της Χίου και οι φρικαλεότητες των γενιτσάρων έχουν μικρή επίδραση στους υπεύθυνους της ευρωπαϊκής πολιτικής. «Οι Τούρκοι εί-

ναι πολύ καλοί άνθρωποι· σφάζουν τους Έλληνες· οι Έλληνες τους κόβουν το κεφάλι. Είναι ένα ζήτημα που βρίσκεται έξω από το πλαίσιο του πολιτισμού», έλεγε ο Μέτερνιχ. Εν τούτοις σιγά σιγά, δημιουργείται υπέρ των Ελλήνων μια ευρωπαϊκή γνώμη δεκτική στα ζητήματα του φιλελληνισμού ο οποίος αναπτύσσεται στους φιλελεύθερους κύκλους και με τον καιρό θα επηρεάσει τις επιλογές εκείνων που λαμβάνουν τις πολιτικές αποφάσεις. Από το 1821, σχηματίζονται σε διάφορες χώρες φιλελληνικές εταιρείες, με σκοπό να κάνουν γνωστά τα ιδεώδη των εξεγερμένων Ελλήνων και να κινητοποιήσουν τους κύκλους των ιθυνόντων. Συγγραφείς, καλλιτέχνες, διπλωμάτες, στρατιωτικοί ρίχνονται στον αγώνα, πολλαπλασιάζοντας τις μαρτυρίες και τις εκκλήσεις υπέρ των Ελλήνων. Στη Γαλλία ο Ντελακρουά και ο Αρύ Σεφέρ ζωγραφίζουν τη *Σφαγή της Χίου* (*les Massacres de Chio*) και τις *Σουλιώτισσες* (*les Femmes souliotes*). Ο Λαμαρτίνος αφιερώνει την *Τελευταία ωδή του προσκυνήματος του Τσάιλντ Χάρολντ* (*Dernier chant du pèlerinage de Childe Harold*) στην εποποιία του λόρδου Μπάυρον στην Ελλάδα, ο Καζιμίρ Ντελαβίν εξυμνεί τις *Μεσσήνιες* (*les Messéniennes*) και ο Ουγκώ αναφωνεί στα *Ανατολίτικα* (*les Orientales*): *Στην Ελλάδα! Στην Ελλάδα! Πάμε, ποιητή, πρέπει να φύγουμε.*

Ο λόρδος Μπάυρον πεθαίνει στην Ελλάδα το 1824, αφού έχει αφιερώσει στα ελληνικά ιδεώδη το τέλος της ταραγμένης του ύπαρξης και την περιουσία του. Ο υπερασπιστής της Αθήνας Γάλλος συνταγματάρχης Φαβιέρος, ο συμπατριώτης του Βουτιέ, ο επικηρυγμένος Ιταλός Σανταρόζα, ο Σκώτος Γκόρντον, ο Άγγλος Κόχραν –ο οποίος, μόλις επιστρέφει από τη Λατινική Αμερική όπου είχε πολεμήσει για την ανεξαρτησία της Χιλής, διοικεί το στόλο των επαναστατών μεταξύ 1827 και 1828– παίρνουν το μέρος των Ελλήνων και έρχονται να θέσουν το ξίφος τους στην υπηρεσία της ελληνικής ανεξαρτησίας. Η Γενεύη, όπου έχει αποτραβηχτεί ο Κερκυραίος πρώην σύμβουλος του τσάρου Καποδίστριας, γίνεται από το 1824 το επίκεντρο ενός ισχυρού διεθνούς ευρωπαϊκού ρεύματος, του οποίου καταλύτης είναι ο φιλελληνισμός και κινητήρια δύναμη ο φιλελευθερισμός.

Εν τούτοις, εκείνος που θα έπαιρνε την πρωτοβουλία να εμπλέξει τις ευρωπαϊκές δυνάμεις στον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας δεν ήταν φιλελεύθερος, αλλά ένας αυθεντικός απόλυτος μονάρχης, ο τσάρος Νικόλαος Α΄, που το Δεκέμβριο του 1825 ανέβηκε στο θρόνο μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου Α΄. Χωρίς να ζητήσει τη γνώμη των άλλων μελών της «ευρωπαϊκής συμφωνίας», στέλνει, το Μάρτιο του 1826, ένα τελεσίγραφο στον σουλτάνο, αξιώνοντας απ' αυτόν να ανακηρύξει την ανεξαρτησία των ρουμανικών επαρχιών και της Σερβίας και, χωρίς αυτό να αναφέρεται, της Ελλάδας. Ελπίζει κατ' αυτό τον τρόπο να ωθήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία στον πόλεμο και να επωφεληθεί για να επεκτείνει την επιρροή του στα Βαλκάνια, με την ελληνική ανεξαρτησία να έχει επιτευχθεί χωρίς να μπορεί να ειπωθεί ότι ο τσάρος έλαβε τα όπλα για να βοηθήσει έναν επαναστάτη λαό. Θα τον προλάβει όμως ο Κάνινγκ, ο οποίος αντιλήφθηκε τον κίνδυνο από μια μονομερή ενέργεια των Ρώσων και

κατάφερε να τους εγκλωβίσει σε μια Τριπλή Συμμαχία. Με τη συνθήκη του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827), η συμμαχία αυτή δεσμεύει την Αγγλία, τη Γαλλία και τη Ρωσία να επιβάλουν τη μεσολάβησή τους στους Τούρκους και τους Έλληνες, χωρίς να επιζητήσουν οι ίδιες ιδιαίτερα οφέλη.

Καθώς οι σύμμαχες δυνάμεις έχουν στείλει τις μοίρες τους στον όρμο του Ναβαρίνου, όπου είναι συγκεντρωμένοι ο αιγυπτιακός και ο τουρκικός στόλος, ένα μικρό επεισόδιο (πυροβολισμοί που ρίχτηκαν εναντίον μιας αγγλικής λέμβου) μεταβάλλει την ευρωπαϊκή μεσολάβηση σε πόλεμο. Οι Τούρκοι, αφού έχουν χάσει το μεγαλύτερο μέρος του στόλου τους στο Ναβαρίνο (20 Οκτωβρίου 1827), δέχονται στο Μοριά επίθεση από ένα μικρό γαλλικό εκστρατευτικό σώμα υπό τον στρατηγό Μαιζόν και, στη συνέχεια, στη Θράκη και τη Μικρά Ασία από τους Ρώσους. Το Σεπτέμβριο του 1829, με τη συνθήκη της Αδριανούπολης, υποχρεούνται να αναγνωρίσουν την αυτονομία των ρουμανικών πριγκιπάτων –Μολδαβίας και Βλαχίας– καθώς και της Σερβίας, και να παραχωρήσουν στους Ρώσους το δικαίωμα ελεύθερης διέλευσης των πλοίων τους από τα Στενά.

Στο διάστημα αυτό, η Ελλάδα είχε θεσπίσει σύνταγμα και είχε ορίσει κυβερνήτη τον Καποδίστρια. Ένα πρωτόκολλο που υπογράφηκε το Μάρτιο του 1829 την καθιστούσε αυτόνομη περιοχή, αλλά η Αγγλία και η Γαλλία προτιμούσαν μια Ελλάδα ανεξάρτητη, η οποία θα απέφευγε έτσι ευκολότερα την επιρροή της Ρωσίας. Τελικά, το πρωτόκολλο του Φεβρουαρίου του 1830 θα ρυθμίσει την τύχη της, καθιστώντας την Ελλάδα ανεξάρτητο κράτος, επί του παρόντος ακρωτηριασμένο αφού στερείται πολλά εδάφη κατοικημένα από Έλληνες: μέρος της Ακαρνανίας στα ανατολικά, τη Θεσσαλία στο βορρά, την Κρήτη, τη Σάμο. Επιπλέον, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια στο Ναύπλιο τον Οκτώβριο του 1831, όταν είχε μετατραπεί σε ένα είδος δικτάτορα πάνω στον οποίο οι Ρώσοι ήταν αποφασισμένοι να διατηρήσουν την επιρροή τους, η Αγγλία και η Γαλλία επιβάλλουν στην Ελλάδα έναν ξένο μονάρχη: τον Βαβαρό πρίγκιπα Όθωνα. Θα κυβερνήσει τη χώρα ως απόλυτος μονάρχης[8], δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στο στρατό, τα στελέχη του οποίου προέρχονται από τη Βαβαρία, αλλά πληρώνονται από τους Έλληνες με βαρύτατους φόρους.

Όσο ατελές κι αν ήταν, το πρωτόκολλο του Φεβρουαρίου του 1830 αποτελεί για την ιστορία της Ευρώπης μια ημερομηνία αποφασιστικής σημασίας. Τρία μέλη της Ιεράς Συμμαχίας συμπολέμησαν εναντίον ενός απολυταρχικού ηγεμόνα για να κερδηθεί μια εθνική διεκδίκηση. Αναμφίβολα, σπεύδοντας έμμεσα στη βοήθεια των επαναστατημένων Ελλήνων, η Ρωσία επεδίωξε ιμπεριαλιστικούς κυρίως στόχους και η Αγγλία πολύ γρήγορα συνειδητοποίησε το μέγεθος της καταστροφής στην οποία είχε συνεργήσει μετέχοντας στη συντριβή του οθωμανικού στόλου στο Ναβαρίνο. Ήταν όμως πολύ αργά για να αλλάξει ο ρους μιας υπόθεσης στην οποία βάρυνε η συγκυρία των τακτικών επιλογών ενός Νικολάου Α΄ ή ενός Κάνινγκ, αυτού του «επιβλαβούς μετεωρίτη» κατά τον Μέτερνιχ, ο οποίος είχε πιστέψει ότι, συμπράττοντας με τους Ρώσους και τους Γάλλους, έσωζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ απλώς επέσπευδε τη διάλυσή της.

Ωστόσο αυτή η υπόθεση επιταχύνεται απότομα στα τέλη της δεκαετίας του 1820 προς μια κατεύθυνση τελείως διαφορετική από εκείνη που ήθελαν να της δώσουν οι πρωτεργάτες του συνεδρίου της Βιέννης.

Η Γαλλία μπορεί να χαίρεται με αυτό το πρώτο ρήγμα στις συνθήκες του 1815 και στο πνεύμα της Ιεράς Συμμαχίας. Ενσωματωμένη στην ευρωπαϊκή συμφωνία, είναι σε θέση να διαπιστώσει ότι η ένωση των χθεσινών νικητών της δεν άντεξε στην κρίση που ξέσπασε με την ελληνική εθνική εξέγερση. Πέρα από τις φαινομενικές ασυνέπειες της πολιτικής της –δεν απορούσε ο Ιμπραήμ, ο γιος του Μωχάμετ Άλυ, με τη ζέση των Γάλλων να ελευθερώσουν τους Έλληνες ενώ είχαν συνεργήσει στην υποδούλωση των Ισπανών;– η Γαλλία μπορεί να καυχάται για μια κάποια γεωπολιτική λογική. Όσο για τον Μέτερνιχ, που το μίσος του για τις ανατροπές τον έκανε καλό προφήτη, ανάγγελλε ότι η ελληνική ανεξαρτησία θα έδινε το σύνθημα για μια τεράστια επανάσταση στην Ευρώπη. Οι ευεργετημένοι από την παλινόρθωση του 1815 Βουρβόνοι της Γαλλίας έμελλε να είναι τα πρώτα θύματα.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Μεταξύ των ηγεμόνων που παλινορθώθηκαν το 1815, οι λιγότερο σταθεροί στο θρόνο τους ήταν αναμφίβολα οι Βουρβόνοι. Παλινορθωμένη στο βασίλειό της από ξένα στρατεύματα εισβολής, η δυναστεία τους είχε καταστεί το σύμβολο της ήττας. Συγχρόνως, στα μάτια πολλών Γάλλων η σύγκριση των Βουρβόνων με τον Ναπολέοντα, ο οποίος κατ' αντίθεση παρουσιαζόταν να έχει όλα τα προτερήματα, απέβαινε εξαιρετικά δυσμενής γι' αυτούς.

Παρά την υπερβολική του σύνεση, ο κόμης ντε Προβόνς, που έγινε ο βασιλιάς Λουδοβίκος ΙΗ΄, αποδείχθηκε ανίκανος τόσο να προσεταιριστεί τον λαό του όσο και να εμποδίσει τους πιο ένθερμους οπαδούς του να συνοδεύσουν την επιστροφή τους με υποσχέσεις εκδίκησης εναντίον όσων είχαν κερδίσει τα εθνικά αγαθά. Αυτό ανησύχησε την κατώτερη και τη μεσαία αστική τάξη, την πιο δυναμική κοινωνική κατηγορία του βασιλείου. Η επιστροφή του Ναπολέοντα από την Έλβα και η άμεση και πλήρης κατάρρευση της παλινορθωμένης μοναρχίας είχαν δείξει την αστάθεια του καθεστώτος.

Η δεύτερη παλινόρθωση, παρά τη βούληση του βασιλιά για κατευνασμό, είχε πολύ γρήγορα τηρήσει τις υποσχέσεις της πρώτης. Ξεπερασμένος από τους ακραίους οπαδούς των Βουρβόνων, τους Ultras, ο Λουδοβίκος ΙΗ΄ τους αφήνει να κυβερνήσουν. Επιτρέπει να αναπτυχθεί στη νότια Γαλλία η «Λευκή Τρομοκρατία» εναντίον των παλιών επαναστατών ή των λειτουργών της αυτοκρατορίας. Αφήνει τη «δυσεύρετη βουλή»[9], όπου οι ακραίοι βουρβονικοί έχουν άνετη πλειοψηφία, να θεσμοθετήσει αυτό το κύμα της τρομοκρατίας, συστήνοντας έκτακτα δικαστήρια για να δικαστούν οι πρωτεργάτες της θριαμβευτικής «πτήσης του Αετού»[10] του 1815, εκκαθαρίζοντας πολλές δεκάδες χιλιάδων δημοσίων

υπαλλήλων και εκτοπίζοντας οποιονδήποτε ύποπτο συνωμοσίας εναντίον του κράτους. Πολιτική χωρίς μέτρο που ανησυχεί τους ίδιους τους πρώην συμμάχους, οι οποίοι φοβούνται την αναπόφευκτη αντίδραση των Γάλλων. Όταν ο Λουδοβίκος ΙΗ΄, αφού έχει διαλύσει τη «δυσεύρετη βουλή», εμπνέεται από τον Ντεκάζ μια πιο μετριοπαθή πολιτική, είναι πολύ αργά. Οι φιλελεύθεροι έχουν οριστικά απομακρυνθεί από μια δυναστεία ανίκανη να τηρήσει τις υποσχέσεις του συνταγματικού Χάρτη*, η οποία φαίνεται να υπηρετεί με πολύ ζήλο τις ιδέες της Ιεράς Συμμαχίας. Το χάσμα βαθαίνει με τη δολοφονία, στις 13 Φεβρουαρίου 1820, του δούκα ντε Μπερύ, δευτερότοκου γιου του κόμη ντ' Αρτουά και μόνου ικανού να εξασφαλίσει τη συνέχιση της δυναστείας. Βέβαια, η δολοφονία είναι έργο ενός μεμονωμένου φανατικού –του εργάτη σαγματοποιού Λουβέλ– που ελπίζει να εξαλείψει το γένος των Βουρβόνων (στην πραγματικότητα, η δούκισσα ντε Μπερύ ήταν έγκυος και το Σεπτέμβριο του 1820 θα γεννήσει ένα αγόρι: τον δούκα του Μπορντώ). Αλλά οι εξτρεμιστές ενοχοποιούν τους φιλελευθέρους: «Είδα το μαχαίρι του Λουβέλ· ήταν μια ιδέα φιλελεύθερη», γράφει η εφημερίδα *Journal des Débats*.

Στο εξής, μπροστά σε έναν Λουδοβίκο ΙΗ΄ παθητικό, απασχολημένο μόνο με το πρωτόκολλο και τα ωραία λόγια, οι εξτρεμιστές κρατούν το τιμόνι. Βρίσκουν ένα σύμβολο, αν όχι έναν εμπνευστή, στο πρόσωπο του κόμητα ντ' Αρτουά, αδελφό του Λουδοβίκου ΙΗ΄ και αναγορευμένο διάδοχο του βασιλιά. Στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΗ΄, τα αντιδραστικά μέτρα είναι ακόμα δειλά: εκλογικός νόμος ευνοϊκός για τους πλουσιότερους, περιορισμοί στην ελευθερία του τύπου. Όταν όμως ο βασιλιάς πεθαίνει το 1824, η ανάρρηση του Καρόλου Ι΄ στο θρόνο φαίνεται σαν θρίαμβος των εξτρεμιστών.

Η προσωπικότητα του νέου μονάρχη προκαλεί από μόνη της αρνητικούς συνειρμούς. Είδωλο των νέων στην αυλή του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄, ο κόμης ντ' Αρτουά είναι το πρότυπο του σκεπτικιστή και ακόλαστου μεγάλου αριστοκράτη. Με τον εκπατρισμό του γίνεται το κέντρο όλων των συνωμοσιών που αποσκοπούν στην παλινόρθωση των Βουρβόνων, τόσο στην περίοδο της Γαλλικής Δημοκρατίας όσο και σ' εκείνες της Υπατείας και της Αυτοκρατορίας. Από μίσος για τις επαναστατικές ιδέες, επιδίδεται τότε σε μια επιδεικτική και θορυβώδη ευσέβεια. Στη διάρκεια της βασιλείας του αδελφού του είναι ο αρχηγός της φατρίας των εξτρεμιστών, τους σκοπούς της οποίας ασπάζεται παράφορα και χωρίς μέτρο. Ο Λουδοβίκος ΙΗ΄ που τον έκρινε με διαύγεια και χωρίς επιείκεια έλεγε, υπαινισσόμενος τα δικά του προβλήματα υγείας: «Παραπονιέστε που έχετε ένα βασιλιά χωρίς πόδια· τι θα πείτε όταν θα αποκτήσετε έναν βασιλιά χωρίς κεφάλι;»

Με την ανάρρησή του εκδηλώνει την προσήλωσή του στο Παλαιό Καθεστώς στεφόμενος στη Ρενς, πράγμα που επιτρέπει στον ασματοποιό Βερανζέρο να συνθέσει τη «στέψη του Καρόλου του Απλού» (sacre de Charles le Simple). Όμως

* Charte: Η θεσμική πράξη που καθόριζε τους κανόνες λειτουργίας του καθεστώτος που συστάθηκε το 1814 και την οποία ο Λουδοβίκος ΙΗ΄ είχε «παραχωρήσει» το έτος εκείνο στο γαλλικό λαό.

ο κόσμος ανταποκρίνεται στις γιορτές της νέας βασιλείας, στη χάρη και την καλή θέληση του βασιλιά, που δείχνει ευσυνείδητος αλλά και αποφασισμένος να χρησιμοποιήσει τα προνόμιά του.

Τα πρώτα μέτρα που λήφθηκαν υπό την αιγίδα του νέου ηγεμόνα τον κάνουν να φανεί, πολύ γρήγορα, ως η ενσάρκωση του οπισθοδρομικού ρεύματος που εκδηλώνεται στη Γαλλία από το 1815. Η επιρροή του κλήρου ενισχύεται: αναλαμβάνει το πανεπιστήμιο, απολύει τους φιλελεύθερους καθηγητές, πετυχαίνει ακόμα και την ψήφιση ενός νόμου που τιμωρεί την ιεροσυλία με καταναγκαστικά έργα. Η σεμνοτυφία γίνεται νόμος του κράτους και τα φορέματα των χορευτριών της όπερας μακραίνουν. Ίδια τύφλωση και οπισθοδρομικότητα χαρακτηρίζει τα μέτρα που λαμβάνονται προς όφελος της αριστοκρατίας. Ένας νόμος αποκαλούμενος «δισεκατομμύριο των εκπατρισμένων» (Milliard des émigrés) αποζημιώνει όλους όσοι στερήθηκαν τις περιουσίες τους στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, και μόλις μετά βίας η γερουσία (Chambre des Pairs) απορρίπτει σχέδια αναβίωσης του δικαιώματος του πρωτοτόκου στο μεγαλύτερο μέρος της κληρονομιάς ή του φιμώματος του αντιπολιτευόμενου τύπου.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η δημοτικότητα του Καρόλου Ι΄ μειώνεται κατά τα πρώτα έτη της διακυβέρνησής του. Ιδρύονται μυστικές εταιρείες με κυριότερη τη Σαρμπονερί (Charbonnerie), μια παράνομη οργάνωση με ρίζες στον ελεύθερο τεκτονισμό, η οποία είχε αναπτυχθεί στη νότια Ιταλία εναντίον του Μυρά και στη συνέχεια, μετά το 1815, έγινε ο πολέμιος των παλινορθωμένων ηγεμόνων. Συγκροτημένος σε ομάδες είκοσι ατόμων δεμένων με όρκο, τις *ventes*, και αυστηρά ιεραρχημένος, ο καρμποναρισμός είναι ένα διευρωπαϊκό κίνημα που εκδηλώνεται κυρίως στην Ιταλία –τα μέλη της εμψύχωσαν την επανάσταση της Νεάπολης το 1820 και την εξέγερση του Πεδεμοντίου το 1821– και στη Γαλλία, όπου συγκεντρώνει στις τάξεις του πολλές χιλιάδες άτομα, μεταξύ των οποίων διάσημες προσωπικότητες όπως ο Λαφαγιέτ. Με περισσότερο δημοκρατικό παρά βοναπαρτικό προσανατολισμό, ο γαλλικός καρμποναρισμός οργάνωσε πολλές συνωμοσίες εναντίον του καθεστώτος: την απόπειρα του στρατιωτικού πραξικοπήματος του στρατηγού Μπερτόν το Φεβρουάριο του 1822, την ανατρεπτική δράση του συνταγματάρχη Καρόν, τη λεγόμενη συνωμοσία των «τεσσάρων λοχιών της Λα Ροσέλ»[11]. Όλες καταλήγουν σε αποτυχία και δίνουν αφορμή για πολύ σκληρή καταστολή. Εξάπτουν όμως τα πνεύματα και μαρτυρούν την ένταση της αντίθεσης προς το καθεστώς.

Εξάλλου, η πλειονότητα του πληθυσμού διάκειται εχθρικά απέναντι σ' αυτό το καθεστώς. Τα τραγούδια του Βερανζέρου, οι λίβελλοι του Πωλ-Λουί Κουριέ συμβάλλουν στην απώλεια κύρους της μοναρχίας. Ο λαός ακολουθεί σιωπηλός, αλλά σύσσωμος, τις κηδείες των φιλελεύθερων αρχηγών. Τέλος, παρά τον εκλογικό νόμο, η αντιπολίτευση κάνει έντονη την παρουσία της, ακόμα και μέσα στη βουλή.

Ανήσυχος, ο Κάρολος Ι΄ επιχειρεί για ένα χρόνο μια πολιτική συμβιβασμού, που δεν αντέχει στις ταυτόχρονες επιθέσεις των εξτρεμιστών και των φιλελευθέρων. Το 1829, θέτοντας τέλος στη δοκιμή, καλεί στην πρωθυπουργία τον

προσωπικό του φίλο κόμη Ζυλ ντε Πολινιάκ, γιο της ευνοούμενης της Μαρίας Αντουανέτας και γνωστό εκπατρισμένο. Αυτός, με τη σειρά του, διορίζει υπουργούς τον στρατηγό ντε Μπουρμόν, που είχε λιποτακτήσει από τον αυτοκρατορικό στρατό την παραμονή της μάχης του Βατερλώ, και τον κόμη ντε Λα Μπουρντοναί, που είχε γίνει ιδιαίτερα αντιδημοφιλής στη διάρκεια της Λευκής Τρομοκρατίας.

«Κόμπλεντς, Βατερλώ, 1815»[12]: αυτό είναι στα μάτια της κοινής γνώμης το τριπλό σύμβολο της νέας κυβέρνησης. Η αντιπολιτευτική κίνηση ξεσπά σε ολόκληρη τη χώρα, συντονισμένη από φιλελευθέρους όπως ο Λαφαγιέτ και κυρίως ο δούκας της Ορλεάνης, που κατευθύνει από το παρασκήνιο την καινούργια εφημερίδα *Le National*, όπου ο Θιέρσος, ο Μινιέ και ο Αρμάν Καρέλ εκθειάζουν το βρετανικό καθεστώς και προτείνουν: «Ας κρατήσουμε το καθεστώς κι ας αλλάξουμε τον βασιλιά».

Μπροστά σε αυτό το ξέσπασμα της αντιπολίτευσης, ο Κάρολος Ι΄ και ο Πολινιάκ διστάζουν και αφοπλίζονται. Ο τύπος γράφει: «Ο κύριος ντε Πολινιάκ είναι πολύ αποφασισμένος, αλλά δεν ξέρει για ποιο πράγμα». Όταν το Μάρτιο του 1830 εκφωνείται στο κοινοβούλιο ένας απειλητικός λόγος του θρόνου, η βουλή αντεπιτίθεται με ένα ψήφισμα (*Adresse*) που υποστηρίζεται από 221 βουλευτές και αναφέρει: «Η συνδρομή της κυβέρνησης στις επιθυμίες του λαού συνιστά την απαραίτητη προϋπόθεση για την πορεία των κρατικών υποθέσεων... Η συνδρομή αυτή δεν υπάρχει, Μεγαλειότατε». Τότε ο Κάρολος Ι΄ αποφασίζει να δοκιμάσει την πολιτική της ισχύος. Η βουλή διαλύεται. Όμως οι εκλογές του Ιουλίου του 1830 ενισχύουν τη φιλελεύθερη αντιπολίτευση. Αποφασισμένος να μην παρασυρθεί στο δρόμο των συμβιβασμών, οι οποίοι κατά τη γνώμη του είχαν επιφέρει την πτώση του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄, ο βασιλιάς διακινδυνεύει να την αγνοήσει.

Στις 25 Ιουλίου τίθενται σε ισχύ τέσσερις αναγκαστικοί νόμοι οι οποίοι παραβιάζουν συγχρόνως το πνεύμα και το γράμμα του συνταγματικού χάρτη: η νέα βουλή διαλύεται, η ελευθερία του τύπου καταργείται, το δικαίωμα της ψήφου τροποποιείται προς όφελος των γαιοκτημόνων και σε βάρος της βιομηχανικής αστικής τάξης και των ελεύθερων επαγγελματιών. Τέλος, προκηρύσσονται νέες εκλογές.

Πραγματική κήρυξη πολέμου εκ μέρους της αριστοκρατίας του Παλαιού Καθεστώτος εναντίον της φιλελεύθερης αστικής τάξης που είχε ευνοηθεί από την επανάσταση, οι παραπάνω αναγκαστικοί νόμοι επισύρουν την αντεπίθεση των εκπροσώπων αυτής της κοινωνικής κατηγορίας. Η εφημερίδα *Le National* ενορχηστρώνει την απάντηση. Ο Θιέρσος συντάσσει μια διαμαρτυρία των δημοσιογράφων και όταν η αστυνομία προσπαθεί να καταστρέψει τα πιεστήρια των εφημερίδων το πλήθος συγκεντρώνεται με εκρηκτικές διαθέσεις. Στο στόχαστρο της πολιτικής του Καρόλου Ι΄ και του Πολινιάκ, βιομήχανοι και έμποροι απολύουν τους εργάτες και τους υπαλλήλους τους αποδεσμεύοντας έτσι το δυναμικό της επανάστασης.

Τη νύχτα της 27ης Ιουλίου 1830, στήνονται στο Παρίσι τα πρώτα οδοφράγματα. Η είδηση του διορισμού του αντιδημοφιλούς στρατάρχη Μαρμόν επικεφαλής των στρατευμάτων της πρωτεύουσας εξαντλεί την υπομονή του λαού και, στις 28, ο παρισινός πληθυσμός ξεσηκώνεται σύσσωμος. Οι στρατιώτες του Μαρμόν, περιοριζόμενοι από τα οδοφράγματα που κλείνουν τους στενούς δρόμους του κέντρου της πόλης και δεχόμενοι καταιγισμό κάθε είδους βλημάτων που ρίχνονται από τα παράθυρα, αναγκάζονται να υποχωρήσουν. Στις 29, το Λούβρο και ο Κεραμεικός καταλαμβάνονται από τους επαναστάτες.

Στο τέλος των «τριών ένδοξων ημερών»[13], ο λαός είναι κύριος της πρωτεύουσας. Τι θα κάνει τη νίκη του; Ρίχτηκε στον αγώνα εναντίον του καθεστώτος που συμβόλιζε την αντίδραση με ενθουσιασμό και χωρίς υπολογισμούς. Για το πλήθος των ένοπλων κατοίκων του Παρισιού η πτώση των Βουρβόνων ισοδυναμεί με την επάνοδο στη Δημοκρατία. Για μια ακόμα φορά η Ευρώπη των παλινορθωμένων πριγκίπων και των φρουρών της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων κρατά την αναπνοή της με τα μάτια στραμμένα στο Παρίσι.

Ωστόσο, στο παρασκήνιο της επανάστασης του Ιουλίου του 1830 επαγρυπνούν οι πιο επιδέξιοι που κρατήθηκαν με σύνεση μακριά από τα οδοφράγματα, αλλά φοβούνται πάνω απ' όλα το θρίαμβο της ανταρσίας και την επάνοδο μιας Δημοκρατίας που ξαναφέρνει στη μνήμη πολλών τις μεγάλες εκκαθαρίσεις του 1793-1794. Από τις 30 Ιουλίου, ενώ ο Κάρολος Ι΄, διστακτικός, βρίσκεται ακόμα στο ανάκτορο του Σαιν Κλου, ο Θιέρσος και οι δημοσιογράφοι της *Le National*, υποστηριζόμενοι από πολιτικούς όπως ο τραπεζίτης Λαφίτ, ο Καζιμίρ Περιέ ή ο Λαφαγιέτ, ρίχνουν την ιδέα μιας συνταγματικής μοναρχίας υπό τον δούκα της Ορλεάνης. Η ιδέα τους όμως δεν καταφέρνει να προκαλέσει τον λαϊκό ενθουσιασμό. Την ίδια μέρα, ένα μανιφέστο που τοιχοκολλήθηκε στους δρόμους του Παρισιού προετοιμάζει τον λαό για την αλλαγή της δυναστείας:

> Ο Κάρολος Ι΄ δεν μπορεί να επιστρέψει στο Παρίσι· έχυσε το αίμα του λαού. Η Δημοκρατία θα μας εξέθετε σε φοβερούς διχασμούς: θα μας έφερνε σε διάσταση με την Ευρώπη.
> Ο δούκας της Ορλεάνης είναι ένας πρίγκιπας αφοσιωμένος στην υπόθεση της επανάστασης.
> Ο δούκας της Ορλεάνης δεν πολέμησε ποτέ εναντίον μας.
> Ο δούκας της Ορλεάνης βρισκόταν στη Ζεμάπ.
> Ο δούκας της Ορλεάνης είναι ένας βασιλιάς-πολίτης.
> Ο δούκας της Ορλεάνης έφερε στη μάχη το τρίχρωμο έμβλημα· ο δούκας της Ορλεάνης μπορεί να το φέρει ακόμα.
> Δεν θέλουμε κανέναν άλλο.
> Ο δούκας της Ορλεάνης δεν εκδηλώνεται. Περιμένει να εκφράσουμε την επιθυμία μας και θα δεχτεί τον συνταγματικό χάρτη όπως τον είχαμε πάντα εννοήσει και θελήσει. Θα πάρει το στέμμα του από τον γαλλικό λαό.

Στις 31 Ιουλίου, μια επιτήδεια σκηνοθεσία λαμβάνει χώρα στο δημαρχείο του Παρισιού. Ο δούκας της Ορλεάνης μεταβαίνει έφιππος στο κέντρο των λαϊκών συνοικιών, που είναι ακόμα γεμάτο οδοφράγματα. Η άφιξή του δεν προκαλεί τη λαϊκή προσχώρηση στην οποία ήλπιζαν οι ορλεανιστές. Εμφανίζεται τότε στον εξώστη του δημαρχείου, τυλιγμένος στην τρίχρωμη σημαία, ο γηραιός Λαφαγιέτ, ζωντανό σύμβολο της Γαλλικής Επανάστασης. Ο δούκας της Ορλεάνης βρίσκεται δίπλα του και ο ήρωας της αμερικανικής ανεξαρτησίας τον αγκαλιάζει. Τα πλήθη χειροκροτούν αυτό τον ασπασμό που, σύμφωνα με τα λόγια του ανακουφισμένου Μέτερνιχ, «έπνιξε τη Δημοκρατία».

Σύμμαχος των λαϊκών στρωμάτων, η φιλελεύθερη αστική τάξη γκρέμισε τη δυναστεία που είχαν επιβάλει στη Γαλλία οι νικητές του Ναπολέοντα. Οι δυνάμεις που γεννήθηκαν από την Επανάσταση πιέζουν αμείλικτα την τάξη πραγμάτων της Ιεράς Συμμαχίας. Όπως είχε προβλέψει ο Μέτερνιχ, η φωτιά εξαπλώνεται πολύ γρήγορα σε ολόκληρη την Ευρώπη, υποδαυλιζόμενη από τις διαδηλώσεις των Γάλλων φιλελευθέρων που αξιώνουν από τον νέο ηγεμόνα τους την αναβίωση της απελευθερωτικής αποστολής της Επανάστασης.

ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ ΚΑΙ ΒΑΡΣΟΒΙΑ

Διακατεχόμενο από την ανάγκη να αποτρέψει μια νέα επεκτατική έκρηξη της Γαλλίας, το συνέδριο της Βιέννης είχε ιδρύσει ένα ισχυρό κράτος στα βόρεια σύνορα του παλινορθωμένου βασιλείου, συνενώνοντας υπό τον βασιλιά Γουλιέλμο Α΄ της Οράγγης τα δύο τμήματα των παλιών «ισπανικών Κάτω Χωρών», τα οποία είχαν χωριστεί από την εποχή της επανάστασης του 16ου αιώνα. Στην πραγματικότητα ο Γουλιέλμος Α΄ δεν είχε καταφέρει να συγκροτήσει ένα ενιαίο κράτος απ' αυτό το συνονθύλευμα πληθυσμών, των οποίων οι θρησκείες και οι γλώσσες διέφεραν και τα οικονομικά συμφέροντα απέκλιναν.

Ακόμα και στο ίδιο το Βέλγιο, Φλαμανδοί και Βαλόνοι καθόλου δεν συμφωνούσαν. Μπορούσαν όμως να διαμαρτύρονται από κοινού για την υποταγή των Βέλγων, στην πλειονότητά τους καθολικών, σε έναν καλβινιστή ηγεμόνα. Πολύ περισσότερο που αυτός δεν είχε καταφέρει να τηρήσει την ισορροπία ανάμεσα στα δύο τμήματα του βασιλείου του. Κυβερνούσε τις Κάτω Χώρες με δημοσίους υπαλλήλους που ήταν σχεδόν όλοι Ολλανδοί και εξουθένωνε τους υπηκόους του με φόρους.

Ακόμα πιο σοβαρό ήταν ότι η οικονομική του πολιτική, εξ ολοκλήρου εμπνευσμένη από τα συμφέροντα του ολλανδικού εμπορίου, ακολουθούσε το σύστημα των ελεύθερων συναλλαγών. Μπορεί οι έμποροι της Γάνδης ή οι εφοπλιστές της Αμβέρσας να ήταν ευχαριστημένοι, αλλά οι Βαλόνοι βιομήχανοι, που προχωρούσαν στη δημιουργία μιας σημαντικής σιδηρουργίας και υφαντουργίας κατά το πρότυπο της Μεγάλης Βρετανίας, παραπονιούνταν έντονα για την έλλειψη προστασίας. Εν τούτοις, αυτή η δυσαρέσκεια δεν οδήγησε παρά

σ' ένα αρκετά ασθενές διεκδικητικό κίνημα καθώς η αστική τάξη των Βαλόνων αρκέστηκε να ζητεί κάποια αυτονομία, την οποία ο βασιλιάς δεν είχε καμιά πρόθεση να τους παραχωρήσει.

Η παρισινή επανάσταση πυροδοτεί απότομα τις εξελίξεις, αποδεικνύοντας έτσι την προσφιλή θεωρία του Μέτερνιχ περί «μεταδοτικότητας της επανάστασης». Στις 25 Αυγούστου 1830, το θέατρο των Βρυξελλών (Théâtre de la Monnaie) παρουσιάζει την όπερα του Ωμπέρ *Η μουγκή του Πορτίτσι* (*La Muette de Portici*). Όταν ο τενόρος αρχίζει την άρια «Ιερή αγάπη για την πατρίδα» (*Amour sacré de la Patrie*), το πλήθος παίρνει φωτιά. Ο αναβρασμός εξαπλώνεται γρήγορα σε ολόκληρη την πόλη. Κραυγάζοντας «Ας κάνουμε όπως οι Γάλλοι», οι κάτοικοι των Βρυξελλών οπλίζονται, υψώνουν τη μαύρη, κίτρινη και κόκκινη σημαία της Βραβάντης[14] και τρέπουν σε φυγή την ολλανδική φρουρά.

Τρομαγμένη από τη νίκη της, η αστική τάξη ζητεί αυτονομία από τον βασιλιά Γουλιέλμο. Εκείνος απαντά στέλνοντας στρατεύματα να ανακαταλάβουν τις Βρυξέλλες, τα οποία όμως δεν καταφέρνουν να εδραιωθούν παρά στην άνω πόλη, την ίδια στιγμή που μια προσωρινή κυβέρνηση σχηματίζεται και, στις 24 Σεπτεμβρίου, καλεί τον λαό στα όπλα. Στις 4 Οκτωβρίου, μια συντακτική συνέλευση ανακηρύσσει την ανεξαρτησία του Βελγίου και δίνει στο νέο κράτος φιλελεύθερους θεσμούς.

Πώς θα αντιδράσει η Ευρώπη στην κατάρρευση του φράγματος που το συνέδριο της Βιέννης είχε υψώσει πριν από δεκαπέντε χρόνια στα βόρεια της Γαλλίας για να ποδηγετηθούν ενδεχόμενες επεκτατικές τάσεις της; Ο Γουλιέμος Α΄ ζητεί τη συνδρομή των δυνάμεων της Ιεράς Συμμαχίας. Μόνο ο τσάρος Νικόλαος Α΄ δηλώνει έτοιμος να επέμβει, δεδομένου ότι δεν έχει λόγους να υποστηρίξει τις εθνικές διεκδικήσεις των λαών, όπως στα Βαλκάνια. Αλλά η εξέγερση που ξεσπά τότε στην Πολωνία παραλύει κάθε πρωτοβουλία του. Από την πλευρά της, η Γαλλία χειροκροτεί με ενθουσιασμό τα γεγονότα των Βρυξελλών, ενώ μια ολόκληρη μερίδα της κοινής γνώμης, που βρίσκει ισχυρή ανταπόκριση στο Βέλγιο, συνιστά την προσάρτησή του.

Η οριστική τύχη του νέου κράτους εξαρτάται από την Αγγλία. Εκείνο που αυτή φοβάται πάνω απ' όλα είναι να δει την Αμβέρσα στα χέρια μιας μεγάλης δύναμης. Ο Λουδοβίκος-Φίλιππος, που εκτιμά ότι μια διεθνής σύρραξη θα μπορούσε να είναι μοιραία για τον ακόμα ασταθή θρόνο του, έχει τη φρόνηση να το καταλάβει. Στέλνει τον Ταλεϋράνδο στο Λονδίνο με σαφή εντολή να συνεννοηθεί με τους Άγγλους.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η συνδιάσκεψη που συνήλθε στο Λονδίνο το Νοέμβριο του 1830, κατακυρώνει εν ονόματι της Ευρώπης τη βελγική ανεξαρτησία, συνδέοντάς τη με ένα καθεστώς διαρκούς ουδετερότητας, εγγυημένης από όλες τις δυνάμεις. Πιστός στις δεσμεύσεις του, ο Λουδοβίκος-Φίλιππος αρνείται, το Φεβρουάριο του 1831, την προσφορά των Βέλγων να δοθεί το στέμμα του καινούργιου κράτους στον δευτερότοκο γιο του, τον δούκα ντε Νεμούρ. Προσχωρεί στην υποψηφιότητα του Λεοπόλδου του Σαξ-Κόμπουργκ που ανα-

κηρύσσεται βασιλιάς των Βέλγων τον Ιούνιο του 1831 και το επόμενο έτος παντρεύεται μια από τις θυγατέρες του Λουδοβίκου-Φιλίππου, την πριγκίπισσα Λουίζα της Ορλεάνης. Τέλος, όταν τον Αύγουστο του ίδιου έτους ο Γουλιέλμος Α΄ εισβάλλει στο Βέλγιο, μια γαλλική στρατιά επεμβαίνει για να τον σταματήσει, αλλά αμέσως μετά τη νίκη της αποσύρεται.

Θεωρητικά, επομένως, η «ευρωπαϊκή συμφωνία» διατηρείται. Εν τούτοις, στην Ελλάδα όπως και στο Βέλγιο, συμβιβάζεται στο εξής πλήρως με την κατάργηση των συνθηκών του 1815. Το ίδιο δεν ισχύει για την υπόλοιπη Ευρώπη, αρχίζοντας με το τμήμα της Πολωνίας που εξαρτάται από τη ρωσική αυτοκρατορία.

Βεβαίως, η Πολωνία του 1815 απολαμβάνει ένα καθεστώς πιο φιλελεύθερο απ' ό,τι τα άλλα έθνη της αυτοκρατορίας των τσάρων και μάλιστα η ίδια η Ρωσία. Διατηρεί κάποια αυτονομία, διαθέτει τον προϋπολογισμό της, τον στρατό της, το κοινοβούλιό της –τη δίαιτα–, τη θρησκεία της – με σαφώς επικρατέστερη την καθολική. Αλλά τα προνόμια αυτά εξάπτουν μάλλον παρά αφοπλίζουν το εθνικό αίσθημα των Πολωνών.

Όταν γίνεται τσάρος ο Νικόλαος Α΄, άνθρωπος με εδραιωμένες απολυταρχικές πεποιθήσεις, οι Πολωνοί βλέπουν να απομακρύνεται η ελπίδα, που είχε ανατείλει προς στιγμήν τον καιρό του προκατόχου του, για την επανασυγκρότηση μιας «Μεγάλης Πολωνίας». Μιας Πολωνίας που θα συνένωνε στο τότε μικρό βασίλειο το σύνολο των κατεχόμενων από τους Ρώσους πολωνικών εδαφών και θα εξασφάλιζε σιγά σιγά μια αυτονομία η οποία θα μπορούσε να είναι το προοίμιο της μελλοντικής της ανεξαρτησίας. Αμέσως ιδρύονται μυστικές εταιρείες που ξεσηκώνονται με την αναγγελία της επιτυχίας της παρισινής επανάστασης, πρώτης εκδίκησης των λαών κατά των ηγεμόνων της Ιεράς Συμμαχίας. Λίγες μέρες αργότερα, ένα καινούργιο κύμα ενθουσιασμού συνοδεύει τις ειδήσεις για την επανάσταση των Βρυξελλών.

Όταν το Νοέμβριο του 1830 ο Νικόλαος Α΄ συγκροτεί στρατό στην Πολωνία για να ανταποκριθεί στην έκκληση του βασιλιά των Κάτω Χωρών και να καταστείλει τη βελγική εξέγερση, τα στρατεύματα στασιάζουν και διώχνουν τον αντιβασιλιά Κωνσταντίνο, αδελφό του τσάρου[15]. Στις 25 Ιανουαρίου 1831, η δίαιτα ανακηρύσσει την ανεξαρτησία της χώρας.

Η εξέγερση ανέμενε τη βοήθεια των ξένων δυνάμεων που είχαν μόλις αποδείξει, στην Ελλάδα, τη Γαλλία και το Βέλγιο, ότι δεν παρέμεναν αδιάφορες στις επιδιώξεις των λαών. Ωστόσο, ούτε η Πρωσία ούτε πολύ περισσότερο η Αυστρία, όπου ο Μέτερνιχ δεν είχε στο ελάχιστο μεταβάλει την πολιτική του σε σχέση με τις εθνικότητες, δεν σκέπτονταν να επέμβουν, φοβούμενη καθεμιά για το πολωνικό της τμήμα.

Στη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία επικρατεί μεγάλος ενθουσιασμός για τα πολωνικά ιδεώδη. «Η Πολωνία ζήτησε τη βοήθεια της Γαλλίας –γράφει η εφημερίδα *Le National*–, η Γαλλία θα ανταποκριθεί. Πολωνία! – ποια γαλλική καρδιά δεν σκιρτά σ' αυτό το όνομα;» Ο Βερανζέρος τραγουδά, «Στους Πολω-

νούς όλη μου η αγάπη». Η κοινή γνώμη ακολουθεί φωνάζοντας «Ζήτω η Πολωνία!» στους δρόμους του Λονδίνου και του Παρισιού. Αλλά οι κυβερνήσεις αρνούνται άλλη επέμβαση πέρα από τη διπλωματική; και αυτό εις μάτην.

Έτσι οι Πολωνοί αφήνονται μόνοι, αντιμέτωποι με τους 170.000 άνδρες που έστειλε ο Νικόλαος υπό τις διαταγές του στρατηγού Πάσκιεβιτς. Ο πατριωτικός πυρετός που κατέλαβε τη χώρα επιτρέπει στους Πολωνούς να παρατάξουν εναντίον των Ρώσων στρατό 80.000 ανδρών. Ήδη όμως εμφανίζεται ανάμεσα στους επαναστάτες η διχόνοια. Οι δημοκράτες, οι «Ερυθροί», θέλουν να κινητοποιήσουν τις μάζες εισάγοντας μια αγροτική μεταρρύθμιση και θεσμούς ευνοϊκούς για τους άκληρους. Οι «Λευκοί», που προέρχονται κυρίως από τους ευγενείς και τον καθολικό κλήρο, φοβούνται περισσότερο τον λαό από τον τσάρο και προτιμούν να συμβιβαστούν με τον Νικόλαο Α΄ παρά να δουν να υλοποιούνται τα σχέδια των πολιτικών τους αντιπάλων. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η πολωνική αντίσταση δεν είναι παρά ένας απεγνωσμένος αγώνας για την τιμή των όπλων.

Στις 7 Σεπτεμβρίου 1831, ο ρωσικός στρατός καταλαμβάνει τη Βαρσοβία. Φοβερή καταστολή ξεσπά σε ολόκληρη τη χώρα: κατάργηση όλων των ελευθεριών, στρατιωτικός νόμος, εκτελέσεις, συλλήψεις, εξορίες, εκτοπίσεις στη Σιβηρία, αποστολή των γιων των ευγενών που είχαν αναμιχθεί στην εξέγερση σε ρωσικά σχολεία ή σε παιδικά στρατιωτικά σώματα, κλείσιμο των πανεπιστημίων κ.λπ. Τη στιγμή που, κατά τη θλιβερά διάσημη έκφραση του Γάλλου υπουργού των Εξωτερικών Σεμπαστιανί, «η τάξη βασιλεύει στη Βαρσοβία», σημαντικός αριθμός Πολωνών φεύγει από τη χώρα για να καταφύγει στα φιλελεύθερα κράτη της Δύσης, όπου θα γίνει μάρτυρας της πλήρους εγκατάλειψης της Πολωνίας.

Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΥΡΕΤΟΣ ΤΟΥ 1830

Οι φιλελεύθερες ή/και εθνικές εξεγέρσεις οι οποίες έλαβαν χώρα στη Γαλλία, το Βέλγιο και την Πολωνία είναι οι πιο θεαματικές εκδηλώσεις της επαναστατικής έξαρσης που ακολούθησε την ελληνική ανεξαρτησία. Υπήρξαν όμως στην υπόλοιπη Ευρώπη κι άλλες τέτοιες κινήσεις, με διαφορετικά καθεμιά αποτελέσματα, ανάλογα με το αν εμφανίστηκαν στην τροχιά των δυτικών δυνάμεων ή σε εκείνη των απολυταρχικών κρατών της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης.

Στα τέλη του 1830 και στις αρχές του επόμενου έτους εκδηλώνεται ζωηρή αναταραχή σε ορισμένα γερμανικά κράτη, κυρίως δε στην κεντρική Ιταλία όπου και παίρνει επαναστατικό χαρακτήρα. Ο δούκας της Μόντενα επιχειρεί να συνεννοηθεί με τους επαναστάτες, τελικά όμως αναγκάζεται να διαφύγει. Η Μαρία-Λουίζα εγκαταλείπει την επαναστατημένη Πάρμα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των παπικών κρατών ξεσηκώνεται. Και εκεί, τα βλέμματα των αντιπάλων

της απολυταρχίας στρέφονται προς τη Γαλλία, όπου το «κόμμα του κινήματος» πιέζει για επέμβαση, χωρίς εν τούτοις να καταφέρει να παρασύρει στην περιπέτεια τον νέο βασιλιά και τους ανθρώπους του «κόμματος της αντίστασης». «Δεν θα δώσουμε σε κανένα λαό», δηλώνει ο Καζιμίρ Περιέ, «το δικαίωμα να μας αναγκάσει να πολεμήσουμε για την υπόθεσή του, και το αίμα των Γάλλων ανήκει μόνο στη Γαλλία». Θέση που αφήνει ελεύθερα τα χέρια του Μέτερνιχ για να αποκαταστήσει την τάξη και την εξουσία των νόμιμων πριγκίπων στην ιταλική χερσόνησο.

Την άνοιξη του 1831, 20.000 Αυστριακοί στρατιώτες ανακαταλαμβάνουν την Πάρμα, τη Μόντενα και τα παπικά κράτη, ο δε πρίγκιπας Λουδοβίκος-Ναπολέων (ο μελλοντικός Ναπολέων Γ΄), που ήρθε να πολεμήσει με τον αδελφό του στο πλευρό των Ιταλών φιλελευθέρων, οφείλει αποκλειστικά τη σωτηρία του στον επίσκοπο του Σπολέτο (που θα γίνει αργότερα πάπας με το όνομα Πίος Θ΄). Λίγους μήνες αργότερα μια νέα εξέγερση επιφέρει την κατάληψη της Μπολόνια, όπου εγκαθίστανται οι Γάλλοι για να διατηρήσουν την ισορροπία των δυνάμεων.

«Έγκαιρα αντιμετωπισμένες» από τον καγκελάριο της Αυστρίας, η ιταλική και η γερμανική επανάσταση τελειώνουν λοιπόν με το θρίαμβο της αντίδρασης. Τα γεγονότα αυτά, που ακολουθούν εκείνα της Πολωνίας, ωθούν τους ηγεμόνες που παραμένουν πιστοί στο πνεύμα της Ιεράς Συμμαχίας –τον τσάρο, τον αυτοκράτορα της Αυστρίας και τον βασιλιά της Πρωσίας– να καταστήσουν σαφή με μια επίσημη πράξη τη θέλησή τους να διατηρηθεί η υφιστάμενη τάξη πραγμάτων οπουδήποτε αυτή μπορεί να απειλείται. Συγκεντρώνονται στο Μύνχενγρατς το Σεπτέμβριο του 1833 και διακηρύσσουν το δικαίωμά τους να συνδράμουν κάθε νόμιμο ηγεμόνα που θα τους καλούσε σε βοήθεια.

Ενώ στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη το μέτωπο των απολυταρχικών δυνάμεων ενισχύεται για να σταματήσει τα φιλελεύθερα και εθνικά κινήματα, στην ιβηρική χερσόνησο η Γαλλία και η Αγγλία συντελούν στο θρίαμβο των συνταγματικών αρχών που είχαν επικρατήσει στο Βέλγιο. Έναντι των απολυταρχικών μνηστήρων επιβάλλουν τις φιλελεύθερες κυβερνήσεις της βασίλισσας Μαρίας-Χριστίνας στην Ισπανία και του βασιλιά ντον Πέντρο στην Πορτογαλία.

Κατ' αυτό τον τρόπο, απέναντι στο μέτωπο των κρατών τα οποία παρέμειναν πιστά στις αρχές του συνεδρίου της Βιέννης, υψώνεται, φαινομενικά τουλάχιστον, ο συνασπισμός των φιλελεύθερων χωρών της δυτικής Ευρώπης. Στην πραγματικότητα, τούτος δεν διαθέτει κανέναν οργανικό δεσμό: δεν είναι παρά μια περιστασιακή συμμαχία, όπου συχνά η αγγλική παρέμβαση ωθείται μόνο από την έγνοια να μην αφήσει πολύ ελεύθερο το πεδίο στη Γαλλία. Αν όμως η συμμαχία των φιλελεύθερων δυνάμεων δεν έχει συνοχή, η διάστασή της με την ομάδα που έμεινε προσδεδεμένη στην απολυταρχία είναι ξεκάθαρη.

Εξάλλου, η διάσταση αυτή κρύβει μια άλλη, ήδη αντιληπτή τον προηγούμενο αιώνα και σχετική με τις οικονομικές και κοινωνικές δομές των εν λόγω χωρών. Τούτη αντιπαραθέτει τις χώρες της Δύσης σ' εκείνες της ανατολικής και της νό-

τιας Ευρώπης. Στις πρώτες, η άνθιση των εμπορικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων ευνόησε την ανάπτυξη μιας αστικής τάξης επιχειρηματιών που ανυπομονεί να ανέλθει στην εξουσία και επικαλείται τον φιλελευθερισμό. Στην ανατολική και τη νότια Ευρώπη, η γαιοκτησία και τα προνόμια της καταγωγής παραμένουν οι βάσεις μιας κοινωνίας της οποίας οι κύριοι κληρονόμοι εννοούν να διατηρήσουν ή να αποκαταστήσουν τις αρχές και τις πρακτικές του Παλαιού Καθεστώτος.

Παρ' όλα λοιπόν τα προληπτικά μέτρα που έλαβαν το 1815 οι υπέρμαχοι της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων, η Ευρώπη της Ιεράς Συμμαχίας διαλύθηκε περίπου δεκαπέντε χρόνια αργότερα υπό την πίεση των ιδεών που κληρονομήθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση. Βεβαίως, σε ένα ολόκληρο τμήμα της ηπείρου –στην Ιταλία και τη Γερμανία όπου ο Μέτερνιχ δεν αφήνει να φυτρώσει κανένας επαναστατικός σπόρος, στην Πολωνία όπου ο τσάρος δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει τα μεγάλα μέσα για να αποκαταστήσει την εξουσία του– η αντίδραση θριάμβευσε πάνω στις φιλελεύθερες και εθνικές δυνάμεις. Αυτές υπερίσχυσαν αντιθέτως στην Ελλάδα, το Βέλγιο, τη Γαλλία και προσωρινά στην ιβηρική χερσόνησο. Σε λίγο, μια νέα έξαρση του ευρωπαϊκού πυρετού θα δώσει ένα άλλο, πολύ πιο βίαιο χτύπημα στη συντηρητική γραμμή των ηγεμόνων του Παλαιού Καθεστώτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

1848
Η «Άνοιξη των λαών»

◆ ***Η επίθεση εναντίον της Ευρώπης του συνεδρίου της Βιέννης, η οποία είχε αποτύχει το 1830, φαίνεται να τελεσφορεί το 1848.***

◆ ***Στις απαρχές του επαναστατικού κύματος του 1848 βρίσκεται μια πολύπλοκη οικονομική κρίση. Σ' αυτό το πλαίσιο, η παρισινή επανάσταση του 1848 αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση. Επικυρώνοντας την αποτυχία του μοναρχικού συστήματος, η Β΄ Δημοκρατία θα φέρει σε αντιπαράθεση μια κοινωνικά συντηρητική φιλελεύθερη αστική τάξη με τους υπέρμαχους ενός κοινωνικού δημοκρατικού πολιτεύματος οι οποίοι γρήγορα θα ηττηθούν.***

◆ ***Πιο θεμελιώδης, η επανάσταση της Βιέννης το Μάρτιο του 1848 οδηγεί σε έκρηξη τις εθνικές και φιλελεύθερες διεκδικήσεις που είχαν περισταλεί από το 1815 και προκαλεί την πτώση του Μέτερνιχ. Ο αυτοκράτορας είναι αναγκασμένος να παραχωρήσει φιλελεύθερο σύνταγμα και η αυτοκρατορία φαίνεται να οδηγείται σε διάλυση υπό την επίδραση των εθνικών πιέσεων στην Ουγγαρία και τη Βοημία.***

◆ ***Η επιδημία της επανάστασης εξαπλώνεται από την Αυστριακή Αυτοκρατορία στη Γερμανία και την Ιταλία. Στη Γερμανία, ακόμα και στην απολυταρχική Πρωσία, οι λαοί αξιώνουν και αποκτούν συντάγματα. Ένα ισχυρό εθνικό κίνημα κορυφώνεται με τη σύγκληση στη Φρανκφούρτη μιας συντακτικής βουλής που αναλαμβάνει να θέσει τις βάσεις ενός γερμανικού κράτους. Στην Ιταλία, που βρίσκεται σε φιλελεύθερο αναβρασμό από το 1847, οι περισσότεροι ηγεμόνες παρέχουν κι αυτοί συντάγματα και οι εθνικές βλέψεις οδηγούν στην οργάνωση μιας στρατιωτικής σταυροφορίας εναντίον της Αυστρίας.***

◆ ***Αλλά η ψευδαίσθηση της «άνοιξης των λαών» δεν ξεπερνά το καλοκαίρι του 1848. Η συντριβή του τσεχικού κινήματος, της επανάστασης της Βιέννης και στη συνέχεια –με τη βοήθεια των Ρώσων– της***

ουγγρικής επανάστασης από τον αυστριακό στρατό αποκαθιστά την Αυστρία στο ρόλο του χωροφύλακα της διεθνούς τάξης του 1815. Οι Ιταλοί, νικημένοι, πρέπει να υποταχθούν. Τα γερμανικά συντάγματα καταργούνται και το κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης διαλύεται. Υπό τις αυστριακές πιέσεις ο βασιλιάς της Πρωσίας αναγκάζεται να παραιτηθεί από την ενοποίηση της Γερμανίας.

Το 1848, με υπόβαθρο μια οικονομική κρίση που πλησιάζει στο τέλος της, επιχειρείται ακόμη μια φορά σε ευρωπαϊκή κλίμακα η κατακρήμνιση της τάξης πραγμάτων που αποκαταστάθηκε το 1815 και έκτοτε με ζήλο διαφυλάχθηκε από τους αντιπροσώπους της Ιεράς Συμμαχίας. Για τους υπέρμαχους της απολυταρχίας στην Αυστρία, την Πρωσία, τη Ρωσία, ο αντίπαλος έχει ένα και μοναδικό πρόσωπο, του οποίου οι αποχρώσεις δεν ενδιαφέρουν. Τα γεγονότα που διαδραματίζονται στη Γαλλία, την Ιταλία, τη Γερμανία κι ακόμα και στην καρδιά της Αυστριακής Αυτοκρατορίας είναι απλώς εκδηλώσεις της «επανάστασης», αυτής της απειλητικής λερναίας ύδρας που πρέπει ασταμάτητα να αποκεφαλίζεται και που δεν παύει να αναδύεται στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Εν τούτοις, εάν το κοινό χαρακτηριστικό των επαναστατικών κινημάτων που το 1848 αναφλέγουν την Ευρώπη είναι η αμφισβήτηση του συντηρητισμού και του διπλωματικού συστήματος που αυτός υποθάλπει, μπορεί κανείς να διερωτηθεί ποιον και τι έρχεται να υπηρετήσει αυτή η αμφισβήτηση. Εδώ πράγματι τα ελατήρια ποικίλλουν. Καθένας αντλεί τα κίνητρα που ταιριάζουν στη δράση του από το κατά τα φαινόμενα ανεξάντλητο οπλοστάσιο των ιδεών που κληροδοτήθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση. Παρ' όλα αυτά, εκείνο που ακόμα παρακινεί τους λαούς είναι οι δυο μεγάλες διεκδικήσεις οι οποίες καταπνίγηκαν από τους πρωτεργάτες του συνεδρίου της Βιέννης: ο φιλελευθερισμός και ο εθνικισμός. Αρχίζουν ωστόσο να διαφαίνονται, κυρίως στη Γαλλία και την Ιταλία, νέες επιδιώξεις με κοινωνικό χαρακτήρα, που προβάλλονται από ένα στρώμα του πληθυσμού του οποίου η σημασία αυξάνει μαζί με τις προόδους της εκβιομηχάνισης: τους εργάτες.

Γκρεμίζοντας, σε μια από τις κύριες δυνάμεις της Ευρώπης, μια μοναρχία που εθεωρείτο φιλελεύθερη, η παρισινή επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1848 ήταν πολύ φυσικό να γίνει σύμβολο και να παίξει κινητήριο ρόλο ανάλογο με εκείνο των ημερών του Ιουλίου του 1830. Ο εμβληματικός χαρακτήρας των γεγονότων που επέφεραν την πτώση του Λουδοβίκου-Φιλίππου δεν θα πρέπει να μας κάνει να πιστέψουμε ότι η πυρκαγιά που απλώθηκε στην Ευρώπη ξεκίνησε αποκλειστικά από τις όχθες του Σηκουάνα. Πράγματι, δεκαπέντε μέρες νωρίτερα, ξέσπασε σε πολλά μέρη της Ιταλίας, από το Παλέρμο ώς τη Γένοβα και από τη Φλωρεντία ώς το Μιλάνο, η φωτιά που σιγόκαιγε επί δεκαοκτώ μήνες σε μια χερσόνησο όλο και περισσότερο ανυπότακτη στα δεινά της απολυταρχίας και

της αυστριακής κηδεμονίας. Η κατάσταση ανάγκασε τον βασιλιά των Δύο Σικελιών να εκδώσει ένα σύνταγμα, τον μεγάλο δούκα της Τοσκάνης να ανασχηματίσει την κυβέρνησή του και τον ηγεμόνα του Πεδεμοντίου και της Σαρδηνίας Κάρολο-Αλβέρτο να υποσχεθεί στους υπηκόους του την παραχώρηση ενός συνταγματικού χάρτη. Η παρισινή επανάσταση δεν δημιουργεί το ρεύμα, αλλά το ενισχύει και του χαρίζει μια μεταδοτική δύναμη την οποία οπωσδήποτε δεν θα είχε εάν η Αυστρία, προσβεβλημένη με τη σειρά της από τον πυρετό του φιλελευθερισμού που προκάλεσε το παρισινό παράδειγμα, είχε μπορέσει να αναλάβει, για μια ακόμα φορά, το ρόλο της ως επίκεντρου της αντίδρασης.

Εκείνο που πρέπει να συγκρατήσει την προσοχή του ιστορικού είναι μάλλον η σύμπτωση των γεγονότων και η ταχύτητα της εξάπλωσης του φαινομένου, παρά κάποιο ζήτημα αφετηρίας και προτεραιότητας που έχει τεθεί σε άλλες στιγμές της ευρωπαϊκής ιστορίας – το 1830 και το 1968 για ολόκληρη την ήπειρο, το 1956 και το 1989 για την ανατολική Ευρώπη. Κι αυτό γιατί, πέρα από τις πρόδηλες διαφορές της δομής και της κουλτούρας ανάμεσα στα έθνη που απαρτίζουν τη γηραιά ήπειρο, υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά που διευκολύνουν τη ροή των ιδεών και που δεν απορρέουν αποκλειστικά από το πεδίο των «παραγωγικών δυνάμεων» και των «σχέσεων παραγωγής», όπως υποστήριξε δογματικά για πολύ μεγάλο διάστημα μια ολόκληρη μαρξιστική και μαρξίζουσα ιστοριογραφία. Σε ένα διάσημο άρθρο που δημοσιεύτηκε με την ευκαιρία της εκατονταετηρίδας της επανάστασης του 1848, ο μεγάλος ιστορικός Ερνέστ Λαμπρούς* αναγνώρισε, συγκρίνοντας τα γεγονότα του 1789, του 1830 και του 1848 στη Γαλλία, ότι, αν και στο άμεσο ιστορικό πλαίσιο των τριών αυτών γεγονότων ήταν παρούσα η οικονομική κρίση, τούτη δεν αρκούσε για να εξηγήσει την πυροδότηση του επαναστατικού φαινομένου. Πρέπει, έλεγε, «η οικονομική κρίση να συναντήσει την πολιτική». Δεν μπορεί παρά να τον ευγνωμονεί κανείς για το ότι διόρθωσε την εποχή εκείνη τις οικονομιστικές παρεκκλίσεις μιας αντίληψης της ιστορίας πολύ έντονα διαποτισμένης τότε από τη μαρξιστική ιδεολογία· έστω κι αν παραμένει επιφυλακτικός απέναντι στην άποψή του ότι οι τρεις επαναστατικές κρίσεις που αποτελούν το αντικείμενο της μελέτης του συνιστούσαν «ενδογενείς» επαναστάσεις, μη επηρεασμένες από το εξωτερικό. Λες και το μόνο κοινό σημείο ανάμεσα στους ανθρώπους οι οποίοι μεταξύ Ιανουαρίου και Ιουνίου του 1848 πήραν τα όπλα για να ρίξουν την εξουσία είχε να κάνει αποκλειστικά με το πεδίο της οικονομίας, ενώ πρόκειται για ένα ολόκληρο τμήμα της ευρωπαϊκής κοινωνίας, με την κουλτούρα του, με τις πρόσφατες ή μακρινές ιστορικές αναφορές του, με την ιδεολογία του τη διαμορφωμένη από έναν και πλέον αιώνα Διαφωτισμού, που κλίνει ξαφνικά προς την επανάσταση.

---

* E. Labrousse, *Comment naissent les révolutions, 1789, 1830, 1848*, Actes du Congrès du centenaire de la Révolution de 1848 (Πρακτικά του συνεδρίου της εκατονταετηρίδας από την επανάσταση του 1848), Παρίσι, 1948.

Σε επόμενο κεφάλαιο θα επανέλθουμε στα οικονομικής και κοινωνικής φύσης δεδομένα που απετέλεσαν το υπόβαθρο των γεγονότων του 1848 στην Ευρώπη ή που τα πυροδότησαν. Προς στιγμήν ας συγκρατήσουμε μόνο ότι παντού προετοιμάστηκαν από τη σοβαρή οικονομική κρίση του 1846-1848, η οποία βύθισε τις λαϊκές τάξεις στην ανεργία και την ανέχεια και προκάλεσε ζωηρή δυσαρέσκεια στους εμπορικούς και βιομηχανικούς κύκλους.

Η ΓΑΛΛΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΔΥΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ

Η ανάρρηση στο θρόνο, τον Ιούλιο του 1830, του βασιλιά-πολίτη Λουδοβίκου-Φιλίππου Α΄ είχε εκπληρώσει τις επιθυμίες της αστικής τάξης των επιχειρηματιών. Ηγεμόνας, σε μεγάλο βαθμό, με τη θέληση των δημοσιογράφων και της εφημερίδας *Le National*, ο πρώην δούκας της Ορλεάνης εμφανίζεται επιδέξιος και προσεταιρίζεται τους αστούς που τον ανέβασαν στο θρόνο. Υιοθετεί την τρίχρωμη σημαία και ορκίζεται σε έναν αναθεωρημένο συνταγματικό χάρτη που του στερεί το δικαίωμα να εκδίδει διατάγματα. Επιδεικνύει μεγάλη απλότητα στη συμπεριφορά του, συζητά με τον τραπεζικό κόσμο τα προβλήματα της διαχείρισης των αγαθών, κάνει περίπατο πεζή στους δρόμους και προσκαλεί στον Κεραμεικό επιχειρηματίες με τις οικογένειές τους. Στα σαλόνια που γνώρισαν την επιτηδευμένη μεγαλοπρέπεια της αυτοκρατορικής αυλής και τις αναβιωμένες από τους παλινορθωμένους βασιλείς γιορτές του 18ου αιώνα, αυτοί μπορούν τώρα να συζητήσουν με τη βασίλισσα Μαρία-Αμαλία καθώς ασχολείται με το κέντημά της.

Η πολιτική της μοναρχίας του Ιουλίου ικανοποιεί πλήρως τα συμφέροντα της νέας ιθύνουσας τάξης. Ο βασιλιάς δεν έχει εμπιστοσύνη στις πολεμικές περιπέτειες. Το αποδεικνύει υποστηρίζοντας στην αρχή της βασιλείας του τις συνετές ενέργειες του Καζιμίρ Περιέ σχετικά με τα γεγονότα της Ιταλίας, και στη συνέχεια, τον Οκτώβριο του 1840, παύοντας τον πρωθυπουργό του Θιέρσο, του οποίου οι πρωτοβουλίες στην Εγγύς Ανατολή κινδυνεύουν να τον οδηγήσουν σε πόλεμο με την Αγγλία (ο Θιέρσος είχε υποστηρίξει τον πασά της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλυ στον πόλεμό του εναντίον του σουλτάνου). Προτιμά να χρησιμοποιήσει τους πόρους του κράτους για να εκσυγχρονίσει τη χώρα και να της επιτρέψει να συναγωνιστεί τη βιομηχανική δύναμη της Μεγάλης Βρετανίας που βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη. Οι συγκοινωνίες αναπτύσσονται. Είναι η χρυσή εποχή της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας, των ύποπτων τραπεζιτών και του μικρού αποταμιευτή, του «κυρίου Γκογκό»[16], αθέλητου παράγοντα της αστικής ευημερίας. Οι μεγάλες περιουσίες του εμπορίου, της βιομηχανίας, των τραπεζών φτιάχνονται μέσα σε μερικά χρόνια, προστατευμένες από έναν βασιλιά που βλέπει στην ικανοποίηση των επιχειρηματικών κύκλων την πιο σίγουρη εγγύηση της σταθερότητας του θρόνου του.

Στον κοινωνικό τομέα όπως και στον πολιτικό, ο αστός είναι αφέντης. Μό-

νο αυτός μοιράζεται το δικαίωμα ψήφου με την παλιά αριστοκρατία, καθώς για την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων είναι απαραίτητη η καταβολή αρκετά υψηλού φόρου (200 φράγκα[17]). Και δεν μπορεί να εκλέξει παρά έναν πλούσιο από τη στιγμή που ο φόρος για το δικαίωμα εκλογιμότητας ορίζεται σε 500 φράγκα: σημαντικό ποσό αν αναλογιστεί κανείς ότι την εποχή εκείνη το ημερομίσθιο ενός εργάτη μετριέται σε πεντάρες*. Επιπλέον, το καθεστώς δίνει στους ευνοουμένους του τη δυνατότητα υπεράσπισης των πρωτείων τους με τη δημιουργία, από το Μάρτιο του 1831, μιας αληθινής κοινωνικής πολιτοφυλακής: της εθνοφρουράς (garde nationale) της οποίας θεωρητικά είναι μέλη όλοι οι Γάλλοι μεταξύ 20 και 60 ετών, αλλά δεν μπορούν εν τέλει να καταταγούν παρά μόνο όσοι είναι σε θέση να πληρώσουν τον ακριβό εξοπλισμό τους. Κατ' αυτό τον τρόπο, όσο η λειτουργία του καθεστώτος ανταποκρίνεται στα συμφέροντα και τις επιθυμίες της αστικής τάξης, η εθνοφρουρά αποτελεί ένα γερό στήριγμά του.

Τέλος, αν και οφείλει την ανάρρησή της σε μια επαναστατική ώθηση, η νέα δυναστεία παρουσιάζεται γρήγορα ως φραγμός σε κάθε κοινωνικό κίνημα που θα μπορούσε να αμφισβητήσει την κυριαρχία της αστικής τάξης. Οι προεκτάσεις της επανάστασης του Ιουλίου εκδηλώνονται μεταξύ 1830 και 1834. Η συνεχής επιδείνωση της θέσης των βιομηχανικών εργατών προκαλεί ταραχές που μερικές φορές, όταν βρεθούν πλαισιωμένες από δημοκρατικούς, μετατρέπονται σε στάσεις εναντίον του καθεστώτος. Παράδειγμα, οι εξεγέρσεις των μεταξουργών της Λυόν το 1831 και το 1834, ξεσηκωμοί εξαιτίας της ανέχειας που πνίγονται στο αίμα από τα βασιλικά στρατεύματα· ή οι στάσεις υπέρ της Δημοκρατίας στο Παρίσι το 1832 (με την ευκαιρία της κηδείας του στρατηγού Λαμάρκ) και το 1834, που σημαδεύονται από βίαια κατασταλτικά μέτρα όπως η σφαγή της οδού Τρανσνονέν, ενώ δίκες συνοδευόμενες από βαριές καταδίκες αποθαρρύνουν τα μέλη των δημοκρατικών μυστικών οργανώσεων, όπως η Εταιρεία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Société des Droits de l'Homme).

Οι δημοκρατικοί αντεπιτίθενται με βίαια άρθρα στον αντιπολιτευόμενο τύπο, με φυλλάδια, με τραγούδια, με γελοιογραφίες (*Ο Γαργαντούας* του Ντωμιέ, μια επίθεση εναντίον του βασιλιά Λουδοβίκου-Φιλίππου, θα στοιχίσει στον συγγραφέα του έξι μήνες φυλακή, πράγμα που δεν θα τον εμποδίσει να απαθανατίσει, τρία χρόνια αργότερα, τη σφαγή της οδού Τρανσνονέν). Αντιδρούν επίσης με απόπειρες δολοφονίας, όπως εκείνη του Φιέσκι τον Ιούνιο του 1835, από την οποία μόλις και μετά βίας σώζονται ο βασιλιάς και οι γιοι του. Για να αντιμετωπίσουν αυτές τις αντιδράσεις, οι φιλελεύθεροι που βρίσκονται στην εξουσία δεν διστάζουν να περιορίσουν τις ελευθερίες. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι ρυθμίζεται με ιδιαίτερη αυστηρότητα, οι δε νόμοι του Σεπτεμβρίου του 1835 περιστέλλουν την ελευθερία του τύπου τιμωρώντας την προσβολή του

---

* Μια πεντάρα (sou) = πέντε λεπτά (centimes). Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα το μέσο ημερομίσθιο ενός Παρισινού εργάτη δεν ξεπερνούσε τα τρία φράγκα, δηλαδή τις εξήντα πεντάρες.

βασιλιά, την κριτική κατά της μορφής του καθεστώτος, την «πρόκληση σε μίσος εναντίον των τάξεων της κοινωνίας».

Λίγα χρόνια μετά την επανάσταση του 1830, η μοναρχία του Λουδοβίκου-Φιλίππου βρίσκεται τελείως αποκομμένη από τον λαό που του έδωσε την εξουσία και η Ευρώπη βλέπει στο πρόσωπό του μια εξασφάλιση απέναντι στην απειλή της κοινωνικής επανάστασης. Πράγματι, το καθεστώς εξελίσσεται αδιάκοπα προς μια συντηρητική κατεύθυνση, πράγμα που θα επισύρει τη ρήξη του με την πιο προοδευτική μερίδα της αστικής τάξης. Οι προσωπικές ενέργειες του βασιλιά είναι εδώ καθοριστικής σημασίας. Θα περίμενε πράγματι κανείς ότι ο βασιλιάς, ο οποίος ήταν καλός γνώστης των αγγλικών πραγμάτων, θα οδηγούσε το καθεστώς του στη φιλελεύθερη και κοινοβουλευτική οδό που εγκαινιάστηκε από τη βρετανική μοναρχία. Ωστόσο, κάτω από την εξωτερική αγαθότητα και τους αστικούς του τρόπους, ο Λουδοβίκος-Φίλιππος κρύβει έναν αυταρχισμό που δεν ανέχεται αγόγγυστα την επιρροή των υπουργών του. Προσπαθεί να τους εξουδετερώσει στρέφοντας τους μεν εναντίον των δε, οπότε το ζήτημα της βασιλικής εξουσίας γίνεται αντικείμενο πολιτικής διαμάχης. Ο Θιέρσος, που εκφράζει τις ιδέες της φιλελεύθερης αστικής τάξης δηλώνοντας ότι «ο βασιλιάς βασιλεύει, αλλά δεν κυβερνά», συγκρούεται με τον Γκιζό, για τον οποίο «ο θρόνος δεν είναι μια άδεια πολυθρόνα». Το 1840, ο μονάρχης διώχνει τον πρώτο και καλεί τον Γκιζό.

Πεπεισμένος ότι η αυξανόμενη ευημερία της χώρας θα ικανοποιήσει την αστική τάξη μεγαλώνοντας τα πλούτη της, ο νέος πρωθυπουργός θα επιτρέψει την ουσιαστική ανάληψη των κρατικών υποθέσεων από τον βασιλιά, ο οποίος εδώ και δέκα χρόνια δύσκολα συγκρατεί την επιθυμία του να διευθύνει την κυβέρνηση. Ο ηθελημένος αριθμητικός περιορισμός του εκλογικού σώματος από την άρχουσα τάξη του επιτρέπει να γεμίσει το κοινοβούλιο με κρατικούς υπαλλήλους οι οποίοι, εξαρτώμενοι από τον βασιλιά που τους διορίζει και τους παύει, αποδεικνύονται κατά τη διάρκεια της εντολής τους πειθήνια όργανα του πρωθυπουργού. Με τον τρόπο αυτό αποκόπτει τη μοναρχία από την αστική τάξη που ήταν μέχρι τότε το σταθερότερο στήριγμά της και που απομακρύνεται από τη στιγμή που θέλουν να της αφαιρέσουν την άσκηση μιας εξουσίας στην οποία, από το 1789, αδιάκοπα προσβλέπει.

Παρουσιάζεται μια οικονομική κρίση που ξεκινά με κλασικό τρόπο από σοβαρές δυσκολίες στον αγροτικό τομέα (ασθένεια των γεωμήλων, άνοδος της τιμής του ψωμιού) και στην υφαντουργία, αλλά η οποία (κι αυτό είναι το καινούργιο στοιχείο) επηρεάζει σε λίγο τους νέους πόλους ανάπτυξης που συνιστούν η μεταλλουργία και τα ορυχεία. Στο εξής η κοινωνική δυσαρέσκεια των εργατών, που έχουν πληγεί καίρια από την οικονομική κρίση, συνδυάζεται με την πολιτική δυσαρέσκεια των ευκατάστατων στρωμάτων. Οι εκπρόσωποι της αστικής τάξης έχουν ως άξονα των διεκδικήσεών τους την απομάκρυνση του Γκιζό και μια διπλή εκλογική μεταρρύθμιση: τη μείωση του φόρου που παρέχει το εκλογικό δικαίωμα, πράγμα που θα επιτρέψει τη διεύρυνση του εκλογικού

σώματος και θα το καταστήσει λιγότερο ευαίσθητο στις πιέσεις της εξουσίας· και το ασυμβίβαστο του δημόσιου λειτουργήματος με τη βουλευτική ιδιότητα.

Αρκεί ένας σπινθήρας για να πάρει φωτιά η πυρίτιδα. Η απαγόρευση μιας συνεστίασης της αντιπολίτευσης στο Παρίσι προκαλεί, στις 22 Φεβρουαρίου 1848, διαδηλώσεις που συνεχίζονται και την επομένη. Τα πρώτα οδοφράγματα κάνουν την εμφάνισή τους. Ο βασιλιάς καλεί την εθνοφρουρά αλλά αυτή, αλληλέγγυα προς τις πολιτικές διεκδικήσεις του αστικού κόσμου, υποδέχεται τον βασιλιά που πηγαίνει να την επιθεωρήσει με την κραυγή «Ζήτω η μεταρρύθμιση!»

Αντιμέτωπος με τη δυσαρέσκεια των πιο σίγουρων οπαδών του, ο Λουδοβίκος-Φίλιππος υποχωρεί. Αποπέμπει τον Γκιζό, θέτοντας τέλος στην προσπάθεια παλινόρθωσης της μοναρχικής εξουσίας. Η παρισινή αστική τάξη είναι ικανοποιημένη από τη νίκη της. Γι' αυτήν η «επανάσταση» έχει τελειώσει.

Ένα τυχαίο γεγονός θα ξαναζωντανέψει το κίνημα και θα δώσει στους δημοκρατικούς την ευκαιρία που ζητούσαν. Το βράδυ της 23ης Φεβρουαρίου το παρισινό πλήθος διαδηλώνει για να εκφράσει τη χαρά του. Στα βουλεβάρτα, εκνευρισμένοι στρατιώτες ανοίγουν πυρ χωρίς διαταγή και σκοτώνουν δεκαέξι άτομα. Οι διαδηλωτές περιφέρουν όλη τη νύκτα τα δεκαέξι πτώματα στους δρόμους του Παρισιού, καλώντας τον λαό της πρωτεύουσας σε εκδίκηση και σε εξέγερση. Το πρωί η πόλη είναι γεμάτη οδοφράγματα και στις 24, ενώ η διοίκηση των στρατευμάτων ανατίθεται στον Μπυγκώ και ένα τμήμα του στρατού υποχωρεί, οι στασιαστές καταλαμβάνουν το δημαρχείο και βαδίζουν εναντίον του Κεραμεικού. Ο βασιλιάς διστάζει να διατάξει την καταστολή και αποφασίζει τελικά να παραιτηθεί υπέρ του εγγονού του, κόμητα των Παρισίων πριν πάρει το δρόμο της εξορίας και καταφύγει στην Αγγλία. Αλλά οι δημοκρατικοί προλαβαίνουν. Οδηγημένοι από τον ποιητή Λαμαρτίνο, εκλέγουν προσωρινή δημοκρατική κυβέρνηση δια βοής από το πλήθος που μόλις έχει καταλάβει τον Κεραμεικό και εισβάλει στην αίθουσα συσκέψεων του ανακτόρου Μπουρμπόν.

Ενώ με τον τρόπο αυτό παίζεται η τελευταία πράξη μιας εξουσίας που γεννήθηκε από την επανάσταση, ένας πραγματικός αγώνας δρόμου λαμβάνει χώρα ανάμεσα στους συντηρητικούς και τους δημοκράτες[18] για την εξασφάλιση του ελέγχου της νέας Δημοκρατίας. Οχυρωμένα στο δημαρχείο και προστατευμένα από την εθνοφρουρά, τα μέλη της προσωρινής κυβέρνησης προσπαθούν να προσεταιριστούν τον λαό, απαγορεύοντας συνάμα την είσοδο στην ιθύνουσα ομάδα εκείνων που εκπροσωπούν τις σοσιαλιστικές ιδέες, τους οποίους φοβούνται περισσότερο από τον Λουδοβίκο-Φίλιππο. Εν τούτοις θα αναγκαστούν να δεχθούν στο πλευρό τους δύο απ' αυτούς: τον θεωρητικό της οργάνωσης των εργαζομένων Λουί Μπλαν και έναν εργάτη, μέλος μυστικών εταιρειών, τον Αλμπέρ. Κάτω από την επιρροή των δύο ανδρών που έχουν την υποστήριξη του κόσμου στο δρόμο, οι καλοπροαίρετοι άνθρωποι που μετέχουν στην προσωρινή κυβέρνηση, ο Λαμαρτίνος, ο Λεντρύ-Ρολέν, ο Φλοκόν, θα προσπαθήσουν να προαγάγουν κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, χωρίς να αφαιρέσουν από τη νεότευκτη Δημοκρατία την καθησυχαστική εικόνα που επιθυμούν να δώσουν στην άναυδη Ευρώπη.

Έτσι, ο Λαμαρτίνος επιτυγχάνει να απορριφθεί η ερυθρή σημαία που θα μπορούσε να ανησυχήσει τους ξένους ιθύνοντες, ευαίσθητους στις αναμνήσεις του 1793. Υιοθετείται όμως η καθολική ψηφοφορία, η προσωρινή κυβέρνηση διακηρύσσει το «δικαίωμα στην εργασία» και ο Λουί Μπλαν τοποθετείται επικεφαλής μιας κυβερνητικής επιτροπής για τους εργαζομένους που εδρεύει στο ανάκτορο του Λουξεμβούργου και της οποίας κύριο έργο είναι να δέχεται τις αντιπροσωπείες των εργατών. Τέλος αποφασίζεται η μείωση των ωρών εργασίας και, σύμφωνα με τις ιδέες του Λουί Μπλαν, η ίδρυση Εθνικών Εργαστηρίων (Ateliers nationaux) που προορίζονται να δίνουν αμειβόμενη απασχόληση στους ανέργους.

Αυτές οι αποφάσεις, ουσιαστικά ελάχιστα επαναστατικές, προκαλούν πανικό στις τάξεις των μετριοπαθών. Άραγε η κυβέρνηση πρόκειται να επέμβει σε θέματα οικονομικά και κοινωνικά, εγκαταλείποντας τους «φυσικούς» νόμους του φιλελευθερισμού, ιερό δόγμα της αστικής τάξης; Η αστική τάξη ανασυντάσσεται εναντίον της «κόκκινης δημοκρατίας», αποφασισμένη να εμποδίσει την επιτυχία των λεσχών και των σοσιαλιστών, και με την πρώτη ευκαιρία να ξεφορτωθεί μια κυβέρνηση που, κατά την κρίση της, επηρεάζεται πολύ εύκολα από τις διεκδικήσεις των εργατών.

Υπό την όλο και μεγαλύτερη πίεση αυτού του «κόμματος της Τάξης»[19], η οργάνωση των Εθνικών Εργαστηρίων ανατίθεται σε έναν πολέμιο του συστήματος, τον Μαρί, ο οποίος θα θέσει ως σκοπό του να αποδείξει το ανέφικτο των θεωριών του Λουί Μπλαν. Ενώ ο αριθμός των απασχολούμενων σ' αυτά εργατών συνεχώς αυξάνει –γρήγορα ανέρχονται σε 100.000– λαμβάνεται μέριμνα να μην τους ανατίθεται καμιά εργασία που θα μπορούσε να συναγωνιστεί τις ιδιωτικές επιχειρήσεις δημοσίων έργων. Πληρώνονται ένα φράγκο ημερησίως για να στρώνουν και να ξεστρώνουν δρόμους ή για να μην κάνουν τίποτα, κι έπειτα ανησυχεί κανείς βλέποντας αυτά τα «εθνικά συσσίτια αργόσχολων»[20] να γίνονται κέντρα σοσιαλιστικής ή βοναπαρτικής προπαγάνδας.

Σε λίγο, το κόμμα της Τάξης επιτυγχάνει μια νέα νίκη. Ενώ οι «προχωρημένοι» δημοκρατικοί, οι ιακωβινικής παράδοσης δημοκράτες, ζητούν να καθυστερήσει η ημερομηνία των εκλογών της συντακτικής συνέλευσης ώστε να τους δοθεί χρόνος να κινηθούν στην επαρχία, όπου η επιρροή των τοπικών αρχόντων σκορπά τον τρόμο για τους κινδύνους της κοινωνικής δημοκρατίας, οι μετριοπαθείς πετυχαίνουν βεβιασμένες εκλογές, που ορίζονται για τον Απρίλιο του 1848.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, οι εκλογές του 1848 στέλνουν στη βουλή μια συντριπτική πλειοψηφία μετριοπαθών (στα 900 μέλη του κοινοβουλίου, σχηματίζουν ένα μέτωπο 500 βουλευτών, μεταξύ των οποίων ο Λαμαρτίνος που εκλέχθηκε στο Παρίσι, ενώ υπάρχουν 200 μοναρχικοί, από τους οποίους οι 130 είναι υπέρ της μοναρχικής «νομιμότητας»). Η πλειοψηφία αυτή είναι αποφασισμένη να συντρίψει κάθε προσπάθεια κοινωνικής δημοκρατίας. Για να επιτύχουν τα σχέδιά τους δεν απομένει στους επαναστάτες παρά ο δρόμος. Στις 15 Μαΐου,

μια διαδήλωση υπέρ της Πολωνίας εκτρέπεται σε στάση. Οι στασιαστές εισβάλλουν στο ανάκτορο Μπουρμπόν, διαλύουν τη βουλή και αναλαμβάνουν να συγκροτήσουν νέα προσωρινή κυβέρνηση. Αλλά ο Λαμαρτίνος και ο Λεντρύ-Ρολέν καλούν την εθνοφρουρά που διαλύει το πλήθος. Γίνονται πολλές συλλήψεις, ιδίως των κυριότερων αρχηγών των μυστικών εταιρειών. Ο Μπαρμπές, ο Μπλανκί, ο Αλμπέρ, ο Ρασπάιγ και πολλοί άλλοι καταδικάζονται σε εκτόπιση.

Με την αριστερά αποκεφαλισμένη, η βουλή μπορεί τώρα να επιτεθεί στα Εθνικά Εργαστήρια, σύμβολο και ζωντανή αποτυχία των δισταγμών της προσωρινής κυβέρνησης. Όσο κι αν ήταν προϊόν λανθασμένης σύλληψης ή κι αν απείχαν από το αρχικό σχέδιο του Λουί Μπλαν, συνιστούσαν πάντως το μόνο εισόδημα ενός σημαντικού αριθμού Παρισινών εργατών που η κρίση είχε οδηγήσει στην ανεργία και την ανέχεια. Η κατάργηση των Εργαστηρίων τους αφαιρούσε κάθε δυνατότητα επιβίωσης και, σχεδόν σίγουρα, τους εξωθούσε σε στάση. Η συντηρητική πλειοψηφία της βουλής το γνώριζε. Ανελάμβανε γαλήνια τον κίνδυνο, προτιμώντας να πνίξει την κοινωνική επανάσταση στο αίμα παρά να δεχθεί την «κόκκινη δημοκρατία».

Στις 4 Ιουνίου 1848, τα Εργαστήρια καταργούνται. Οι εργάτες άνω των 25 ετών στέλνονται στην επαρχία, είτε για να εκχερσώσουν και να αποξηράνουν τη Σολόν στις εκβολές του Λουάρ είτε για να εργαστούν στο στρώσιμο σιδηροδρομικών γραμμών. Οι νεότεροι έχουν την επιλογή να καταταγούν στον στρατό ή να πεθάνουν από την πείνα. Αμέσως ο πυρετός ανεβαίνει στο Παρίσι. Στις 23 Ιουνίου 1848, ξεσπά στο κέντρο και στο ανατολικό τμήμα της πρωτεύουσας μια τρομερή εξέγερση. Πρόκειται για έναν ξεσηκωμό του εξαθλιωμένου πληθυσμού, αυθόρμητο, χωρίς αρχηγούς, χωρίς οργάνωση. Προσκρούει αμέσως στη μεθοδική βούληση και την ψυχρή αποφασιστικότητα του επικεφαλής των δυνάμεων της τάξης, του στρατηγού Καβαινιάκ που είχε πρόσφατα ανακληθεί από την Αφρική. Διαθέτοντας σημαντικές δυνάμεις –γύρω στους τριάντα χιλιάδες άνδρες, με τους οποίους συνενώθηκαν περίπου δεκαπέντε χιλιάδες νέοι των καλών συνοικιών που κατατάχθηκαν στην κινητή φρουρά (garde mobile)–, αφήνει να αναπτυχθεί η εξέγερση ώστε στη συνέχεια να τη συντρίψει καλύτερα.

Από τις 23 μέχρι τις 26 Ιουνίου διεξάγονται ανελέητες οδομαχίες· ο πρώτος πραγματικός ενδογαλλικός ταξικός πόλεμος. Στο τέλος της σύγκρουσης το κόμμα της Τάξης βγαίνει οριστικά νικητής. Το τίμημα της νίκης είναι 5.000 νεκροί από την πλευρά των στασιαστών (σκοτωμένοι ή τουφεκισμένοι), 1.000 από την πλευρά των δυνάμεων της τάξης, χιλιάδες τραυματίες, 25.000 συλλήψεις, 11.000 καταδικασμένοι σε φυλάκιση ή σε εκτόπιση. Το κοινωνικό κίνημα στη Γαλλία στερείται των στελεχών του. Το κόμμα της Τάξης μπορεί τώρα να σταθεροποιήσει την επιτυχία του εκλέγοντας στην προεδρία της Δημοκρατίας τον πρίγκιπα Λουδοβίκο-Ναπολέοντα Βοναπάρτη, για τον οποίο ο Θιέρσος, στρατηγικός νους του κόμματος με ατυχείς εμπνεύσεις, θα πει ότι είναι «ένας κρετίνος που θα μπορούμε να κατευθύνουμε». Μια νέα λαϊκή στάση τον Ιούνιο του 1849 επιτρέπει να χτυπηθούν οι ριζοσπάστες όπως ο Λεντρύ-Ρολέν, και ο

πρίγκιπας-πρόεδρος είναι σε θέση να αναγγείλει: «Καιρός είναι οι καλοί να αισθανθούν ασφαλείς και οι κακοί να αρχίσουν να τρέμουν».

Οι καλοί μπορούν να κοιμούνται ήσυχοι. Ο νόμος Φαλού που ψηφίστηκε το Μάρτιο του 1850 αναθέτει την εκπαίδευση στον κλήρο, υπερασπιστή της κοινωνικής τάξης. Ο εκλογικός νόμος της 31ης Μαΐου 1850 «διευθετεί» την καθολική ψηφοφορία κατά τρόπο που να αποκλείει από τις κάλπες τους πολιτικούς κατάδικους και τους εργάτες. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους, μια άλλη κοινοβουλευτική διάταξη περιορίζει την ελευθερία του τύπου. Νικητές το 1830, οι εκπρόσωποι της αστικής τάξης δεν προτίθενται να παραχωρήσουν την εξουσία που κατέκτησαν με βίαιο αγώνα απέναντι στους πιο αδύνατους. Παρά την πτώση του Λουδοβίκου-Φιλίππου, το φράγμα που αντιπαρατάσσεται στην κοινωνική δημοκρατία παραμένει ισχυρό. Το πραξικόπημα της 2ας Δεκεμβρίου 1851, απλή τακτοποίηση λογαριασμών ανάμεσα στους νικητές του Ιουνίου, απλώς θα το ενισχύσει.

Η ΜΕΤΑΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Αν τα γεγονότα του 1848 στη Γαλλία αναδεικνύουν νέα προβλήματα σχετιζόμενα με την πρόσφατη ανάπτυξη της μεγάλης σύγχρονης βιομηχανίας, τα άλλα επαναστατικά κινήματα που θα συνταράξουν την Ευρώπη επί ένα και πλέον έτος αναφέρονται περισσότερο στον αγώνα που από το 1815 διεξάγουν οι ασυντόνιστες δυνάμεις του φιλελευθερισμού και των εθνικοτήτων εναντίον των υπέρμαχων της κοινωνικής και διπλωματικής τάξης πραγμάτων που αποκαταστάθηκε με το συνέδριο της Βιέννης. Τόσο τα μεν όσο και τα δε ευνοούνται από διάφορους παράγοντες, με πρώτο τις σοβαρές δυσκολίες που από το 1846 συναντούν οι ευρωπαϊκές οικονομίες.

Οι δυσκολίες αυτές άρχισαν με μια κλασική «κρίση παλαιού τύπου»: μια σοβαρή έλλειψη ειδών διατροφής, που προκλήθηκε από καταστροφικές συγκομιδές (το 1845 και το 1846), σε συνδυασμό με το μαρασμό παραδοσιακών τομέων της βιομηχανίας όπως εκείνου της υφαντουργίας. Η τιμή του ψωμιού παντού διπλασιάστηκε και οι επιπτώσεις της ακρίβειας στις συνθήκες ζωής των λαϊκών τάξεων υπήρξαν ακόμα φοβερότερες, δεδομένου ότι συνδυάστηκαν με τις συνέπειες της ασθένειας των γεωμήλων, τα οποία εδώ και μισό αιώνα αποτελούσαν το κύριο συστατικό της διατροφής των χωρικών. Η Ιρλανδία επλήγη από έναν πραγματικό λιμό με μισό εκατομμύριο νεκρούς, ο οποίος ανάγκασε τουλάχιστον ένα εκατομμύριο ανθρώπους να μεταναστεύσουν.

Όπως το 1788, η κρίση στα είδη διατροφής πολλαπλασίασε τον λαϊκό δανεισμό, επέσυρε κατασχέσεις των μικρών επιχειρήσεων σε μεγάλη κλίμακα και γρήγορα οδήγησε σε μαζικά κινήματα, ιδιαίτερα πολυάριθμα και σκληρά στο βαλονικό Βέλγιο, τη δυτική και κεντρική Γαλλία, την Ιταλία, τις περιοχές του Ρήνου, την Πρωσία και την Αυστρία. Την άνοιξη του 1847, έλαβε χώρα στο Βε-

ρολίνο η «στάση των γεωμήλων». Την ίδια εποχή στη Βιέννη το πλήθος κατελάμβανε εξ εφόδου και λεηλατούσε τα αρτοπωλεία. Μια φυσιολογική συγκομιδή το 1847 έριξε σημαντικά την τιμή των εδωδίμων, ήδη όμως η κρίση είχε λάβει άλλη διάσταση. Η ανάγκη να αφιερώνουν οι λαϊκές τάξεις το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων τους στην εξασφάλιση της επιβίωσής τους είχε στερήσει την υφαντουργία από ένα ολόκληρο –και όχι μικρό– τμήμα του αγοραστικού κοινού, προκαλώντας σοβαρές δυσκολίες σ' αυτό τον τομέα.

Σε αυτή την παραδοσιακού τύπου κρίση, χαρακτηριστική των οικονομιών του Παλαιού Καθεστώτος, προσετέθη το 1847-1848 μια ύφεση νέου τύπου, σχετιζόμενη με τις οικονομικές δομές που είχαν διαμορφωθεί με τη βιομηχανική επανάσταση. Χαρακτηριστικό της ήταν οι σοβαρές τραπεζικές και χρηματιστηριακές δυσκολίες, οι οποίες οφείλονταν στην έντονη κερδοσκοπία που από τις αρχές της δεκαετίας είχε εκδηλωθεί στις σιδηροδρομικές κατασκευές, την ανθρακωρυχία και τη μεταλλουργία. Οι εντυπωσιακές δραστηριότητες που είχαν αναληφθεί σ' αυτούς τους τομείς της βαριάς βιομηχανίας, οι οποίοι βρίσκονταν σε πλήρη ανάπτυξη, δεν συμβάδιζαν με επαρκή κεφάλαια και εξασφαλισμένες πωλήσεις. Παντού όπου στα ευτυχή χρόνια της ανάπτυξης είχαν εφαρμοστεί τέτοιες πρακτικές, το αποτέλεσμα ήταν να παρουσιαστεί έλλειψη διαθεσιμότητας κεφαλαίων, αισθητή μείωση των κερδών και σε λίγο μια θύελλα χρεοκοπιών στη βιομηχανία που σήμανε υποτροπή της ανεργίας και σημαντική μείωση των ημερομισθίων, επομένως και νέα καθίζηση της αγοραστικής δύναμης των λαϊκών τάξεων.

Ήδη σημαντικά ζημιωμένες από την κρίση στα είδη διατροφής, οι βιομηχανίες καταναλωτικών ειδών, με πρώτη την υφαντουργία, υπέστησαν δραματικά τις συνέπειες της ύφεσης. Οι κοινωνικές επιπτώσεις σε όλες τις υπό εκβιομηχάνιση χώρες υπήρξαν δραματικές. Στο Μάντσεστερ, ευρωπαϊκή πρωτεύουσα της βαμβακοβιομηχανίας, ο μαρασμός αυτού του τομέα έριξε στο δρόμο δεκάδες χιλιάδες εργαζομένων, προκαλώντας απεργίες και βίαιες διαδηλώσεις. Στη Γαλλία, η επιβράδυνση της δραστηριότητας των ανθρακωρυχείων, των χυτηρίων, των μαχαιροποιείων, των εργοστασίων μεταξουργίας και βαμβακερών προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις που επηρέασαν τόσο τους βιομηχανικούς εργάτες όσο και τους εργαζόμενους στη μικρή βιομηχανία με όλη τη συνακόλουθη εξαθλίωση και αναταραχή. Στο φλαμανδικό Βέλγιο, τα προβλήματα της βιομηχανίας του λινού κατέστρεψαν πολλά αγροτικά νοικοκυριά που επιβίωναν χάρη σε αυτή την παράπλευρη δραστηριότητα και στέρησαν την περιοχή από περίπου τριάντα χιλιάδες κατοίκους, θύματα των επιδημιών και της μετανάστευσης. Στην Πρωσία, τη Σιλεσία, τη Βοημία, οι άνεργοι αριθμούνται επίσης σε δεκάδες και μάλιστα σε εκατοντάδες χιλιάδες, και εκεί πάλι οι καταστροφές από την κρίση επέσυραν ταραχές και άνοιξαν το δρόμο στην επανάσταση.

Στις αρχές του 1848, ενώ εκδηλώνονται οι στάσεις του Παλέρμο και της Γένοβας, προοίμια των παρισινών γεγονότων του Φεβρουαρίου, η οξεία φάση της κρίσης έχει παρέλθει. Οι τιμές του σταριού και του ψωμιού έχουν επανέλθει σε

φυσιολογικά επίπεδα, αλλά η βιομηχανική ανάκαμψη είναι μακριά και, κυρίως, το κύμα των υψηλών τιμών έχει αφήσει, υποχωρώντας, κατεστραμμένη την ευρωπαϊκή οικονομία. Αυτή συνιστά το πεδίο στο οποίο αναπτύσσεται το επαναστατικό ρεύμα, όχι ακριβώς στο χαμηλότερο σημείο της ύφεσης αλλά με καθυστέρηση τουλάχιστον ενός έτους. Τόσο όσο χρειάζεται στους «πολιτικούς» που θα αναλάβουν το κίνημα για να δώσουν στις συγκεχυμένες επιθυμίες των μαζών απτούς στόχους, σύμφωνους με τα σχέδιά τους.

Η «μεταδοτικότητα της επανάστασης», που από καιρό ο πρίγκιπας Μέτερνιχ χαρακτήριζε σαν θεομηνία, ευνοήθηκε λοιπόν από μια κατάσταση στην οποία αναμιγνύονται, από τη μία χώρα στην άλλη, τα ίδια εκρηκτικά συστατικά, αλλά όπου οι συσχετισμοί δυνάμεων ανάμεσα στους διάφορους συντελεστές του επαναστατικού παιχνιδιού δεν είναι οι ίδιοι. Η σχετική σύμπτωση των κινημάτων που αναφλέγουν την Ευρώπη κατά τους πρώτους μήνες του 1848 και που κλονίζουν έντονα την κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων η οποία αποκαταστάθηκε με το συνέδριο της Βιέννης εξηγείται εν μέρει, αλλά μόνο εν μέρει, από την οξεία κρίση που πέρασαν συγχρόνως οι οικονομίες και οι κοινωνίες της γηραιάς ηπείρου. Πράγματι, στο φάσμα των παραγόντων που προκαλούν τη μεγάλη αυτή αναστάτωση υπεισέρχονται πολλά ακόμα στοιχεία, μεταξύ των οποίων ορισμένα προφανώς ανήκουν στην περιοχή του τυχαίου. Από πολλές απόψεις, και παρότι δεν υπήρξε πρώτη στον κατάλογο, η παρισινή επανάσταση αποτελεί το επίκεντρο του σεισμού που συγκλονίζει ολόκληρη την Ευρώπη. Η αναγγελία της πτώσης του Λουδοβίκου-Φιλίππου πυροδοτεί την αναταραχή στη Βιέννη και τη Βουδαπέστη, και η απομάκρυνση του Μέτερνιχ ωθεί τους Γερμανούς και Ιταλούς φιλελευθέρους να πάρουν τα όπλα. Ωστόσο, το γεγονός που προκαλεί την κατάρρευση της μοναρχίας του Ιουλίου –οι πυροβολισμοί του βουλεβάρτου των Καπουτσίνων– είναι σε μεγάλο βαθμό ένα «ατύχημα της ιστορίας».

Δεν έχει μεγάλη σημασία. Από τη στιγμή που τέθηκε σε κίνηση –και το ίδιο ισχύει για όλες τις μεγάλες αναστατώσεις που έλαβαν χώρα σε ευρωπαϊκή κλίμακα στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων–, το κίνημα αμφισβήτησης της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων εξαπλώνεται ταχύτατα, δίνοντας στο σύνολο των επαναστατικών επεισοδίων την εντύπωση ενορχηστρωμένης δράσης και ξυπνώντας έτσι στους πρώην νικητές του 1815 το παλιό φάντασμα της ξένης συνωμοσίας.

Αντίθετα με τους επαναλαμβανόμενους μύθους που δεν μπορούν να δεχθούν το «κακό» παρά ως παράγωγο ξένου σώματος, στη γένεση των γεγονότων του 1848, όπως και σ' εκείνα του 1789 και του 1830, δεν υπήρξε στην κυριολεξία *συνωμοσία* και *προμελέτη* σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Υπήρξε όμως, στα χρόνια που προηγήθηκαν της «άνοιξης των λαών», διάδοση στον ευρωπαϊκό χώρο των φιλελεύθερων και εθνικών ιδεών που είχαν λάβει σάρκα και οστά με τη Γαλλική Επανάσταση, και αυτό έγινε με τη μεσολάβηση της πολιτικής μετανάστευσης. Η καταπίεση στα απολυταρχικά κράτη της ανατολικής και της νότιας Ευρώπης είχε ως αποτέλεσμα να καταστήσει ορισμένες ευρωπαϊκές πόλεις

καταφύγιο πολιτικά κατατρεγμένων και εξόριστων Πολωνών, Ισπανών, Ιταλών, Γερμανών κ.ά. Κατ' αυτό τον τρόπο, το Λονδίνο, οι Βρυξέλλες και το Παρίσι έγιναν οι πρωτεύουσες του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού. Στο Παρίσι κυρίως μορφώνονται πολλές γενιές ξένων καθηγητών, διανοουμένων, καλλιτεχνών και φοιτητών, οι οποίοι, μαζί με τη γλώσσα της χώρας που τους φιλοξενεί, θα εισαγάγουν στην πατρίδα τους –μέχρι τις απομακρυσμένες επαρχίες της ανατολικής Πολωνίας και της Ρουμανίας– τις ιδέες, τα θέματα, τα μεγάλα έργα και πάνω απ' όλα το πνεύμα της φιλελεύθερης κουλτούρας. Στη Γαλλία ο Ματσίνι ιδρύει το 1844 την κίνηση της «Νέας Ευρώπης» και στο Παρίσι γεννιούνται την προηγούμενη χρονιά, τα *Γαλλογερμανικά χρονικά* (*Annales franco-allemandes*). Ιταλοί και Γερμανοί επικηρυγμένοι, Πολωνοί και Ούγγροι πατριώτες, πολιτικοί εξόριστοι κάθε προέλευσης συνιστούν έτσι έναν κοσμοπολιτικό επαναστατικό κύκλο, τα μέλη του οποίου συναναστρέφονται μεταξύ τους στις φιλελεύθερες μυστικές εταιρείες και, όταν τους δίδεται η ευκαιρία, μετέχουν πρόθυμα στους αγώνες για την ελευθερία που σημαδεύουν την ιστορία του πρώτου ημίσεος του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΥΣΤΡΙΑ

Επαναχαράζοντας το χάρτη της Ευρώπης, το συνέδριο της Βιέννης είχε κάνει την Αυτοκρατορία της Αυστρίας τη μεγάλη δύναμη της κεντρικής Ευρώπης και είχε θέσει ουσιαστικά την Ιταλία κάτω από την κυριαρχία της. Σύμβολο των απολυταρχικών δυνάμεων των οποίων ο Μέτερνιχ γίνεται ο θεωρητικός και ο υπερασπιστής, η αυτοκρατορία των Αψβούργων παραμένει προσκολλημένη στις δομές του Παλαιού Καθεστώτος, την επιβίωση του οποίου εξασφαλίζει μια φιλύποπτη και αδιάκριτη αστυνομία. Πάνω απ' όλα, συνιστά ένα απίστευτο μωσαϊκό λαών όπου οι Γερμανοί είναι εξάλλου μειονότητα. Αν εξαιρεθούν οι Ιταλοί του λομβαρδοενετικού βασιλείου που απολαμβάνουν αρκετά μεγάλη αυτονομία, αυτές οι εθνικές μειονότητες –Τσέχοι της Βοημίας, Πολωνοί της Γαλικίας, Σέρβοι του Δούναβη, Ρουμάνοι της Τρανσυλβανίας, Ιταλοί του Τρεντίνο και της Τεργέστης, Σλοβένοι και Κροάτες– δεν ανέχονται την υποταγή τους στους Αψβούργους. Το ίδιο και οι Μαγυάροι της Ουγγαρίας, που δεν θέλουν να βλέπουν στο πρόσωπο του αυτοκράτορα παρά τον διάδοχο του Αγίου Στεφάνου στο θρόνο της Βουδαπέστης.

Η ενότητα αυτής της ετερογενούς αυτοκρατορίας δεν μπορεί να διατηρηθεί παρά με την ισχύ, και όταν ο Μέτερνιχ καθίσταται ο απόστολος της απολυταρχίας στην Ευρώπη σκέφτεται πρώτα απ' όλα να διαφυλάξει την ακεραιότητα της αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Έχοντας συναίσθηση ότι το παραμικρό λαϊκό κίνημα μπορεί να πυροδοτήσει μια σειρά μοιραίων αντιδράσεων στις αυστριακές κτήσεις, καθιστά τη στασιμότητα βάση της πολιτικής του.

Όμως η αστική τάξη της Βιέννης, που ανυπομονεί όπως και οι άλλες στην

Ευρώπη να συμμετάσχει στις κρατικές υποθέσεις, δεν ανέχεται αυτή τη στασιμότητα. Με την αναγγελία των παρισινών γεγονότων θα πυροδοτήσει το κίνημα που ο καγκελάριος πάντα φοβόταν από το 1815. Ο Μέτερνιχ δεν γελιέται. Μαθαίνοντας στις 29 Φεβρουαρίου την πτώση του Λουδοβίκου-Φιλίππου δηλώνει: «Τώρα όλα τελείωσαν. Η Ευρώπη επανέρχεται στο 1791-1792. Θα γλυτώσουμε ένα 1793; Ο κίνδυνος είναι γενικός».

Στις 13 Μαρτίου λαμβάνει χώρα στη Βιέννη μια διαδήλωση φοιτητών και αστών. Το απόγευμα, λαϊκά στοιχεία συνενώνονται με τους διαδηλωτές. Ακολουθούν συγκρούσεις με τον στρατό και η διαδήλωση μετατρέπεται σύντομα σε στάση, οπότε ο καγκελάριος ετοιμάζεται να αντιδράσει δίνοντας στον στρατό την εντολή να επιτεθεί. Αρπάζοντας την ευκαιρία, μέλη της βασιλικής οικογένειας (όπως η αρχιδούκισσα Σοφία) που από καιρό δεν ανέχονταν την παντοδυναμία του Μέτερνιχ, του δίνουν να καταλάβει ότι η παραίτησή του είναι αναπόφευκτη. Εγκαταλειμμένος από όλους, ο γηραιός πολιτικός (είναι 75 ετών) θα αφήσει την εξουσία και θα διαφύγει κρυμμένος σε ένα αμάξι πλύστρας.

Πανικόβλητος, ο αυτοκράτορας Φερδινάνδος πολλαπλασιάζει τις παραχωρήσεις: ελευθερία του τύπου, ελευθερία του συνέρχεσθαι, οργάνωση πολιτοφυλακής από αστούς, υπόσχεση για σύνταγμα κ.λπ. Όταν σταματά ο αναβρασμός, ο ηγεμόνας κοινοποιεί, στις 25 Απριλίου, το περιεχόμενο του συντάγματος. Τούτο κρίνεται τόσο ανεπαρκές από τα ριζοσπαστικά στοιχεία που δεν παύουν να κερδίζουν έδαφος, ώστε νέα στάση ξεσπά στην πρωτεύουσα, υποχρεώνοντας τον Φερδινάνδο να εγκαταλείψει την πόλη και να καταφύγει στο Ίνσμπρουκ. Αποφασίζεται τότε η σύγκληση ενός κοινοβουλίου εκλεγμένου με καθολική ψηφοφορία και με συντακτικές εξουσίες. Η πρώτη πράξη έχει παιχθεί και βεβαίως ευνοεί τα εθνικά κινήματα.

Μόλις γίνεται γνωστή η επιτυχία της εξέγερσης της Βιέννης, οι αλλογενείς πληθυσμοί που υπάγονται στην Αυστρία κινητοποιούνται. Η αξιοθρήνητη φυγή του Μέτερνιχ, η παραχώρηση συντάγματος σ' αυτό τούτο το κράτος που ήταν το σύμβολο της απολυταρχικής Ευρώπης και η καρδιά της Ιεράς Συμμαχίας σημαίνουν την αμφισβήτηση ολόκληρης της τάξης πραγμάτων του 1815 και την ευκαιρία που όλοι περίμεναν για να απελευθερωθούν από τον ξένο ζυγό.

Πρώτοι αντιδρούν οι Ούγγροι, που αποτελούν ένα συμπαγές σύνολο στο κέντρο της αυτοκρατορίας και είναι καλύτερα οργανωμένοι από τα άλλα έθνη αφού απολαμβάνουν θεσμούς αυτονομίας – ειδικότερα ένα κοινοβούλιο, τη δίαιτα. Ο ποιητής Πετέφι συνεγείρει τον λαό με την απαγγελία επαναστατικών και πατριωτικών ποιημάτων. Η ουγγρική δίαιτα που εδρεύει στο Πρέσμπουργκ (την Μπρατισλάβα) βρίσκεται στον ίδιο αναβρασμό. Παρασυρμένοι από τον βουλευτή Λάιος Κόσουτ, οι Μαγυάροι αντιπρόσωποι ζητούν κατ' αρχάς ορισμένες πολιτικές ελευθερίες και σύνταγμα. Στη συνέχεια, όσο φτάνουν οι ειδήσεις των διαδοχικών παραχωρήσεων του αυτοκράτορα Φερδινάνδου στον λαό του, οι αξιώσεις τους γίνονται πιο έντονες. Η Ουγγαρία αποκτά γρήγορα μια υπεύθυνη κυβέρνηση, δικό της κοινοβούλιο, στρατό και νόμισμα, ακόμα και δική της διπλω-

ματική εκπροσώπηση. Δεν είναι πια συνδεδεμένη με την αυτοκρατορία παρά μόνο με τους δεσμούς του στέμματος που σε μεγάλο βαθμό είναι συμβολικοί. Απελευθερωμένη, υιοθετεί μερικά από τα επαναστατικά μέτρα στα οποία οι Γάλλοι έδωσαν πρώτοι το παράδειγμα: την κατάργηση των προνομίων της αριστοκρατίας και την εγκατάλειψη του κρατικού ρόλου της Εκκλησίας. Μέσα σε μερικές εβδομάδες μια μεγάλη, ανεξάρτητη Ουγγαρία αποσπάται από τη μονολιθική αυτοκρατορία των Αψβούργων. Είναι αλήθεια ότι αυτή η «Μεγάλη Ουγγαρία» δημιουργείται σε βάρος των εθνικών ελπίδων ορισμένων περιφερειακών λαών. Αρνούμενοι στους άλλους αυτό που αξιώνουν για τον εαυτό τους, οι Ούγγροι ετοιμάζονται να περιλάβουν στο βασίλειο του Αγίου Στεφάνου, παρά τη θέλησή τους, τους Ρουμάνους της Τρανσυλβανίας, τους Πολωνούς της Γαλικίας, τους Κροάτες και τους Σλοβένους. Βάζουν έτσι οι ίδιοι στα θεμέλια του κράτους που επιχειρούν να οικοδομήσουν (και που κατοικείται από μη Μαγυάρους σε ποσοστό μεγαλύτερο από 50%) τα υλικά που θα το κάνουν να καταρρεύσει.

Μη διαθέτοντας θεσμούς αυτονομίας, λιγότερο εξοικειωμένοι με τα πολιτικά προβλήματα από τους Ούγγρους, λιγότερο οργανωμένοι για να επωφεληθούν από τις δυσκολίες της αυτοκρατορικής εξουσίας, οι Σλάβοι της αυτοκρατορίας αρχίζουν κι αυτοί να ξεσηκώνονται, αλλά το κίνημά τους δεν έχει ούτε το εύρος ούτε τη συνοχή εκείνου των Ούγγρων.

Στη Βοημία, η τσεχική πλειονότητα συστήνει την «Επιτροπή του Αγίου Βένσεσλας» που ζητεί μεταρρυθμίσεις και κυρίως καθεστώς ισότητας με τη γερμανική μειονότητα. Μέσα στη δίνη της επανάστασης της Βιέννης, ο Φερδινάνδος δέχεται να συζητήσει. Πολύ σύντομα μια τσεχική εθνική επιτροπή ασκεί στη χώρα το ρόλο πραγματικής κυβέρνησης. Αποτελούμενη από συντηρητικούς που δεν θέλουν να κόψουν όλους τους δεσμούς με τη Βιέννη, αρκείται σε ένα καθεστώς αυτονομίας το οποίο ξαναδίνει κάποια οντότητα στα παλιά δικαιώματα του στέμματος της Βοημίας.

Αυτή όμως η ελάχιστη παραχώρηση δίνει τεράστιες ελπίδες στον σλαβικό κόσμο. Τις πρώτες μέρες του Ιουνίου συνέρχεται στην Πράγα ένα πανσλαβικό συνέδριο. Απαρτιζόμενο από Τσέχους και Σλοβάκους, δέχεται τους αντιπροσώπους των σλαβικών λαών της αυτοκρατορίας, που παραδοσιακά προσβλέπουν στον «φυσικό» προστάτη τους, τον τσάρο, αρχηγό του μεγαλύτερου σλαβικού κράτους της Ευρώπης. Ανησυχητικό σύμπτωμα: ο Ρώσος αναρχικός Μπακούνιν έρχεται να εκθέσει το δόγμα του «πανσλαβισμού», η εφαρμογή του οποίου θα οδηγούσε στην πλήρη διάλυση της Αυτοκρατορίας της Αυστρίας. Η εθνική επιτροπή κρατά την κατάσταση στα χέρια της· όμως για πόσο καιρό ακόμα;

Άλλη ανησυχητική ένδειξη της σλαβικής δυσαρέσκειας: οι εθνικές διεκδικήσεις των Κροατών. Διαμαρτύρονται για την απλή υποκατάσταση της αυστριακής κυριαρχίας από την ουγγρική. Συγκροτούνται στην Κροατία επαναστατικές επιτροπές που απονέμουν σε έναν συμπατριώτη τους, τον Γέλατσιτς, τον τίτλο του «Βαν των Κροατών»[21], αξίωμα που παραδοσιακά μεταβιβαζόταν σε Ούγγρο.

Όταν τον Ιούλιο του 1848 συνέρχεται στη Βιέννη το κοινοβούλιο που είχε

υποσχεθεί ο αυτοκράτορας Φερδινάνδος, η πλειοψηφία των βουλευτών αποτελείται από Σλάβους (θα χρειαστεί η μεσολάβηση διερμηνέων), οι οποίοι πολύ γρήγορα προβάλλουν μια κοινωνική διεκδίκηση, προσφιλή σε αυτούς τους αγροτικούς λαούς: την κατάργηση του «φεουδαρχικού» καθεστώτος. Θα διευκρινιστεί βέβαια, λίγο αργότερα, ότι καταργείται μεν η προσωπική υποτέλεια, αλλά τα δικαιώματα που αφορούν τη γη, οι πρόσοδοι και οι αγγαρείες θα πρέπει να εξαγοραστούν.

Κατ' αυτό τον τρόπο η αυτοκρατορία των Αψβούργων, εγγυήτρια της ευρωπαϊκής τάξης πραγμάτων που αποκαταστάθηκε στο συνέδριο της Βιέννης, φαίνεται να βρίσκεται στο χείλος τής άνευ όρων διάλυσης. Ιταλοί και Γερμανοί, των οποίων οι φιλελεύθερες και εθνικές διεκδικήσεις συνθλίβονταν από την πίεση της Αυστρίας, θα επωφεληθούν για να αποπειραθούν την πραγματοποίηση των σχεδίων τους. Στις εβδομάδες που ακολουθούν την πτώση του Μέτερνιχ, μια αλυσίδα επαναστάσεων προεκτείνουν τα γεγονότα της Βιέννης πέρα από τα σύνορα της αυτοκρατορίας.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Η παρισινή επανάσταση και η παραίτηση του Λουδοβίκου-Φιλίππου πυροδοτούν στη Γερμανία δύο σειρές κινημάτων, τα οποία επιταχύνονται απότομα μετά την παραίτηση του Αυστριακού καγκελάριου: φιλελεύθερα κινήματα στο εσωτερικό των κρατών και ένα ενωτικό εθνικό κίνημα.

Από το 1815 οι λαοί της νότιας Γερμανίας, όπου η γαλλική επιρροή υπήρξε στο παρελθόν μεγάλη, είδαν την πολιτική τους κατάσταση να υποβαθμίζεται. Ενώ μετά την ήττα του Ναπολέοντα οι ηγεμόνες τους είχαν παραχωρήσει φιλελεύθερα συντάγματα, σιγά σιγά, κάτω από την αντιδραστική επιρροή του Μέτερνιχ, έχασαν τις ελευθερίες που είχαν αποκτήσει με το συνέδριο της Βιέννης. Όπως στην Αυστρία έτσι και εδώ, η παρισινή επανάσταση αποτελεί το έναυσμα και το πρότυπο. Σχεδόν παντού ξεσπούν αναταραχές, προσανατολισμένες στη διεκδίκηση φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων.

Η πτώση του Μέτερνιχ επιταχύνει την εξέλιξη. Στη Βαβαρία, ο Λουδοβίκος Α΄, με μειωμένο το κύρος του εξαιτίας της σκανδαλώδους προσωπικής ζωής του, αναγκάζεται να παραιτηθεί. Στη Σαξονία, στη Βυρτεμβέργη, στην Έση-Νασάου, στις χώρες της Βάδης, οι διαδηλωτές πετυχαίνουν την παραχώρηση των κυριότερων πολιτικών ελευθεριών. Σιγά σιγά το επαναστατικό κύμα εξαπλώνεται στο βορρά. Φτάνει στο Ανόβερο, τη Φρανκφούρτη, το Αμβούργο, τη Βρέμη και τελικά στην Πρωσία. Η κατάσταση εδώ είναι πιο δύσκολη, επιδεινωμένη από την οικονομική κρίση που μαστίζει τη χώρα και από την ασυνάρτητη στάση του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου Δ΄, ο οποίος δεν αποφασίζει να επιλέξει ανάμεσα σε μια πολιτική πυγμής, όπως τον συμβουλεύει ο αδελφός του Γουλιέλμος, και στη φροντίδα για τη δημοτικότητά του.

Στις 18 Μαρτίου ο βασιλιάς υπόσχεται σύνταγμα. Το απόγευμα το πλήθος μαζεύεται μπροστά στα ανάκτορα για να ζητωκραυγάσει τον βασιλιά και συγχρόνως να ζητήσει την αποχώρηση των στρατευμάτων που είναι πολυάριθμα και ιδιαίτερα εμφανή. Εξωθούμενος από τον περίγυρό του και ιδίως από τον αδελφό του Γουλιέλμο, ο Φρειδερίκος-Γουλιέλμος δίνει στον στρατηγό φον Πρίτβιτς τη διαταγή να απελευθερώσει το χώρο γύρω από τα ανάκτορα, πράγμα που σπεύδει να κάνει το ιππικό, προκαλώντας συμπλοκή με το πλήθος. Οι στρατιώτες πυροβολούν, σκοτώνουν περισσότερα από διακόσια άτομα και οι Βερολινέζοι απαντούν στήνοντας οδοφράγματα. Για να έχει ο βασιλιάς την τελευταία λέξη έπρεπε ο στρατός να πολιορκήσει κανονικά την πρωτεύουσα και να διεξαγάγει πραγματικές μάχες εκ του συστάδην εναντίον των εξεγερμένων. Ο βασιλιάς προτιμά να υποχωρήσει. Υποχρεώνει τον αδελφό του να εγκαταλείψει το Βερολίνο και πηγαίνει ο ίδιος στην αυλή των ανακτόρων να αποτίσει φόρο τιμής στις σορούς των θυμάτων των ταραχών. Στις 21 Μαρτίου αναγγέλλει στον λαό ότι τίθεται επικεφαλής του γερμανικού έθνους και συγκαλεί μια συντακτική βουλή, εκλεγμένη με καθολική ψηφοφορία, η οποία θα συνέλθει στις 21 Μαΐου.

Σε ολόκληρη τη Γερμανία, όπως και στην Αυτοκρατορία της Αυστρίας, το φιλελεύθερο κίνημα φαίνεται να έχει εμψυχωθεί από μια ακαταμάχητη δύναμη. Ενώ όμως στα κράτη των Αψβούργων αυτό συνοδεύεται από κεντρόφυγες εθνικές τάσεις, στη Γερμανία απελευθερώνει εθνικές βλέψεις οι οποίες ωθούν αντιθέτως στην εκπλήρωση της ενωτικής ιδέας.

Υποβάλλοντας το σύνολο των γερμανόφωνων μη αυστριακών χωρών σε μια ενιαία νομοθεσία, επιτρέποντας να θριαμβεύσουν εκεί οι νέες αρχές της ισότητας απέναντι στο νόμο και της κατάργησης των προνομίων καταγωγής, δημιουργώντας με τη Συνομοσπονδία του Ρήνου ένα πλαίσιο οργανικής ενότητας, αλλά και κάνοντας να γεννηθεί στους Γερμανούς, από αντίδραση, το αίσθημα ότι όλοι μαζί ανήκουν στη «γερμανική πατρίδα», η γαλλική κατοχή είχε ωθήσει τους γερμανικούς λαούς να συνειδητοποιήσουν ταχύτερα την εθνική τους ιδιαιτερότητα. Παράλληλα, οι ιδέες που είχαν διατυπωθεί τον προηγούμενο αιώνα από στοχαστές όπως ο Χέρντερ, ο οποίος έθετε ως κριτήριο εθνικότητας την κοινή γλώσσα και τις ταυτόσημες παραδόσεις και έθιμα, συνετέλεσαν στη διαμόρφωση των παγγερμανικών θεωριών που εκφράστηκαν χαρακτηριστικά από τον Φίχτε στους *Λόγους προς το γερμανικό έθνος* (*Reden an die deutsche Nation*, 1808).

Το συνέδριο της Βιέννης, κυριαρχούμενο από το πνεύμα της Ιεράς Συμμαχίας, είχε παραγνωρίσει τη δύναμη αυτού του ενωτικού αισθήματος και είχε αρκεστεί να ξαναδώσει ζωή στην τάξη πραγμάτων που προϋπήρχε της Γαλλικής Επανάστασης, επιστρέφοντας σε τριάντα έξι Γερμανούς ηγεμόνες (αντί, είναι αλήθεια, στους περίπου τετρακόσιους που υπήρχαν πριν από την επανάσταση) το σύνολο της ηγεμονίας τους.

Από τη στιγμή που η πρωταρχική σημασία την οποία προσλαμβάνει το μεγάλο κίνημα του 1848 είναι η διάλυση της Ευρώπης της Ιεράς Συμμαχίας, γίνεται σαφές ότι οι ενωτικές βλέψεις θα αναδυθούν συγχρόνως με τις φιλελεύθερες

διεκδικήσεις. Από τις 5 Μαρτίου 1848, περίπου πενήντα φιλελεύθερες προσωπικότητες συγκεντρώνονται στην παλιά πανεπιστημιακή πόλη Χαϊδελβέργη. Με την αναγγελία της πτώσης του Μέτερνιχ και της εξέγερσης του Βερολίνου, αποφασίζουν τη σύγκληση μιας προπαρασκευαστικής βουλής (Vorparlament), στην αρμοδιότητα της οποίας ανήκει η διαμόρφωση ενός σχεδίου ενοποίησης της Γερμανίας.

Οι αλυσιδωτές επαναστάσεις που ξεσπούν στις γερμανικές χώρες στη διάρκεια του Μαρτίου επιτρέπουν στο κίνημα να αναπτυχθεί χωρίς εμπόδια, ενώ οι τοπικές εξουσίες δεν τολμούν να αντιταχθούν σε μια πρωτοβουλία που προκαλεί φοβερό ενθουσιασμό στα πιο πολλά γερμανικά κράτη και σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Στις 31 Μαρτίου συνέρχεται στη Φρανκφούρτη η προπαρασκευαστική βουλή. Κυριαρχούμενη από πρωσική πλειοψηφία, αποφασίζει με τη σειρά της τη σύγκληση μιας συντακτικής βουλής, που θα εκλεγεί με καθολική ψηφοφορία και με αναλογία ενός βουλευτή ανά 50.000 κατοίκους.

Στις 18 Μαΐου συνέρχεται στη Φρανκφούρτη η συντακτική βουλή. Περιλαμβάνει 580 βουλευτές, δεδομένου ότι οι Τσέχοι της Βοημίας έχουν αρνηθεί να εκλέξουν αντιπροσώπους σε μια βουλή για την οποία δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον. Συγκροτημένη κατά βάση από διανοουμένους χωρίς πείρα στις κρατικές υποθέσεις, οι οποίοι ρίχνονται στο εγχείρημα με ρομαντική ορμή, και μη διαθέτοντας εξάλλου οικονομικά και στρατιωτικά μέσα, η βουλή αντιμετωπίζει αμέσως μια σειρά λεπτών προβλημάτων: το γερμανικό κράτος (Reich) θα είναι ενιαίο ή ομοσπονδιακό και, στη δεύτερη περίπτωση, πώς θα είναι οργανωμένη η κεντρική κυβέρνηση; Το πολίτευμα θα είναι δημοκρατικό ή μοναρχικό και, αν επικρατήσει η δεύτερη λύση σε ποιον θα δοθεί το στέμμα; Η μελλοντική βουλή θα εκλέγεται με καθολική ψηφοφορία ή μόνο από τους υποκείμενους σε φόρο εισοδήματος; κ.λπ.

Αποφεύγοντας τα καυτά αυτά ζητήματα, η βουλή της Φρανκφούρτης αρκείται σε συμβολικά μέτρα που προορίζονται να δείξουν την αποφασιστικότητά της να επιτύχει. Στις 29 Ιουνίου 1848 διορίζει μια «γερμανική προσωρινή κυβέρνηση» υπό την προεδρία του αρχιδούκα της Αυστρίας Ιωάννη, αδελφού του πρώην αυτοκράτορα Φραγκίσκου Β΄, ο οποίος λαμβάνει τον τίτλο του αυτοκρατορικού τοποτηρητή. Η προσωρινή κυβέρνηση διαλύει τη δίαιτα, καταργεί τα εσωτερικά τελωνεία, αποφασίζει τη δημιουργία «γερμανικής» διπλωματικής εκπροσώπησης στο εξωτερικό και προσδιορίζει, κάτω από μια «παγγερμανική» οπτική, τα σύνορα του μελλοντικού κράτους, ζητώντας την ενσωμάτωση όλων των εδαφών που κατοικούνται από γερμανόφωνους λαούς: τα ελβετικά καντόνια, το ολλανδικό Λιμπούρ, το Λουξεμβούργο, τα δανικά δουκάτα του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, κ.λπ. Το γερμανικό εθνικό κίνημα, το οποίο κατά τα άλλα εμψυχωνόταν από εκπροσώπους της φιλελεύθερης αστικής τάξης, παίρνει από την αρχή επεκτατικό χαρακτήρα. Θα πρέπει να λεχθεί, και αυτό είναι χαρακτηριστικό του κινήματος του 1848 στο σύνολό του, ότι παντού όπου συνυπάρχουν πληθυσμοί διαφορετικής προέλευσης η επαναστατική ορμή καταλήγει γρήγορα σε σύγκρου-

ση μεταξύ των εθνικών ομάδων. Πρόκειται για μια διαπίστωση που βρίσκει εφαρμογή στην ιστορία της Ευρώπης σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και που επανέρχεται μέχρι τις μέρες μας.

Η αυστριακή αυλή, εκτεθειμένη σε μια όλο και πιο βίαιη επαναστατική δράση, ακόμα και στην ίδια την καρδιά της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, παρίσταται αδύναμη στη μεγάλη ανατροπή που επί τριάντα χρόνια πάσχιζε με όλες της τις δυνάμεις να καθυστερήσει. Εξάλλου, είναι ανίκανη να αντιδράσει καθώς το επαναστατικό κύμα δεν σταματά να εξαπλώνεται και να μεγαλώνει μέσα στη ζώνη επιρροής της, αναφλέγοντας τώρα την Ιταλία.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Νότια από τις Άλπεις, όπως και στη Γερμανία, το συνέδριο της Βιέννης, υπάκουο στις επιθυμίες των ηγεμόνων, είχε αντικαταστήσει τον απλοποιημένο χάρτη του Ναπολέοντα με μια κατάτμηση σε επτά κράτη χωρίς κανέναν μεταξύ τους δεσμό. Οι παλινορθωμένοι μονάρχες είχαν παντού αποκαταστήσει τις δομές του Παλαιού Καθεστώτος, στηριζόμενοι στις αριστοκρατίες των γαιοκτημόνων, στις περιοχές των οποίων –με εξαίρεση το Πεδεμόντιο– το μεγάλο κύμα της εκβιομηχάνισης δεν είχε ακόμα εισδύσει και όπου, κατά συνέπεια, ο αστικός κόσμος παρέμενε αριθμητικά μικρός.

Το νότιο τμήμα της ιταλικής χερσονήσου και η Σικελία αποτελούσαν το βασίλειο της Νεάπολης, το οποίο είχε ξαναδοθεί στους Βουρβόνους μετά την αποτυχία και την εκτέλεση του Μυρά που είχε προσπαθήσει να ανακαταλάβει τα κράτη αυτά. Στη μέση της, τα παπικά κράτη εκτείνονταν από τη Ρομάνια μέχρι την Καμπανία, κόβοντας στα δύο την Ιταλία. Ο πάπας Γρηγόριος ΙΣΤ΄, του οποίου η εκλογή το 1830 συνοδεύτηκε από έναν ξεσηκωμό που γρήγορα καταστάλθηκε από την Αυστρία, επέβαλε έναν απροκάλυπτο δεσποτισμό που δεν είχε τίποτε να ζηλέψει από εκείνον των Βουρβόνων της Νεάπολης και που απέκλειε κάθε καινοτομία οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής φύσης ικανή να υποθάλψει επανάσταση.

Τέλος, το μεγαλύτερο τμήμα των βορείων περιοχών βρισκόταν υπό αυστριακή κατοχή. Η εξουσία της Βιέννης ασκούνταν απευθείας στις περιοχές του Μιλάνου και της Βενετίας που αποτελούσαν το λομβαρδοενετικό βασίλειο και έμμεσα στα μικρά δορυφορικά κράτη που συγκροτούσαν το μεγάλο δουκάτο της Τοσκάνης και τα δουκάτα της Πάρμας και της Μόντενα. Το μόνο που διέφευγε από τον έλεγχο των Αψβούργων ήταν το βασίλειο Πεδεμοντίου-Σαρδηνίας στα βορειοδυτικά, όπου είχε εισδύσει η βιομηχανία και όπου μια αστική τάξη επιχειρηματιών, συνεπαρμένη από τις καινοτομίες, προσπαθούσε να προαγάγει την αλλαγή.

Βαθιά διαποτισμένη από γαλλικές επιρροές, αυτή η προοδευτική αστική τάξη αντιπροσωπευόταν επίσης στο λομβαρδοενετικό βασίλειο, στα δουκάτα και

στα παπικά κράτη, αν και σε μικρότερο αριθμό και με μικρότερη επιρροή απ' ό,τι στο Πεδεμόντιο. Στους κόλπους της είχε αναπτυχθεί το φιλελεύθερο και ενωτικό κίνημα του Risorgimento (Αναγέννηση), το οποίο ξεκινά με τα σχέδια ενοποίησης που στη δεκαετία του 1860 θα καταλήξουν στη σύσταση του βασιλείου της Ιταλίας.

Εν τω μεταξύ, η επανάσταση στην Ιταλία το 1848 δεν οφείλει τίποτα κατά την αρχική της φάση στην παρισινή εξέγερση του Φεβρουαρίου. Αρχίζει πράγματι το 1848, όταν στο θρόνο του Αγίου Πέτρου εκλέγεται ο πάπας Πίος Θ΄, ο οποίος με μερικές μεταρρυθμίσεις στα κράτη του επιβεβαιώνει τη φιλελεύθερη φήμη που έχει στην Ιταλία. Αμέσως, ολόκληρη η χώρα κινητοποιείται. Σχεδόν παντού ξεσπούν αντιαυστριακές διαδηλώσεις με τη ζητωκραυγή «Ζήτω ο Πίος Θ΄!». Οι πιο σοβαρές λαμβάνουν χώρα στο λομβαρδοενετικό βασίλειο, όπου ο πληθυσμός αρνείται να αγοράζει καπνό για να μη δίνει χρήματα στην αυστριακή διοίκηση.

Αλλά το καθεαυτό επαναστατικό κίνημα ξεκινά από το βασίλειο της Νεάπολης, ειδικότερα δε από τη Σικελία. Μιμούμενοι τις εξεγέρσεις του Παλέρμο, οι κάτοικοι των κυριότερων πόλεων της νήσου διώχνουν τις ναπολιτάνικες φρουρές με τη βοήθεια των αγροτικών πληθυσμών. Στη συνέχεια το κίνημα εξαπλώνεται στο νότο της χερσονήσου, χάνοντας λίγο λίγο τον αποσχιστικό χαρακτήρα του για να μετατραπεί σε κίνημα φιλελεύθερων διεκδικήσεων. Τρομαγμένος, ο βασιλιάς Φερδινάνδος Β΄ προκηρύσσει ένα σύνταγμα εμπνευσμένο από τον γαλλικό συνταγματικό χάρτη. Η επανάσταση εξαπλώνεται σταθερά και στις 14 Μαρτίου ο Πίος Θ΄ αναγκάζεται με τη σειρά του, να παραχωρήσει ένα σύνταγμα, πράγμα που μιμούνται ο μεγάλος δούκας της Τοσκάνης και ο βασιλιάς του Πεδεμοντίου Κάρολος-Αλβέρτος.

Όπως το 1820 και το 1830, ο Μέτερνιχ ετοιμάζεται να επέμβει για να σταματήσει τη μεταδοτικότητα της επανάστασης. Παρεμποδίζεται από την επανάσταση του Παρισιού που σε λίγο ακολουθείται από την επανάσταση της Βιέννης και από την απαρχή της διάλυσης της αυτοκρατορίας. Τα πλήγματα που καταφέρονται κατά της Αυστρίας έχουν άμεση επίπτωση στην Ιταλία. Στη Βενετία, ένας δικηγόρος που συλλαμβάνεται από την αυστριακή αστυνομία και απελευθερώνεται από το πλήθος ανακηρύσσει τη «Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου». Στο Μιλάνο ξεσπά μια εξέγερση που μέσα σε πέντε ημέρες διώχνει από την πόλη τα στρατεύματα του Αυστριακού στρατάρχη Ραντέτσκυ.

Ολόκληρη η Ιταλία φλέγεται απ' αυτά τα κατορθώματα και σύντομα το φιλελεύθερο ρεύμα παραχωρεί τη θέση του στο εθνικό. Με δεδομένη την εξασθένιση της Αυστρίας, δεν έχει έρθει άραγε η στιγμή να την πλήξουν αποφασιστικά και να απαλλάξουν τη χερσόνησο από μια βαριά κυριαρχία; Κατ' αυτό τον τρόπο θα εξαφανιστεί το τελευταίο εμπόδιο για την πραγματοποίηση του μεγάλου ενωτικού ονείρου. Σ' αυτή τη συγκυρία δεν φαίνεται να είναι απαραίτητη η συνδρομή εξωτερικής βοήθειας για να καταστεί η Ιταλία κράτος. «L' Italia farà da se» (η Ιταλία θα τα καταφέρει μόνη της), είναι το υπερήφανο σύνθημα των ενωτικών.

Από όλες τις περιοχές της Ιταλίας εθελοντές σπεύδουν στο λομβαρδοενετικό βασίλειο για να πολεμήσουν τα αυστριακά στρατεύματα. Ξεπερασμένοι από τα γεγονότα, παρασύρονται στη δίνη και οι ίδιοι οι ηγεμόνες. Παρά την τεράστια σύνεσή του, ο Κάρολος-Αλβέρτος ακολουθεί την κοινή γνώμη του Πεδεμοντίου και τον δημοσιολόγο Καβούρ, ο οποίος στην εφημερίδα του *Il Risorgimento* ζητεί «πόλεμο, πόλεμο και χωρίς καθυστέρηση!». Ο βασιλιάς αρχίζει λοιπόν τις εχθροπραξίες εναντίον της Αυστρίας και εισβάλλει με τα στρατεύματά του στη Λομβαρδία. Με αυτά συνενώνεται γρήγορα μια παπική στρατιά, ο επικεφαλής της οποίας, ο στρατηγός Ντουράντο, παρακούει τον Πίο Θ΄ που ήθελε να αποφύγει τον πόλεμο. Ο βασιλιάς της Νεάπολης Φερδινάνδος Β΄ δεν παρασύρεται και στέλνει στη σταυροφορία εναντίον της Αυστρίας μόνο 16.000 άνδρες, τους οποίους εξάλλου θα ανακαλέσει τρεις εβδομάδες αργότερα.

Την ώρα που σε ολόκληρη την κεντρική Ευρώπη φαίνεται να υλοποιούνται οι φιλελεύθερες και εθνικές βλέψεις, η Ιταλία δείχνει να μπαίνει κι΄ αυτή στο δρόμο της ένωσης και της ανεξαρτησίας. Όλα δείχνουν ότι σ' αυτή την «άνοιξη των λαών» η παλιά ευρωπαϊκή τάξη πραγμάτων που οικοδομήθηκε το 1815 καταρρέει παντού, για να παραχωρήσει τη θέση της σε μια νέα τάξη που εγκαινιάστηκε εξήντα χρόνια πριν με τη Γαλλική Επανάσταση.

Εν τούτοις τα πάντα συνδέονται με την κατάρρευση της Αυστρίας, η οποία εμφανίζεται όλο και περισσότερο ως ο ακρογωνιαίος λίθος του οικοδομήματος που ανήγειρε η Ιερά Συμμαχία. Δύο απρόβλεπτα γεγονότα αλλάζουν απότομα την όψη των πραγμάτων και συντρίβουν την ορμή των φιλελεύθερων και εθνικών δυνάμεων: η αντίδραση του αυστριακού στρατού, που τιθασεύει ο ίδιος την επανάσταση την οποία η εξουσία ήταν ανίκανη να περιορίσει, και η βοήθεια που προσφέρεται στον Αψβούργο ηγεμόνα από τον τσάρο Νικόλαο Α΄, τον εταίρο του στο Μύνχενγκρατς, ο οποίος εδώ και δέκα χρόνια διεκδικούσε από τον Μέτερνιχ τον τίτλο του πρωταγωνιστή της ευρωπαϊκής απολυταρχίας.

Η ΑΜΠΩΤΙΣ

Ένα από τα σημεία ισχύος των επαναστατικών κινημάτων στην Ευρώπη ήταν η ταυτόχρονη εκδήλωσή τους. Πολύ γρήγορα όμως η έλλειψη συνοχής τους αποκαλύπτει ρωγμές που οι δυνάμεις της αντίδρασης θα σπεύσουν να εκμεταλλευτούν. Ανάμεσα στους φιλελευθέρους της Βιέννης και τους πατριώτες της Πράγας υπήρχε ένα σημείο συμφωνίας, η κοινή αντίθεσή τους απέναντι στους Αψβούργους. Αλλά η αυτονομία που ζητούσαν οι Τσέχοι, ιδίως συνοδευόμενη από πανσλαβικές διεκδικήσεις, δεν μπορούσε παρά να ανησυχεί τους Αυστριακούς.

Εξίσου επισφαλής είναι και η συμφωνία μεταξύ Κροατών και Ούγγρων, καθώς οι πρώτοι βλέπουν στις επιτυχίες τους στη Βουδαπέστη τον προάγγελο της ανεξαρτησίας τους, ενώ οι δεύτεροι δεν έχουν καμιά πρόθεση να αποδώσουν

στους Σλάβους του νότου τα οφέλη που οι ίδιοι απέσπασαν από τους ιθύνοντες της Βιέννης. Ανάλογες ρήξεις προκαλούνται ανάμεσα στους νικητές της «άνοιξης των λαών» σε ολόκληρη την Ευρώπη, δείχνοντας την εξαιρετική αστάθεια των επαναστατικών κατακτήσεων.

Το αντιδραστικό κύμα γεννιέται στην Πράγα και σε μερικούς μήνες θα απωθήσει, για να συντρίψει στη συνέχεια, τις επαναστατικές δυνάμεις. Ο διοικητής των στρατευμάτων της Βοημίας πρίγκιπας Βίντισγκραιτς είναι ένας μεγάλος άρχοντας που δεν ανέχεται το πανσλαβικό κίνημα και τις αδιάκοπες ταραχές στους δρόμους. Ένα τυχαίο γεγονός, που όμως τον αφορά άμεσα, θα τον κάνει να εγκαταλείψει τη στάση αναμονής που μέχρι τότε τηρούσε. Στις 12 Ιουνίου λαμβάνει χώρα μια μάχη εκ του συστάδην ανάμεσα σε Τσέχους εθνοφρουρούς και Αυστριακούς στρατιώτες. Μια αδέσποτη σφαίρα σκοτώνει την πριγκίπισσα που βρισκόταν στο μπαλκόνι του μεγάρου της. Αμέσως ο πρίγκιπας αποσύρει από την πόλη τα στρατεύματά του, τη βομβαρδίζει ακατάπαυστα και την αναγκάζει να συνθηκολογήσει. Κηρύσσεται κατάσταση πολιορκίας. Η εθνική επιτροπή και το πανσλαβικό συνέδριο διαλύονται. Οι συλλήψεις πολλαπλασιάζονται.

Ενθαρρυμένος από την πρώτη του αυτή επιτυχία, ο αυτοκράτορας, που από τις 12 Αυγούστου έχει επιστρέψει στη Βιέννη, δεν περιμένει παρά μια ευκαιρία για να ξεμπερδέψει με τους επαναστάτες. Θα την έχει στις 6 Οκτωβρίου. Αποφασισμένος να συντρίψει την ουγγρική εξέγερση, συγκεντρώνει στρατεύματα στην πρωτεύουσα. Οι φιλελεύθεροι προσπαθούν να εμποδίσουν την αναχώρησή τους, έχοντας καταλάβει ότι η αντίδραση δεν πρόκειται να εξαπλωθεί στην αυτοκρατορία χωρίς να επηρεάσει και τους ίδιους.

Η στάση καταλήγει στον απαγχονισμό του υπουργού Πολέμου στρατηγού Λατούρ, οπότε η κυβέρνηση εγκαταλείπει πάλι την πόλη και ζητεί από τον Βίντισγκραιτς, που δέχτηκε ενισχύσεις από την Ιταλία, να βαδίσει εναντίον της Βιέννης και να αποκαταστήσει την τάξη. Μετά από φονικές μάχες η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας πέφτει στις 31 Οκτωβρίου. Η σκληρότητα της καταστολής ξεπερνά εκείνη της Πράγας. Οι μαζικές συλλήψεις και οι εκτελέσεις με συνοπτική διαδικασία πολλαπλασιάζονται. Μεταξύ αυτών και εκείνη του βουλευτή Μπλουμ, απεσταλμένου του κοινοβουλίου της Φρανκφούρτης στη Βιέννη.

Η αντιδραστική ομάδα επιβάλλει στη θέση του καγκελαρίου τον πρίγκιπα Φέλιξ ντε Σβάρτσενμπεργκ, γυναικαδελφό του Βίντισγκραιτς, και εξωθεί σε παραίτηση τον αυτοκράτορα Φερδινάνδο, ένοχο επιείκειας απέναντι στην επανάσταση. Αντικαθίσταται από τον ανιψιό του, τον νεαρό και άπειρο Φραγκίσκο-Ιωσήφ, που η ομάδα των εξτρεμιστών προτίθεται να κάνει πειθήνιο όργανο της αντιδραστικής πολιτικής της.

Μετά την αποκατάσταση του Παλαιού Καθεστώτος στη Βοημία και την Αυστρία, δεν απέμενε παρά να επεκταθεί η αντίδραση και στην Ουγγαρία ώστε να εξαφανιστεί κάθε ίχνος των κινημάτων του 1848. Σε αντίθεση όμως με ό,τι είχε συμβεί στην Πράγα και τη Βιέννη, το ουγγρικό κίνημα μπορούσε να καυχάται για μια ευρεία λαϊκή συναίνεση ανάμεσα στους Μαγυάρους, στους οποίους βεβαίως

αντετίθεντο δυναμικά οι εκπρόσωποι της κροατικής, της σλοβακικής και της ρουμανικής μειονότητας. Τις μειονότητες αυτές θα χρησιμοποιήσει ο Βίντισγκραιτς για να επιβληθεί στον ουγγρικό στρατό, που ηττήθηκε στην Καλπόνα το Φεβρουάριο του 1849 και αναγκάστηκε να εκκενώσει τη Βουδαπέστη. Το Μάρτιο ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος-Ιωσήφ θεωρεί ότι μπορεί να ανακηρύξει «την αδιαίρετη ενότητα της μοναρχίας» και καταργεί όλα τα ουγγρικά προνόμια.

Πρόωρο μέτρο. Αφού ανασυγκροτεί τον στρατό του, ο Κόσουτ καταβάλλει μια υπέρτατη προσπάθεια και τον Απρίλιο του 1849, αφού νικά τα αυτοκρατορικά στρατεύματα στο Γκιόντολο, διώχνει τους Αυστριακούς από τη Βουδαπέστη. Η δίαιτα ανακηρύσσει την έκπτωση των Αψβούργων και την πλήρη ανεξαρτησία της Ουγγαρίας. Έχοντας θριαμβεύσει στην υπόλοιπη αυτοκρατορία, η αντίδραση θα σκοντάψει άραγε στο εμπόδιο των Μαγυάρων;

Ο Σβάρτσενμπεργκ δεν μπορεί να το δεχθεί. Αποφασισμένος να τελειώνει, αποδέχεται, παρά την αποστροφή του, τη βοήθεια που επίμονα του προσφέρει από την αρχή των κινημάτων του 1848 ο τσάρος Νικόλαος Α΄, ορκισμένος εχθρός σε οτιδήποτε εμφανίζεται ως αμφισβήτηση της απολυταρχικής τάξης πραγμάτων. Εκατόν πενήντα χιλιάδες Ρώσοι μπαίνουν στο ουγγρικό έδαφος και απωθούν τα στρατεύματα του Κόσουτ, ενώ οι Αυστριακοί στέλνουν ενισχύσεις στα δυτικά της χώρας. Η μία μετά την άλλη οι ουγγρικές πόλεις πέφτουν κάτω από τα πλήγματα των αυστριακών ή των ρωσικών στρατευμάτων, με τα οποία έχουν συνενωθεί οι Κροάτες του Γέλασιτς. Μετά τη συντριβή του στο Τέμεσβαρ[22], ο στρατηγός Γκεόργκεϋ, υπασπιστής και ανταγωνιστής του Κόσουτ –που αναγκάστηκε και ο ίδιος να παραιτηθεί και να διαφύγει– παραδίδεται στους Ρώσους τον Αύγουστο του 1849. Μια ανελέητη καταστολή ξεσπά σε όλη τη χώρα, προοίμιο εκείνης που θα εξαπλωθεί σύντομα σε όλη την Ευρώπη.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Ενώ στην Ιταλία λαμβάνει χώρα η αντιαυστριακή σταυροφορία υπό την ηγεσία του βασιλιά του Πεδεμοντίου Καρόλου-Αλβέρτου, οι ηγεμόνες που κατ' αρχάς είχαν παρασυρθεί από το λαϊκό κίνημα υπαναχωρούν, και αυτή η αλλαγή στάσης καταδικάζει την προσπάθεια που αναλήφθηκε. Τρεις εβδομάδες αφού είχε στείλει τον στρατηγό Πέπε με 16.000 στρατιώτες να ενωθεί με τους Πεδεμόντιους, ο βασιλιάς της Νεάπολης, πανικοβλημένος από την έκταση του επαναστατικού κινήματος που αναπτύσσεται στα ίδια του τα κράτη, ανακαλεί τα στρατεύματά του. Ο στρατηγός Πέπε αρνείται να υπακούσει, αλλά το μεγαλύτερο μέρος των ανδρών του τον εγκαταλείπει –πολλοί είναι χωρικοί του νότου που δεν ενδιαφέρονται για μια διαδικασία ενοποίησης σχεδιασμένη στο βορρά– κι έτσι δεν μπορεί να προσφέρει στον Κάρολο-Αλβέρτο παρά ένα σώμα 2.000 ανδρών.

Κατά τον ίδιο τρόπο ο πάπας Πίος Θ΄, ταλαντευόμενος ανάμεσα στην επι-

θυμία του να συμβάλει στο ενωτικό κίνημα που οδηγεί τους Ιταλούς στην ανεξαρτησία και στη συνείδησή του που του απαγορεύει την αιματοχυσία και τον πόλεμο εναντίον της ιδιαίτερα καθολικής Αυστρίας, προσπαθεί να συγκρατήσει τα στρατεύματά του. Ο στρατηγός Ντουράντο προχωρεί, αλλά ο πάπας καταδικάζει δημόσια τον πόλεμο και την επανάσταση, δηλώνοντας ότι μόνο ο ποντίφικας, πατέρας όλων των καθολικών, μπορεί να ηγηθεί σε έναν πόλεμο εναντίον ενός από τα τέκνα του. Κατ' αυτό τον τρόπο θέτει το «ζήτημα της Ρώμης»: στο εξής οι Ιταλοί φιλελεύθεροι θα επιμείνουν ότι υπάρχει ασυμβίβαστο ανάμεσα στην πνευματική εξουσία του τοποτηρητή του Χριστού και την κοσμική του εξουσία ως Ιταλού πρίγκιπα, ζητώντας του να παραιτηθεί από τη δεύτερη.

Υπ' αυτές τις συνθήκες το εγχείρημα του Πεδεμοντίου είναι προκαταβολικά καταδικασμένο, πολύ περισσότερο μάλιστα που ο Κάρολος-Αλβέρτος, θεοσεβούμενος και αναποφάσιστος, αφήνει στον στρατηγό Ραντέτσκυ τον καιρό να λάβει ενισχύσεις. Στις 25 Ιουλίου 1848 ο «ιταλικός» στρατός συντρίβεται στην Κουστότσα. Η περιοχή του Μιλάνου χάνεται και ο βασιλιάς του Πεδεμοντίου, φοβούμενος για τα δικά του κράτη, προτιμά να υπογράψει ανακωχή με την Αυστρία.

Μπροστά στην αρνητική διάθεση ή την ανικανότητα των ηγεμόνων να ηγηθούν του εθνικού κινήματος, οι δημοκρατικοί που μέχρι τότε είχαν κρατηθεί παράμερα περνούν στην επίθεση και δίνουν στο ενωτικό κίνημα μια απόχρωση σαφώς δημοκρατικότερη. Στη Βενετία ο Μανίν εγκαθιστά ένα πραγματικά δικτατορικό αβασίλευτο πολίτευμα και κινητοποιεί τον πληθυσμό, ο οποίος εξάλλου ανταποκρίνεται με ενθουσιασμό, για να αγωνιστεί εναντίον της Αυστρίας. Στη Φλωρεντία ο μεγάλος δούκας εγκαταλείπει τα κράτη του και εγκαθιδρύεται Δημοκρατία.

Στη Ρώμη τέλος, ο Πίος Θ΄ επιχειρεί να ξαναβρεί τη χαμένη δημοτικότητά του αναθέτοντας στον κόμητα Ρόσι την ηγεσία μιας κυβέρνησης επιφορτισμένης να αναλάβει φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις. Το μόνο που καταφέρνει είναι να συγκεντρώσει την οργή του λαού της Ρώμης πάνω στον Ρόσι ο οποίος δολοφονείται στις 15 Νοεμβρίου 1848. Φοβούμενος για τη ζωή του, ο πάπας καταφεύγει στη Γαέτα του βασιλείου της Νεάπολης, από όπου απευθύνει έκκληση σε όλες τις καθολικές δυνάμεις να τον επαναφέρουν στο θρόνο. Στο μεταξύ, τα παπικά κράτη συγκροτούν τη Δημοκρατία της Ρώμης, που την κυβερνά μια «τριανδρία» με επικεφαλής τον Ματσίνι και την υπερασπίζεται ένας στρατός εθελοντών, οι «ερυθροχίτωνες», που διοικεί ο Ιωσήφ Γαριβάλδης.

Άραγε το Πεδεμόντιο θα αποφύγει το δημοκρατικό κύμα; Οι Πεδεμόντιοι καταλογίζουν τόσο έντονα στον Κάρολο-Αλβέρτο την ευθύνη της ανακωχής ώστε ο βασιλιάς τους, για να σώσει τον απειλούμενο θρόνο του, προτιμά να αποδυθεί σε νέο απεγνωσμένο πόλεμο εναντίον της Αυστρίας.

Απογοητευμένος που δεν είχε μπορέσει να ξεμπερδέψει μετά την Κουστότσα με τον Κάρολο-Αλβέρτο και με το ιταλικό ενωτικό όνειρο, ο Ραντέτσκυ βλέπει τις επιθυμίες του να εκπληρώνονται με αυτό που θεωρούσε ένα «ανόητο εγχεί-

ρημα». Το Μάρτιο του 1849, στη Νοβάρα, κατακερματίζει το στρατό του Πεδεμοντίου. Η καταστροφή είναι τόσο ανεπανόρθωτη που ο Κάρολος-Αλβέρτος θυσιάζεται για να εξασφαλίσει το μέλλον της δυναστείας του. Παραιτείται στο πεδίο της μάχης υπέρ του γιου του Βίκτωρα-Εμμανουήλ Β΄ και έτσι καταφέρνει να διασφαλίσει την ανεξαρτησία του κράτους του.

Αλλά από εδώ και πέρα η Αυστρία έχει ελεύθερα τα χέρια στη βόρεια Ιταλία. Την ανακαταλαμβάνει, πολλαπλασιάζει τους απαγχονισμούς και επαναφέρει στους θρόνους τους τούς διωχθέντες ηγεμόνες. Τέλος το 1849, μια γαλλική στρατιά που στάλθηκε από τον πρίγκιπα-πρόεδρο της Δημοκρατίας Λουδοβίκο-Ναπολέοντα Βοναπάρτη (που δεν μπορεί να αρνηθεί τίποτα στους καθολικούς, στους οποίους οφείλει σε μεγάλο βαθμό την εκλογή του) επαναφέρει στο θρόνο του τον πάπα Πίο Θ΄, ενώ ο Γαριβάλδης και ο Ματσίνι διαφεύγουν.

Μετά τις αιματηρές μέρες του Ιουνίου, η Γαλλική Δημοκρατία, πνίγοντας την ιταλική ομόλογό της, παρέχει νέες εγγυήσεις στην ευρωπαϊκή τάξη πραγμάτων.

Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ

Στη Γερμανία επίσης το φιλελεύθερο κίνημα που είχε αρχικά επωφεληθεί από τον παράγοντα του αιφνιδιασμού δεν θα αργούσε να καλυφθεί από το κύμα της αντίδρασης.

Με την «άνοιξη των λαών» είχαν «ανθίσει» οι λέσχες, οι εφημερίδες, οι πολιτικές ομάδες. Συνειδητοποιώντας την αδυναμία τους και κάνοντας την ανάγκη φιλοτιμία, οι Γερμανοί ηγεμόνες είχαν παρακολουθήσει ως θεατές την αποψίλωση της εξουσίας τους. Όπως στην Ιταλία, η αυστριακή αντίδραση δίνει το σύνθημα της αμπώτιδος. Η πρωτοβουλία όμως ανήκει στην Πρωσία. Πληροφορούμενος την κατάληψη της Βιέννης από τον Βίντισγκραιτς, ο Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Δ΄ υποχωρεί στις πιέσεις μιας μικρής αντεπαναστατικής ομάδας –της «καμαρίλα»–, στην οποία συγκαταλέγεται ένας νεαρός Πρώσος ευγενής, ο Όττο φον Βίσμαρκ. Διορίζει πρωθυπουργό έναν διάσημο αντιδραστικό: τον στρατηγό κόμη φον Μπράντεμπουργκ, ο οποίος λαμβάνει αμέσως κατασταλτικά μέτρα.

Η βουλή διαλύεται, οι λέσχες κλείνουν. Εν τούτοις ο Πρώσος βασιλιάς παραχωρεί στους υπηκόους του ένα σύνταγμα που αναγνωρίζει την ελευθερία και την ισότητα των δικαιωμάτων και δίνει τη νομοθετική εξουσία σε δύο βουλές. Η μια απ' αυτές εκλέγεται με καθολική ψηφοφορία αλλά με ένα εκλογικό σύστημα που χωρίζει τους ψηφοφόρους σε τρεις τάξεις, ανάλογα με το ύψος των φόρων που πληρώνουν· κάθε τάξη εκλέγει τον ίδιο αριθμό βουλευτών, πράγμα που φυσικά ευνοεί τους πιο πλούσιους. Φοβούμενοι μια ενδεχόμενη αναζωπύρωση της επανάστασης, οι περισσότεροι Γερμανοί ηγεμόνες παίρνουν τα ίδια μέτρα, ενώ ο Φρειδερίκος-Γουλιέλμος παρέχει τη στρατιωτική του συνδρομή στον βασιλιά

της Σαξονίας, στο μεγάλο δουκάτο της Βάδης και στον βασιλιά της Βαβαρίας για να θέσουν τέλος στα φιλελεύθερα κινήματα.

Η αποτυχία αυτών των κινημάτων θα έχει άραγε ως συνέπεια το τέλος του μεγάλου ενωτικού ονείρου που ενσάρκωσε το κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης; Για να πούμε την αλήθεια, το κοινοβούλιο αυτό το 1849 ξεπερνιέται κατά πολύ από τα γεγονότα και φανερώνει την τραγική αδυναμία στην οποία το βυθίζει η έλλειψη μέσων.

Το φιλόδοξο παγγερμανικό πρόγραμμα του κοινοβουλίου συναντά τις πρώτες δυσκολίες. Οι διεκδικήσεις στα εδάφη που κατοικούνται από γερμανόφωνους ξεσηκώνουν τις διαμαρτυρίες της Ολλανδίας και της Ρωσίας. Επίκειται πόλεμος με τη Δανία για την ενσωμάτωση των δανικών δουκάτων Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, όπου ζουν πολυάριθμοι Γερμανοί. Με τι στρατό όμως να κάνουν πόλεμο; Το κοινοβούλιο δεν τον διαθέτει. Πρέπει λοιπόν να απευθυνθεί στους ηγεμόνες. Αυτοί εξάλλου συντρίβουν το Νοέμβριο του 1848 μια εξέγερση που υποκινείται από την άκρα αριστερά και απειλεί τη βουλή της Φρανκφούρτης. Όλο και περισσότερο διαπιστώνεται ότι το κοινοβούλιο δεν είναι παρά μια συνέλευση ρητόρων χωρίς στήριγμα και ότι, αν δεν θέλει να γίνει καταγέλαστο, θα πρέπει να υλοποιήσει επειγόντως το σχέδιό του για ένα γερμανικό κράτος που θα διαθέτει μέσα διακυβέρνησης.

Χωρίς δυσκολία συμφωνείται η ομοσπονδιακή δομή του νέου κράτους. Ποια όμως θα είναι τα σύνορά του; Το σύνολο των μελών του κοινοβουλίου κλίνει στο να περιληφθούν όλα τα γερμανόφωνα εδάφη. Κατά συνέπεια η Πρωσία και η Αυστρία αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του μελλοντικού Ράιχ. Ποια τύχη όμως επιφυλάσσεται στα πολυάριθμα εδάφη που κατοικούνται από Σλάβους και βρίσκονται κάτω από την κυριαρχία των Αψβούργων; Ποια θα είναι η τύχη της Ουγγαρίας; Το κοινοβούλιο προτείνει να συνομολογήσουν οι χώρες αυτές και η Αυστρία μια «προσωπική ένωση», η οποία θα τις συνδέει με το αυστριακό στέμμα αποκλείοντάς τες από τη Γερμανία. Ο Σβάρτσενμπεργκ, που με μεγάλη δυσκολία έχει μόλις αποκαταστήσει την ενότητα της αυτοκρατορίας, αντιλαμβάνεται ότι μια τέτοια λύση θα έριχνε στα κράτη των Αψβούργων το θανάσιμο σπέρμα της διάλυσης. Προσφέρει την προσχώρηση της Αυστρίας με το σύνολο των κτήσεών της και επισημαίνει ότι ο αυτοκράτορας αρνείται κατηγορηματικά κάθε άλλο σχέδιο.

Από τη στιγμή εκείνη οι βουλευτές χωρίζονται σε οπαδούς της «Μεγάλης Γερμανίας» που θα περιελάμβανε την Αυστρία με όλα τα μη γερμανικά εδάφη και σε οπαδούς της «Μικρής Γερμανίας» που θα απέκλειε το κράτος των Αψβούργων, συγκροτώντας έτσι ένα ομοσπονδιακό κράτος υπό την κυριαρχία της Πρωσίας. Στις 13 Ιανουαρίου 1849 το κοινοβούλιο συμφωνεί με τη δεύτερη λύση. Κατά συνέπεια η Αυστρία αποκλείεται. Στις 25 Ιανουαρίου δημιουργείται μια γερμανική αυτοκρατορία. Τρεις μήνες αργότερα αποκτά σύνταγμα. Στις 28 Μαρτίου ο βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Δ΄ εκλέγεται αυτοκράτορας της Γερμανίας. Η Βιέννη διαμαρτύρεται έντονα. Ο βασιλιάς της Πρω-

σίας διστάζει. Αναμφίβολα αυτό που του προσφέρουν αποτελεί το επιστέγασμα δύο αιώνων προσπαθειών των Χόεντσολερν να κάνουν την Πρωσία το πρώτο γερμανικό κράτος. Όμως δύο λόγοι τον κάνουν να μην μπορεί να αποφασίσει: αγνοεί μέχρι πού μπορεί να φτάσει η αυστριακή αντίθεση και δεν του αρέσει καθόλου ο ρόλος που παίζει σε αυτή την προσφορά το «επαναστατικό» κοινοβούλιο, όπως φαίνεται στα μάτια του το κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης. Έτσι καταλήγει να αποποιηθεί το «χάρτινο στέμμα» που του προσφέρεται.

Η περιφρονητική άρνηση του ισχυρότερου Γερμανού ηγεμόνα μειώνει το κύρος του κοινοβουλίου της Φρανκφούρτης. Δεν αργεί να εξασθενίσει και αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη Φρανκφούρτη, όπου επεμβαίνουν τα πρωσικά στρατεύματα για να καταστείλουν μια εξέγερση, και να καταφύγει στη Στουτγκάρδη. Η διάλυσή του ένα μήνα αργότερα από την κυβέρνηση της Βυρτεμβέργης περνά σχεδόν απαρατήρητη.

Μπορεί ο Φρειδερίκος-Γουλιέλμος να αρνείται το στέμμα που του προσφέρει ένα κοινοβούλιο διανοουμένων και αστών που κατ' αυτόν δεν διαθέτει καμιά νομιμότητα, είναι όμως αποφασισμένος να το δεχθεί αν του το προτείνουν οι πρίγκιπες. Έτσι στο εξής όλες του οι προσπάθειες θα κατατείνουν στο να αποκτήσει απ' αυτούς τον αυτοκρατορικό τίτλο που με τόση περιφρόνηση αρνήθηκε από τους αντιπροσώπους του λαού. Προχωρεί σταδιακά και με σύνεση. Το Μάιο του 1849 δημιουργείται η «Ένωση των Τριών Βασιλέων» (της Πρωσίας, της Σαξονίας και του Ανόβερου), η οποία προτείνει τη συγκρότηση της Γερμανίας σε ομοσπονδιακό κράτος, διοικούμενο από έναν πρόεδρο τον οποίο θα βοηθά ένα συμβούλιο πριγκίπων. Το σχήμα αποτελεί επανάληψη της απόπειρας της Φρανκφούρτης, από μοναρχική σκοπιά τώρα. Οι περισσότεροι πρίγκιπες του βορρά και του κέντρου συμφωνούν, αλλά αυτοί του νότου κρατούνται συνετά στην άκρη, τόσο από το φόβο της Αυστρίας όσο και από εχθρότητα απέναντι στον πρωσικό απολυταρχισμό και ηγεμονισμό. Έτσι δημιουργείται το 1850 η «Περιορισμένη Ένωση» και εκλέγεται το κοινοβούλιό της που συνέρχεται στην Ερφούρτη.

Εκείνο τον καιρό όμως η Αυστρία έχει ξεπεράσει πια τις εσωτερικές δυσκολίες της και έχει αποκαταστήσει την εξουσία της στην αυτοκρατορία και την Ιταλία. Δεν μπορεί να βλέπει χωρίς αντίδραση να συγκροτείται ένα γερμανικό κράτος που την αποκλείει και εξαφανίζει την επιρροή που ασκούσε πάνω στη Γερμανία από την εποχή του Μέτερνιχ. Παραβλέποντας τα βαθιά αισθήματα των Γερμανών, προχωρεί εν τούτοις κι αυτή με πολύ μεγάλη σύνεση.

Όλες της οι προσπάθειες τείνουν κατ' αρχάς να αποσπάσουν από τον Φρειδερίκο-Γουλιέλμο τους δύο συμμάχους του στην «Ένωση των Τριών Βασιλέων». Η Σαξονία και στη συνέχεια το Ανόβερο εγκαταλείπουν την Περιορισμένη Ένωση, αφού προηγουμένως έχουν δεχθεί τις δέουσες επιπλήξεις από τον Σβάρτσενμπεργκ. Περιορισμένη στη συμμαχία των μικρών κρατών, η Πρωσία βλέπει σε λίγο να ορθώνεται εναντίον της η Ρωσία η οποία, παρά τα προληπτικά μέτρα που λήφθηκαν από τον βασιλιά της Πρωσίας, ανησυχεί για την «επαναστατική»

καινοτομία που αποτελεί για τον τσάρο η Περιορισμένη Ένωση. Μια φιλελεύθερη εξέγερση που διώχνει από το θρόνο του τον εκλέκτορα της Έσης-Κάσελ επιταχύνει την αναμέτρηση. Η Πρωσία ετοιμάζεται να επέμβει με την ιδιότητα της Περιορισμένης Ένωσης. Η Αυστρία κάνει το ίδιο στο όνομα της γερμανικής συνομοσπονδίας. Θα συγκρουστούν άραγε οι δύο Γερμανίες; Ένα αυστριακό τελεσίγραφο καλεί τον Πρώσο πρωθυπουργό στο Όλμυτς το Νοέμβριο του 1850, ενώ ο τσάρος στέλνει στα σύνορα δύο σώματα στρατού.

Φοβούμενος έναν πόλεμο, ο Μάντοϊφελ υποχωρεί σε όλες τις αξιώσεις του Σβάρτσενμπεργκ. Η Περιορισμένη Ένωση διαλύεται, η δίαιτα επανασυστήνεται, η γερμανική συνομοσπονδία ανασταίνεται. Το ενωτικό όνειρο των Γερμανών σβήνει και η ταπεινωτική «υποχώρηση του Όλμυτς» φαίνεται να αφαιρεί από την Πρωσία κάθε ελπίδα να πραγματοποιήσει προς όφελός της την ενότητα των γερμανόφωνων χωρών.

Κατ' αυτό τον τρόπο, την επαύριο του μεγάλου επαναστατικού κινήματος του 1848 με το οποίο οι λαοί της Ευρώπης είχαν πιστέψει ότι μπορούσαν να χαιρετίσουν την αυγή νέων εποχών, η γηραιά Ευρώπη του Παλαιού Καθεστώτος, έτσι όπως την ξανασχεδίασε το συνέδριο της Βιέννης, άντεξε στην επίθεση. Παντού όπου εκδηλώθηκαν και πίστεψαν ότι έχουν κατανικήσει τις συντηρητικές εξουσίες, τα επαναστατικά κινήματα, φιλελεύθερα ή/και εθνικά, απέτυχαν το ένα μετά το άλλο.

Εν τούτοις, παρά τη φαινομενική νίκη της αντίδρασης, η φωτιά υποφώσκει κάτω από τη στάχτη. Δέκα χρόνια μετά την αποτυχία της «άνοιξης των λαών», ο αυτοκράτορας των Γάλλων Ναπολέων Γ΄ θα ξαναθέσει υπό αμφισβήτηση, με την εξωτερική πολιτική του, την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων, στην αποκατάσταση της οποίας είχε συμβάλει το 1849-1850. Θα πλάσει έτσι το πρόσωπο αυτής της «Ευρώπης των εθνών», που μετά τον πόλεμο του 1914-1918 θα λάβει την οριστική του μορφή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ευρωπαϊκή κοινωνία και η κουλτούρα της στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα

• Κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα εξαπλώνεται στη βορειοδυτική Ευρώπη η βιομηχανική επανάσταση που γεννήθηκε στην Αγγλία γύρω στο 1780. Η επανάσταση αυτή εμπεριέχει πολλές διαδικασίες: συγκέντρωση κεφαλαίων που προέρχονται από το μεγάλο εμπόριο, ανάπτυξη της γεωργίας, δημογραφική αύξηση. Συνίσταται κατ' αρχάς στις τεχνικές καινοτομίες που απορρέουν από την εφεύρεση όλο και περισσότερο αποδοτικών μηχανών συνδεδεμένων με τη χρησιμοποίηση του ατμού ως κύριας πηγής ενέργειας. Δημιουργεί τέλος ένα νέο σύστημα παραγωγής που αντικαθιστά την παραδοσιακή εργασία στην οικογενειακή εστία με την απασχόληση εργατών συγκεντρωμένων σε εργοστάσια. Από την Αγγλία η βιομηχανική επανάσταση φτάνει στη βορειοδυτική Ευρώπη, αφήνει όμως στο περιθώριο το ανατολικό και το μεσογειακό τμήμα της ηπείρου.

• Ειδικότερα, αυτές οι οικονομικές μεταβολές προκαλούν ομαδικές μετακινήσεις αγροτικών πληθυσμών και ρεύματα διεθνούς μετανάστευσης, που πολλαπλασιάζονται στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Αντίθετα, δεν μεταβάλλουν κατά τίποτε τον τρόπο ζωής των αγροτών. Αν οι ελίτ του Παλαιού Καθεστώτος γνώρισαν στη Γαλλία μια πραγματική παρακμή, στην ανατολική και τη νότια Ευρώπη παραμένουν στην κορυφή της κοινωνίας, ενώ στην Αγγλία συγχωνεύονται με την αστική τάξη. Αλλά η πιο δυναμική ομάδα είναι η αστική τάξη, με τα διάφορα στρώματά της.

• Ανάμεσα στα νέα προβλήματα που ανακαλύπτει μια κοινωνία σε πλήρη μετασχηματισμό, εκείνο που εντυπωσιάζει περισσότερο τα πνεύματα της εποχής είναι βεβαίως η ταχεία αύξηση του εργατικού κόσμου που είναι συγκεντρωμένος στις επιχειρήσεις και του οποίου οι συνθήκες ζωής είναι άθλιες. Έτσι γεννιέται το «κοινωνικό ζήτη-

μα». Στο επίπεδο της θεωρίας η ανάδειξή του καταλήγει στον σοσιαλισμό ως αναζήτηση μιας πιο δίκαιης οργάνωσης της κοινωνίας, ενώ με τον χαρτισμό γίνονται τα πρώτα βήματα του συνδικαλισμού και της εργατικής πολιτικής δράσης.

- ***Αυτές οι εξελίξεις βρίσκουν φυσικά απήχηση στη σφαίρα της λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας και εκφράζονται μέσα από την ευαισθησία του ρομαντισμού. Ενοώντας τη συγκίνηση, τη φαντασία, τη λατρεία του ιστορικού παρελθόντος έναντι της οικουμενικότητας της τάξης και του ορθού λόγου, ο ρομαντισμός θα χρησιμοποιηθεί για να εκφράσει τόσο την απόρριψη από την Αγγλία ή τη Γερμανία του γαλλικού πολιτιστικού προτύπου όσο και την απόρριψη της αυτοκρατορικής τάξης πραγμάτων και, στη συνέχεια, του αντιδραστικού καθεστώτος της Παλινόρθωσης.***

Οι προσπάθειες χειραφέτησης των ατόμων και των λαών της Ευρώπης που κοσμούν την ιστορία του πρώτου ημίσεος του 19ου αιώνα επιχειρούνται πάνω σε ένα υπόβαθρο οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων, οι οποίες δεν επηρεάζουν στον ίδιο βαθμό όλες τις περιοχές της γηραιάς ηπείρου και οι οποίες έχουν αντίκτυπο στη συμπεριφορά, τη νοοτροπία και την πολιτιστική παραγωγή των κατοίκων της.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ «ΑΠΟΓΕΙΩΣΗ» ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η «βιομηχανική επανάσταση» που άρχισε να εκδηλώνεται στη Μεγάλη Βρετανία γύρω στα 1780 εξαπλώνεται κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα σε ολόκληρη τη βορειοδυτική Ευρώπη, εγκαινιάζοντας έναν καινούργιο πολιτισμό. Αν και τα σχήματα και οι ρυθμοί αυτής της μεταβολής διαφέρουν πολύ από τη μια χώρα στην άλλη, αναγνωρίζεται παντού από ένα σύνολο κοινών χαρακτηριστικών: τη χρησιμοποίηση νέων μορφών ενέργειας όπου ο άνθρακας συνδέεται με την ατμομηχανή, την εκμηχάνιση της παραγωγής και την εμφάνιση μιας σύγχρονης μεταλλουργίας με βάση τον οπτάνθρακα (κοκ), μια σημαντική οικονομική ανάπτυξη (της τάξης του 2% ετησίως) στηριγμένη σε πρωτοποριακούς τομείς της βιομηχανίας και σε μια νέα οργάνωση της εργασίας που αντικατέστησε το παραδοσιακό σύστημα της χειροτεχνίας με τη συγκέντρωση κεφαλαίων και ανθρώπων σε μεγάλες μονάδες παραγωγής.

Ορισμένοι οικονομολόγοι όπως ο Ρόστοου πίστεψαν πως μπόρεσαν να διακρίνουν στη διαδικασία εκβιομηχάνισης της Ευρώπης μια φάση απότομης «απογείωσης» (take off), που χαρακτηριζόταν από μεγάλη επιτάχυνση της ανάπτυξης, των επενδύσεων και της καταναλωτικής και αποταμιευτικής ικανότητας των νοικοκυριών. Είναι όμως ξεκάθαρο αφενός ότι της επιτάχυνσης προη-

γήθηκε μακρά περίοδος προετοιμασίας, αφετέρου ότι αυτή δεν επιχειρήθηκε παντού την ίδια στιγμή και με τον ίδιο ρυθμό. Στην Αγγλία η «απογείωση» πραγματοποιείται μεταξύ 1780 και 1820, στη Γαλλία μεταξύ 1830 και 1870 και στη Γερμανία μεταξύ 1850 και 1880.

Για να ωριμάσει το φαινόμενο χρειάστηκαν πολλοί αιώνες, στη διάρκεια των οποίων συγκεντρώθηκαν κεφάλαια, προερχόμενα από την εκμετάλλευση των αποικιών και του θαλάσσιου μεγάλου εμπορίου, συντελέστηκαν δε πρόοδοι στον γεωργικό τομέα (μερικές φορές με ανεπαίσθητους ρυθμούς) που πλούτισαν την ύπαιθρο και συγχρόνως έκαναν την προαιώνια μεγάλη θνησιμότητα να υποχωρήσει, ευνοώντας τη «δημογραφική επανάσταση» που αρχίζει στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Μεταξύ 1801 και 1851 ο πληθυσμός του Ηνωμένου Βασιλείου περνά από τους 10,7 στους 20,9 εκατομμύρια κατοίκους, διπλασιάζεται δηλαδή σε μισό αιώνα, γεγονός που σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζει την ανάπτυξη και των άλλων χωρών της βορειοδυτικής Ευρώπης (το Βέλγιο, την Ολλανδία, τα σκανδιναβικά κράτη) καθώς και τη Γερμανία του Ρήνου. Στο ίδιο διάστημα, και παρά τις περιστασιακές απώλειες λόγω των επαναστατικών ταραχών και των πολέμων της Γαλλικής Αυτοκρατορίας, ο πληθυσμός της Γαλλίας περνά από τους 27,3 στους 35,7 εκατομμύρια κατοίκους. Στο δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα ολόκληρη η ήπειρος βλέπει τα δημογραφικά της μεγέθη να αυξάνονται με ρυθμό όλο και μεγαλύτερο, περνώντας από τους 187 εκατομμύρια κατοίκους το 1800 στους 266 στα μέσα του αιώνα.

Οι λόγοι αυτής της μεγάλης αύξησης είναι γνωστοί. Μέχρι τότε η Ευρώπη είχε πραγματοποιήσει μεγάλα δημογραφικά άλματα, στην πραγματικότητα όμως αυτά απετέλεσαν συχνά απλές αναπληρώσεις παρατεταμένων περιόδων κρίσης (επιδημίες, πόλεμοι), όπως π.χ. στον 16ο αιώνα. Αντιθέτως, η μεταβολή που συντελείται στη δεκαετία του 1730 σηματοδοτεί μια πραγματική ρήξη με ό,τι προηγήθηκε, και το ουσιώδες αυτής της αλλαγής βρίσκεται στη θεαματική υποχώρηση της θνησιμότητας. Πράγματι, αν και στις πιο πολλές ευρωπαϊκές χώρες η γεννητικότητα παραμένει υψηλή, παρατηρείται μια τάση σταθεροποίησης, και μάλιστα μείωσης, η οποία αρχίζει να εκδηλώνεται από τα τέλη του 18ου αιώνα, μεταξύ άλλων και στην Αγγλία όπου ο δείκτης γεννητικότητας πέφτει από το 40% το 1750 στο 35% το 1820. Αν έχουμε περισσότερες γεννήσεις παρά θανάτους είναι λοιπόν επειδή τώρα πεθαίνουν λιγότεροι.

Από τις τρεις μεγάλες μάστιγες που συνεχώς επιβάρυναν την ευρωπαϊκή δημογραφία –τον πόλεμο, το λιμό και την πανώλη– μόνο ο πόλεμος δεν εξαφανίζεται στη διάρκεια της περιόδου. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, παρ' όλο που μερικές φορές ο πόλεμος αποβαίνει πιο πολύνεκρος, είναι λιγότερο συχνός και επηρεάζει σε μικρότερο βαθμό τους πληθυσμούς των πόλεων. Η πανώλη έκανε την τελευταία της εμφάνιση στη Μασσαλία το 1720. Αντικαθίσταται βέβαια από άλλες επιδημικές ασθένειες (την ιλαρά, την οστρακιά και κυρίως τη χολέρα), αυτές όμως δεν προκαλούν τόσο φοβερές εκατόμβες. Τέλος, ο τελευταίος μεγάλος λιμός που γνώρισε η Δύση είναι εκείνος που έπληξε την Ιρλανδία το 1846-1847.

Αλλά η υποχώρηση του θανάτου είναι επίσης ένα γεγονός που οφείλεται στις μακρόχρονες, συσσωρευμένες προόδους στο χώρο της χειρουργικής, της ιατρικής –κεφαλαιώδης υπήρξε ο ρόλος του εμβολιασμού, που τέθηκε σε εφαρμογή από τον Τζένερ για την καταπολέμηση της ευλογιάς, και στη συνέχεια επεκτάθηκε σε άλλες ασθένειες–, της υγιεινής και της διατροφής. Το ψωμί παραμένει, μαζί με την πατάτα, το βασικό είδος διατροφής των πληθυσμών σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά το κρέας, η ζάχαρη, τα λιπαρά, τα φρούτα και τα λαχανικά κερδίζουν ασταμάτητα έδαφος.

Οι βελτιώσεις αυτές στην κατανάλωση ειδών διατροφής συνδέονται άμεσα με εκείνες του αγροτικού τομέα. Επί αιώνες η καλλιέργεια ειδών διατροφής για αυτοκατανάλωση ήταν η κυρίαρχη δραστηριότητα στην Ευρώπη. Ακινητοποιούσε περισσότερο από τα τρία τέταρτα του πληθυσμού της υπαίθρου και παρέλυε το σύνολο της οικονομικής ζωής. Ωστόσο από τα μέσα του 18ου αιώνα, εμφανίζονται στην Ευρώπη, πρώτα στην Αγγλία και τη Φλάνδρα και μετά, κατά τον 19ο αιώνα, σ' όλη την ήπειρο προχωρώντας σιγά σιγά από τα δυτικά στα ανατολικά, τρεις σημαντικές αλλαγές:

— η κατάργηση της αγρανάπαυσης (τμήμα του αγρού που οι χωρικοί έπρεπε να αφήνουν εκ περιτροπής ακαλλιέργητο ώστε να αναπαύεται το έδαφος), στη θέση της οποίας καλλιεργούν τώρα ένα φυτό προοριζόμενο για ζωοτροφή, αυξάνει κατά το ήμισυ την πραγματικά καλλιεργούμενη έκταση·

— ο εκσυγχρονισμός των μεθόδων καλλιέργειας, χάρη στην καλύτερη προετοιμασία του εδάφους και στην τελειοποίηση των εργαλείων, επιφέρει αύξηση της αποδοτικότητας·

— τέλος, η υποχώρηση των κοινοτικών πρακτικών (ακαλλιέργητοι κοινοί βοσκότοποι, δικαίωμα σταχυολογήματος μετά το θερισμό κ.λπ.), και η συνήθεια που όλο και συχνότερα υιοθετείται από τους πλούσιους κτηματίες να περιφράσσουν τις γαίες τους κατά το πρότυπο του συστήματος των *enclosures** στη Μεγάλη Βρετανία, οδηγεί στην προοδευτική αντικατάσταση της χωρικής κοινότητας από την ατομική ιδιοκτησία της γης. Επιφέρει επίσης την έξοδο του αγροτικού πληθυσμού, που ευνοείται από την κατάργηση της υποτέλειας σε πολλές χώρες και από την ανάπτυξη των μέσων συγκοινωνίας.

Σιγά σιγά η γεωργία της αυτοκατανάλωσης παραχωρεί τη θέση της στην εμπορευματοποιημένη γεωργία. Λιγότεροι χωρικοί παράγουν περισσότερα τρόφιμα και πωλούν ένα μέρος, πράγμα που επιτρέπει την κάλυψη των συνεπειών μιας κακής σοδειάς και συγχρόνως παρέχει στους γεωργούς τα οικονομικά μέσα να αποκτήσουν σύγχρονες μηχανές και λίγο αργότερα χημικά λιπάσματα. Αναμφίβολα πολλές ευρωπαϊκές περιοχές ανθίστανται για καιρό σε αυτό τον βραδύ μετασχηματισμό του αγροτικού κόσμου, αλλά η πρώτη ώθηση έχει δοθεί

* Περίφραξη γης από τους μεγάλους ιδιοκτήτες, που ευνοεί μια ορθολογικότερη εκμετάλλευση, αλλά που συγχρόνως καταργεί τις κοινοτικές πρακτικές οι οποίες επέτρεπαν στους μικρούς καλλιεργητές να επιβιώνουν.

σε μια διαδικασία που δεν θα πάψει να εξαπλώνεται σε όλη τη διάρκεια του αιώνα.

Η ταχεία αύξηση του αριθμού των εν δυνάμει καταναλωτών και των οικονομικών πόρων τους (στην Αγγλία το μέσο ατομικό είσόδημα πολλαπλασιάστηκε επί 2,5 μεταξύ 1800 και 1850) προκαλεί διόγκωση της ζήτησης την ίδια στιγμή που, με την τελειοποίηση των μεταφορών (κανάλια, δρόμοι, πρώτες σιδηροδρομικές γραμμές), επιταχύνεται η κυκλοφορία των εμπορευμάτων και πληθαίνουν οι ροές του μεγάλου υπερατλαντικού εμπορίου. Αυτή η χωρίς προηγούμενο διεύρυνση της αγοράς ενθαρρύνει τις τεχνικές καινοτομίες στους τομείς όπου η ζήτηση είναι μεγαλύτερη. Έτσι, σε όλο τον 18ο αιώνα, ένας πραγματικός αγώνας δρόμου λαμβάνει χώρα στην κλωστοϋφαντουργία της Μεγάλης Βρετανίας ανάμεσα στους κλωστουργούς και τους υφαντουργούς, οροθετούμενος από πολλές και συμπληρωματικές εφευρέσεις που φέρνουν αυτό τον τομέα αιχμής στην εποχή της εκμηχάνισης και αυξάνουν σημαντικά την παραγωγική του ικανότητα – η ιπτάμενη σαΐτα του Τζων Κέυ το 1733, η *jenny*[23] του Χάργκρηβς το 1767, ο μηχανοκίνητος αργαλειός του Κάρτραϊτ το 1784 κ.λπ. Στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, αυτοί οι μηχανολογικοί εξοπλισμοί βελτιώνονται ακόμα περισσότερο χρησιμοποιώντας όλο και λιγότερα εργατικά χέρια, με επιταχυνόμενη απόδοση: για παράδειγμα, το 1850 μια κλώστρια παράγει σε μια ώρα εργασίας δέκα φορές περισσότερη κλωστή απ' ό,τι στην αρχή του αιώνα.

Για να κινηθούν αυτές οι όλο και ισχυρότερες μηχανές που έχουν επίσης αναμορφώσει τον τρόπο επεξεργασίας των μετάλλων –μηχανικές πρέσες ικανές να σφυρηλατήσουν μεγάλα τεμάχια, πρώτες εργαλειομηχανές– οι παλιές πηγές ενέργειας, ζωικής, αιολικής ή υδραυλικής μορφής, αποδεικνύονται ανεπαρκείς. Έχοντας εφευρεθεί από τον Σκώτο Τζέιμς Βατ το 1769 και δεχθεί πολλές βελτιώσεις στη συνέχεια, η ατμομηχανή που θερμαίνεται με κάρβουνο επιτρέπει την τροφοδότηση των καινούργιων μηχανικών κινητήρων με πολύ μεγαλύτερη και σταθερότερη ποσότητα ενέργειας. Εξίσου χρησιμοποιούμενη για την έλξη των σιδηροδρομικών συρμών και για την κίνηση των πτερυγιοφόρων τροχών ή αργότερα των ελίκων των πλοίων, όπου καταναλώνει τεράστιες ποσότητες άνθρακα, η ατμομηχανή είναι η αφετηρία της ακμής των ανθρακορυχείων και κατά συνέπεια βρίσκεται στην καρδιά της βιομηχανικής επανάστασης.

Σε αυτές τις τεχνικές μεταβολές αντιστοιχεί ένα νέο κοινωνικό σύστημα παραγωγής, οργανωμένο στο πλαίσιο επιχειρήσεων που, σε πρώτο στάδιο, διατηρούν γενικά μικρό εξοπλισμό. Εν τούτοις το αυξανόμενο κόστος των όλο και πιο αποδοτικών μηχανών ωθεί σε κεφαλαιακή συγκέντρωση η οποία, μαζί με το κέρδος, αποτελεί ένα από τα κυριότερα θεμέλια του καπιταλισμού και έχει ως φυσική συνέπεια τη συγκέντρωση στα εργοστάσια πολυάριθμου εργατικού δυναμικού, στρατολογημένου στις επαρχίες και σταδιακά υποτασσόμενου στη σκληρή πειθαρχία που επιβάλλει ο αμείλικτος ρυθμός του μηχανολογικού εξοπλισμού.

Στο σύστημα αυτό λοιπόν η πρωτοβουλία ανήκει στους επιχειρηματίες. Αυτοί είναι εκείνοι που ριψοκινδυνεύουν την υιοθέτηση νέων τεχνικών με την ελπί-

δα να αποκομίσουν οφέλη από τη διεύρυνση της αγοράς. Δεν δείχνουν ακόμη μεγάλη διάθεση να προσφύγουν μαζικά στην πιστοδότηση που τους προσφέρεται από τις τράπεζες, αλλά προτιμούν γενικά να αντλούν από την προσωπική τους περιουσία για να εξασφαλίσουν την αυτοχρηματοδότηση των επιχειρήσεών τους. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που, μέχρι τα μέσα του αιώνα, υπάρχει μια τάση διατήρησης μικρών μονάδων παραγωγής οι οποίες δίνουν ανελέητες μάχες για την κατάκτηση των αγορών. Το κράτος, απλός «νυκτοφύλακας», δεν επεμβαίνει, ούτε για να περιορίσει τις συνέπειες αυτού του «άγριου» ανταγωνισμού ανάμεσα στις επιχειρήσεις ούτε για να διορθώσει τις τρομερές κοινωνικές επιπτώσεις.

Παντού όπου έλαβε χώρα, η διαδικασία εκβιομηχάνισης της βορειοδυτικής Ευρώπης πραγματοποιήθηκε γύρω από δύο κύριους πόλους, οι οποίοι σε όλο το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα αποτελούν τους τομείς-κλειδιά της τεχνολογικής και οικονομικής επανάστασης. Ο πρώτος που άρχισε να ακμάζει ήταν αυτός της υφαντουργίας. Γύρω στο 1850 κατέχει ακόμα παντού την πρώτη θέση. Απασχολεί τους περισσότερους εργαζομένους (στην Αγγλία πάνω από 30% του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού και 14% του ενεργού πληθυσμού), συγκεντρώνοντας το προσωπικό του σε εργοστάσια, μερικά από τα οποία είναι σημαντικού μεγέθους. Από την αρχή του αιώνα δύο επιχειρήσεις του Μάντσεστερ απασχολούν η καθεμία πάνω από 1.000 εργάτες. Στην Αλσατία, η εταιρεία Dollfus-Mieg χρησιμοποιεί 4.200 άτομα σε 26.000 ατράκτους και 3.000 μηχανικούς αργαλειούς. Αν στη Γαλλία το μαλλί και το μετάξι εξακολουθούν να κατέχουν κυρίαρχη θέση, στην Αγγλία έρχεται πρώτη η βαμβακοβιομηχανία, διαθέτοντας σε καλές τιμές, τόσο στην εσωτερική αγορά όσο και για εξαγωγή στην Ευρώπη και πέρα απ' αυτήν, υφάσματα κατασκευασμένα κατά μεγάλο μέρος στο Μάντσεστερ.

Ο άλλος πρωτοποριακός τομέας είναι η εξόρυξη άνθρακα για τη μεταλλουργία. Η τροφοδότηση των ατμομηχανών με καύσιμα εξαρτάται από την παραγωγή γαιανθράκων, ενώ, από την πλευρά της, η μεταλλουργία παράγει μηχανές για τα καινούργια εργοστάσια και τον σιδηροδρομικό εξοπλισμό. Σιγά σιγά η τήξη που γινόταν σε χυτήρια θερμαινόμενα με ξύλα παραχωρεί τη θέση της στην τήξη με τη χρησιμοποίηση κοκ, η οποία γίνεται σε υψικάμινους, σύμφωνα με τη μέθοδο Ντάρμπυ. Το 1850 δεν είναι ακόμα γνωστή η παραγωγή ατσαλιού με βάση την τήξη, αλλά ήδη η βιομηχανική ανάπτυξη μιας χώρας μετριέται με την παραγωγή άνθρακα και τη μεταλλουργία της.

Η ανάπτυξη των νέων αυτών βιομηχανικών τομέων μεταβάλλει το ευρωπαϊκό τοπίο. Οι δυσκολίες εξόρυξης και μεταφοράς του άνθρακα ωθούν τις βιομηχανίες να εγκαθίστανται κατά προτίμηση σε γαιανθρακοφόρες λεκάνες (και δευτερευόντως σε κοιτάσματα σιδηρομεταλλεύματος). Πρόκειται για τις «μαύρες περιοχές», όπου δημιουργούνται μεγάλες βιομηχανικές συγκεντρώσεις, γεμάτες υψικάμινους, τεχνητούς γήλοφους και καμινάδες εργοστασίων: Μίντλαντς, Νορθάμπερλαντ και νότια Ουαλία στη Μεγάλη Βρετανία, Μπορινάζ στο Βέλγιο, Ρουρ, Μασίφ Σαντράλ και γαιανθρακοφόρες λεκάνες του Νορ και του Παντε-Καλαί στη Γαλλία. Αναπτύσσονται επίσης μεγάλα πολεοδομικά συγκροτή-

ματα όπως το Μπέρμιγχαμ, το Ληντς, το Βούπερταλ, η Λίλη, ενώ τα λιμάνια της Βόρειας Θάλασσας και του Ατλαντικού –το Ρότερνταμ, η Αμβέρσα, το Αμβούργο, η Νάντη, το Λίβερπουλ– μεγαλώνουν υπό την ώθηση της βιομηχανίας και του εμπορίου. Αρχικά εξυπηρετούμενα από κανάλια και δρόμους, τα κέντρα οικονομικής δραστηριότητας αρχίζουν να συνδέονται με τα πρώτα τμήματα των σιδηροδρομικών γραμμών.

Σ' αυτό το μετασχηματιζόμενο ευρωπαϊκό τοπίο αναδύονται δύο οικονομικές δυνάμεις, των οποίων η εκβιομηχάνιση πραγματοποιήθηκε κάτω από πολύ διαφορετικές συνθήκες και οι οποίες συνιστούν ως εκ τούτου δύο τελείως διαφορετικά πρότυπα. Στη Μεγάλη Βρετανία όπου, όπως είδαμε, η «απογείωση» έλαβε χώρα νωρίς, η βιομηχανική άνθιση επωφελήθηκε από πολλά πλεονεκτήματα: τον πρόωρο εκσυγχρονισμό της γεωργίας που ευνοήθηκε από το κίνημα των περιφράξεων (*enclosures*), μια δημογραφική έκρηξη που τριπλασίασε τον πληθυσμό ανάμεσα στο 1750 και το 1850, την ύπαρξη πλούσιων ανθρακοφόρων λεκανών σε αρκετά καλές θέσεις, την αφθονία κεφαλαίων που επί αιώνες συγκεντρώνονταν από το θαλάσσιο μεγάλο εμπόριο, ένα τραπεζικό σύστημα πολύ αποτελεσματικό ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα κ.λπ. Οι Βρετανοί βιομήχανοι, αξιοποιώντας με επιδεξιότητα αυτές τις ευνοϊκές συνθήκες, αποδύθηκαν αποφασιστικά στη μηχανοποίηση των επιχειρήσεών τους και στη μαζική παραγωγή ειδών τρέχουσας ποιότητας, εύκολα εμπορεύσιμων σε ολόκληρο τον κόσμο. Διαθέτοντας το ισχυρότερο ναυτικό του κόσμου και μια τεράστια αποικιακή αυτοκρατορία, και έχοντας καταφέρει εξάλλου να συνδυάσει μια σύγχρονη γεωργία με ένα ανθηρό εμπόριο και μια δυναμική βιομηχανία, η Μεγάλη Βρετανία κυριαρχεί αναμφισβήτητα στην παγκόσμια οικονομία.

Η Γαλλία πραγματοποίησε τη δική της βιομηχανική «απογείωση» με καθυστέρηση μισού αιώνα σε σύγκριση με το Ηνωμένο Βασίλειο. Τα εμπόδια που έφερε το Παλαιό Καθεστώς στην οικονομική ελευθερία είναι οπωσδήποτε σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνα, όπως άλλωστε και οι επιπτώσεις της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία, πουλώντας εθνικά αγαθά, πολλαπλασίασε και παγίωσε τη μικρή αγροτική ιδιοκτησία. Όμως οι αγρότες καταναλώνουν λιγότερο από τους κατοίκους των πόλεων και μετακυλίουν στο σύνολο της οικονομίας τα βάρη μιας γεωργίας ελάχιστα εκσυγχρονισμένης, που έχει μικρή αποδοτικότητα και αποφέρει ισχνά εισοδήματα. Σε αυτές τις ιστορικές συνθήκες προστέθηκε αρχικά η αφθονία ενός εργατικού δυναμικού συνηθισμένου στη χειροτεχνική εργασία και στη συνέχεια, από το 1810, η επιβράδυνση της δημογραφικής αύξησης. Τέλος τα γαιανθρακούχα κοιτάσματα είναι πολύ πιο διάσπαρτα και πιο φτωχά εδώ απ' ό,τι στην άλλη πλευρά της Μάγχης. Ως αποτέλεσμα, η εκβιομηχάνιση της Γαλλίας στα μέσα του 19ου αιώνα είναι πολύ λιγότερο προχωρημένη, εκμηχανισμένη και συγκεντρωμένη απ' ό,τι εκείνη του κύριου ανταγωνιστή της. Σε μια Γαλλία που έχει παραμείνει σε μεγάλο βαθμό αγροτική και όπου η βιομηχανική παραγωγή στηρίζεται περισσότερο στην ποιότητα απ' ό,τι στην ποσότητα, τα ορυχεία και οι μεταλλουργίες του Λουάρ και του Νορ, οι ζώνες υφαντουρ-

γίας της Αλσατίας, της Νορμανδίας, της περιοχής της Λυόν και του Νορ, καθώς και οι διαφοροποιημένες δραστηριότητες της πρωτεύουσας (επίπλωση, οικοδομή, χρυσοχοΐα, βυρσοδεψία κ.λπ.) δεν αποτελούν παρά, σχετικά απομονωμένους ακόμη, βιομηχανικούς πόλους μεσαίων διαστάσεων, ελάχιστα συγκρίσιμων με τις βρετανικές «μαύρες περιοχές».

Κατά συνέπεια στα μέσα του 19ου αιώνα, η εκβιομηχανισμένη Ευρώπη δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα πολύ περιορισμένο τμήμα της γηραιάς ηπείρου, που περιλαμβάνει τη Μεγάλη Βρετανία (όχι όμως την Ιρλανδία), τη βόρεια και την ανατολική Γαλλία (με προεκτάσεις στο κεντρικό και το νοτιοανατολικό της τμήμα), το Βέλγιο, τις Κάτω Χώρες, ένα μέρος της Γερμανίας του Ρήνου και ορισμένους απομονωμένους και μερικώς ανεπτυγμένους πόλους στη βόρεια Ιταλία. Από αυτές τις βιομηχανικές ζώνες, όπου η βιομηχανική επανάσταση και η συνακόλουθη οικονομική «απογείωση», πραγματοποιήθηκαν μερικές φορές με σημαντικές διαφορές φάσης, ξεκίνησαν οι υλικές ανακατατάξεις και οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που διεισδύουν σιγά σιγά σε όλη τη βόρεια και τη δυτική Ευρώπη. Εκεί μεταβάλλουν το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στους κοινωνικούς παράγοντες και οξύνουν τις ανομοιότητες με τις ανατολικές και νότιες ζώνες όπου κυριαρχεί η γεωργία. Από τη μια μεριά «η Ευρώπη του κάρου» και από την άλλη εκείνη της «ατμομηχανής», για να χρησιμοποιήσουμε μια καθιερωμένη μεταφορά.

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Η εξάπλωση του καπιταλισμού και η βιομηχανική επανάσταση μετέβαλαν βαθιά τις κοινωνίες στις οποίες παρουσιάστηκαν. Συνδεόμενες με τη μεγάλη αύξηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού, συνοδεύονται από ισχυρές μεταναστευτικές κινήσεις, ο ρυθμός και η έκταση των οποίων αυξάνουν την ίδια στιγμή που μεταβάλλεται η δομή και η κατεύθυνση των ρευμάτων.

Οι παλαιότερες μετακινήσεις, που παραμένουν και οι σημαντικότερες σε όλο το πρώτο ήμισυ του αιώνα, είναι εκείνες που οδήγησαν τους κατοίκους της υπαίθρου να εγκαταλείψουν τη γη για να εγκατασταθούν στις πόλεις. Για τους φτωχούς χωρικούς που δεν διαθέτουν καθόλου γη ή που τα κτήματά τους είναι πολύ μικρά για να θρέψουν μια πολυμελή οικογένεια, αφετηρία της «αγροτικής εξόδου» είναι η εξαφάνιση των κοινοτικών πρακτικών –στη Μεγάλη Βρετανία με τη γενίκευση των περιφράξεων, στη Γαλλία με την Επανάσταση– και κυρίως η καταστροφή της αγροτικής χειροτεχνίας, την οποία ανταγωνίζεται η μεγάλη βιομηχανία και της οποίας η εξαφάνιση στερεί από τα αγροτικά οικοκυριά τα απαραίτητα συμπληρωματικά εισοδήματα. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν η υποχώρηση της καλλιέργειας σιτηρών έναντι της κτηνοτροφίας που απαιτεί λιγότερο εργατικό δυναμικό και η έλξη της πόλης, με τις δυνατότητες απασχόλησης, αναψυχής ή απλώς κοινωνικής βοήθειας που προσφέρει.

ΟΙ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΓΥΡΩ ΣΤΟ 1850

Από το 1840 οι σιδηρόδρομοι αναπτύσσονται ταχέως στη βόρεια Ευρώπη και κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία. Το 1850 το δίκτυο εκεί είναι ήδη πολύ πυκνό. Αντίθετα στη νότια Ευρώπη και τη Ρωσία οι σιδηροδρομικές γραμμές είναι σχεδόν ανύπαρκτες.

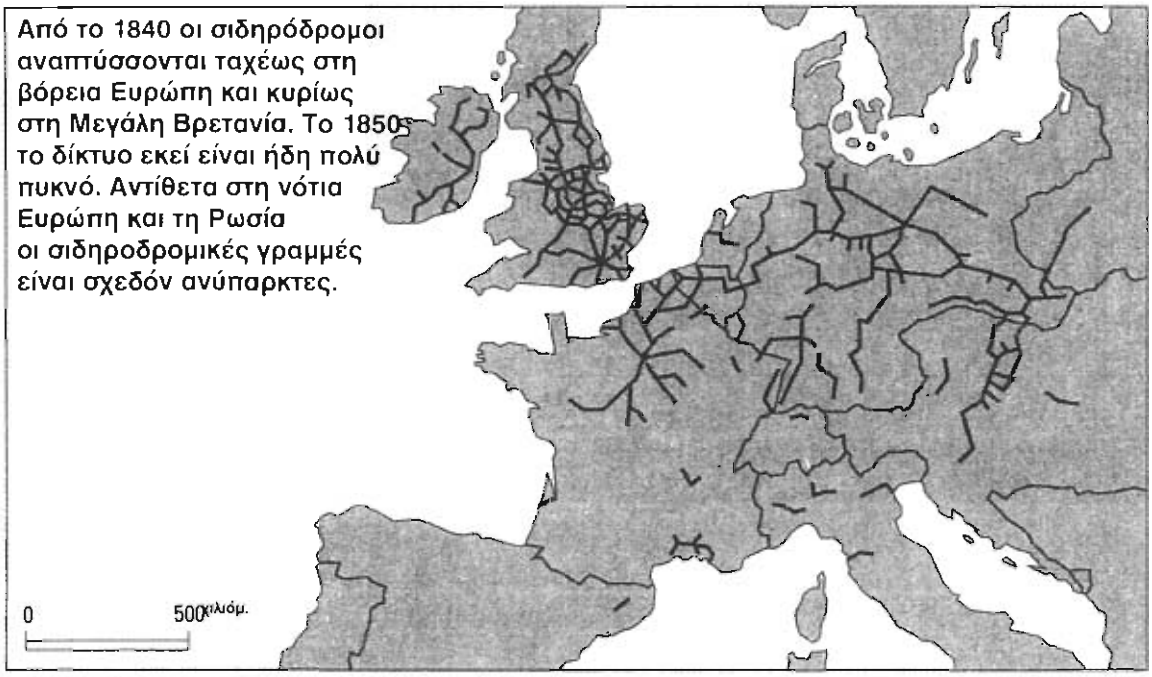

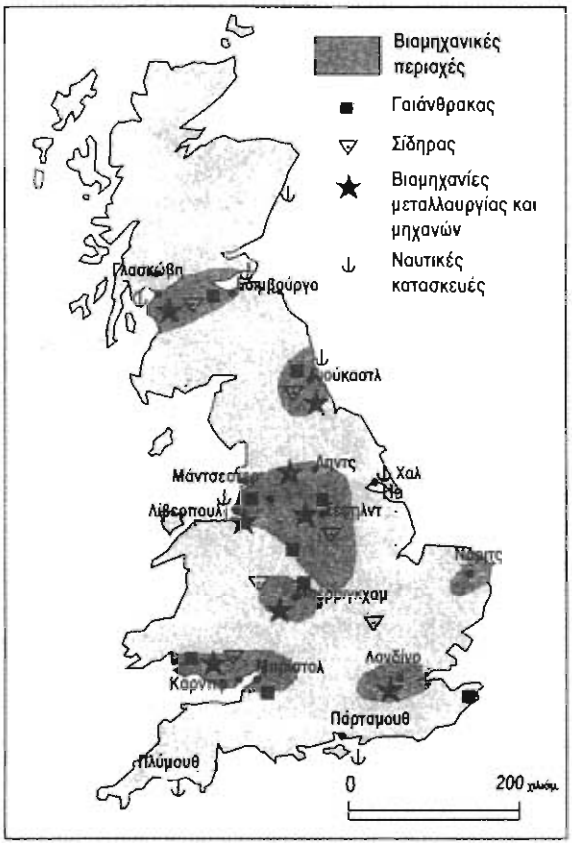

ΟΙ ΒΑΡΙΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ

ΟΙ ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ

Η μετανάστευση αυτή, στην αρχή προσωρινή –για παράδειγμα, οι τεχνίτες του Κρεζ επιστρέφουν στον τόπο τους μετά από κάθε απουσία για να λάβουν μέρος στις βαριές γεωργικές εργασίες της καλοκαιρινής περιόδου–, τείνει σιγά σιγά να καταστεί οριστική στις μεγάλες πόλεις (με πάνω από 100.000 κατοίκους), ο αριθμός και ο πληθυσμός των οποίων αυξάνουν με ταχύ ρυθμό σ' αυτή την περίοδο. Το Παρίσι που το 1800 είχε λίγο περισσότερους από 500.000 κατοίκους, αριθμεί πάνω από το διπλάσιο μισό αιώνα αργότερα. Το Λονδίνο έχει ήδη 1,5 εκατομμύριο το 1831. Επίσης στην αρχή του αιώνα η Βιέννη και το Βερολίνο είναι πρωτεύουσες με πληθυσμό της τάξης του εκατομμυρίου. Φυσικά αυτό επιφέρει σοβαρά προβλήματα στέγης, προσαρμογής, ακόμα και εργασίας σε περιόδους κρίσης, τη στιγμή που ορισμένες περιοχές όπως οι Άλπεις, το γαλλικό Μασίφ Σαντράλ, τα σκωτικά Χάιλαντς κ.λπ. αρχίζουν να αδειάζουν από τον πληθυσμό τους. Με τον τρόπο αυτό, στο πρώτο ήμισυ του αιώνα και τουλάχιστον στην επόμενη δεκαετία, οι δύο μεγάλες μητροπόλεις της δυτικής Ευρώπης, το Λονδίνο και το Παρίσι, γνωρίζουν έναν φοβερό αστικό συνωστισμό όπου, κατά ενδημικό τρόπο, κάνουν θραύση η αθλιότητα, η πλήρης έλλειψη υγιεινής, οι επιδημίες (το 1832 και το 1849 η χολέρα θα αφήσει στο Παρίσι δεκάδες χιλιάδες θύματα) και οι κοινωνικές μάστιγες που απορρέουν παραδοσιακά από αυτή την κατάσταση: εγκληματικότητα, ανασφάλεια, βία, πορνεία, αυτοκτονίες κ.λπ.

Συγχρόνως η αγροτική έξοδος μεταβάλλει τις νοοτροπίες, αναμιγνύοντας τους πληθυσμούς και ομογενοποιώντας τους τρόπους ζωής, αλλά και προκαλώντας σε πολλούς μετανάστες ένα αίσθημα αποκοπής από τον σχεδόν αμετάβλητο κόσμο που είχαν ώς τώρα γνωρίσει και μετατρέποντάς τους σε «ξεριζωμένους».

Ωστόσο σε πολλές χώρες η αγροτική έξοδος δεν εξαντλεί το περίσσευμα εργατικών χεριών ιδίως στις περιόδους παρατεταμένης ύφεσης που σημαδεύουν την οικονομική ιστορία της ηπείρου. Βεβαίως τα διεθνή μεταναστευτικά ρεύματα της εποχής, που στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα θα πάρουν μαζικό χαρακτήρα, είναι ακόμα περιορισμένων διαστάσεων και αφορούν κυρίως τους μεθοριακούς πληθυσμούς και τις εποχικές δραστηριότητες. Ήδη όμως αρχίζουν διακρατικές μετακινήσεις μεγαλύτερης έκτασης ανάμεσα σε φτωχές αγροτικές περιοχές με περίσσευμα πληθυσμού και σε χώρες υπό ταχεία εκβιομηχάνιση όπου η δημογραφική αύξηση επιβραδύνεται. Στα μέσα του αιώνα η Γαλλία είναι ήδη μια χώρα που ζητεί εργατικό δυναμικό και στην οποία κατοικούν πάνω από 400.000 ξένοι, στην πλειονότητά τους Βέλγοι, Γερμανοί, Ελβετοί και Ιταλοί. Την ίδια εποχή το Ηνωμένο Βασίλειο τροφοδοτεί τις αγγλόφωνες χώρες του Νέου Κόσμου (την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής) με σημαντικούς αριθμούς μεταναστών. Η Ιρλανδία, από μόνη της, εξάγει ένα εκατομμύριο άτομα πέραν του Ατλαντικού ως συνέπεια του τρομερού λιμού του 1846-1848.

Τα μέσα του 19ου αιώνα δεν παρουσιάζουν ριζική μεταβολή στις κοινωνικές δομές. Η καμπή στον τομέα αυτό –ουσιαστικά πρόκειται περισσότερο για τάση παρά για απότομη μεταβολή– τοποθετείται μάλλον γύρω στη δεκαετία του 1860. Τούτο ισχύει συγκεκριμένα για τον αγροτικό κόσμο, τον οποίο την περίο-

δο εκείνη μόλις αρχίζουν να επηρεάζουν οι ανακατατάξεις που συνοδεύουν τη βιομηχανική επανάσταση.

Αρχικά διαπιστώνεται μεγάλη σταθερότητα στην κατανομή της γης και στη θέση αυτών που την καλλιεργούν. Στην Αυστριακή Αυτοκρατορία η υποτέλεια εξακολουθεί να ισχύει μέχρι το 1848 και στη Ρωσία μέχρι το 1861. Την εποχή εκείνη η ρωσική αριστοκρατία κατέχει ακόμα το 90% της γης και η μάζα των μουζίκων, παθητική και αγράμματη, γνωρίζει εξαιτίας της δημογραφικής αύξησης όλο και πιο δύσκολες συνθήκες ζωής. Στην Ουγγαρία μέχρι τα μέσα του αιώνα διακρίνονται δύο κατηγορίες χωρικών: οι ενοικιαστές γαιών (jobbägy), που εκμεταλλεύονται περίπου δεκαπέντε εκτάρια, έχουν δύο ζευγάρια βόδια και υπόκεινται σε αναγκαστική εργασία στις γαίες των μεγάλων κτηματιών, και οι εργάτες γης (zseller), που νοικιάζουν γη από τους άρχοντες με αντάλλαγμα την αναγκαστική εργασία τους. Στα πιο πολλά γερμανικά κράτη ανατολικά του Έλβα, ο χωρικός, χάρη στις πρωσικές μεταρρυθμίσεις των αρχών του αιώνα, είναι ελεύθερο άτομο, γενικά όμως δεν έχει μπορέσει να εξαγοράσει το σύνολο των φεουδαρχικών δικαιωμάτων και παραμένει εξαρτημένος από τον ευγενή μεγαλογαιοκτήμονα (Junker).

Στις φτωχές χώρες της μεσογειακής Ευρώπης, αγρότες, κολίγοι και ημερομίσθιοι εργάτες γης υπόκεινται στην εξουσία των ιδιοκτητών των λατιφουντίων[24], οι οποίοι συνήθως τους προσφέρουν μισθούς πείνας και άνετα μπορούν να τους διώξουν από το μικρό τους χωράφι. Ακόμα και στην Αγγλία, όπου το κίνημα των περιφράξεων εξάλειψε το μεγαλύτερο μέρος των μικρών ανεξάρτητων ιδιοκτητών, το 80% ανήκει στους ευγενείς και στην κατώτερη αριστοκρατία της υπαίθρου (gentry): συνολικά σε λιγότερους από 7.000 γαιοκτήμονες (landlords), μεταξύ των οποίων οι ενενήντα κατέχουν από μόνοι τους το μισό βρετανικό έδαφος. Εν τούτοις οι συνθήκες ζωής και εργασίας έχουν σε γενικές γραμμές βελτιωθεί πολύ για τους 250.000 κτηματίες (farmers) που καλλιεργούν εκτάσεις μεταξύ 40 και 120 εκταρίων και για το ενάμισι εκατομμύριο εργάτες γης που συχνά είναι ημερομίσθιοι (labourers).

Η Γαλλία είναι μια κάπως ιδιαίτερη περίπτωση. Από το 1840 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870 ο αριθμός των ιδιοκτητών γης αυξάνει από 6,9 σε 8,4 εκατομμύρια, με έντονες τάσεις συγκέντρωσης γαιών, ιδίως στη νότια και την κεντρική χώρα όπου οι ιδιοκτησίες των 50 και πλέον εκταρίων καταλαμβάνουν σχεδόν το μισό έδαφος. Δίπλα σε αυτές τις μεγάλες μονάδες, η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού και οι κληρονομικές διανομές έχουν καταλήξει αντιθέτως σε μια μεγάλη κατάτμηση: οι ιδιοκτησίες των 5 εκταρίων αντιπροσωπεύουν το 90%.

Με εξαίρεση έναν μικρό αριθμό ευκατάστατων ιδιοκτητών και πλούσιων ενοικιαστών γης, οι συνθήκες ζωής παραμένουν παντού ασταθείς. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές περιοχές, η κατοικία των χωρικών αποτελείται από ένα ή δύο δωμάτια με χώμα στο δάπεδο, και στεγάζει μια ταπεινή οικοσκευή: ένα τραπέζι, μερικές καρέκλες, μια ντουλάπα, ένα ή περισσότερα κρεβάτια. Το φαγητό είναι λιτό, με βάση τη σούπα, τις πατάτες και το μαύρο ψωμί, ενώ τα πουλερικά, το

λαρδί, το σταρένιο ψωμί και κυρίως το κρέας προορίζονται για τις μέρες της γιορτής. Βεβαίως οι μεγάλοι λιμοί που έκαναν θραύση μέχρι και στις αρχές του προηγούμενου αιώνα έχουν σχεδόν εξαφανιστεί, αλλά υπάρχει πάντα ο φόβος της σιτοδείας που μπορούν να φέρουν οι κακές σοδειές. Μικρή αλλαγή επέρχεται επίσης στον εργαλειακό εξοπλισμό: μέχρι τα μέσα του αιώνα, πιο συχνά θερίζουν το σιτάρι με το δρεπάνι παρά με την κόσα και αλωνίζουν λιχνίζοντας. Σχεδόν αναλλοίωτη παραμένει και η καθημερινή ζωή όπου εναλλάσσονται οι σκληρές εργασίες της γης, στις οποίες μετέχουν γυναίκες και παιδιά, οι οικιακές εργασίες και οι παραδοσιακές διασκεδάσεις: μακρές χειμωνιάτικες ολονυκτίες, θρησκευτικές και οικογενειακές γιορτές, χοροί και παιχνίδια της Κυριακής και των πανηγυριών κ.λπ.

Οι πεποιθήσεις και οι ιδέες του αγροτικού κόσμου εξελίσσονται ακόμα πιο αργά. Το κύρος της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων παραμένει υψηλό, ακόμα και στις περιοχές όπου η Επανάσταση και η Αυτοκρατορία κατήργησαν το δεσποτικό καθεστώς, εξάλειψαν την αναγκαστική εργασία και τη δεκάτη και προέβησαν σε διανομή μέρους των γαιών. Μετά το 1815 όλοι οι ευγενείς δεν συμπεριφέρονται όπως ο κόμης ντε Νανσάκ, που ο συγγραφέας του *Ζακού ο άθλιος* (*Jacquou le croquant*) Εζέν Λε Ρουά ανεβάζει στο θέατρο στο τέλος του αιώνα. Αλλά στη Γαλλία, την Αγγλία και τις χώρες της βόρειας Ευρώπης, όπου η εξέλιξη οδηγεί σε αυξανόμενη φιλελευθεροποίηση και στη συνέχεια εκδημοκρατισμό, οι παραδοσιακοί προύχοντες διατηρούν σε πολλές περιοχές πρωτεύουσα θέση και ασκούν πολιτική επιρροή στις λαϊκές τάξεις της επαρχίας που τείνουν έτσι να ψηφίζουν υπέρ των συντηρητικών κομμάτων. Αλλού –στην Ιταλία για παράδειγμα στη διάρκεια των πολέμων του Risorgimento– οι χωρικοί συχνά θα συμμαχήσουν με παραδοσιακά καθεστώτα και ιεραρχίες εναντίον των οπαδών μιας εθνικής και φιλελεύθερης επανάστασης. Η επιρροή του κλήρου στις αντιλήψεις έχει γενικά την ίδια κατεύθυνση, ως συνέπεια θρησκευτικών συναισθημάτων και πρακτικών που διατηρούν μεγάλη ισχύ.

Σε γενικές γραμμές παρατηρείται ωστόσο μια ανισόμετρη εξασθένιση των ελίτ του Παλαιού Καθεστώτος. Στις ελάχιστα εκβιομηχανισμένες χώρες της ανατολικής και της μεσογειακής Ευρώπης η κοινωνία παραμένει κατά βάση κάτω από την κυριαρχία των μεγάλων ιδιοκτητών. Η αριστοκρατία αυτή κρατά το μεγαλύτερο μέρος των θέσεων-κλειδιά του κράτους –στρατό, διπλωματία, ανώτερη δημόσια διοίκηση– και διατηρεί τη στήριξη του ηγεμόνα, ακόμα και όταν αυτός, συμπεριφερόμενος ως «πεφωτισμένος δεσπότης», έχει προσπαθήσει να περιορίσει την πολιτική επιρροή της και να εκσυγχρονίσει τη χώρα του.

Στη Ρωσία, όπου ο τσάρος Αλέξανδρος Β΄ θα καταργήσει τη δουλαπαροικία το 1861, η βιομηχανική επανάσταση είχε καθυστερημένη και περιορισμένη επίδραση σ' αυτή την κοινωνική κατηγορία που ήταν χωρισμένη σε μια πλειονότητα ευπατρίδων με μικρές περιουσίες και μια υψηλή αριστοκρατία με τεράστιες εκτάσεις. Κατά γενικό κανόνα, από τις αρχές του 19ου αιώνα, η αριστοκρατία έγινε φτωχότερη. Κατ' αρχάς, επειδή δεν έλαβε μέρος παρά σε μικρό μόνο βαθ-

μό στη βιομηχανική ανάπτυξη. Στη συνέχεια, επειδή οι γαίες που οι απελεύθεροι δουλοπάροικοι αγόρασαν από τους ευγενείς πληρώνονται με ομόλογα που γρήγορα υποτιμώνται. Μερικές αριστοκρατικές οικογένειες –π.χ. αυτή των πριγκίπων Γκαλίτσιν– επωφελήθηκαν από τις οικονομικές εξελίξεις. Είναι εκείνες που, διαθέτοντας μεγάλες εκτάσεις, μπόρεσαν να εκμισθώσουν ένα μέρος τους και να επωφεληθούν από την αύξηση του ενοικίου της γης ή να κερδίσουν από τη βιομηχανική εξάπλωση.

Στην Πρωσία και τα άλλα γερμανικά κράτη, η κατάσταση της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων εξαρτάται ιδιαίτερα από το κληρονομικό καθεστώς (δικαίωμα του πρωτοτόκου ή διαδοχικές διανομές της γης) και από την ένταση των αντιδραστικών πρακτικών που ακολούθησαν την κατάρρευση της αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα, όπως στην Αυστρία. Γενικά, μέχρι το δεύτερο τρίτο του αιώνα, η αριστοκρατία έχει μάλλον την τάση να ενισχύει τις θέσεις και τα προνόμιά της, μεγαλώνοντας τις εκτάσεις της, τις οποίες εκμεταλλεύεται κατά όλο και περισσότερο ορθολογικό και επιστημονικό τρόπο, και διατηρώντας παράλληλα ορισμένα πλεονεκτήματα της παλιάς φεουδαρχικής αριστοκρατίας: εξαίρεση από τη φορολογία γης, δικαίωμα αστυνόμευσης κ.λπ.

Στη δυτική Ευρώπη η εξέλιξη είναι αισθητά διαφορετική. Στη Γαλλία η αριστοκρατία του Παλαιού Καθεστώτος, που υπέφερε τα πάνδεινα από την επαναστατική τρομοκρατία, στερήθηκε μέρος από τις γαίες και τα φεουδαρχικά δικαιώματά της, τα οποία δεν αποκαταστάθηκαν με την επιστροφή των Βουρβόνων. Στη διάρκεια της Παλινόρθωσης ξαναβρήκε κάποια λαμπρότητα: αποζημίωση των πρώην ιδιοκτητών, κυριαρχία στη δημόσια διοίκηση, τον στρατό, τη δικαιοσύνη και την πολιτική ζωή. Το 58% της βουλής που εκλέχτηκε το 1821 δεν αποτελείται μήπως από ευγενείς; Αλλά η αποκατάσταση των τίτλων ευγενείας δεν συνοδεύεται από την επαναφορά των παλιών φορολογικών προνομίων και η οικονομική ισχύς της αριστοκρατίας, βασιζόμενη κυρίως στην έγγειο ιδιοκτησία, ελαττώνεται. Μετά το 1830 η παρακμή γίνεται αισθητότερη. Αποστερημένη από την πολιτική ισχύ της προς όφελος της αστικής τάξης, την οποία εξάλλου προσεγγίζει με δεσμούς γάμου, η αριστοκρατία αναγκάζεται συχνά να πουλά μέρος των γαιών της για να «κρατά τη θέση της» ή απλώς για να πληρώνει τα χρέη της, ενώ ενδιαφέρεται ελάχιστα για τις επιχειρήσεις.

Η επιρροή αυτής της κοινωνικής κατηγορίας παραμένει ισχυρότερη στην Αγγλία, όπου η υψηλή αριστοκρατία διατηρεί ένα υπόβαθρο μεγάλης γαιοκτησίας και έναν διόλου αμελητέο πολιτικό ρόλο: τη βουλή των λόρδων, αποτελούμενη από 300 έως 400 μέλη, τα πιο πολλά κληρονομικά, τα οποία μπορούν να απορρίψουν οποιοδήποτε κείμενο νόμου που ψηφίστηκε από τη βουλή των κοινοτήτων (εξίσου κυριαρχούμενη από την αριστοκρατία). Αυτό δεν εμποδίζει πολλά μέλη της αριστοκρατίας να ασχολούνται με το εμπόριο και τη βιομηχανία και να συνάπτουν γάμους με μη ευγενείς και με όσους πρόσφατα απέκτησαν τίτλους ευγενείας (έτσι ο λόρδος Ρόζμπερυ παντρεύτηκε μια Ρότσιλντ).

Αυτή η παρακμή των παλαιών ελίτ, λιγότερο ή περισσότερο τονισμένη ανά-

λογα με τη χώρα, έχει ως συνέπεια την ενίσχυση των «αστικών δυναστειών». Πράγματι σε όλες τις εκβιομηχανισμένες χώρες ο αστικός κόσμος αποτελεί στον 19ο αιώνα μια κοινωνική κατηγορία σε πλήρη άνοδο. Σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης η Γαλλική Επανάσταση, διαδίδοντας την αρχή της ισότητας των πολιτών, τοποθέτησε τους αστούς στο ίδιο επίπεδο με την αριστοκρατία, μέχρις ότου η ευημερία των ετών 1850-1870 τους έκανε κυρίαρχη τάξη.

Στην πραγματικότητα, η κατάταξη στην «αστική τάξη» κρύβει βαθιές διαφορές, ανάλογα με την περιουσία, τις δραστηριότητες που ασκούνται, τον τρόπο ζωής και τις πολιτικές επιλογές. Διακρίνονται γενικά τρεις μεγάλες κατηγορίες «αστών». Στην κορυφή, η αστική τάξη των *μεγάλων προυχόντων* περιλαμβάνει πλούσιους γαιοκτήμονες, που ζουν από τα εισοδήματα των γαιών τους, και «μεγαλοαστούς», στους οποίους συγκαταλέγονται τραπεζίτες, εργοστασιάρχες και μεγαλοεπιχειρηματίες, ανώτεροι δημόσιοι λειτουργοί και δικαστές, ανώτεροι αξιωματικοί και ελεύθεροι επαγγελματίες ή πανεπιστημιακοί που έγιναν διάσημοι με το έργο και την περιουσία τους. Γενικά επιδεικνύει τόλμη και επιχειρηματικό πνεύμα και δημιουργεί πραγματικές βιομηχανικές ή οικονομικές αυτοκρατορίες, κυριαρχούμενες από αξιοσημείωτες προσωπικότητες: οι Σναιντέρ, οι Κεσλέν, οι Περιέ στη Γαλλία, οι Κρουπ στη Γερμανία του Ρήνου, οι Κοκερίλ στο Βέλγιο, οι Κιούναρντ στην Αγγλία, οι Ρότσιλντ σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, κ.ά.

Αυτή η μεγαλοαστική τάξη θριαμβεύει στην αρχή εναντίον των οπαδών του Παλαιού Καθεστώτος, όπως π.χ. το 1830 στη Γαλλία. Πολύ σύντομα όμως υφίσταται την πίεση των άλλων στρωμάτων τού αστικού κόσμου που θέλουν να συμμετάσχουν κι αυτοί στη διεύθυνση των κρατικών υποθέσεων: των μεσοαστών, που ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα ή εργοστασιακές και εμπορικές δραστηριότητες μικρότερου βεληνεκούς, και των μικροαστών, που είναι δημόσιοι ή ιδιωτικοί υπάλληλοι, ευκατάστατοι τεχνίτες κ.λπ.

Μια σημαντική μερίδα της ευρωπαϊκής αστικής τάξης αντλεί τις πολιτικές ιδέες της από τη φιλοσοφία του 18ου αιώνα και από τη Γαλλική Επανάσταση. Αλλά και εκεί υπάρχουν αισθητές διαφορές. Οι μεγαλοαστοί θεωρούν τους εαυτούς τους φιλελεύθερους, αλλά η ίδια η ιδέα του «φιλελευθερισμού» μεταβάλλεται κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα. Το 1815 όπως και το 1830 πρόκειται κατ' αρχάς για μια θεωρία ανατροπής της τάξης πραγμάτων που εδραιώθηκε, ή μάλλον αποκαταστάθηκε, από τις στρατιές των συμμάχων. Απορρίπτοντας κάθε μορφή αυθεντίας που επιβάλλεται από την παράδοση και αποβλέπει στην απολυταρχία, καθώς και τα δόγματα που όρισαν οι Εκκλησίες, ο φιλελευθερισμός συνιστά μια επαναστατική δύναμη και εμπεριέχει την καταστροφή της παλιάς τάξης πραγμάτων. Υπ' αυτή την έννοια, οι επαναστάσεις του πρώτου μέρους του 19ου αιώνα υπήρξαν κυρίως φιλελεύθερες επαναστάσεις εναντίον του καταπιεστικού συστήματος της Ιεράς Συμμαχίας. Εν τούτοις σιγά σιγά ο αμφισβητητικός, και μάλιστα επαναστατικός, χαρακτήρας της φιλελεύθερης ιδεολογίας αποκαλύπτει τα όρια και τις αμφιλογίες του αναφορικά με τις κοινωνικές ανακατατάξεις που προκαλούνται από τη βιομηχανική επανάσταση.

Όταν, στην αρχή της βασιλείας του Λουδοβίκου-Φιλίππου, γίνεται κύριος της εξουσίας στη Γαλλία, ή μοιράζεται τη διεύθυνση των κρατικών υποθέσεων με την αριστοκρατία των γαιοκτημόνων στη βικτωριανή Αγγλία, ο αστικός κόσμος παραμένει βέβαια προσκολλημένος στις πολιτικές ελευθερίες. Υπάρχει όμως στις τάξεις του μια όλο και μεγαλύτερη επιμονή στο σεβασμό των «φυσικών νόμων», πράγμα που συνεπάγεται τη μη παρέμβαση του κράτους στην οικονομική ζωή και καταλήγει σε γνήσιο συντηρητισμό σχετικά με τα κοινωνικά ζητήματα. Στη Γαλλία για παράδειγμα, ως ευθεία προέκταση της φιλελεύθερης νομοθεσίας που υιοθετήθηκε από τη συντακτική βουλή (του νόμου Λε Σαπελιέ που ψηφίστηκε στις 14 Ιουνίου 1791), απαγορεύεται στους εργάτες να συνδικαλίζονται επειδή ο μισθός πρέπει να υπόκειται στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης. Αντιθέτως, μερικοί μεγαλοαστοί και κυρίως τα «νέα στρώματα» επικαλούνται τη δημοκρατία που θεμελιώνεται στη λαϊκή κυριαρχία και την καθολική ψηφοφορία, στην ιδέα της προόδου μέσω της ανάπτυξης της επιστήμης και της εκπαίδευσης, και στη μέριμνα για τη διόρθωση ορισμένων ανισοτήτων. Έτσι στα μέσα του αιώνα, φιλελευθερισμός και δημοκρατία τείνουν να έρθουν σε σύγκρουση, παρ' όλο που οι ιδεολογίες αυτές, κληρονομημένες από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, συναντιώνται σε πολλά σημεία, αρχίζοντας από τη λατρεία της προόδου και της επιστήμης, στην οποία θεμελιώνεται ο θετικισμός. Στο *Μέλλον της επιστήμης* (*L'Avenir de la science*), που δεν θα δημοσιευτεί παρά το 1890, αλλά που γράφηκε την επαύριο της επανάστασης του 1848, ο Ερνέστ Ρενάν γράφει τα εξής:

> Αποστολή του ορθού λόγου είναι η μεταρρύθμιση της κοινωνίας με βάση τις αρχές του [...]. Η αληθινή αισιοδοξία δεν μπορεί να νοηθεί παρά μόνο με αυτό τον όρο. Η αισιοδοξία θα ήταν ένα λάθος αν ο άνθρωπος δεν μπορούσε να τελειοποιηθεί, αν δεν ήταν προορισμένος να βελτιώσει με την επιστήμη την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων. Χωρίς αυτό, η ρήση «όλα πάνε προς το καλύτερο» δεν θα ήταν παρά πικρή κοροϊδία. Ναι, όλα πάνε προς το καλύτερο χάρη στον ανθρώπινο λόγο που είναι ικανός να μεταρρυθμίζει τις *αναγκαίες* ατέλειες της πρώτης θέσπισης των πραγμάτων. Ας πούμε μάλλον: όλα θα πάνε προς το καλύτερο, όταν ο άνθρωπος, αφού θα έχει επιτελέσει το νόμιμο έργο του, θα έχει αποκαταστήσει την αρμονία στον ηθικό κόσμο και θα έχει υποτάξει τον φυσικό [...]. [...] Δεν είναι λοιπόν υπερβολή να λεχθεί ότι η επιστήμη περικλείει το μέλλον της ανθρωπότητας.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ Η ΑΠΑΡΧΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Εκβιομηχάνιση, αστυφιλία και προλεταριοποίηση εξελίχθηκαν παράλληλα στην Ευρώπη σε όλη τη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης. Ο κύριος λόγος της αστυφιλίας του 19ου αιώνα βρίσκεται στην αύξηση των βιομηχανικών εργατών που ήρθαν από την ύπαιθρο για να εγκατασταθούν κοντά στις «φά-

μπρικες». Η συγκέντρωσή τους στον ίδιο τόπο εργασίας ευνόησε την αφύπνιση μιας ιδιαίτερης «ταξικής συνείδησης» ενός εργατικού κόσμου από τον οποίο το εργοστασιακό σύστημα (factory system) στέρησε τα μέσα παραγωγής που άλλοτε διέθεταν οι σύντροφοι τεχνίτες και που είχαν γίνει πλέον πολύ ακριβά για να μπορούν να τα αποκτήσουν απλοί χειρώνακτες.

Συγχρόνως το εργοστασιακό σύστημα συγκέντρωσε τους εργάτες σε απανθρωπισμένες επιχειρήσεις, τους απομάκρυνε από μια ανώνυμη πλέον γι' αυτούς εργοδοσία και τους υπέβαλε σε συνθήκες εργασίας οι οποίες μέχρι το 1850 περίπου (μερικές φορές και λίγο αργότερα, ανάλογα με τη χώρα, την περιοχή και το επάγγελμα) είναι εξαιρετικά σκληρές. Πράγματι, οι ιθύνουσες τάξεις δείχνουν να εμπιστεύονται την κοινωνική αρμονία που υποτίθεται ότι αποτυπώνει στην οικονομία της αγοράς η «αόρατη χειρ» της Θείας Πρόνοιας, και απαγορεύουν στους εργάτες να «συνενώνονται» μεταξύ τους, στο όνομα ενός «φιλελευθερισμού» που έχει ξεφύγει από τα φιλοσοφικά του θεμέλια και χρησιμοποιείται απλώς ως άλλοθι για τα εγωιστικά συμφέροντα των ευπόρων. Περιστέλλουν έτσι την εργατική δύναμη σε απλό εμπόρευμα, του οποίου η τιμή πέφτει καθώς ο όγκος του αυξάνεται σε όλη αυτή την περίοδο.

Το αποτέλεσμα είναι η δραματική υποβάθμιση της κατάστασης της εργατικής τάξης. Μη υποκείμενοι σε κανέναν κανονισμό, οι επιχειρηματίες, για να μειώσουν το κόστος παραγωγής, προσλαμβάνουν γυναίκες και παιδιά, που αμείβονται ακόμα χειρότερα από τους άντρες. Αυτό επιτείνει τις συνέπειες του ανταγωνισμού, σε μια εποχή που το πλεόνασμα της προσφοράς εργασίας συντηρείται ήδη από τη δημογραφική αύξηση και την αγροτική έξοδο, και επιτρέπει στους επιχειρηματίες να συμπιέσουν τους μισθούς, οι οποίοι μεταξύ 1818 και 1850 παρουσιάζουν αισθητή πτώση σε όλες τις υπό εκβιομηχάνιση ευρωπαϊκές χώρες.

Από την άλλη, οι τιμές των ειδών διατροφής και τα ενοίκια αυξάνουν αδιάκοπα, σε βαθμό που τα έξοδα των εργατικών οικογενειών για την ικανοποίηση των πιο βασικών αναγκών απορροφούν το σύνολο σχεδόν των ισχνών αποδοχών τους – κι αυτό στην καλύτερη περίπτωση, όταν δηλαδή ο αρχηγός της οικογένειας δεν είναι άνεργος και όταν δεν υπάρχει κρίση. Γύρω στα 1848 ένας ανθρακωρύχος των «μαύρων περιοχών» της Ουαλίας ή ένας κλώστης της περιοχής της Λίλης κερδίζει 2 φράγκα ημερησίως, ενώ ένα κιλό ψωμί στοιχίζει κατά μέσο όρο από 0,30 ώς 0,40 του φράγκου και ένα δωμάτιο σε ερειπωμένο κτίριο τουλάχιστον 10 φράγκα το μήνα. Για να επιζήσουν οι εργάτες πρέπει να δεχτούν να εργάζονται 12 με 14 ώρες την ημέρα, χωρίς ούτε μια μέρα ανάπαυση την εβδομάδα, και να στέλνουν τα παιδιά τους από την ηλικία των δέκα ετών, και μερικές φορές πολύ νωρίτερα (στην Αγγλία κι από πέντε ετών), στα ορυχεία και τα εργοστάσια. Συχνά καταδικασμένοι στην ανεργία, είναι υποχρεωμένοι να αρκούνται σε ένα μικρό και ανθυγιεινό κατάλυμα, σε μια μέτρια διατροφή και σε μια σχεδόν ανύπαρκτη υγιεινή, κι αυτό όταν δεν έχουν απλούστατα περιπέσει στην επαιτεία. Η θνησιμότητα στους ανειδίκευτους εργάτες είναι

υψηλή. Το 1827 η προσδοκώμενη ζωή στη Μυλούζ δεν ξεπερνά τα 21 χρόνια. Όσοι δεν θερίζονται από τις επιδημίες ή δεν έχουν καταβληθεί από τον αλκοολισμό –τεχνητό καταφύγιο μιας χρόνιας απελπισίας– συχνά πεθαίνουν από την εξάντληση, τις στερήσεις, τη «φθίση» (φυματίωση) ή τις επαγγελματικές ασθένειες που τους προσβάλλουν στα ορυχεία ή στη χημική βιομηχανία.

Η εγκληματικότητα, η πορνεία, οι αυτοκτονίες, η ενδημική βία, η διαφθορά παίρνουν ανησυχητικές διαστάσεις στις «εργαζόμενες τάξεις» των μεγάλων πόλεων, τις οποίες οι ευκατάστατοι θεωρούν από καιρό «επικίνδυνες τάξεις». Οι εργάτες υπόκεινται σε αστυνομική επιτήρηση, ιδιαίτερα ενοχλητική σε μια χώρα σαν τη Γαλλία που το 1803 καθιέρωσε ξανά το «εργατικό βιβλιάριο» και το 1854 το έκανε υποχρεωτικό σαν αληθινό διαβατήριο εσωτερικού. Για να επιζήσουν σε περιόδους κρίσης ή όταν τους πλήττει ασθένεια ή εργατικό ατύχημα, οι εργάτες δεν μπορούν να υπολογίζουν παρά μόνο στις ενώσεις αμοιβαίας βοήθειας, που, δειλά ακόμα, έχουν αρχίσει να ιδρύουν στα τέλη του προηγούμενου αιώνα (το 1823 υπάρχουν στο Παρίσι περισσότερες από 130), και στη δημόσια φιλανθρωπία, η οποία οργανώνεται στη Μεγάλη Βρετανία στο πλαίσιο των εργατικών εστιών (workhouses) και χρηματοδοτείται από ενοριακές ενώσεις που δίνουν δουλειά στους αναξιοπαθούντες με αντάλλαγμα ένα απλό κατάλυμα και τροφή.

Η συνειδητοποίηση της εργατικής αθλιότητας που συντελείται κάτω από αυτές τις συνθήκες γεννά, στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, ένα νέο ρεύμα σκέψης: τον σοσιαλισμό. Πράγματι, την ώρα που με τη βιομηχανική επανάσταση θριαμβεύουν οι αρχές ενός οικονομικού φιλελευθερισμού –του οποίου κυριότεροι εκπρόσωποι είναι ο Βρετανός Άνταμ Σμιθ (που έχει πεθάνει το 1790, αλλά παραμένει ο πνευματικός καθοδηγητής της φιλελεύθερης σχολής) και οι Γάλλοι Ζαν-Μπατίστ Σαι, Αντόλφ Μπλανκί και Φρεντερίκ Μπαστιά–, οικονομολόγοι με φιλελεύθερη παιδεία και πεποιθήσεις κατακρίνουν πρώτοι ορισμένες ολέθριες πλευρές αυτής της θεωρίας.

Οι πιο πολλοί είναι Βρετανοί ή ξένοι που είχαν ζήσει για καιρό στην Αγγλία, όπως ο τραπεζίτης Σισμοντί από τη Γενεύη. Μπόρεσαν να διακρίνουν το μέγεθος και τη σοβαρότητα των κρίσεων που έπληττε τη χώρα, πράγμα που τους οδήγησε να θέσουν υπό αμφισβήτηση την αισιόδοξη πίστη σε μια αυθόρμητη τάξη πραγμάτων οφειλόμενη στην καλοσύνη της Θείας Πρόνοιας. Ο Τόμας Ρόμπερτ Μάλθους στο *Δοκίμιο επί της αρχής του πληθυσμού* (*Essay on the Principle of Population*, 1798), ο Ντέιβιντ Ρικάρντο, ο Τζων Στιούαρτ Μιλ στις *Αρχές πολιτικής οικονομίας* (*Principles of Political Economy*) δημοσιευμένες το 1848, διαπιστώνουν τα όρια του καθαρού «laissez faire», χωρίς πάντως να αμφισβητήσουν τα βασικά αξιώματα της θεωρίας. Με τον Γερμανό Φρήντριχ Λιστ στο *Εθνικό σύστημα πολιτικής οικονομίας*, (*Das nationale System der Politischen Ökonomie*, 1841) και με τον Γάλλο Ντυπόν-Ουίτ στο *Το άτομο και το κράτος* (*L' Individu et l' État*, 1857), τούτη προσανατολίζεται εν πάση περιπτώσει σε μια μορφή φιλελευθερισμού μετριασμένου από τη διακριτική παρέμβαση του κράτους.

Στην ίδια κατεύθυνση, αλλά τραβώντας πολύ πιο πέρα τα συμπεράσματα

που αντλούν από τις παρατηρήσεις τους, ορισμένοι μεταρρυθμιστές –κατά κανόνα διανοούμενοι αστικής προέλευσης– αναζητούν τη θεραπεία για τα αρνητικά αποτελέσματα του φιλελεύθερου καπιταλισμού σε έναν ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η λέξη *σοσιαλισμός*, που προσδιορίζει σφαιρικά τις θεωρίες τους, εμφανίζεται στη δεκαετία του 1820 και αξιώνεται έναν πρώτο ορισμό, ακόμα πολύ ασαφή, στο συμπλήρωμα του Λεξικού που η Γαλλική Ακαδημία εκδίδει στα μέσα του αιώνα: «θεωρία που αποσκοπεί στην αναγέννηση της κοινωνίας».

Μέχρι το 1848 οι περισσότεροι θεωρητικοί του σοσιαλισμού θεμελιώνουν το οικοδόμημά τους σε ένα προδεδομένο και έντονα εξιδανικευμένο όραμα της μελλοντικής κοινωνίας. Κατ' αναλογία προς τη φανταστική νήσο Ουτοπία που ο Βρετανός Τόμας Μορ επικαλείται σε ένα βιβλίο του δημοσιευμένο το 1516, οι σοσιαλιστικές θεωρίες τους χαρακτηρίζονται γενικώς ως ουτοπικές, αλλά τούτος ο γενικός όρος καλύπτει, στην πραγματικότητα, μεγάλες διαφορές σχετικά με τα μέσα που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για τη συγκρότηση μιας «σοσιαλιστικής» κοινωνίας.

Ανάμεσα σε εκείνους που βλέπουν την προσφυγή στο κράτος ως πρόσφορο μέσο για να θεραπευθούν οι παρενέργειες του ανεξέλεγκτου καπιταλισμού, συγκαταλέγονται οι «σαινσιμονιστές». Συγκεντρωμένοι, μετά το θάνατο του εμπνευστή τους Κλωντ-Ανρί ντε Σαιν-Σιμόν (1760-1825), γύρω από τους Μπαρτελεμύ Ανφαντέν και Αρμάν Μπαζάρ και οργανωμένοι σε μια πραγματική αίρεση, το «μοναστήρι του Μενιλμοντάν» (monastère de Ménilmontant), τούτοι ασκούν κριτική στην ατομική ιδιοκτησία που επιτρέπει την εκμετάλλευση των εργαζομένων και εννοούν να κάνουν το κράτος μοναδικό κληρονόμο και όργανο διανομής των μέσων εργασίας. Χάρη στις εφημερίδες τους –*Le Producteur* και κατόπιν *Le Globe*– οι σαινσιμονιστές θα βρουν στη Γαλλία ένα αρκετά μεγάλο ακροατήριο στους κύκλους των διανοουμένων και μερικές φορές στον κόσμο των επιχειρήσεων (αδελφοί Περέρ, Ταλαμπό κ.ά.).

Στη Γαλλία επίσης συγκεντρώνονται κυρίως οι σοσιαλιστές στοχαστές, για τους οποίους η θεραπεία των δεινών που επιφέρει ο ξέφρενος φιλελευθερισμός έγκειται στον ελεύθερο συνεταιρισμό των εργατών. Ο πιο διάσημος είναι ο Σαρλ Φουριέ (1772-1837), γιος ενός πλούσιου εμπόρου από την Μπεζανσόν, ο οποίος έγινε ένας αφανής εμπορικός υπάλληλος αφού καταστράφηκε στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Σύμφωνα μ' αυτό τον ξεπεσμένο αστό, οι άνθρωποι είναι δυστυχείς και παράγουν λίγο επειδή εργάζονται από καθήκον. Για να ανακτήσει η εργασία το θέλγητρό της και η κοινωνία την αρμονία της, την οποία κατέστρεψε ο αστικός ατομικισμός, ο Φουριέ συνιστά τη δημιουργία *φαλανστήριων* (phalanstères), τεράστιων παραγωγικών μονάδων όπου θα συγκεντρώνονται περίπου 1.600 άτομα τα οποία θα βρίσκουν εκεί ό,τι έχουν ανάγκη. Η παραγωγή θα εξασφαλίζεται από εξειδικευμένες φάλαγγες, ενώ καθένας θα μπορεί να διαλέγει την ομάδα του και να την αλλάζει κατά βούληση. Μη διαθέτοντας καθόλου κεφάλαια, ο Φουριέ θα περιμένει σε όλη του τη ζωή τον γενναιόδωρο μαικήνα του οποίου η οικονομική στήριξη θα του επέτρεπε να εφαρμόσει

τις θεωρίες του, έντονα χρωματισμένες ακόμη από ιδέες του 18ου αιώνα. Μετά το θάνατό του θα τις ξαναπροβάλουν οι μαθητές του, ιδιαίτερα ο Βικτόρ Κονσιντεράν ο οποίος θα αναγάγει την Κομμούνα (Commune) σε βασικό στοιχείο της μελλοντικής αρμονικής κοινωνίας.

Μεταξύ των άλλων οπαδών της συνεταιριστικής ιδέας θα πρέπει να αναφερθεί ο Άγγλος Ρόμπερτ Όουεν, γιος χωρικού, που έγινε βαμβακοβιομήχανος, ο οποίος, αφού είχε την ιδέα να οργανώσει μεταξύ των παραγωγών «καταστήματα ανταλλαγής» κι αφού δοκίμασε να θεμελιώσει εμπειρίες κοινοτικής ζωής (*Νέα Αρμονία* στις ΗΠΑ), έθεσε τις βάσεις των συνεταιρισμών κατανάλωσης· επίσης, ο Πιέρ Λερού και δύο σαινσιμονιστές που είχαν προσχωρήσει στον χριστιανικό σοσιαλισμό, ο Φιλίπ Μπουσέ και ο Κοσταντέν Πεκέρ· τέλος, ο Λουί Μπλαν, πατέρας των «Κοινωνικών Εργαστηρίων», τα οποία η Β΄ Δημοκρατία θα προσπαθήσει να ζωντανέψει με τη μορφή των «Εθνικών Εργαστηρίων», και ο Πιέρ-Ζοζέφ Προυντόν (1809-1865), γιος βαρελοποιού, που έγινε τυπογράφος και στη συνέχεια δημοσιολόγος, ο οποίος, αφού κατέκρινε με δριμύτητα την ιδιοκτησία («η ιδιοκτησία είναι κλοπή») και καταδίκασε το κράτος ως το πιο επίφοβο όργανο του καταπιεστικού καπιταλισμού, πρότεινε ένα κοινωνικό σύστημα θεμελιωμένο στην ελεύθερη σύμβαση ανάμεσα στους πολίτες παραγωγούς.

Ενώ πολλαπλασιάζονται έτσι οι σοσιαλιστικές θεωρίες, οι εργάτες διεξάγουν από την πλευρά τους επί πολλές δεκαετίες έναν αγώνα διάσπαρτο και συχνά απελπισμένο. Εξεγέρσεις αυθόρμητες, ανοργάνωτες, άλλοτε στραμμένες εναντίον των εργαλείων της παραγωγής που θεωρούνται υπεύθυνα για την ανεργία και τον καταποντισμό των μισθών, άλλοτε εναντίον των πλουσίων ή του κράτους που τους προστατεύει.

Αυτές οι εκρήξεις οργής μπορούν εξάλλου να γίνονται αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης από την ίδια την αστική τάξη. Έτσι, τον Ιούλιο του 1830 και το Φεβρουάριο του 1848 οι Παρισινοί εργάτες αγωνίζονται στα οδοφράγματα και παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πτώση του καθεστώτος, αλλά μη έχοντας αρχηγούς και πρόγραμμα δεν μπορούν να υπερασπιστούν τους καρπούς της νίκης τους. Το 1831 στη Λυόν και τον Ιούνιο του 1848 στο Παρίσι οι εργάτες που ξεσηκώνονται για να απαιτήσουν καλύτερες συνθήκες ζωής ή απλώς για να διατηρήσουν το επίπεδο των μισθών τους συγκρούονται με την αστική εξουσία που πνίγει την εξέγερσή τους στο αίμα.

Σιγά σιγά, εν τούτοις, η εργατική τάξη οργανώνεται, κι εδώ η Μεγάλη Βρετανία παίζει πρωτοποριακό ρόλο. Στη χώρα αυτή όπου η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι αποκαταστάθηκε το 1825, οι εργάτες ενώνονται σε συντεχνίες που στα μέσα του αιώνα μετασχηματίζονται σε συνδικάτα (trade unions). Για να εγγραφεί κανείς σε αυτά πρέπει να πληρώσει υψηλή εισφορά, πράγμα που περιορίζει τη συμμετοχή σε μια μειοψηφία ιδιαίτερα εξειδικευμένων εργατών. Στη Γαλλία η απαγόρευση της ένωσης εμποδίζει τους εργάτες να ιδρύσουν οργανώσεις άμυνας. Είναι έτσι αναγκασμένοι να αρκεστούν σε αυτά που υπάρχουν: τις μακραίωνες και περισσότερο ή λιγότερο παράνομες *συντροφιές* (compagnonnages), οι οποί-

ες σπαράσσονται από σκληρούς ανταγωνισμούς που μερικές φορές καταλήγουν σε αιματηρές συγκρούσεις, και τους *συνδέσμους αμοιβαίας βοήθειας* (sociétés de secours mutuel).

Με τη σχετική ανοχή της εξουσίας, οι τελευταίοι μεταβάλλονται συχνά σε «συνδέσμους αντίστασης» (sociétés de résistance) –όπως αυτός των μεταξουργών της Λυόν οργανωμένος από το 1828 σε πενταμελή «εργαστήρια» (ateliers) ή αυτός των Παρισινών εργατών της τυπογραφίας– με σκοπό να προετοιμάζουν και να συντηρούν οικονομικά τον αγώνα εναντίον των πιο σκληρών εργοδοτών. Στη διάρκεια της μοναρχίας του Ιουλίου, παίζουν σημαντικό ρόλο στις απεργίες των ξυλουργών, των επιπλοποιών, των λιθοξόων, των κλειδαράδων, των εργαζομένων στα ορυχεία κ.λπ. Δεν πρόκειται όμως ακόμη παρά για συντεχνιακά και απολιτικά κινήματα.

Η πρώτη φορά που το εργατικό κίνημα εμπνέεται από ένα πολιτικό σχέδιο είναι στην Αγγλία. Πράγματι οι εργάτες ιδρύουν το 1836 την *Ένωση Εργατών* (Working Men's Association) και δημοσιεύουν το 1838 τη «Χάρτα του Λαού» (Chart of the people). Σε αντίθεση με τους προκατόχους τους που περιφρονούσαν την πολιτική δράση, οι «χαρτιστές» απαιτούν καθολική ψηφοφορία, μυστικότητα της ψήφου, βουλευτική αποζημίωση κ.λπ. Σιγά σιγά, καθώς εξαπλώνεται στις βορειοδυτικές βιομηχανικές κομητείες, ο χαρτισμός μετατρέπεται σε επαναστατικό κίνημα στο οποίο ο Φέργκους Ο'Κόνορ προσελκύει με τη φλογερή ευφράδειά του τις λαϊκές μάζες. Και εκεί όμως πρόκειται για μια στοιχειώδη εξέγερση εναντίον της κυριαρχίας των μηχανών και εναντίον της εξαθλίωσης, η οποία άλλωστε αποτυγχάνει το 1848.

Στη Γαλλία οι σφαγές του Ιουνίου 1848 και η αντίδραση που ακολούθησε εξώθησαν την εργατική τάξη στο δρόμο της απολιτικής και της συντεχνιακής δράσης. Πρέπει να περιμένουμε την καμπή του 1860 για να ξεκινήσει μαζί με τη «φιλελεύθερη αυτοκρατορία» η πολιτική αφύπνιση του εργατικού κινήματος, ενώ στις άλλες εκβιομηχανιζόμενες χώρες αρχίζει αμέσως να εκδηλώνεται.

Η ΡΟΜΑΝΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

«Λίγοι άνθρωποι σήμερα θα θελήσουν να αποδώσουν σ' αυτή τη λέξη μια πραγματική και θετική σημασία· θα τολμήσουν όμως άραγε να ισχυριστούν ότι μια γενιά συγκατατίθεται να διεξαγάγει πολυετή αγώνα για μια σημαία που δεν αποτελεί σύμβολο;» Οι γραμμές αυτές, παρμένες από το *Σαλόν του 1846* (*Salon de 1846*) έχουν ως συγγραφέα τον Σαρλ Μπωντλαίρ και ως αντικείμενο τον «ρομαντισμό». Έτσι, από την εποχή που σηματοδοτείται στη Γαλλία η πρώτη υποχώρηση του τεράστιου αυτού πανευρωπαϊκού πολιτιστικού ρεύματος, είναι σαφές ότι τίθεται το ερώτημα της ίδιας του της ύπαρξης, τουλάχιστον ως ομοιογενούς κινήματος που αντλεί από βλέψεις, ευαισθησίες και εκφραστικά μέσα κοινά σε μια ή περισσότερες γενιές καλλιτεχνών, στοχα-

στών και συγγραφέων της γηραιάς ηπείρου – ο Βαλερύ δεν ήταν αυτός που έλεγε ότι πρέπει «να έχει χάσει κανείς κάθε έννοια της ακρίβειας» για να προσπαθήσει να προσδιορίσει τον ρομαντισμό; Πράγματι είναι πολλές οι μεταβλητές και βαθιές οι ανομοιότητες ανάμεσα στις διάφορες εθνικές συνιστώσες του μεγάλου μετεπαναστατικού ρεύματος. Δεν συμβαίνει όμως άραγε το ίδιο με την αναγέννηση και το μπαρόκ, ή με τον κλασικισμό και την αναζωπύρωσή του στον αιώνα του Διαφωτισμού; Πέρα από τις διαφορές οι οποίες, ας το επαναλάβουμε, μπορεί να είναι σημαντικές, υπάρχει πράγματι ένα πνεύμα και μια πνοή που, ευνοώντας το συναίσθημα και τη φαντασία σε βάρος της λογικής, δίνουν στον ρομαντισμό την ιστορική του ιδιαιτερότητα.

Η ίδια η λέξη έχει μια μεγάλη ιστορία που τη συνδέει με τις ρομανικές γλώσσες, ιδιαίτερα τη γαλλική, επιβάλλεται όμως στα τέλη του 18ου αιώνα κυρίως στη Γερμανία κι ακόμα περισσότερο στην Αγγλία, όπου ο όρος *romantic* δηλώνει τότε τη γραφικότητα του τοπίου. Γύρω στα 1800 ο Γκαίτε αντιπαραθέτει ήδη το επίθετο «ρομαντικός» (romantische) στο «κλασικός» και ο Ουγκώ κάνει το ίδιο το 1820, όταν στο περιοδικό του *Le Conservateur littéraire* εγκωμιάζει τον Σενιέ επειδή ήταν «ρομαντικός ανάμεσα στους κλασικούς».

Στην πράξη, τα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν τη ρομαντική ευαισθησία και καλαισθησία αντιπαρατίθενται κατά τρόπο αρκετά σαφή προς εκείνα του κλασικισμού, ο οποίος για περισσότερο από έναν αιώνα είχε εμποτίσει την πολιτιστική ζωή της Ευρώπης, ως συνέπεια της υπεροχής που έδειξαν τα γαλλικά πρότυπα μεταξύ 1670 και 1780. Η συγκίνηση, η ελεύθερη έκφραση της ευαισθησίας και της ατομικότητας, η βαρύτητα που προσδίδεται στη φαντασία και το όνειρο επικρατούν απέναντι στη λατρεία της τάξης, της πειθαρχίας, του ορθού λόγου, των ξεκάθαρων ιδεών που συνιστούσαν το θεμέλιο του κλασικού ιδεώδους. Η επιστροφή στο θρησκευτικό συναίσθημα, ο έρωτας για τη φύση, η αγάπη για τις περίτεχνες μορφές, και μάλιστα για μια κάποια περίσσεια, θυμίζουν βέβαια τον πληθωρικό χαρακτήρα του «μπαρόκ». Ο ρομαντισμός όμως προσθέτει σ' αυτά μια έμπνευση που αντλεί, ήδη στην αρχή του κινήματός του, από την πολιτιστική παράδοση των βόρειων χωρών –της Μεγάλης Βρετανίας, της Γερμανίας, της Σκανδιναβίας– και η οποία μεταφράζεται στην προτεραιότητα που δίδεται στο χρώμα έναντι της μορφής, στο φανταστικό έναντι του πραγματικού. Εξ ου και η θέση που παρέχεται στο όνειρο, στο φανταστικό, και η τάση φυγής των ρομαντικών από το παρόν και την πεζότητά του προς ένα παρελθόν ελάχιστα γνωστό και αρκετά εξιδανικευμένο –με χαρακτηριστική την επικράτηση του Μεσαίωνα– ή προς χώρες μακρινές και μυστηριώδεις.

Όλα αυτά δεν γεννήθηκαν με τον 19ο αιώνα ούτε με τον μεγάλο σεισμό που συνόδευσε τη Γαλλική Επανάσταση. Η εκδίκηση του συναισθήματος πάνω στον ορθό λόγο, η πλήρης ελευθερία που προσφέρεται στην έξαρση του εγώ και στην έκφραση των παθών, η λατρεία της φύσης και των ερειπίων είναι ήδη παρούσες –και με τι δύναμη!– στα αυτοβιογραφικά γραπτά και τις μυθοπλασίες του Ρουσώ, στην ποίηση των Βρετανών Τζέιμς Μακφέρσον («μεταγραφέα» των φημι-

σμένων ποιημάτων του *Όσιαν / Ossian*), Γουίλιαμ Κούπερ, Ρόμπερτ Μπερνς και Γουίλιαμ Μπλέικ, στη ζωγραφική του Χιούμπερτ Ρόμπερτ, στους Γερμανούς συγγραφείς της σχολής Θύελλα και Ορμή (Sturm und Drang), καθώς και στα έργα του Σίλερ (*Οι ληστές / Die Räuber*, 1782 και *Ραδιουργία και έρωτας / Kabale und Liebe*,1784), του Σέλινγκ και κυρίως του Γκαίτε, του οποίου ο *Βέρθερος* (*Werther*) που εκδόθηκε το 1774 υπήρξε, μαζί με το *Όσιαν*, το πιο αγαπημένο βιβλίο από όλα όσα έθρεψαν τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό. Υπάρχει επομένως, θα λέγαμε, ένας «προρομαντισμός» που αναπτύχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα και συνοδεύει μάλλον παρά απορρέει από τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας και της πολιτικής τάξης πραγμάτων. Αυτοί απλώς οξύνουν τα χαρακτηριστικά και αυξάνουν το ακροατήριό του.

Πολύπλοκο και πολύμορφο φαινόμενο, ο ρομαντισμός εκφράζει σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, στο χώρο των τεχνών, της μουσικής και των γραμμάτων, τα ποικίλα και συχνά αντιφατικά συναισθήματα των γενεών που είδαν να γκρεμίζεται η παραδοσιακή κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων και γνώρισαν τις ανακατατάξεις της επαναστατικής και αυτοκρατορικής περιόδου, στη συνέχεια δε εκείνες των αρχών της βιομηχανικής επανάστασης. Η εξαφάνιση του Παλαιού Καθεστώτος –έστω κι αν αυτό μερικώς αποκαθίσταται το 1815– και η γέννηση μιας κοινωνίας που αναγνωρίζει στο άτομο μεγαλύτερη αξία και του αποδίδει περισσότερα δικαιώματα συνοδεύτηκαν από μια γενική επιθυμία ελευθερίας, σε όλες τις μορφές της αλλά και από κάποια ανησυχία μπροστά στις ταχείες αλλαγές ενός κόσμου που χαρακτηριζόταν μέχρι τότε από τη μεγάλη του σταθερότητα.

Βεβαίως η Αγγλία και η Γερμανία δεν περίμεναν τη σύγκρουσή τους με την επαναστατική Γαλλία για να απορρίψουν το πολιτιστικό πρότυπο που αυτή παρήγαγε. Αν στις δύο αυτές χώρες και γενικότερα στη βόρεια Ευρώπη ο ρομαντισμός υπήρξε ιδιαίτερα πρώιμος, είναι επειδή ο «λατινικός» κλασικισμός είχε εμφυτευθεί εκεί κατά τεχνητό τρόπο και επειδή η αντίθεση στον ηπειρωτικό ηγεμονισμό της Γαλλίας έκανε το πολιτιστικό πεδίο ένα αντικείμενο διαμάχης πρώτου μεγέθους. Επομένως, η επιστροφή στις ρίζες και τις εθνικές παραδόσεις είναι προγενέστερες των ναπολεόντειων πολέμων. Αυτοί πάντως παρέχουν το φόντο στο δεύτερο κύμα του ρομαντισμού και συμβάλλουν κατά κάποιον τρόπο στη διαφοροποίησή του.

Πράγματι, αν ο αγγλικός και γερμανικός ρομαντισμός έχουν ως κοινό γνώρισμα τη λατρεία της φύσης και την εξιδανίκευση του εθνικού παρελθόντος, η απόρριψη του γαλλικού προτύπου δεν προκαλεί τις ίδιες συνέπειες και στις δύο χώρες. Στην Αγγλία, χώρα που διέφυγε της ναπολεόντειας δορυφοροποίησης, μαζί με την «καταραμένη»[25] γενιά των Μπάυρον, Σέλεϋ και Κητς (που πέθαναν αντίστοιχα σε ηλικία 36, 30 και 26 ετών) θριαμβεύουν η έξαρση του εγώ, το πάθος για την ελευθερία, η εξέγερση εναντίον των κοινωνικών και θρησκευτικών συμβατικοτήτων που θριαμβεύουν. Στη Γερμανία, όπου η ταπείνωση από την ήττα και τη γαλλική κατοχή έχει τραυματίσει βαθιά τις ελίτ, η απόρριψη του πέραν του Ρήνου προτύπου προσανατόλισε τον ρομαντισμό σε ένα δρόμο ριζο-

σπαστικά παραδοσιακό, και μάλιστα αντιδραστικό: ένα δρόμο που, με τον Νοβάλις, τους αδελφούς Σλέγκελ, αργότερα με το φον Άρνιμ, τον Μπρεντάνο και τους αδελφούς Γκριμ, συνέδεσε τη λογοτεχνία και την ποίηση με τη φιλοσοφία του Φίχτε, του Χέρντερ, του Σέλινγκ και του Χέγκελ, απορρίπτοντας την αναλυτική και προοδευτική σκέψη του Διαφωτισμού (Aufklärung), καθώς και τη μηχανιστική ερμηνεία της φύσης, για να δοξάσει τον δημιουργικό δυναμισμό και τον ιδεαλισμό, αποκαθιστώντας την πίστη, το ασυνείδητο, την απαισιοδοξία, επιλέγοντας, με δύο λόγια, σε όλα τα σημεία τον αντίποδα μιας φιλοσοφίας των φώτων που θεωρήθηκε προϊόν του γαλλικού ιμπεριαλισμού. Από εδώ προέρχεται, όπως και στον πρώτο αγγλικό ρομαντισμό, η έμφαση σε οτιδήποτε χωρίζει την εθνική παράδοση από τον κλασικισμό που ενσαρκώνει η Γαλλία, και η σημασία που δίδεται στο μεσαιωνικό παρελθόν της Γερμανίας, στους παλιούς θρύλους, τις λαϊκές ωδές (Lieder), τις μπαλλάντες (αυτές του Ούλαντ από το Σβάμπεν, 1787-1862), τα παραμύθια και τα διηγήματα που ανακατεύουν το φανταστικό με το πραγματικό (είδος στο οποίο διακρίνεται ο Χόφμαν, 1776-1822) κ.λπ.

Στη Γαλλία, όπου εμφανίστηκε πιο αργά, ο ρομαντισμός ανθεί μεταξύ 1820 και 1850, μέσα σε ένα πολύ διαφορετικό πλαίσιο, που είναι εκείνο της παλινορθωμένης από τους νικητές του Ναπολέοντα μοναρχίας και του θριάμβου της αστικής τάξης. «Προρομαντικές» τάσεις άρχισαν πάντως να εκδηλώνονται στη λογοτεχνία στη διάρκεια της αυτοκρατορίας, ευνοημένες από τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας και από τις επαφές με το εξωτερικό: ναπολεόντειες κατακτήσεις και «μετανάστευση» (Σατωμπριάν) ή εξορία των αντιπάλων του καθεστώτος (Μαντάμ ντε Σταλ). Αντίθετα με την Αγγλία και τη Γερμανία όπου, όπως είδαμε, ο ρομαντισμός αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό ως αντίδραση στο γαλλικό πρότυπο, αυτό που στη Γαλλία θα παίξει καθοριστικό ρόλο είναι το τραγικό τέλος της αυτοκρατορικής εποποιίας. Αναμφίβολα η Παλινόρθωση πολύ απέχει από το να σβήσει όλες τις κατακτήσεις της Γαλλικής Επανάστασης, πλην όμως, για μια ολόκληρη γενιά νεαρών αστών των οποίων η εφηβεία συμπίπτει με την πτώση του Αετού –ο Βίκτωρ Ουγκώ είναι το 1815 13 ετών, ο Εκτόρ Μπερλιόζ 12, ο Εζέν Ντελακρουά 17–, σημαδεύει το τέλος μιας ηρωικής εποχής η οποία επιτρέπει στα πιο δυναμικά ή πιο τυχερά άτομα να φτάσουν γρήγορα στην κορυφή της κοινωνικής κλίμακας. Η ήττα, η επιστροφή των Βουρβόνων και των παλιών ελίτ φαίνονται να τους κλείνουν ταυτόχρονα το δρόμο της στρατιωτικής δόξας (είναι το θέμα του μυθιστορήματος του Σταντάλ *Το κόκκινο και το μαύρο* / *Le Rouge et le Noir*, που δημοσιεύτηκε το 1830) και το δρόμο της εξουσίας. Αυτό έχει ως συνέπεια μια στάση εξέγερσης που μπορεί να στρέφεται πότε εναντίον της αστικής τάξης πραγμάτων που τείνει να σταθεροποιηθεί –ο Λαμαρτίνος και ο Ουγκώ τάχθηκαν στην αρχή υπέρ της *νομιμότητας*, ο Μπαλζάκ και ο Βινύ μέχρι το τέλος– ,πότε, αντιθέτως, εναντίον των υμνητών του παλινορθωμένου Παλαιού Καθεστώτος. Συντηρητικοί ή φιλελεύθεροι, έχουν όλοι την κοινή ελπίδα για μια ανανέωση της καλαισθησίας και της μορφής, τη θέληση να σπάσουν τους δεσμούς με την κλασική αισθητική, την αξίωση για

ελευθερία στο χώρο των τεχνών και των γραμμάτων. «Ρομαντισμός είναι ο φιλελευθερισμός στη λογοτεχνία», διακηρύσσει ο Ουγκώ στον πρόλογο του *Ερνάνη* (*Hernani*), αυτός που, μερικά χρόνια νωρίτερα, αφιέρωνε πολλές από τις *Ωδές* (*Odes*) του στο θάνατο του δούκα ντε Μπερύ, στο χρίσμα του Καρόλου Ι΄ και στη «Μαρτυρική Βανδέα»[26]:

> Δύστυχη Βανδέα, στέγνωσαν τα δάκρυά σου; [...]
> [...] Αλίμονο! Θυμάσαι τις μέρες της δυστυχίας σου!
> Ποτάμια αίματος μούσκευαν τους ερημωμένους αγρούς σου!
> Και τα πόδια των αλόγων δεν πατούσαν σκόνη
> παρά τη στάχτη των πόλεών σου.

Εν τούτοις οι ρομαντικοί που, με τον καιρό, θα εντάξουν την επανάστασή τους στον αγώνα για την ελευθερία αυξάνονται συνεχώς. Είναι αλήθεια ότι αν στα παρισινά οδοφράγματα του 1830 που απαθανατίστηκαν από τον Ντελακρουά η αστική τάξη πολέμησε στο πλευρό του λαού ενάντια στους οπαδούς του Παλαιού Καθεστώτος, πολύ γρήγορα το καθεστώς που η τάξη αυτή εγκαθιδρύει με τη μοναρχία του Ιουλίου αποδεικνύεται συντηρητικό και σύμφωνο με τις επιθυμίες μιας τάξης που κυρίως επιδιώκει να σταθεροποιήσει την εξουσία της και μάλλον δυσπιστεί για τις καινοτομίες, τόσο στο κοινωνικό και ηθικό πεδίο όσο και σ' εκείνο της τέχνης και της λογοτεχνίας.

Εναντίον αυτού του πολιτιστικού κονφορμισμού του αστικού κόσμου, ο γαλλικός ρομαντισμός –στο απόγειό του κατά τη βασιλεία του Λουδοβίκου-Φιλίππου– δείχνει την περιφρόνησή του για τους παραδοσιακούς κανόνες και τα είδη (τον ακαδημαϊσμό στις καλές τέχνες, την κλασική τραγωδία απέναντι στην οποία προτιμά το δράμα, και μάλιστα το μελόδραμα), καθώς και την επιθυμία του να εκφραστεί ελεύθερα με το χρώμα, τις λέξεις και τους ήχους ή μερικές φορές απλώς με τις μόδες και τις προκλητικές ενέργειες (το κόκκινο γιλέκο του Τεοφίλ Γκωτιέ, ο θόρυβος γύρω από τη «μάχη του Ερνάνη»[27]), τα συναισθήματα και τα πάθη αυτών που θέλουν να ξεχωρίζουν από το «κοπάδι». Ή, τέλος, αυτή η κούραση της ζωής κανείς ή η «ασθένεια του αιώνα» που περιγράφει με εμβληματικό τρόπο ο Μυσέ στην *Εξομολόγηση ενός παιδιού του αιώνα* (*Confession d' un enfant du siècle*), δημοσιευμένη το 1836, ένα χρόνο μετά τη διακοπή του δεσμού του με τη Γεωργία Σάνδη.

Πέρα από το προνομιούχο τρίγωνο της Αγγλίας, της Γαλλίας και των γερμανικών χωρών, η γεωγραφία του ρομαντισμού καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, με ιδιαίτερη προτίμηση τις ομίχλες του βορρά. Ο Μπωντλαίρ, προσδιορίζοντας αυτό το διεθνές πολιτιστικό ρεύμα ως «έναν τρόπο αίσθησης» και έκφρασης της νεωτερικότητας της εποχής του, έγραφε τη στιγμή των τελευταίων αναλαμπών της σχολής:

> Τι το περίεργο που το χρώμα παίζει έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη μοντέρνα τέχνη; Ο ρομαντισμός είναι τέκνο του βορρά και ο βορράς αγαπά τα

> χρώματα· τα όνειρα και τα ξωτικά είναι παιδιά της ομίχλης. Η Αγγλία, αυτή η πατρίδα των ζωγράφων που αγαπούν τα έντονα χρώματα, η Φλάνδρα, η μισή Γαλλία, είναι βυθισμένες στην ομίχλη· η ίδια η Βενετία μουσκεύει μέσα στις λιμνοθάλασσες [...]. Αντιθέτως, ο νότος είναι νατουραλιστής, δεδομένου ότι η φύση εκεί είναι τόσο ωραία και τόσο διαυγής που ο άνθρωπος, μη έχοντας τίποτα να επιθυμήσει, δεν βρίσκει τίποτα ωραιότερο να επινοήσει απ' ό,τι βλέπει (*Σαλόν του 1846*).

Διατυπωμένη εν θερμώ και εφαρμοζόμενη κυρίως στη ζωγραφική, η διάγνωση αυτή αντέχει στη γενίκευση και στη δοκιμασία των καιρών. Πράγματι, αν η Σκανδιναβία και αργότερα η Ρωσία –όπου οι αγγλικές και οι γερμανικές επιρροές αντικαθιστούν τα γαλλικά πρότυπα– φαίνονται να διαπερνώνται περισσότερο από το ρομαντικό ρεύμα, δεν συμβαίνει καθόλου το ίδιο με τον ευρωπαϊκό νότο. Στην Ιταλία, μολονότι υπάρχει μεγάλη δόση «ρομαντισμού» στις απελευθερωτικές ιδέες που εμπνέουν τους ανθρώπους του Risorgimento, η ρομαντική αισθητική δεν αναπτύσσεται στην καθαρή μορφή της παρά μόνο στο ποιητικό έργο του Λεοπάρντι και, κατά πιο σύνθετο τρόπο, στο λυρικό θέατρο, που με τους Ροσίνι, Μπελίνι και Ντονιτσέτι προμηνύει την τεράστια και μεγαλοπρεπή παραγωγή του Βέρντι στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα. Στην Ισπανία, όπου η εθνική κουλτούρα διατηρούσε ανέκαθεν την αυθεντικότητά της, η μετάδοση είναι ακόμα πιο καθυστερημένη και μικρότερης έκτασης: επηρεάζει κυρίως μερικά δράματα του Χοσέ Θορίλια (*Δον Χουάν Τενόριο / Don Juan Tenorio*, 1844) και του δούκα δε Ρίβας (*Δον Αλβάρο ή η δύναμη του περωμένου / Don Alvaro o la fuerza del sino*, 1835), καθώς και την ποίηση του Μπέκερ. Κι αν υπάρχει επιρροή, δεν είναι μονόδρομη: το πρόσωπο του Δον Κιχώτη ή το ζωγραφικό έργο του Γκόγια για παράδειγμα άσκησαν έντονη επίδραση στους Γάλλους ρομαντικούς.

Έτσι, τα κύματα του ρομαντισμού δεν έφτασαν με την ίδια ένταση σ' όλες τις χώρες που ανήκουν γεωπολιτιστικά στην Ευρώπη. Αλλά και στις ζώνες όπου το ρεύμα αυτό δέσποζε επί σχεδόν μισό αιώνα στην πολιτιστική παραγωγή και κατανάλωση δεν επηρέασε στον ίδιο βαθμό όλες τις μορφές καλλιτεχνικής και λογοτεχνικής έκφρασης. Για παράδειγμα, αν υπάρχει ρομαντική αρχιτεκτονική, δεν ανθεί παρά στο βρετανικό αρχιπέλαγος κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα, με τα ψευδομεσαιωνικά κάστρα του Τζων Νας (1752-1835), με τη φυλακή του Νιουγκέιτ του Τζωρτζ Ντανς (1741-1825), έντονα εμπνευσμένη από τα χαρακτικά έργα του Πιρανέζι, κυρίως δε με ένα «νεογοτθικό» ρυθμό λιγότερο ακαδημαϊκό από αυτόν που τείνει να αναπτυχθεί την ίδια εποχή στη Γαλλία, και ο οποίος βρίσκει τους εκφραστές του στο πρόσωπο ενός Πυζέν και ενός Τζωρτζ Στρητ, αρχιτέκτονα της εκκλησίας των Αγίων Φιλίππου και Ιακώβου στην Οξφόρδη και των Βασιλικών Δικαστηρίων στο Λονδίνο.

Ο ρομαντισμός στη μουσική εκδηλώθηκε κατά βάση στη Γερμανία και στη Γαλλία, αν και στην τελευταία οι δύο κυριότερες δόξες της «σχολής» είναι ένας Πολωνός, ο Σοπέν (για την ακρίβεια γαλλικής καταγωγής από τον πατέρα του) και ένας Ούγγρος, ο Λιστ. Ο μόνος μεγάλος ρομαντικός μουσικός με καθαρά

γαλλική καταγωγή είναι ο Μπερλιόζ που, όπως είναι γνωστό, αναγνωρίστηκε περισσότερο στο εξωτερικό παρά στην ίδια του τη χώρα: θα πρέπει να αναμείνει την επιτυχία των *Τρώων* (*Les Troyens*) το 1858 για να βρει την εθνική καθιέρωση που δεν του είχε φέρει ούτε το μεγάλο βραβείο της Ρώμης και η *Φανταστική Συμφωνία* του (*Symphonie fantastique*) το 1830 –η οποία όμως είχε ενθουσιάσει τον Λιστ– ούτε οι δύο πρώτες του όπερες: *Μπενβενούτο Τσελίνι* (*Benvenuto Cellini*) και *Η καταδίκη του Φάουστ* (*La Damnation de Faust*) το 1846.

Αντιθέτως, σε όλο το πρώτο ήμισυ του αιώνα, η γερμανική μουσική κυριαρχείται από την έμπνευση και την αισθητική του ρομαντισμού. Κλασικό ακόμη στη μορφή του, όπως δείχνουν οι πρώτες του συνθέσεις (οι σονάτες για πιάνο *Παθητική* / *Appassionata*, 1798 και *Σεληνόφως* / *Mondschein*, 1801, η *Πρώτη Συμφωνία*, 1799), το τεράστιο έργο του Λούντβιχ βαν Μπετόβεν (1770-1827) ανοίγει με το λυρισμό του ένα δρόμο που θα ακολουθήσουν μετά απ' αυτόν ο Αυστριακός Φραντς Σούμπερτ (ο οποίος πέθανε σε ηλικία 31 ετών το 1828 αφήνοντας ένα σημαντικό έργο από εννέα συμφωνίες και πάνω από 600 *ωδές*), ο Καρλ Μαρία φον Βέμπερ (που γεννήθηκε στο Χόλσταϊν το 1786 και πέθανε στο Λονδίνο το 1826), πραγματικός δημιουργός της γερμανικής ρομαντικής όπερας (τα έργα του *Ελεύθερος σκοπευτής* / *Freischütz*, 1821 και *Όμπερον*, πέντε χρόνια αργότερα, εκφράζουν με τα μέσα του λυρικού θεάτρου το μυστήριο της φύσης και το φανταστικό στοιχείο των παλιών γερμανικών θρύλων, προετοιμάζοντας τη βαγκνερική έκρηξη των μέσων του αιώνα) και ο Ρόμπερτ Σούμαν (που γεννήθηκε το 1810 στο Τσβίκαου και πέθανε μοναχικός και παράφρων το 1856). Τέσσερις τραγικές μοίρες στις οποίες θα πρέπει να προστεθεί εκείνη μιας άλλης μεγάλης μορφής της γερμανικής μουσικής, του Φέλιξ Μέντελσον (που γεννήθηκε στο Αμβούργο το 1809 και πέθανε 39 ετών), το έργο του οποίου παραμένει περισσότερο κλασικό, λιγότερο αφιερωμένο στην έκφραση προσωπικών συγκινήσεων και συναισθημάτων απ' ό,τι των συγχρόνων του.

Η ρομαντική ζωγραφική μοιράζει την επιρροή της ανάμεσα στην Αγγλία και τη Γαλλία, με θέματα εμπνευσμένα από τη λογοτεχνία (*Η κηδεία της Άταλα* / *Les Funérailles d'Attala* του Ζιροντέ), από την ιστορία (*Ο θάνατος του Σαρδανάπαλου* / *La Mort de Sardanapale* του Ντελακρουά, 1827), από σύγχρονα γεγονότα (*Ο Βοναπάρτης στη γέφυρα του Άρκολε* / *Bonaparte à Arcole* του Γκρο, 1799), και μάλιστα από τα «διάφορα» των εφημερίδων (*Η σχεδία της Μέδουσας* / *Le Radeau de la Méduse* του Ζερικώ), σ' ό,τι αφορά τη γαλλική σχολή που ευνοεί το χρώμα, την «μπαρόκ» έμπνευση και το πάθος των καταστάσεων, ενώ παραμένει κλασική στην απόδοση των μορφών και την επίκληση της φύσης, πάντα παρούσα στους τοπιογράφους: άλλοτε φροντίδα των ζωγράφων είναι να καταστήσουν τον κόσμο ορατό και να αποσπάσουν από το χρόνο τη φευγαλέα στιγμή της αισθητικής συγκίνησης –όπως το κάνουν στη Γαλλία ο Κορό και η «σχολή της Μπαρμπιζόν» και στην Αγγλία ο Κόνσταμπλ–, άλλοτε να προβάλουν πάνω στην πραγματικότητα το εσωτερικό τους όραμα, όπως ο Τέρνερ, περιορίζοντας στο ελάχιστο τα παραστατικά στοιχεία.

Αληθινή πολιτιστική πυρκαγιά στο διάστημα δύο τουλάχιστον ευρωπαϊκών γενεών, με πολλές εστίες και έντονες αναζωπυρώσεις μέχρι τα τέλη του αιώνα, ο ρομαντισμός είναι, κατ' εικόνα των καιρών στους οποίους γεννήθηκε και άνθισε, πλούσιος από τις τεράστιες αντιφάσεις του. Διαδοχικά (ενίοτε και συγχρόνως) αντιδραστικός και επαναστατικός, δεν αντιτίθεται στον κλασικισμό παρά μόνο εκεί όπου αυτός παρουσιάζεται παγιωμένος, εξωτερικός προς τη φύση και τον άνθρωπο, και κυρίως επειδή έχει εκφυλιστεί σε «ακαδημαϊσμό». Τούτο δεν σημαίνει ότι είναι εχθρός της τάξης εάν η τάξη πηγάζει από τη ζωή και εάν δεν συνιστά εμπόδιο στη φαντασία και τη δημιουργικότητα. «Το χάος είναι φαινομενικό· η τάξη βρίσκεται στο βάθος», γράφει ο Ουγκώ. Και ο Ντελακρουά διευκρινίζει στο Ημερολόγιό του: «Δεν αγαπώ την έλλογη ζωγραφική: το συγκεχυμένο πνεύμα μου πρέπει να εξαφθεί, να συγκλονιστεί, να δοκιμάσει εκατό εκδοχές, πριν φτάσω στο στόχο του οποίου η ανάγκη με κατατρώγει».

Στραμμένος στον εαυτό του όπως ο *Βέρθερος* του Γκαίτε ή όπως ο ήρωας της *Εξομολόγησης ενός παιδιού του αιώνα* του Μυσέ, αγχομένος από μια εποχή που δεν είναι πια εκείνη της αναζήτησης της ευτυχίας αλλά εκείνη μιας κούρασης από τη ζωή καμιά φορά περισσότερο προσποιητής παρά ειλικρινά και επώδυνα αισθητής, ο ρομαντικός δεν ξεφεύγει τελικά από το ανικανοποίητό του παρά μόνο με μια δράση που τη θέλει ταυτόχρονα ασυνήθιστη και στην υπηρεσία «δίκαιων σκοπών». Εδώ οφείλεται η εξέλιξη μιας γενιάς η οποία, γεννημένη στις αρχές του αιώνα, θα υιοθετήσει πρώτα τις νοσταλγίες του Παλαιού Καθεστώτος, στη συνέχεια τις ελπίδες της ελευθερίας και λίγο μετά της κοινωνικής δικαιοσύνης που τροφοδοτούν τα φιλελεύθερα ιδεώδη και τις ουτοπίες των πρώτων σοσιαλιστών στοχαστών. Έτσι, λιγότερο από τριάντα χρόνια χωρίζουν τα *Ελεγεία* (*Élegies*) και τους *Διαλογισμούς* (*Méditations*) του Λαμαρτίνου από αυτούς τους στίχους που έγραψε εν θερμώ ο ποιητής που έγινε πολιτικός, και τον οποίο αναστατώνουν τα γεγονότα του 1848:

> Ευτυχής όποιος μπορεί να τραγουδά ενόσω καίγεται η Ρώμη,
> αν δεν έχει την ψυχή και τη λύρα και τα μάτια του Νέρωνα.

Έσχατη αντίφαση αυτού του κινήματος που ξεσήκωσε την Ευρώπη: από τη μια η προφανής διεθνικότητά του και από την άλλη η ροπή του να εκφράζει με δύναμη τα αισθήματα ταυτότητας που συνδέονται με την ιδέα του έθνους. Από τη μια μεριά είναι οι καλλιτέχνες, οι συγγραφείς, οι ρομαντικοί μουσικοί που γίνονται οι απόστολοι της εποποιίας και του πνεύματος του έθνους, με τις όπερες του Βέμπερ, με τον τρόπο με τον οποίο ο Σοπέν και ο Λιστ χρησιμοποιούν την πολωνική και την ουγγρική λαϊκή μουσική, με τη ζωγραφική στρατιωτικών θεμάτων που τροφοδοτεί στη Γαλλία ο ναπολεόντειος θρύλος, με τα πολεμικά τραγούδια που στη διάρκεια της κρίσης του 1840 ανθούν από τη μια κι από την άλλη πλευρά του Ρήνου (*Ο γερμανικός Ρήνος* / *Rheinleid* του Μπέκερ, στον οποίο απαντούν οι φημισμένοι στίχοι του Μυσέ: «Αν είναι δικός σας ο γερμανικός Ρήνος – ας πλύνετε λοιπόν εκεί τη λιβρέα σας [...] – τη μέρα της σκύλευσης –

πόσα κοράκια βρεθήκατε πάνω απ' τον αετό που ξεψυχούσε;»). Κι αντίστροφα, από τη μια άκρη της Ευρώπης στην άλλη δημιουργούνται δεσμοί αλληλεγγύης ανάμεσα στους πρώτους «στρατευμένους» καλλιτέχνες και «διανοουμένους» της σύγχρονης εποχής και στους αγωνιστές της ελευθερίας, στην Ελλάδα –όπου ο Μπάυρον πεθαίνει το 1824– ή στην Πολωνία· ανάμεσα επίσης στους περιηγητές-καλλιτέχνες που ήρθαν απ' όλα τα μέρη της ηπείρου για να ανανεώσουν την έμπνευσή τους και να εκλεπτύνουν την τεχνική τους μέσα από την επαφή με τα τοπία, τα ερείπια και τα ξένα πολιτιστικά πρότυπα (ιταλικά, ισπανικά, γαλλικά) ή ακόμα για να βρουν ένα κοινό. Η πολιτιστική ανάμιξη, ο κοσμοπολιτισμός των κύκλων υποδοχής (παρισινά και λονδρέζικα σαλόνια, αυλές των πριγκίπων-μαικήνων της Ιταλίας και της Γερμανίας κ.λπ.), τα παιχνίδια επιρροής είναι τόσο ισχυρά ώστε τείνει να συγκροτηθεί, όπως στην εποχή των πεφωτισμένων δεσποτών, ή να ανασυγκροτηθεί με άλλη μορφή μια «δημοκρατία των γραμμάτων και των τεχνών» που ξεπερνά τα σύνορα των κρατών και που συμβάλλει μακρόπνοα στο πρώτο σχεδίασμα μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Μεγάλοι περιηγητές, μετανάστες, πολιτικοί εξόριστοι ή απλώς δημιουργοί χωρίς αναγνώριση στη χώρα τους, γίγαντες του πολιτισμού όπως ο Μπάυρον, ο Ουγκώ, ο Μπερλιόζ, ο Μέντελσον (τον οποίο οι Άγγλοι θεωρούν ως μια από τις εθνικές τους δόξες, όπως και τον Χέντελ), ο Σοπέν, ο Ροσίνι, ο Ντονιτσέτι, ο Ντελακρουά (που έζησε για λίγο στο Λονδίνο και διάβαζε τον Γουόλτερ Σκοτ και τον Σαίξπηρ στο πρωτότυπο), παρουσιάζουν μια διεθνικότητα που, στο νου των ανθρώπων του 1848, δεν είναι καθόλου ασυμβίβαστη, το αντίθετο μάλιστα, με το εθνικό αίσθημα και που είναι –όπως είχαμε ήδη την ευκαιρία να το διαπιστώσουμε– μια από τις σταθερές της πολιτιστικής ιστορίας της Ευρώπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ο Ναπολέων Γ΄ και η Ευρώπη των εθνών

• ***Ο Ναπολέων Γ΄ καταπιάνεται με την καταστροφή της Ευρώπης του συνεδρίου της Βιέννης και ενθαρρύνει την ίδρυση μιας Ευρώπης των εθνών, της οποίας επιθυμεί να γίνει ο διαιτητής.***

• ***Το 1854 αρπάζει την ευκαιρία που του προσφέρεται να συμμαχήσει με την Αγγλία εναντίον του τσάρου, ο οποίος έχει μόλις έρθει σε ρήξη με την Τουρκία. Η γαλλοβρετανική νίκη στον πόλεμο της Κριμαίας και στη συνέχεια η σύγκληση στο Παρίσι ενός ευρωπαϊκού συνεδρίου για τη διευθέτηση της σύγκρουσης τον καθιστούν ακρογωνιαίο λίθο της ευρωπαϊκής πολιτικής.***

• ***Παίζει επίσης κύριο ρόλο στην πραγματοποίηση της ιταλικής ενοποίησης που οργανώνεται από τον Καβούρ, πρωθυπουργό του βασιλιά του Πεδεμοντίου και της Σαρδηνίας. Σύμμαχος του Πεδεμοντίου εναντίον της Αυστρίας, εγγυήτριας της τάξης πραγμάτων του 1815, τη νικά στον πόλεμο της Ιταλίας του 1859. Στη συνέχεια παρέχει τη συγκατάθεσή του στην προσάρτηση των δουκάτων της κεντρικής Ιταλίας από τους Πεδεμόντιους και, κατόπιν, στην κατάληψη απ' αυτούς του βασιλείου των Δύο Σικελιών και των παπικών κρατών (με εξαίρεση το Λάτιο). Τέλος, παρεμβαίνει στον πρωσοαυστριακό πόλεμο του 1866, για να παραχωρηθεί η Βενετία στους Ιταλούς. Αντιτίθεται όμως στην είσοδο των ιταλικών στρατευμάτων στη Ρώμη, όπου μια γαλλική φρουρά προστατεύει τον πάπα.***

• ***Στη Γερμανία, η ενοποίηση που συντελείται με τυμπανοκρουσίες μεταξύ 1864 και 1871 είναι έργο του καγκελαρίου Βίσμαρκ, ο οποίος θέλει να την πραγματοποιήσει με τη βία και προς όφελος μόνο της Πρωσίας. Το επιτυγχάνει, διεξάγοντας τρεις διαδοχικούς πολέμους: τον πόλεμο των δουκάτων εναντίον της Δανίας, τον πόλεμο κατά της Αυστρίας και τέλος τον πόλεμο κατά της Γαλλίας που του επιτρέπει να συνενώσει γύρω από την Πρωσία όλα τα γερμανικά κράτη. Η***

γαλλική ήττα του 1870-1871 σφραγίζει την πτώση της Γαλλικής Αυτοκρατορίας και συγχρόνως τη γέννηση της γερμανικής που εξαγγέλλεται στις Βερσαλίες από τους νικητές, καταλήγει δε στην προσάρτηση της Αλσατίας και του βόρειου τμήματος της Λοραίνης στη νέα αυτοκρατορία.

- ***Το 1867 η Αυστρία, νικημένη από την Πρωσία, αποδέχεται το συμβιβασμό που καθιερώνει το δυαδικό σύστημα και καθιστά την Ουγγαρία κράτος σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητο. Αρνείται όμως να επεκτείνει αυτή τη διαδικασία στους Τσέχους. Σλάβοι του βορρά και του νότου, Ρουμάνοι και Ιταλοί αποτελούν στο εξής δυνάμεις που επιδιώκουν τη διάλυση της δυαδικής μοναρχίας.***

Το κόμμα της Τάξης, έχοντας επιβληθεί στο κοινωνικό κίνημα που οδήγησε στις μέρες του Ιουνίου, εκμεταλλεύτηκε χωρίς μέτρο τη νίκη του στη Γαλλία. Η εκκλησιαστική πολιτική του, η «ρύθμιση της καθολικής ψηφοφορίας», η καταπίεση της «ορεινής» αντιπολίτευσης[28], θα αφαιρέσουν μέσα σε λίγους μήνες όλη τη δημοτικότητα απ' αυτό το κόμμα, μαζί και από τη συντηρητική δημοκρατία που αυτό ενσαρκώνει και η οποία φιλοδοξούσε να εμφανιστεί ως πρότυπο στην Ευρώπη των εθνών. Επιπλέον, οι διαιρέσεις του, η αβεβαιότητα της πολιτικής του ως προς το μέλλον μιας δημοκρατίας την οποία οι πολυάριθμοι μοναρχικοί που το υποστηρίζουν αντιμετωπίζουν με αποστροφή θα το καταστήσουν ιδιαίτερα ευάλωτο.

Ο Λουδοβίκος-Ναπολέων Βοναπάρτης, πρόεδρος της Δημοκρατίας από το Δεκέμβριο του 1848, εκμεταλλεύεται με επιδεξιότητα την κατάσταση. Φιλόδοξος αλλά μυστικοπαθής, χρωστούσε την εκλογή του στη βεβαιότητα που έτρεφαν οι επικεφαλής του κόμματος της Τάξης ότι η ασημαντότητά του θα τον καθιστούσε υποχείριό τους. Εφησυχασμένοι απ' αυτή την ψευδαίσθηση, οι νικητές των ημερών του Ιουνίου δεν αντιλαμβάνονται ότι ο πρίγκιπας-πρόεδρος τους αφήνει να εκτίθενται στα μάτια της κοινής γνώμης, χωρίς να αναλαμβάνει ο ίδιος την ευθύνη των αντιδημοτικών μέτρων που στην πραγματικότητα εγκρίνει μυστικά, αλλά στα οποία αποφεύγει επιμελώς να αναμιχθεί.

Στην αρχή, οι στόχοι του είναι περιορισμένοι. Καθώς το σύνταγμα του 1848 απαγορεύει την επανεκλογή του, επιδιώκει να δημιουργήσει μια πελατεία η οποία, όταν θα έρθει η ώρα, θα του επιτρέψει να τροποποιήσει το μοιραίο άρθρο. Έτσι παρουσιάζεται στους ανθρώπους του κόμματος της Τάξης ως οχυρό εναντίον της κοινωνικής επανάστασης, στους επιχειρηματικούς κύκλους ως υπερασπιστής των συμφερόντων τους και εγγυητής της ευημερίας, στους εργάτες ως μεταρρυθμιστής που ανησυχεί για την τύχη τους (αλλά χαλιναγωγείται από τη συντηρητική βουλή) και στους στρατιωτικούς ως ο διάδοχος του Μεγάλου Ναπολέοντα. Επιτυχείς μεταθέσεις και διορισμοί στη διοικητική μηχανή, χρήμα που μοιράζεται αφειδώς, συχνές περιοδείες τού πρίγκιπα-προέδρου

στην επαρχία και πολλές στρατιωτικές επιθεωρήσεις, επιτρέπουν σύντομα στο «κόμμα του Ελυζέ»[29] να υπολογίζει στην υποστήριξη μεγάλων μερίδων της κοινής γνώμης και των στελεχών.

Όταν τον Ιούλιο του 1851 η βουλή αρνείται στον πρόεδρο το δικαίωμα να υποβάλει την υποψηφιότητά του το επόμενο έτος, υπογράφει τη θανατική καταδίκη της δημοκρατίας. Οι διαιρέσεις της δεν της επιτρέπουν καν να αποτρέψει τους τελευταίους χειρισμούς του αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας. Καταφέρνει δε να χάσει εντελώς την υπόληψή της όταν αρνείται να καταργήσει, όπως ζητούσε ο Λουδοβίκος-Ναπολέων, τους περιορισμούς της καθολικής ψηφοφορίας που είχαν θεσμοθετηθεί με το νόμο του Μαΐου του 1850.

Τη νύχτα της 1ης προς 2α Δεκεμβρίου 1851, το «κόμμα του Ελυζέ» (ο Μορνύ, ο Φλερύ, ο Σαιντ-Αρνώ) προβαίνει σε πραξικόπημα με το οποίο διαλύεται η βουλή και συλλαμβάνονται οι αρχηγοί των δημοκρατικών. Δεν προβάλλεται καμία αντίσταση για την υπεράσπιση του καθεστώτος. Ματαίως μερικοί ορεινοί βουλευτές καταφέρνουν να κινητοποιήσουν ισχνές δυνάμεις που στήνουν πολλά οδοφράγματα στο προάστιο Σαιντ-Αντουάν (και όπου ένας απ' αυτούς, ο Μπωντέν, βρίσκει το θάνατο). Αλλά η πλειονότητα των εργατών δεν αντιδρά καθώς δεν ενδιαφέρεται να υπερασπιστεί μια δημοκρατία που τον Ιούνιο του 1848 έστρεψε τα όπλα εναντίον τους, και τρέφει μάλλον μια κάποια συμπάθεια για έναν πρόεδρο του οποίου η πρώτη πράξη μετά τη διάλυση της βουλής είναι η αποκατάσταση της καθολικής ψηφοφορίας. Η αντίσταση είναι μεγαλύτερη στην επαρχία όπου πάντως οι μικροεξεγέρσεις που ξεσπούν στη Νιέβρ, στο Αλιέ και στα νοτιοανατολικά συντρίβονται γρήγορα, με κύριο αποτέλεσμα την προσχώρηση του κλήρου και πολλών συντηρητικών στο νέο καθεστώς.

Στις 21 και 22 Δεκεμβρίου, περισσότεροι από επτά εκατομμύρια Γάλλοι σε σύνολο δέκα που ψήφισαν εγκρίνουν με δημοψήφισμα το πραξικόπημα και τρεις εβδομάδες αργότερα υιοθετείται ένα σύνταγμα προεδρικού τύπου το οποίο καθιστά τον πρόεδρο της Δημοκρατίας πραγματικό ηγεμόνα. Θα αρκέσει το Νοέμβριο του 1852 η αντικατάσταση του όρου «πρόεδρος της Δημοκρατίας» από τον όρο «αυτοκράτορας των Γάλλων» –τροποποίηση που εγκρίθηκε με 7.824.000 ψήφους υπέρ έναντι 253.000 κατά και 2 εκατομμυρίων αποχών– ώστε το σύνταγμα αυτό να ταιριάξει πλήρως στο νέο καθεστώς.

Ο ΝΑΠΟΛΕΩΝ Γ΄ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΩΝ

Παράδοξη προσωπικότητα, θελκτική από πολλές απόψεις, αλλά δύσκολα προσδιορίσιμη, για την οποία εξάλλου η μυστικότητα αποτελεί σύστημα διακυβέρνησης, ο αυτοκράτορας Ναπολέων Γ΄ εξήψε την περιέργεια των συγχρόνων του και συνεχίζει να αντιστέκεται στην ανάλυση των ιστορικών. Ιδεαλιστής και συγχρόνως ψυχρός υπολογιστής, μεγαλόψυχος και μακιαβελικός, μορφωμένος και με πολύ ερευνητικό πνεύμα αλλά συχνά ισχυρογνώμων στις ε-

πιλογές του, είναι τόσο δύσκολο να καταλάβει κανείς τις προθέσεις του ώστε καταλήγει να διερωτάται εάν ολόκληρη η πολιτική του δεν απέρρεε από αντιφατικές παρορμήσεις με αποτέλεσμα μια κάποια ασυναρτησία στη δράση του.

Έχοντας μυηθεί από τη μητέρα του, τη βασίλισσα Ορτάνς (κόρη της Ιωσηφίνας και σύζυγο του Λουδοβίκου της Ολλανδίας, αδελφού του Ναπολέοντα Α΄), στην απόλυτη λατρεία του θείου του, ο νέος αυτοκράτορας αναζητεί την πολιτική του έμπνευση στα *Απομνημονεύματα της Αγίας Ελένης* (*Mémorial de Sainte-Hélène*)[30], χωρίς να αντιλαμβάνεται την απόσταση που χώριζε την πραγματική πολιτική του διάσημου προκατόχου του από την εκ των υστέρων δικαιολόγησή της στα Απομνημονεύματά του τα προοριζόμενα για τις μελλοντικές γενιές. Πιστεύει, για παράδειγμα, ότι βρίσκει τη διατύπωση και τη νομιμοποίηση της «αρχής των εθνικοτήτων» σε μια περικοπή όπως η ακόλουθη:

> Μια από τις μεγαλύτερες σκέψεις μου ήταν η συνάθροιση, η συγκέντρωση των λαών των οποίων τη γεωγραφική ενότητα κατακερμάτισαν οι επαναστάσεις και η πολιτική [...]. Θέλησα να φτιάξω από καθέναν απ' αυτούς τους λαούς ένα και μοναδικό εθνικό σώμα [...]. Ο πρώτος ηγεμόνας που, μέσα στην πρώτη μεγάλη σύγκρουση, θα ασπαστεί καλόπιστα την υπόθεση των λαών, θα βρεθεί επικεφαλής ολόκληρης της Ευρώπης.

Ένας τέτοιος «απελευθερωτής» και «συναθροιστής» ηγεμόνας θέλει να γίνει ο διάδοχος του παλιού κυρίαρχου της Ευρώπης. Εξάλλου το παρελθόν του τον προδιαθέτει να ασκήσει αυτή την πολιτική υπέρ της αρχής των εθνικοτήτων, της οποίας ανομολόγητος στόχος είναι η κατακρήμνιση του οικοδομήματος του 1815. Κατατρεγμένος όπως όλα τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, ταύτισε τα προσωπικά ιδεώδη του με εκείνα των λαών που καταδυναστεύονταν από τους νικητές του Ναπολέοντα. Η καταστροφή των συνθηκών του 1815 θα αποτελέσει το σταθερό στόχο ολόκληρης της εξωτερικής πολιτικής του, και είναι σαφές ότι ο στόχος αυτός εγκρίνεται από τη μεγάλη πλειονότητα των Γάλλων.

Αλλά η πολιτική σκέψη του Ναπολέοντα Γ΄ προχωρεί μακρύτερα από αυτή την καθαρά «αναθεωρητική» όψη του ζητήματος. Η συμπάθειά του για τους καταπιεσμένους λαούς είναι πραγματική. Στη διάρκεια της εξορίας του έζησε στη Γερμανία και παραβρέθηκε στα επαναστατικά κινήματα της δεκαετίας του 1820. Στην Ιταλία φαίνεται ότι έλαβε μέρος στον καρμποναρισμό και πάντως συμμετέσχε, με τον αδελφό του, στην εξέγερση εναντίον του Γρηγορίου ΙΣΤ΄ στη Ρομάνια, το 1830-1831.

Αυτός ο «Ευρωπαίος», που μιλά άπταιστα τέσσερις γλώσσες και γνωρίζει την ήπειρο καλύτερα από τους περισσότερους πολιτικούς της εποχής του, επιθυμεί την ανεξαρτησία των λαών. Θέλει μάλιστα την ευτυχία τους. Ενόσω βρισκόταν φυλακισμένος στο κάστρο του Αμ μετά από μια απόπειρα πραξικοπήματος εναντίον της μοναρχίας του Ιουλίου του 1840, συνέταξε ένα φυλλάδιο με τίτλο *Η εξάλειψη της φτώχειας* (*L' extinction du paupérisme*), τεκμήριο των επιδόσεών του στον κοινωνικό στοχασμό. Σκέπτεται όμως άραγε να τεθεί επικε-

φαλής μιας σταυροφορίας για την ελευθερία, προοιμίου ή προσχήματος για την ανάκτηση της ναπολεόντειας αυτοκρατορίας; Οπωσδήποτε όχι. Αντίθετα από τον θείο του, ο Λουδοβίκος-Ναπολέων δεν είναι κατακτητής. Μήπως δεν διακήρυξε πριν από την ανάρρησή του στον αυτοκρατορικό θρόνο ότι «η αυτοκρατορία είναι η ειρήνη»;

Αλλά η θέλησή του να ανατρέψει την τάξη πραγμάτων της Ιεράς Συμμαχίας, η ανάγκη να αποζημιώσει τους Γάλλους για την ανυπαρξία πολιτικής ζωής κατά τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας, η φροντίδα τέλος να αποδώσει στη Γαλλία τα «φυσικά της σύνορα» θα τον παρασύρουν στον πολλαπλασιασμό των στρατιωτικών επεμβάσεων. Ελπίζει τουλάχιστον, εφόσον οι λαοί απελευθερωθούν, να θεμελιώσει την Ευρώπη πάνω στην ελεύθερη ένωση των κατοίκων της.

Στην πραγματικότητα ο Ναπολέων Γ΄ ονειρεύεται μια ευρωπαϊκή ισορροπία εγγυημένη από ένα σύστημα συνεδρίων το οποίο θα επέτρεπε την ειρηνική επίλυση των προβλημάτων που ενδέχεται να ανακύψουν ανάμεσα στους λαούς. Δεν ελπίζει να αποκομίσει άλλο προσωπικό κέρδος από τη δόξα που θα του προσφέρει η θεμελίωση της ευρωπαϊκής ειρήνης. Το λέει μ' αυτά τα λόγια σε μια διακήρυξη που αναγνώστηκε στη γερουσία το 1863:

> Εύχομαι με όλη μου την καρδιά να έρθει μια μέρα που τα μεγάλα ζητήματα τα οποία χωρίζουν τις κυβερνήσεις και τους λαούς θα μπορούν να διευθετούνται ειρηνικά από ένα διεθνές δικαστήριο [...]. Αυτή η μεγάλη ιδέα που στο παρελθόν ήταν μια ουτοπία δεν μπορεί άραγε να γίνει αύριο πραγματικότητα;

Το μέγιστο που θα ζητήσει για λογαριασμό της Γαλλίας, εφαρμόζοντας πιστά την αρχή των εθνικοτήτων, είναι ορισμένες παραμεθόριες περιοχές που είχε χάσει το 1815, όπως η Νίκαια και η Σαβοΐα. Στην πραγματικότητα, η κοσμοπολιτική του παιδεία έκανε τον διάδοχο του Αετού τον πρώτο πολιτικό άνδρα που σκέφθηκε ως Ευρωπαίος, τον πρώτο που κατάλαβε ότι η Ευρώπη δεν μπορούσε να θεμελιωθεί παρά μόνο πάνω στο ξεπέρασμα των στενά εθνικών πολιτικών και ότι η οργάνωσή της ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με μια κάποια ανιδιοτέλεια των μεγάλων διεθνών πρωταγωνιστών. Θα αποδείξει σε αρκετές περιπτώσεις την ειλικρίνεια και τη γενναιοψυχία του σ' αυτό το ζήτημα.

Αλλά οι άνθρωποι που βρίσκει απέναντί του, όπως ο Βίσμαρκ ή ο Καβούρ, είναι ψυχροί ρεαλιστές, οι οποίοι ενδιαφέρονται στην ουσία για την πραγματοποίηση των ενωτικών τους σχεδίων και για τα ευνόητα συμφέροντα των λαών τους. Αδιαφορούν για τις ουτοπικές ιδέες του αυτοκράτορα. Θα τον χρησιμοποιήσουν, όποτε τον έχουν ανάγκη, για να επιτύχουν τους σκοπούς τους, έτοιμοι όμως να τον εγκαταλείψουν ή να στραφούν εναντίον του στη συνέχεια. Συνειδητοποιώντας ότι έχει εξαπατηθεί, ο Ναπολέων Γ΄ ταράσσεται στην ιδέα ότι έχει θυσιάσει τα συμφέροντα της χώρας του υπέρ της αρχής των εθνικοτήτων και προσπαθεί, πολύ αργά πλέον, να κάνει πίσω ζητώντας αντισταθμίσματα για τη Γαλλία. Αυτή η γελοία «πολιτική των φιλοδωρημάτων», την οποία θα περιγελά-

σει ο Πρώσος καγκελάριος, μειώνει το κύρος του αυτοκράτορα στην Ευρώπη και τον οδηγεί κατευθείαν στις καταστροφικές αποτυχίες του τέλους της βασιλείας του.

Στα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορίας πάντως, ο Λουδοβίκος-Ναπολέων είναι προσκολλημένος στα σχέδιά του και αυτοί που θα υποστούν τις συνέπειες είναι οι υποστηρικτές της ευρωπαϊκής απολυταρχίας – πρώτα η Ρωσία κι έπειτα η Αυστρία.

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΤΣΑΡΟΥ

Αφετηρία της πρώτης εξωτερικής σύγκρουσης στην οποία εμπλέκεται η Γαλλία του Ναπολέοντα Γ΄ είναι το Ανατολικό Ζήτημα. Το πρόβλημα έχει τεθεί από τις αρχές του αιώνα εξαιτίας της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της ριζικής αντίθεσης μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και της Ρωσίας σχετικά με το μέλλον των οθωμανικών εδαφών. Από την εποχή της ελληνικής ανεξαρτησίας ο τσάρος σκέπτεται αδιάκοπα τη διάλυση της αυτοκρατορίας η οποία έχει καταστεί «ο ασθενής της Ευρώπης». Στόχος του είναι να επιβάλει το προτεκτοράτο του στους Σλάβους και τους ορθόδοξους λαούς των Βαλκανίων, πράγμα που θα του επέτρεπε να κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο τμήμα της χερσονήσου. Επιδιώκει επίσης, και πάνω απ' όλα, να καταλάβει τα Στενά για να εξασφαλίσει την έξοδο στη Μεσόγειο που οι Ρώσοι επιζητούν από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου. Ο στόχος των Άγγλων είναι απλός: θέλουν να προστατεύσουν το «δρόμο των Ινδιών» μέσω της Εγγύς Ανατολής, απαγορεύοντας στον τσάρο να πατήσει τα Στενά και να εμφανιστεί στην ανατολική Μεσόγειο.

Σε αυτή τη σύγκρουση η Γαλλία θα επέμβει τυχαία. Το 1853 η κυβέρνηση της Αγίας Πετρούπολης, επωφελούμενη από τη διάθεση του σουλτάνου να παραχωρήσει τη φύλαξη των Αγίων Τόπων στους Λατίνους μοναχούς που προστατεύονται από τη Γαλλία αντί στους Έλληνες μοναχούς που υποστηρίζονται από τον τσάρο, του απευθύνει τελεσίγραφο με το οποίο αξιώνει την αποδοχή του ρωσικού προτεκτοράτου. Με την άρνηση του σουλτάνου, τα στρατεύματα του τσάρου εισβάλλουν στις ρουμανικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η Αγγλία, μη μπορώντας να δεχθεί μια τέτοια πολιτική αποτυχία, γεμάτη συνέπειες γι' αυτήν, αποφασίζει να επέμβει και δεν δυσκολεύεται διόλου να παρασύρει τον Ναπολέοντα Γ΄ στην εκστρατεία. Βεβαίως η Γαλλία δεν έχει κανένα άμεσο συμφέρον να εμπλακεί σε πόλεμο με τη Ρωσία. Αλλά ο Ναπολέων Γ΄ βλέπει στο εγχείρημα τριπλό όφελος. Του προσφέρει με μικρό, κατά την εκτίμησή του, κόστος τη στρατιωτική δόξα που χρειάζεται το καθεστώς για να σταθεροποιηθεί. Του επιτρέπει να σπάσει τη διπλωματική απομόνωση που ακολούθησε την ανακήρυξη της αυτοκρατορίας, η οποία ξύπνησε στους Ευρωπαίους ηγεμόνες την κακή ανάμνηση του Ναπολέοντα Α΄ και της κατακτητικής πολιτικής του.

Συνιστά τέλος έναν τρόπο να περιορίσει την επιρροή μιας από τις μεγάλες δυνάμεις που εγγυώνται την αποκατεστημένη τάξη πραγμάτων του 1815.

Αποκαλυπτικό σύμπτωμα του νέου ευρωπαϊκού κλίματος: το 1855 ο Καβούρ, που ονομάστηκε πρωθυπουργός του βασιλείου του Πεδεμοντίου και της Σαρδηνίας, συμμαχεί με το Ηνωμένο Βασίλειο και στέλνει στη Ρωσία ένα μικρό εκστρατευτικό σώμα. Μια καινούργια γραμμή συμμαχιών φαίνεται να διαμορφώνεται στην Ευρώπη γύρω από την αυτοκρατορική Γαλλία.

Η καταστροφή του οθωμανικού στόλου από τους Ρώσους θέτει από την αρχή τον σουλτάνο εκτός αγώνος. Κατά συνέπεια, η τύχη των Στενών και το ζήτημα του ελέγχου της ανατολικής Μεσογείου αποφασίζονται χωρίς αυτόν.

Μετά την εκκένωση των ρουμανικών πριγκιπάτων από τους Ρώσους το κυριότερο επεισόδιο του πολέμου λαμβάνει χώρα στην Κριμαία, όπου τα συμμαχικά στρατεύματα αποβιβάζονται το Σεπτέμβριο του 1854 και πολιορκούν τη Σεβαστούπολη. Η πόλη, που οι Ρώσοι την υπερασπίζονται με λύσσα, θα κρατήσει επί ένα χρόνο πριν καταληφθεί από τους Γαλλοβρετανούς. Στη διάρκεια της πολιορκίας διεξήχθησαν βέβαια μερικές πολύνεκρες μάχες, αλλά οι υπερβολικές ανθρώπινες απώλειες οφείλονται κυρίως στις αξιοθρήνητες συνθήκες υγιεινής που επέφεραν σε επιτιθέμενους και πολιορκημένους τρομερές επιδημίες τύφου και χολέρας.

Η πτώση της Σεβαστούπολης το Σεπτέμβριο του 1855, λίγο μετά το θάνατο του Νικολάου Α΄, οδηγεί τον διάδοχό του Αλέξανδρο Β΄ στην απόφαση να συνθηκολογήσει. Ο ρόλος της Αυστρίας στον τερματισμό της σύγκρουσης είναι αποφασιστικός. Ξεχνώντας τις υπηρεσίες που της προσφέρθηκαν από τη Ρωσία στη διάρκεια της ουγγρικής επανάστασης και φοβούμενη την αποκλειστική επιρροή του τσάρου στους σλαβικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων, αρνείται να υποστηρίξει τις ενέργειες του Νικολάου Α΄ και συνεννοείται με τους αντιπάλους του σχετικά με τους όρους της ειρήνης που θα επιβληθούν στην Αγία Πετρούπολη.

Εφαρμόζοντας τότε τις ιδέες του για την οργάνωση της Ευρώπης, ο Ναπολέων Γ΄ καλεί τους αντιμαχομένους και τις άλλες ηπειρωτικές δυνάμεις (την Αυστρία και την Πρωσία) στο συνέδριο των Παρισίων που λαμβάνει χώρα στη γαλλική πρωτεύουσα από τις 25 Φεβρουαρίου μέχρι τις 8 Απριλίου 1856. Προεδρεύει ο Γάλλος υπουργός των Εξωτερικών Βαλέφσκι και στα μάτια της Ευρώπης εμφανίζεται ως η ρεβάνς του συνεδρίου της Βιέννης και η απαρχή της νομιμοποιημένης και συμφωνημένης καταστροφής του έργου που αυτό επιτέλεσε. Η Μεγάλη Βρετανία επιτυγχάνει αυτό που ήθελε, βάζοντας τις αντίπαλες δυνάμεις να εγγυηθούν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Αυστρία, με τους επιδέξιους διπλωματικούς χειρισμούς της, αποκομίζει ένα μεγάλο όφελος: την ελεύθερη ναυσιπλοΐα στις εκβολές του Δούναβη, η αστυνόμευση του οποίου εξασφαλίζεται από δύο διεθνείς επιτροπές.

Θεωρητικά, η Γαλλία αποκομίζει από την επέμβασή της, δαπανηρή σε χρήμα και ανθρώπινες ζωές, μόνο ηθικά οφέλη: ειδικότερα, την έμμεση αναγνώριση ενός δικαιώματος προστασίας των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στην πραγματικότητα, ο Ναπολέων Γ΄ αποσπά από αυτή τη σύγκρουση δύο ουσιώδη πλεονεκτήματα ως προς την επιδίωξη της ευρωπαϊκής του πολιτικής.

Καταφέρνει πρώτα απ' όλα να διαρρήξει το μέτωπο των απολυταρχικών δυνάμεων. Έχοντας εγκαταλειφθεί από την Αυστρία στον πόλεμο εναντίον των Αγγλογάλλων, η Ρωσία προσεγγίζει στο εξής τη Γαλλία. Τη θέση αυτή δεν θα μεταβάλει όταν η Αυστρία, ερχόμενη με τη σειρά της σε πόλεμο με τη Γαλλία, θα χάσει ένα σημαντικό τμήμα των ιταλικών εδαφών της. Με τον Αλέξανδρο Β΄ η Ρωσία εγκαινιάζει μια γαλλόφιλη και συγχρόνως φιλελεύθερη πολιτική, μέχρι τη στιγμή που η πολωνική επανάσταση του 1863 και η συμπάθεια του Γάλλου αυτοκράτορα για το πολωνικό έθνος θα την κάνουν να την εγκαταλείψει.

Από την άλλη πλευρά, το συνέδριο των Παρισίων βλέπει να τίθεται επισήμως στην Ευρώπη, για πρώτη φορά, το ζήτημα των εθνών. Σύμμαχος των νικητών και προς μεγάλη αγανάκτηση του Αυστριακού εκπροσώπου, το Πεδεμόντιο εγείρει μπροστά στην ανώτατη συνέλευση των αντιπροσώπων των ευρωπαϊκών δυνάμεων το πρόβλημα της υποτέλειας της Ιταλίας στην αυτοκρατορία των Αψβούργων. Η συνθήκη που υπογράφεται στο τέλος του συνεδρίου προβλέπει την αυτονομία των δύο ρουμανικών πριγκιπάτων της Μολδαβίας και της Βλαχίας, που καθένα θα πρέπει να εκλέξει έναν οσποδάρο (κυβερνήτη). Υποστηριζόμενα από το Ναπολέοντα Γ΄, τα δύο πριγκιπάτα επιλέγουν τον ίδιο οσποδάρο, τον Αλεξάντρου Κούζα, έναν Ρουμάνο ευγενή που πέρασε τη νεότητά του στη Γαλλία. Έτσι, παρά την εχθρότητα των ευρωπαϊκών δυνάμεων (Αυστρίας και Αγγλίας), το ρουμανικό έθνος θριαμβεύει χάρη στη γαλλική προστασία. Η Γαλλία δεν θα μεταβάλει τη θέση της. Υποστηρίζει τον Κούζα στις προσπάθειές του για πολιτική ενοποίηση, και μετά το θάνατό του διασώζει τη ρουμανική ενότητα προτείνοντας να διοριστεί ως πρίγκιπας της Ρουμανίας ο Κάρολος του Χόεντσολερν, μέλος της βασιλικής οικογένειας της Πρωσίας.

Η ανάρρηση του Ναπολέοντα Γ΄ στο θρόνο εγκαινιάζει λοιπόν την εφαρμογή της αρχής των εθνικοτήτων σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Από εδώ και πέρα η ώθηση είναι δεδομένη. Οι ηττημένοι του 1848 αρχίζουν ξανά να ελπίζουν στην καταστροφή του αποκατεστημένου Παλαιού Καθεστώτος. Θέτοντας στους εκπροσώπους των ευρωπαϊκών δυνάμεων το ιταλικό ζήτημα, ο Καβούρ αποδεικνύει ότι το συνέδριο δεν είναι παρά το πρώτο βήμα της κατάργησης των συνθηκών του 1815, ενώ ο αυτοκράτορας των Γάλλων δηλώνει, με την ευκαιρία της γέννησης του γιου του: «Θα τον αναθρέψω με την ιδέα ότι τα έθνη δεν πρέπει να είναι εγωιστικά και ότι η ειρήνη στην Ευρώπη εξαρτάται από την ευημερία καθενός απ' αυτά».

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

Το Πεδεμόντιο δεν συνάπτει κατά κανέναν τρόπο ειρήνη με την Αυστρία· «κάνει μια ανακωχή που θα διαρκέσει δέκα χρόνια». Με αυτά τα λόγια εκφράζεται την επαύριο της ήττας της Νοβάρας και της παραίτησης του Καρό-

λου-Αλβέρτου ο κόμης Μπάλμπο, ένας από τους θεωρητικούς της ιταλικής ενότητας. Τέτοιο είναι το γενικό αίσθημα των Πεδεμοντίων, το οποίο συμμερίζεται και ο νέος τους ηγεμόνας Βίκτωρ-Εμμανουήλ Β΄. Υπομονετικά, αυτός ο «τίμιος βασιλιάς» (il re galantuomo), όπως θα αποκληθεί, αρχίζει να προετοιμάζει τη χώρα του για μια νέα ενωτική σταυροφορία, αντλώντας διδάγματα από τις αποτυχίες του 1848 και 1849.

Οι αποτυχίες αυτές δεν αποθάρρυναν τους Ιταλούς πατριώτες, αν και οι ιδέες τους σχετικά με τον τρόπο πραγματοποίησης της ενότητας της χερσονήσου διαφέρουν. Κατά τους οπαδούς του αβά Τζιομπέρτι, η ενότητα θα έπρεπε να πάρει τη μορφή μιας ομοσπονδίας υπό την προεδρία του πάπα. Για τον επικεφαλής αυτού του «νεογελφικού» ρεύματος, η υπεροχή της Γαλλίας μέσα στην Ευρώπη έχει ως τίμημα το χωρισμό της θρησκείας από την πολιτική, πράγμα που εμπεριέχει το σπέρμα της παρακμής αυτού του κράτους, γι' αυτό και είναι ανάγκη να αντικατασταθεί από τα «ηθικά και πολιτικά πρωτεία των Ιταλών» που θα οδηγήσουν στη συμφιλίωσή τους.

Ένα δεύτερο ρεύμα, φιλελεύθερης έμπνευσης, έχει ως εισηγητές τον Μάσιμο ντ' Ατζέλιο και μια μικρή ομάδα συγκεντρωμένη γύρω από την εφημερίδα *Il Risorgimento,* που ιδρύθηκε από τον Καβούρ στο Τορίνο το 1847. Ανταποκρίνεται στις επιθυμίες της βιομηχανικής και εμπορικής αστικής τάξης του βορρά και βλέπει σε μια Ιταλία ενωμένη υπό συνταγματική μοναρχία το μέσο για την ικανοποίηση τόσο των πατριωτικών αισθημάτων όσο και των οικονομικών συμφερόντων της. Είναι δηλαδή έντονα προσκολλημένο αυτό το ρεύμα στο πρότυπο που αναδύθηκε από τη Γαλλία του Διαφωτισμού και των ιδεών του 1789.

Τέλος, ένα ρεύμα δημοκρατών και δημοκρατικών ενσαρκώνεται στο ιδεολογικό και «ρομαντικό» σχέδιο του Ματσίνι και των νέων επαναστατών που συγκεντρώνονται στους κόλπους του κινήματος της «Νέας Ιταλίας» (Jiovine Italia). Βρίσκουν αρκετά μεγάλο ακροατήριο στους κύκλους της μικρής και της μεσαίας αστικής τάξης –που θα προσφέρουν τη μεγάλη μάζα των αγωνιστών της ιταλικής επανάστασης: εθελοντές των γαριβαλδινών ομάδων ή εξεγερμένους του Μιλάνου, της Βενετίας και της Ρώμης– και ζητούν τη δημιουργία μιας ενιαίας δημοκρατίας, στηριγμένης στον «λαό», για τον οποίο έχουν μια πολύ εξιδανικευμένη εικόνα. Για να παρασύρουν αυτό τον λαό, έχουν από τη δεκαετία του 1820 επιδοθεί σε πολλαπλές συνωμοσίες και απόπειρες εξέγερσης, χωρίς να καταφέρουν να κινητοποιήσουν τις λαϊκές τάξεις, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο όπου οι χωρικοί παραμένουν στο σύνολό τους προσκολλημένοι στις εδραιωμένες δυναστείες και τις παραδοσιακές ελίτ.

Στη διάρκεια των γεγονότων του 1848-1849, δοκιμάστηκαν δύο από τα εγχειρήματα που είχαν προταθεί για την επίλυση του ιταλικού ζητήματος: από τη μια το συντηρητικό, ομοσπονδιακού χαρακτήρα, κι από την άλλη το δημοκρατικό, που είχαν προβάλει οι ματσινικοί. Απέτυχαν μεν και τα δύο, αλλά προσέφεραν πλούσια διδάγματα για το μέλλον. Το ομοσπονδιακό πρόγραμμα στηριζόταν στην υπόθεση ότι το πρόβλημα της ανεξαρτησίας και της εθνικής ενότητας μπο-

ρούσε να επιλυθεί με μια συμφωνία ανάμεσα στους πρίγκιπες. Όμως αυτή η συμφωνία αποδείχθηκε αδύνατη λόγω των αντιτιθέμενων συμφερόντων τους. Το ματσινικό πρόγραμμα βασιζόταν στην ιδέα ότι οι επαναστατικές δυνάμεις που προέρχονται από τον λαό θα επαρκούσαν για να γκρεμίσουν την αυστριακή κυριαρχία. Ωστόσο, παρά την πεισματική αντίσταση και τις αιματηρές θυσίες τους, δεν μπόρεσαν από έλλειψη οργάνωσης να οδηγήσουν την απόπειρα σε αίσιο τέλος. Απ' αυτή τη διπλή αποτυχία φαίνεται να προκύπτει το συμπέρασμα ότι, στο εξής, θα πρέπει να στηρίζεται κανείς σε μια δυνατή εξουσία, ικανή να επιβληθεί στους πρίγκιπες και να οργανώσει τον λαό.

Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα επικρατήσει σιγά σιγά η «λύση του Πεδεμοντίου». Η επανάσταση του 1848 απελευθέρωσε πράγματι εκείνη την εξουσία που ήταν σε θέση να συνενώσει γύρω της τις εθνικές δυνάμεις για να διώξει τους Αυστριακούς. Η απονενοημένη πρωτοβουλία του Καρόλου-Αλβέρτου το 1849 εξάλειψε διαμιάς τις αμφιβολίες και τις μνησικακίες που είχαν προκαλέσει οι προηγούμενοι δισταγμοί του. Ξαναρχίζοντας τον πόλεμο εναντίον της Αυστρίας, θυσιάζοντας το στέμμα του και αποδεχόμενος την εξορία, ο Κάρολος-Αλβέρτος εμφανίζεται ως μάρτυρας της εθνικής υπόθεσης και δίνει στον οίκο της Σαβοΐας το ρόλο του οδηγού της Ιταλίας. Ο νεαρός διάδοχός του Βίκτωρ-Εμμανουήλ Β΄ θα έχει την ευφυΐα να αρπάξει την ευκαιρία που του παρέχεται. Διατηρώντας, παρά την αυστριακή πίεση, το σύνταγμα που παραχώρησε ο πατέρας του (το Statuto), θα επιτρέψει στη δυναστεία του να εμφανιστεί ως υπέρμαχος των φιλελεύθερων και εθνικών βλέψεων ολόκληρης της Ιταλίας.

Σε αυτό το έργο ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ έχει την υποστήριξη του Καμίλο Βένσο κόμητα ντι Καβούρ, παλιού διευθυντή της εφημερίδας *Il Risorgimento*, μιας από τις πιο φλογερές προσωπικότητες που ώθησαν τον νέο ηγεμόνα να διατηρήσει το φιλελεύθερο σύνταγμα στο Πεδεμόντιο. Υπουργός Γεωργίας στην κυβέρνηση του ντ' Ατζέλιο, στη συνέχεια πρωθυπουργός το 1852, ο μεγάλος αυτός γαιοκτήμονας, που όφειλε το φιλελεύθερο πνεύμα του στον διαμαρτυρόμενο κύκλο της Γενεύης στον οποίο τον μεγάλωσε η μητέρα του, έκανε το γύρο της Ευρώπης, προτού εγκατασταθεί στα κτήματά του στο Πεδεμόντιο και εισαγάγει τις εκσυγχρονισμένες τεχνικές που αύξησαν σημαντικά την περιουσία του. Όταν, χάρη στην υποστήριξη της κεντροαριστεράς που εκτιμά τον μετριοπαθή αντικληρικισμό του, φτάνει στην πρωθυπουργία, δεν είναι παρά 42 ετών.

Μεθοδικά, ο Καβούρ θα θέσει τη χώρα σε κινητοποίηση περιμένοντας την ώρα της ρεβάνς της Κουστότσα και της Νοβάρας. Κατ' αρχάς υλική προετοιμασία: ο στρατηγός Λα Μάρμορα αυξάνει τη στρατιωτική ισχύ του βασιλείου της Σαρδηνίας, ιδρύει το ναύσταθμο της Λα Σπέτσια κοντά στη Γένοβα και οχυρώνει το στρατηγικό πέρασμα της Αλεσάντρια. Στη συνέχεια οικονομική: το Πεδεμόντιο πρέπει να εξασφαλίσει τα μέσα για να αντιμετωπίσει την αναπόφευκτη σύγκρουση με την Αυστρία. Η γεωργία αναπτύσσεται υπό την καθοδήγηση του Καβούρ, νεωτεριστή στις αγρονομικές μεθόδους. Υπογράφονται με τα γειτονικά

κράτη συνθήκες ελεύθερων συναλλαγών. Η χώρα αποκτά ένα πολύ πυκνό σιδηροδρομικό δίκτυο και το λιμάνι της Γένοβας σύγχρονο εξοπλισμό.

Τέλος, ηθική προετοιμασία: το φιλελεύθερο σύνταγμα αποτελεί πόλο έλξης για όλους τους πατριώτες της χερσονήσου που υπόκεινται σε αντιδραστικά καθεστώτα και οι οποίοι, όλο και συχνότερα, βρίσκουν καταφύγιο στην πρωτεύουσα του Πεδεμοντίου. Κατά τα άλλα, η πολιτική του βασιλείου παίρνει, κάτω από την επιρροή του Καβούρ, εντελώς αντικληρική χροιά. Η επιρροή της Εκκλησίας στο κράτος περιορίζεται. Πολλά μοναστήρια κλείνουν, πράγμα που δεν ενοχλεί όσους καταλογίζουν στον κλήρο τον βασικό ρόλο που είχε παίξει το 1849 στο θρίαμβο της αντίδρασης.

Αυτή η ηθική προπαρασκευή έχει μια σημασία που δεν μπορεί να αγνοηθεί. Κάνει το Τορίνο πόλο έλξης όλων των οπαδών της ενότητας. Μάλιστα, ο Καβούρ προχωρεί πολύ μακρύτερα. Ενθαρρύνει τον Σικελό Λα Φαρίνα να ιδρύσει την «Ιταλική Εθνική Κοινωνία» (Società Nazionale Italiana), της οποίας το πρόγραμμα στηρίζεται σε τρεις λέξεις: «Ανεξαρτησία - Ενότητα - Οίκος της Σαβοΐας». Οι διακλαδώσεις της εταιρείας απλώνονται σε ολόκληρη την Ιταλία και, όταν θα έρθει η στιγμή, αυτή θα δώσει τα απαραίτητα στελέχη για την επικράτηση του οίκου της Σαβοΐας στην Ιταλία. Παράνομη σε όλα τα κράτη εκτός από το Πεδεμόντιο, προκαλεί εν τω μεταξύ τον ενθουσιασμό των οπαδών της ενότητας στο βαθμό που δίνει υπόσταση στη θέληση του Βίκτωρα-Εμμανουήλ να προχωρήσει στην ενοποίηση της χώρας.

Σιγά σιγά η «λύση του Πεδεμοντίου» κερδίζει οπαδούς. Λίγες μέρες πριν πεθάνει, ο Ντανιέλε Μανίν γράφει στον βασιλιά Βίκτωρα-Εμμανουήλ: «Φτιάξτε την Ιταλία, και εγώ, καθώς και όλοι οι δημοκρατικοί πατριώτες, θα είμαστε μαζί σας». Συνειδητοποιώντας την αποτυχία του δημοκρατικού ρεύματος, μια μεγάλη μερίδα της μικροαστικής τάξης δέχεται να συμπορευθεί με τη μοναρχία της Σαβοΐας, αν αυτό πρέπει να είναι το τίμημα της πραγματοποίησης των πατριωτικών της βλέψεων, τη στιγμή μάλιστα που ο ίδιος ο Τζιομπέρτι προκρίνει αυτή την οδό και τα τελευταία ματσινικά όνειρα καταρρέουν. Το Τορίνο, στο οποίο συρρέουν πολιτικοί πρόσφυγες από τα άλλα κράτη της χερσονήσου, γίνεται από τότε η εστία της ενωτικής ιδέας που βρίσκει αυξανόμενη ανταπόκριση στην υπόλοιπη χερσόνησο.

Σε αυτή τη χώρα όπου η γλωσσική ενότητα ελάχιστα έχει επιτευχθεί και όπου τα ιταλικά συνιστούν ακόμα την επικοινωνιακή και μορφωτική γλώσσα της ελίτ –η τεράστια πλειονότητα των κατοίκων των υπεραλπικών ζωνών εκφράζονται σε μια νεολατινική διάλεκτο που διαφέρει πολύ από τη μια περιοχή στην άλλη–, η διάχυση των πατριωτικών ιδεών συντελείται συχνά με τη μεσολάβηση του λυρικού θεάτρου. Η συνεισφορά του Βέρντι σ' αυτή την κατεύθυνση είναι γνωστή. Γιος ενός πανδοχέα της περιοχής της Πάρμας, είδε το χώρο των παιδικών και εφηβικών του χρόνων να περιέρχεται, μετά το συνέδριο της Βιέννης, στην άμεση κυριαρχία μιας ξένης δύναμης. Πράγματι, το δουκάτο της Πάρμας δόθηκε το 1815 σε μια Αυστριακή πριγκίπισσα, την πρώην αυτοκράτειρα Μαρία-Λουίζα[31], η οποία θα προσφέρει στον νεαρό Βέρντι μια υποτροφία, επιτρέποντάς του έτσι

να ολοκληρώσει τις μουσικές του σπουδές στο Μιλάνο – άλλη πόλη κάτω από την κυριαρχία των Αυστριακών. Αφού έγινε «καθηγητής μουσικής» και συνθέτης όπερας, ο Βέρντι είναι μόλις τριάντα ετών όταν παρουσιάζει στη *Σκάλα* του Μιλάνου το πρώτο «πατριωτικό» του έργο, το *Ναμπούκο* (*Nabucco*), το θέμα του οποίου είναι η υποταγή του εβραϊκού λαού στο ζυγό της Βαβυλώνας. Η πρεμιέρα (9 Μαρτίου 1842) είναι ένας θρίαμβος. Στην τρίτη πράξη, όταν ο χορός των Εβραίων που κλαίνε στις όχθες του Ευφράτη για την κατεχόμενη χώρα τους ψάλλει το διάσημο «Va pensiero», το κοινό της Σκάλας σηκώνεται για να χαιρετίσει αυτό που θα γίνει στη συνέχεια ο ύμνος προς την ελευθερία των Ιταλών πατριωτών και η παράσταση τελειώνει με την κραυγή «Ελευθερία στην Ιταλία!». Ο υπαινιγμός είναι αρκετά σαφής ώστε ο νεαρός μουσικός να έχει αμέσως προβλήματα με την αυστριακή λογοκρισία. Όμως η φήμη του Βέρντι εξαπλώνεται σε ολόκληρη την Ιταλία και στο σύνολο της Ευρώπης, κάνοντας τον συνθέτη από την Εμίλια ισότιμο σε διεθνή αναγνώριση και συμβολική σημασία με τον Βίκτωρα Ουγκώ. Στη δεκαετία που ακολουθεί την αποτυχία του 1848-1849[12], το όνομά του γίνεται ένα είδος συμβόλου της ιταλικής πατρίδας και σε λίγο σύμβολο της ενότητας υπό την αιγίδα της μοναρχίας του Πεδεμοντίου, καθώς το *Viva V.E.R.D.I.*, που γράφεται στους τοίχους των πόλεων της χερσονήσου, σημαίνει *Ζήτω ο Vittorio-Emanuele Re d'Italia* (Βίκτωρ-Εμμανουήλ βασιλιάς της Ιταλίας).

Όλη αυτή η προετοιμασία θα ήταν μάταιη αν δεν βρισκόταν ένας τρόπος να διωχθούν από την Ιταλία οι ξένες στρατιές και διοικήσεις. Μια από τις κύριες αρετές του Καβούρ είναι ότι αντιλήφθηκε πως, με τον υφιστάμενο συσχετισμό δυνάμεων στην Ευρώπη, το Πεδεμόντιο, ακόμα και αναδιοργανωμένο και εκσυγχρονισμένο, ακόμα και υποστηριζόμενο από έναν αυξανόμενο αριθμό κατοίκων της χερσονήσου, δεν ήταν σε θέση να καταβάλει με τις δικές του και μόνο δυνάμεις την τρομερή ισχύ της Αυστρίας. Με άλλα λόγια, αντιλήφθηκε πως η υπερήφανη διατύπωση του 1848 «η Ιταλία θα τα καταφέρει μόνη της» (Italia farà da sè) κινδύνευε να αποδειχθεί μια παγίδα που θα έφερνε τις χειρότερες απογοητεύσεις. Πριν επιτευχθεί η ένωση, η Ιταλία έπρεπε να ξεφύγει από την αυστριακή υποτέλεια και ο Καβούρ πίστευε ότι μπορούσε να στηριχθεί ως προς αυτό στον αυτοκράτορα των Γάλλων.

Η επιλογή του Ναπολέοντα Γ΄ δεν είναι καθόλου τυχαία. Είναι γνωστό ότι ενδιαφέρεται για την τύχη των εθνών. Από την εποχή της εξορίας του στην Ιταλία είχε μαθευτεί πως υιοθετούσε τα φιλελεύθερα αιτήματα αφού αγωνίστηκε στο πλευρό των πατριωτών εναντίον της παπικής απολυταρχίας. Η άνοδός του στην προεδρία της Δημοκρατίας και κατόπιν στο θρόνο του αυτοκράτορα αναπτέρωσε πολλές ελπίδες.

Όμως ο Καβούρ δεν αγνοεί ότι στο περιβάλλον του αυτοκράτορα υπάρχουν ισχυροί υποστηρικτές της μη επέμβασης στην Ιταλία. Είναι οι καθολικοί από τους οποίους ο Ναπολέων Γ΄ είχε μείνει ικανοποιημένος την επαύριο του πραξικοπήματος και οι οποίοι φοβούνται ότι μια αμφισβήτηση της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων στην Ιταλία θα μπορούσε να είναι μοιραία για τα παπικά κράτη.

Είναι η αυτοκράτειρα Ευγενία που, λόγω της βαθιάς ευσέβειάς της, μοιράζεται παρόμοιους φόβους. Είναι οι επιχειρηματίες που φοβούνται τις συνέπειες μιας περιπετειώδους πολιτικής. Και είναι τέλος τα κυβερνητικά στελέχη για τα οποία η ενδεχόμενη βοήθεια στους Ιταλούς πατριώτες και «επαναστάτες» θα έχει σοβαρές επιπτώσεις στη γαλλική εσωτερική πολιτική.

Είναι αλήθεια ότι ο Πεδεμόντιος πρωθυπουργός διαθέτει ισχυρά ερείσματα στο περιβάλλον του Ναπολέοντα Γ΄. Ο θείος του βασιλιάς Ιερώνυμος[33] με τα παιδιά του, ο πρίγκιπας Ναπολέων και η πριγκίπισσα Ματθίλδη, καθώς και η επίσημη ευνοούμενη, η ωραία κόμισσα ντι Καστιλιόνε, πιέζουν τον αυτοκράτορα να ενεργήσει. Εν τούτοις, αυτές οι αντιτιθέμενες επιρροές έχουν την τάση να αλληλοεξουδετερώνονται και να κρατούν τον Ναπολέοντα σε μια μετέωρη κατάσταση διόλου ευνοϊκή για δράση. Σίγουρα ο αυτοκράτορας είναι αποφασισμένος «να κάνει κάτι για την Ιταλία», δεν ξέρει όμως τι ακριβώς.

Η δολοφονική απόπειρα του Ορσίνι στις 14 Ιανουαρίου 1858 επισπεύδει τα γεγονότα. Ο πατριώτης από τη Ρομάνια επιχειρεί -μαζί με δύο συντρόφους– παλιούς ματσινικούς όπως και ο ίδιος που ασπάστηκαν την τρομοκρατία να δολοφονήσει τον Ναπολέοντα Γ΄. Τον κατηγορεί για προδοσία επειδή ανέτρεψε τη Δημοκρατία στη Γαλλία και θεωρεί ότι η διπλωματική του δραστηριότητα υποθάλπει τα αυστριακά συμφέροντα σε βάρος της ιταλικής ενωτικής ιδέας. Καταδικασμένος σε θάνατο, ο Ορσίνι απευθύνει από τη φυλακή του, πριν εκτελεστεί, ένα γράμμα στον αυτοκράτορα, στο οποίο δηλώνει:

> Εξορκίζω τη Μεγαλειότητά Σας να αποδώσετε στην Ιταλία την ανεξαρτησία που τα τέκνα της έχασαν το 1849 από λάθος των ίδιων των Γάλλων [...]. Ας θυμάται η Μεγαλειότητά Σας ότι οι Ιταλοί, ανάμεσά τους και ο πατέρας μου, έχυσαν με χαρά το αίμα τους για τον Μεγάλο Ναπολέοντα παντού όπου αυτός θέλησε να τους οδηγήσει· ας θυμάται ότι όσο η Ιταλία δεν θα είναι ανεξάρτητη, η γαλήνη της Ευρώπης και εκείνη της Μεγαλειότητάς Σας δεν θα είναι παρά μια χίμαιρα· ας μην αποκρούσει η Μεγαλειότητά Σας την υπέρτατη ευχή ενός πατριώτη στα σκαλιά του ικριώματος· ας απελευθερώσει την πατρίδα μου και οι ευλογίες 25 εκατομμυρίων πολιτών θα την ακολουθούν στην αιωνιότητα.

Απροσδόκητα ο Ναπολέων συγκινείται και δημοσιεύει την επιστολή στην εφημερίδα *Moniteur*. Πρόκειται για ένα σημάδι που ο Καβούρ δεν αφήνει να του ξεφύγει. Στο εξής οι μυστικοί απεσταλμένοι κινούνται αδιάκοπα ανάμεσα στο Τορίνο και το Παρίσι, και τελικά ο αυτοκράτορας καλεί τον Πεδεμόντιο πρωθυπουργό να τον συναντήσει στην Πλομπιέρ, στα Βόσγια όρη, όπου κάνει λουτροθεραπεία. Η συνάντηση της 21ης Ιουλίου 1858 δεν μας είναι γνωστή παρά μόνο από την αφήγηση του Καβούρ. Ο Ναπολέων του υπόσχεται 200.000 άνδρες για να διώξει τους Αυστριακούς από τη χερσόνησο, καθώς και την προσάρτηση της Λομβαρδίας και της Βενετίας στο Πεδεμόντιο, γεγονός που θα έφερνε τον Βίκτωρα-Εμμανουήλ επικεφαλής ενός μεγάλου βασιλείου της Ιταλίας του βορρά. Η υ-

πόλοιπη Ιταλία θα μοιραζόταν σε τρία κράτη –κράτη της Εκκλησίας, βασίλειο της κεντρικής Ιταλίας και βασίλειο της Νεάπολης– συνενωμένα με το βασίλειο της βόρειας Ιταλίας σε μια ιταλική συνομοσπονδία υπό την προεδρία του πάπα. Σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών της, η Γαλλία θα έπαιρνε τη Νίκαια και τη Σαβοΐα. Τέλος σχεδιάστηκε ο γάμος του πρίγκιπα Ναπολέοντα, εξαδέλφου του αυτοκράτορα, με την πριγκίπισσα Κλοτίλδη, κόρη του βασιλιά Βίκτωρα-Εμμανουήλ.

Η συμφωνία αυτή δεν ενθουσιάζει και τόσο τον Καβούρ σε όλα της τα σημεία. Πέρα από την αποστροφή της ευσεβούς Κλοτίλδης προς το ενδεχόμενο να παντρευτεί τον σημαιοφόρο του γαλλικού αντικληρικισμού, και οι πολιτικοί όροι δεν είναι πολύ ικανοποιητικοί. Η ενότητα πραγματοποιείται προς όφελος του πάπα μάλλον παρά του βασιλιά του Πεδεμοντίου. Επιπλέον, η ενεργοποίηση της συμφωνίας προϋποθέτει μια αυστριακή επίθεση, η οποία φαίνεται τουλάχιστον αμφίβολη. Ο Καβούρ αρκείται εν τούτοις σ' αυτή τη μυστική συμφωνία που εξασφαλίζει στη χώρα του τη στρατιωτική βοήθεια της Γαλλίας, αποφασισμένος με την πρώτη ευκαιρία να παραβιάσει τους όρους της.

Στις αρχές του 1859 κανείς δεν αμφιβάλλει ότι επίκειται πόλεμος. Ο αυτοκράτορας δηλώνει στον πρεσβευτή Χιούμπνερ ότι λυπάται που οι σχέσεις ανάμεσα στην Αυστρία και τη Γαλλία δεν είναι «τόσο καλές όσο στο παρελθόν». Στις 30 Ιανουαρίου τελούνται οι γάμοι του πρίγκιπα Ναπολέοντα και της κόρης τού Βίκτωρα-Εμμανουήλ Β΄, ο οποίος αποφαίνεται στον βασιλικό του λόγο ότι δεν μπορεί να παραμένει αδιάφορος «στις κραυγές αγωνίας που του έρχονται από τόσα μέρη της Ιταλίας». Οι προκλήσεις πολλαπλασιάζονται, όπως τα αποκαλυπτήρια ενός μνημείου στο Τορίνο αφιερωμένου στη δόξα του στρατού του Πεδεμοντίου, το οποίο ανεγέρθηκε με συνεισφορά των κατοίκων του Μιλάνου, υπηκόων της αυτοκρατορίας των Αψβούργων.

Το Πεδεμόντιο και η Αυστρία κηρύσσουν επιστράτευση. Θορυβημένος από τις συνέπειες του μηχανισμού που έθεσε σε κίνηση, ο Ναπολέων Γ΄ προσπαθεί να σταματήσει την εξέλιξη των γεγονότων, προτείνοντας τη σύγκληση ενός ευρωπαϊκού συνεδρίου με σκοπό τη διευθέτηση του ιταλικού ζητήματος. Η Αυστρία δεν του δίνει το χρόνο. Οι εσωτερικές δυσκολίες της δεν της επιτρέπουν να διατηρεί σε κατάσταση πολέμου έναν πολυάριθμο στρατό. Αποφασίζει λοιπόν να επαναλάβει εναντίον του Πεδεμοντίου την επιτυχή επιχείρηση του 1849, και στις 19 Απριλίου 1859 αρχίζει τις εχθροπραξίες, αφού προηγουμένως έχει στείλει στο Τορίνο ένα τελεσίγραφο με το οποίο δίνει στους Πεδεμόντιους διορία τριών ημερών για να επαναφέρουν τον στρατό τους σε κατάσταση ειρήνης.

Καθώς έχει πλέον δημιουργηθεί το casus belli που ανέφερε η συμφωνία της Πλομπιέρ και η γαλλοσαρδηνιακή συνθήκη της 26ης Ιανουαρίου 1859, ο Ναπολέων Γ΄ αποφασίζει να στείλει τον στρατό του στην άλλη πλευρά των Άλπεων, παρά τις έντονες διαφωνίες που εκδηλώνονται στους κύκλους των συντηρητικών και στην αυλή. Καθώς οι διαπραγματεύσεις είχαν παραμείνει μυστικές για το μεγαλύτερο δυνατό διάστημα, οι άνδρες του Νιέλ και του Κανρομπέρ περνούν τους αυχένες του Μον-Σενί και του Μον-Ζενέβρ με πολύ μεγάλη αταξία.

Κανένα σχέδιο δεν έχει καταστρωθεί. Οι στρατηγοί ψάχνουν τα στρατεύματά τους. Τα τρόφιμα και το υλικό λείπουν. Αυτό όμως δεν εμποδίζει τον αυτοκράτορα, αφού αποβιβαστεί στη Γένοβα και αναλάβει προσωπικά την αρχιστρατηγία, να δηλώσει επίσημα ότι μπαίνει στον πόλεμο για «να ελευθερώσει την Ιταλία μέχρι την Αδριατική». Οι Ιταλοί δεν θα ξεχάσουν αυτή την υπόσχεση που σημαίνει γι' αυτούς το τέλος της αυστριακής κυριαρχίας.

Παρά τον πλήρη αυτοσχεδιασμό με τον οποίο ξεκινά η εκστρατεία, ο πόλεμος εκτυλίσσεται κάτω από συνθήκες μάλλον ευνοϊκές για τον γαλλικό στρατό. Οι Αυστριακοί είναι πράγματι ακόμα λιγότερο προετοιμασμένοι από τους εχθρούς τους και οι δυνάμεις που διαθέτουν αποτελούνται κατά μεγάλο μέρος από Σλάβους οι οποίοι επιδεικνύουν μικρή πολεμική ζέση εναντίον ενός αντιπάλου του οποίου τα αιτήματα ανεξαρτησίας συμμερίζονται. Ο αρχηγός τους, ο στρατάρχης Γκιουλαί, δεν διαθέτει πνεύμα πρωτοβουλίας και δεν καταφέρνει να εκμεταλλευτεί το μικρό διάστημα κατά το οποίο οι 60.000 Πεδεμόντιοι βρίσκονται μόνοι απέναντι στους 150.000 άνδρες του αυστριακού στρατού. Μετά τις μάχες του Μοντεμπέλο (20 Μαΐου) και του Παλέστρο (30-31 Μαΐου), όπου ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ ονομάζεται από τους ζουάβους του δεκανέας, αρχίζει στη Ματζέντα στις 4 Ιουνίου 1859 μια μεγάλη μάχη, η έκβαση της οποίας, για μεγάλο διάστημα αβέβαιη, θα είναι τελικά ευνοϊκή για τις γαλλοσαρδηνιακές δυνάμεις, που μπαίνουν έτσι στη Λομβαρδία. Τέσσερις μέρες αργότερα, ο Ναπολέων Γ΄ και ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ εισέρχονται στο σημαιοστολισμένο Μιλάνο, επευφημούμενοι από το ξέφρενο πλήθος.

Στις 24 Ιουνίου, σε ένα μέτωπο 20 χιλιομέτρων γύρω από το λόφο του Σολφερίνο, λαμβάνει χώρα μια δεύτερη μεγάλη μάχη ανάμεσα στις στρατιές των τριών εμπόλεμων δυνάμεων. Τελειώνει με μια φρικτή σφαγή που, αν και νικηφόρα, κλονίζει την αποφασιστικότητα του Ναπολέοντα Γ΄ και σηματοδοτεί την απαρχή ενός μακρού και δαπανηρού πολέμου. Τη στιγμή που το Πεδεμόντιο μοιάζει να πετυχαίνει το στόχο του, ο Ναπολέων Γ΄ προτείνει ξαφνικά στους Αυστριακούς στρατηγούς ανακωχή, που υπογράφεται στη Βιλαφράνκα στις 9 Ιουλίου και τρεις μέρες αργότερα μετατρέπεται σε προκαταρκτική ειρήνη. Τούτο προς μεγάλη αγανάκτηση των Ιταλών, που δεν καταλαβαίνουν την υπαναχώρηση του νικητή και αισθάνονται εξαπατημένοι από την αυτοκρατορική απόφαση.

Στην πραγματικότητα ο Ναπολέων Γ΄ έχει επιτακτικούς λόγους να σταματήσει τη σύγκρουση. Πέρα από το ότι αναστατώθηκε ο ίδιος στη θέα του σφαγείου του Σολφερίνο, έχει και πολλά θέματα που τον ανησυχούν. Σίγουρα ο γαλλικός στρατός πέτυχε νίκες χάρη σε αιφνιδιαστικές και βίαιες προσπάθειες, αλλά κάτω από συνθήκες τόσο παρακινδυνευμένες που αναρωτιέται κανείς πώς θα συμπεριφερθεί μπροστά στα φοβερά οχυρά του λομβαρδικού «τετραπλεύρου»[11]. Εξάλλου, η είσοδος των Γάλλων στη βόρεια Ιταλία έδωσε το σύνθημα για μια σειρά εξεγέρσεων στο κέντρο της χερσονήσου, από τις οποίες δεν γλύτωσαν τα κράτη της Εκκλησίας. Έτσι στη Γαλλία οι καθολικοί ξεσηκώνονται και ζητούν από τον αυτοκράτορα να θέσει τέλος στην περιπέτεια και να αποκαταστήσει στην Ιταλία την τάξη που ο ίδιος διατάραξε.

ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

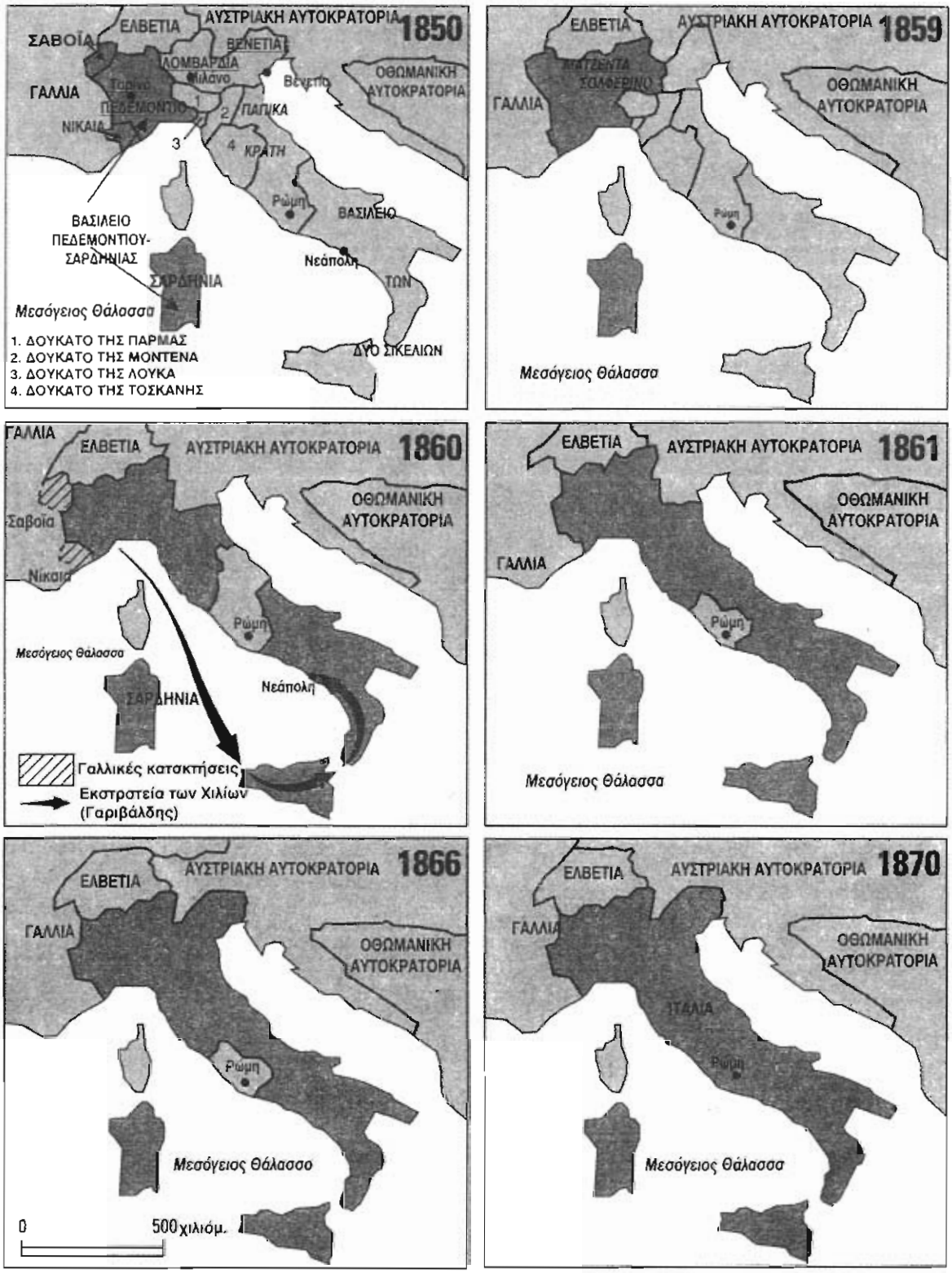

Τέλος η Πρωσία, επιχαίροντας κρυφά για τις δυσκολίες της Αυστρίας, φαίνεται να θέλει να επωφεληθεί από την ευκαιρία που της προσφέρεται για να πάρει στα χέρια της την τύχη της Γερμανίας. Εξάπτοντας τον γερμανισμό που η Γαλλία χλευάζει, κινητοποιεί στη Ρηνανία έξι σώματα στρατού και προτείνει στη δίαιτα της Φρανκφούρτης μια κοινή επέμβαση των Γερμανών στον Ρήνο.

Η προκαταρκτική συμφωνία της Βιλαφράνκα, που σύντομα επικυρώνεται με τη συνθήκη της Ζυρίχης, αποκαθιστά την ειρήνη υπό όρους πολύ χειρότερους από εκείνους που ο Καβούρ ήδη θεωρούσε ανεπαρκείς μετά τη συνάντηση της Πλομπιέρ. Η Αυστρία παραχωρεί τη Λομβαρδία στη Γαλλία και αυτή τη μεταβιβάζει στο Πεδεμόντιο, αλλά η Βενετία παραμένει αυστριακή. Οι πρίγκιπες της κεντρικής Ιταλίας και ο πάπας θα επανακτήσουν τα δικαιώματά τους. Τέλος, πρόκειται να συνέλθει ένα ευρωπαϊκό συνέδριο για να αποφασίσει για τη μελλοντική τύχη της Ιταλίας και έχουν ήδη καθοριστεί οι βασικές γραμμές της συμφωνίας που θα τεθούν προς έγκριση σε αυτό: επιστροφή στην ιδέα μιας ιταλικής συνομοσπονδίας υπό την προεδρία του ποντίφικα ηγεμόνα.

Αυτό απέχει πολύ από την Ιταλία που θα «ελευθερωνόταν μέχρι την Αδριατική». Ο Ναπολέων Γ΄ εγκαταλείπει την Ιταλία νικητής αλλά ντροπιασμένος στα μάτια των πατριωτών αφού δεν τήρησε την υπόσχεσή του. Τόσο μεγάλη είναι η οργή των πληθυσμών πέρα από τις Άλπεις που δεν τολμά καν να απαιτήσει τη Νίκαια και τη Σαβοΐα ως αντίτιμο των υπηρεσιών του. Εκτός εαυτού από την οδύνη, ο Καβούρ παραιτείται. Η ενεργητική παρέμβαση του αυτοκράτορα τερματίζεται. Φαίνεται ότι για μια ακόμα φορά η ιταλική ενοποίηση αναβάλλεται επ' αόριστον. Στην πραγματικότητα μόλις αρχίζει.

Πράγματι, η κατάσταση του Πεδεμοντίου είναι λιγότερο απελπιστική απ' ό,τι φαίνεται σε πρώτη ματιά. Με την είσοδο των Γάλλων στην Ιταλία, οι άνθρωποι της «Ιταλικής Εθνικής Κοινωνίας» πέρασαν στη δράση. Προκάλεσαν και πλαισίωσαν λαϊκές εξεγέρσεις, έδιωξαν τις αρχές της Πάρμας, της Μόντενα, της Τοσκάνης και των παπικών εδαφών της Ρομάνια και εγκατέστησαν κυβερνήσεις διευθυνόμενες από «δικτάτορες» που όλες απαιτούν την προσχώρηση αυτών των επαρχιών στο βασίλειο του Πεδεμοντίου. Η ανακωχή της Βιλαφράνκα ρυθμίζει την τύχη τους από πλευράς διεθνούς δικαίου. Οι κυβερνήσεις αυτές πρέπει να διαλυθούν και οι νόμιμοι ηγεμόνες να επανέλθουν στα κράτη τους. Όλη η προσπάθεια του Καβούρ, που συνεχίζει να δρα υπογείως, συνίσταται επομένως στο να φέρει την Ευρώπη προ τετελεσμένων γεγονότων και να αποδείξει στον αυτοκράτορα των Γάλλων τη δύναμη του ιταλικού εθνικού αισθήματος.

Οι εξεγερμένες επαρχίες συνενώνονται στις «βασιλικές επαρχίες της Εμίλια». Εκλέγουν αμέσως συντακτικές συνελεύσεις, που αξιώνουν ομόφωνα την προσχώρησή τους στο Πεδεμόντιο και, εν τω μεταξύ, εκλέγουν ως αντιβασιλιά ένα μέλος της οικογένειας της Σαβοΐας, τον πρίγκιπα ντε Καρινιάνο. Στην πραγματικότητα τα πάντα εξαρτώνται από τη στάση του Ναπολέοντα Γ΄, καθώς η Αυστρία δεν είναι σε θέση να επέμβει και η Αγγλία μάλλον κλίνει προς την πλευρά του Τορίνο. Στην πρωτεύουσα του Πεδεμοντίου δεν τολμούν να παρα-

βούν τις επιθυμίες του αυτοκράτορα, τον οποίο οι πρόσφατες νίκες κατέστησαν διαιτητή της Ιταλίας. Απεσταλμένοι παίρνουν και πάλι το δρόμο για το Παρίσι για να πείσουν τον Ναπολέοντα Γ΄ να συγκατατεθεί στην ενοποίηση της βόρειας Ιταλίας κάτω από το σκήπτρο του Πεδεμόντιου ηγεμόνα.

Για τον αυτοκράτορα, το κομβικό ζήτημα είναι η Ρομάνια. Ενώ αδιαφορεί μάλλον για την τύχη των δουκών της κεντρικής Ιταλίας, δεν μπορεί να μη λάβει υπόψη του ότι, δίνοντας το πράσινο φως στο Πεδεμόντιο να προσαρτήσει τα παπικά εδάφη, θα προκαλέσει αμέσως την εχθρότητα των Γάλλων καθολικών, πιστών υποστηρικτών του αυτοκρατορικού θρόνου. Για μια ακόμα φορά οι δύο τάσεις συγκρούονται στην αυλή.

Τελικά, υπερισχύει η επιθυμία του Ναπολέοντα Γ΄ να γίνει δημοφιλής στην Ιταλία και να προσφέρει στον Βίκτωρα-Εμμανουήλ αποζημίωση για την αδράνεια μιας συμμαχίας που σκοπό είχε την προσάρτηση της Βενετίας. Στις 22 Δεκεμβρίου 1859 ο δημοσιογράφος Λα Γκερονιέρ, διευθυντής της αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης και γνωστός ως ο συνήθης, αλλά ανεπίσημος, εκπρόσωπος του αυτοκράτορα, εκδίδει ένα φυλλάδιο με τίτλο *Ο πάπας και το συνέδριο* (*Le Pape et le congrès*). Αναφερόμενος στον ενδεχόμενο διαμελισμό του παπικού εδάφους, ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι οποιαδήποτε απώλεια κοσμικής εξουσίας δεν μπορεί παρά να είναι προς όφελος της πνευματικής εξουσίας του πάπα: «Όσο μικρότερο το έδαφος τόσο μεγαλύτερος θα είναι ο ηγεμόνας». Επρόκειτο για υπόδειξη στο Πεδεμόντιο ότι μπορούσε να προσαρτήσει την κεντρική Ιταλία. «Αθάνατο φυλλάδιο!» αναφωνεί ο Καβούρ, που αμέσως δέχεται να ξαναπάρει τα ηνία της εξουσίας. «Συγχωρώ τον αυτοκράτορα για την ειρήνη της Βιλαφράνκα· μόλις παρέσχε στην Ιταλία μια υπηρεσία μεγαλύτερη από τη νίκη του Σολφερίνο». Αμέσως αρχίζουν διαπραγματεύσεις μεταξύ Γαλλίας και Πεδεμοντίου. Καθώς ο πάπας κάνει γνωστή με μια εγκύκλιο την κατηγορηματική άρνησή του να συμφωνήσει σε οποιονδήποτε διαμελισμό των κρατών του, των οποίων θεωρεί τον εαυτό του θεματοφύλακα και όχι ηγεμόνα, δεν γίνεται πια λόγος για συνέδριο.

Την άνοιξη του 1860 αποφασίζεται με δημοψηφίσματα η προσάρτηση της Τοσκάνης, της Πάρμας, της Μόντενα και της Ρομάνια στο Πεδεμόντιο. Σε αντάλλαγμα ο Ναπολέων Γ΄ παίρνει το «φιλοδώρημά» του: τη Νίκαια και τη Σαβοΐα. «Στο εξής είμαστε συνεργοί», δηλώνει ο Καβούρ στον Γάλλο απεσταλμένο. Για να ολοκληρώσει την ιταλική ένωση με τη σιωπηρή συμφωνία των Γάλλων, δεν του μένει παρά να προκαλέσει νέα τετελεσμένα γεγονότα στην Ιταλία.

Για να αποπερατώσει το ενωτικό εγχείρημα, η μοναρχία του Πεδεμοντίου πρέπει ακόμα να διώξει τρεις ηγεμόνες σταθερά εγκατεστημένους στους θρόνους τους: τον βασιλιά της Νεάπολης, τον πάπα και από τη Βενετία τον αυτοκράτορα της Αυστρίας. Έπρεπε επομένως να καταφύγει στα όπλα και δεν ήταν βέβαιο ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, με επικεφαλής τη Γαλλία, θα δεχτούν να υποστηρίξουν ένα επιθετικό κράτος.

Η δραστηριότητα του Ιωσήφ Γαριβάλδη, πρώην στρατηγού της Δημοκρατίας

της Ρώμης, θα βγάλει τον Καβούρ από την αμηχανία. Μετά την αποτυχία του 1849, ο «κοντοτιέρος» από τη Νίκαια πέρασε μια περιπετειώδη ζωή σε όλες τις ηπείρους. Το 1859 γυρίζει στην Ιταλία για να πολεμήσει τους Αυστριακούς στις τάξεις του στρατού του Πεδεμοντίου. Την άνοιξη του 1860, παρακινούμενος από Σικελούς μετανάστες όπως ο Κρίσπι και εκμεταλλευόμενος τη σιωπηρή συνενοχή του Καβούρ, συγκροτεί έναν μικρό στρατό εθελοντών –τους «Χιλίους» (στην πραγματικότητα λίγο περισσότερους από 1.200 άνδρες)– τους οποίους εφοδιάζει με κόκκινα πουκάμισα και τους συγκεντρώνει στη Γένοβα. Η οργάνωση αυτού του στρατεύματος, στο οποίο η ναυτιλιακή εταιρεία Ρουμπατίνο προσφέρει δύο πλοία, γίνεται με τόσο ελάχιστη διακριτικότητα που η Ευρώπη ξεσηκώνεται. Η κυβέρνηση του Πεδεμοντίου αποδοκιμάζει επισήμως το εγχείρημα, αλλά ο Καβούρ ενθαρρύνει μυστικά τον δημοκρατικό στρατηγό.

Στις 11 Μαΐου οι «ερυθροχίτωνες» αποβιβάζονται στη Μαρσάλα της Σικελίας, καθώς ο Πεδεμόντιος ναύαρχος που τους καταδιώκει κάνει ό,τι μπορεί για να μην τους φτάσει. Ενώ ο Καβούρ εκφράζει σε υψηλούς τόνους τη λύπη του, ο Γαριβάλδης διαλύει τα στρατεύματα του αδύναμου ηγεμόνα Φραγκίσκου Β΄, καταλαμβάνει το Παλέρμο και αυτοανακηρύσσεται δικτάτορας της Σικελίας στο όνομα του Βίκτωρα-Εμμανουήλ. Τρεις μήνες αργότερα ο «δικτάτορας» περνά το στενό της Μεσίνας και βρίσκεται στην ιταλική χερσόνησο. Εγκαταλειμμένος από όλους, ο Φραγκίσκος Β΄ κλείνεται στη Γαέτα και στις 6 Σεπτεμβρίου ο Γαριβάλδης μπαίνει στη Νεάπολη και γίνεται «δικτάτορας των Δύο Σικελιών».

Το μέγεθος της νίκης του δεν ανησυχεί τον Καβούρ. Χωρίς άλλο, η πίστη του αρχηγού των «Χιλίων» είναι αναμφισβήτητη. «Στο τέλος της αποστολής μου», είχε δηλώσει, «θα καταθέσω στα πόδια της Μεγαλειότητάς Σας την εξουσία που οι περιστάσεις μού παραχώρησαν και θα είμαι ευτυχής να την υπακούω στο υπόλοιπο της ζωής μου». Ο Γαριβάλδης δεν είναι άνθρωπος που αθετεί το λόγο του. Όμως ποια ακριβώς είναι τα όρια της «αποστολής» του; Παρακινούμενος από τους ματσινικούς που τον περιτριγυρίζουν, θέλει να αναβάλει την προσάρτηση των Δύο Σικελιών στο Πεδεμόντιο και να συνεχίσει τη νικηφόρα προέλασή του μέχρι τη Ρώμη, όπου θα διώξει τον πάπα και θα ανακηρύξει τον Βίκτωρα-Εμμανουήλ βασιλιά της Ιταλίας. Αυτό ο Καβούρ δεν μπορεί να τον αφήσει να το κάνει. Δεν αγνοεί ότι ο Ναπολέων Γ΄, μολονότι έτοιμος να ανεχθεί το διαμελισμό των κρατών της Εκκλησίας, δεν θα συμφωνήσει ποτέ στην εκδίωξη του ποντίφικα ηγεμόνα από την πρωτεύουσά του. Ο αυτοκράτορας έχει ένα αποτελεσματικό μέσο για να αντιταχθεί στην ενέργεια του Γαριβάλδη. Από το 1849 μια γαλλική φρουρά επαγρυπνεί στη Ρώμη για την ασφάλεια του Πίου Θ΄.

Προέλαση του Γαριβάλδη στην Αιώνια Πόλη θα σήμαινε αναμφίβολα σύγκρουση με τη γαλλική φρουρά και κατά συνέπεια το τέλος της συμμαχίας με τον Ναπολέοντα Γ΄, που παραμένει η βάση της πολιτικής του Καβούρ. Ο Πεδεμόντιος πολιτικός πρέπει να αντιταχθεί πάση θυσία. Επίδειξη υπέρτατης επιδεξιότητας: θα καταφέρει να εκμεταλλευτεί αυτή την επικίνδυνη κατάσταση για να εξουδετερώσει τα σχέδια του Γαριβάλδη.

Χρησιμοποιώντας τον Γαριβάλδη σαν φόβητρο, ο Καβούρ στέλνει απεσταλμένους στον Ναπολέοντα Γ΄ επιφορτισμένους να πείσουν τον αυτοκράτορα για τον κίνδυνο που θα συνιστούσε για την παποσύνη ένα ναπολιτάνικο κράτος υπό τη διοίκηση του αρχηγού των «ερυθροχιτώνων». Μόνο η είσοδος στρατευμάτων του Πεδεμοντίου στα κράτη της Εκκλησίας μπορεί να εμποδίσει τη μοιραία σύγκρουση προ της Ρώμης. Αυτό θα τους επέτρεπε στη συνέχεια να καταλάβουν το βασίλειο της Νεάπολης και να εξουδετερώσουν τους γαριβαλδινούς. Βεβαίως αυτή η επέμβαση δεν θα ήταν χωρίς κόστος για το θρόνο του Αγίου Πέτρου. Ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ θα προσαρτούσε τα έδάφη βόρεια και ανατολικά από τα παπικά κράτη, το Μάρκε και την Ούμπρια, αλλά οι Ιταλοί θα δεσμεύονταν επίσημα έναντι του Ναπολέοντα Γ΄ να σεβαστούν τη Ρώμη και το Λάτιο.

Στις 2 Αυγούστου, ενώ επισκέπτεται τα εδάφη που πρόσφατα προσαρτήθηκαν στη Γαλλία, ο αυτοκράτορας δέχεται στο Σαμπερύ δύο Πεδεμόντιους απεσταλμένους, οι οποίοι του εκθέτουν τη λύση που συνέλαβε ο Καβούρ. Από τη μυστική αυτή συνάντηση γνωρίζουμε μόνο την αναφορά που έκαναν οι δύο Ιταλοί απεσταλμένοι. Ο αυτοκράτορας τους απάντησε: «Κάνετέ το, αλλά κάνετέ το γρήγορα!». Μετά απ' αυτό, ενώ ολόκληρη η Ευρώπη παρακολουθεί με ανησυχία ή με ενδιαφέρον τα γεγονότα της Ιταλίας, ο Ναπολέων Γ΄, που αναμενόταν να επιστρέψει στο Παρίσι, περνά από τη Σαβοΐα στην Κορσική και από κει στην Αλγερία, αφήνοντας τους διπλωμάτες του χωρίς οδηγίες, μέσα σε τεράστια αμηχανία. Οι Πεδεμόντιοι έχουν τα χέρια ελεύθερα.

Τι δυνάμεις μπορεί να αντιπαραθέσει η παποσύνη στον στρατό του Βίκτωρα-Εμμανουήλ; Οι ιταλικές επαναστάσεις έχουν πείσει τον Πίο Θ΄ ότι η πνευματική του ισχύς δεν είναι αρκετή για να προστατεύσει τον ποντιφικό θρόνο από το αναδυόμενο εθνικό ρεύμα. Εξουσιοδοτεί λοιπόν έναν Βέλγο επίσκοπο, μέλος της Κουρίας, τον σεβασμιότατο ντε Μερόντ, να συγκροτήσει ένα σώμα εθελοντών, τους «ποντιφικούς ζουάβους». Πράγματι, από ολόκληρη την Ευρώπη προστρέχουν οι πιο αδιάλλακτοι καθολικοί, θεματοφύλακες της τάξης πραγμάτων του 1815. Ο παπικός στρατός συνιστά αληθινό κατάλογο των αριστοκρατικών οικογενειών της καθολικής Ευρώπης. Η αυστριακή αριστοκρατία κατέχει σημαντική θέση και η δυτική Γαλλία αντιπροσωπεύεται επάξια. Η γαλλική αυτοκρατορική κυβέρνηση, που διατηρεί στη Ρώμη μια φρουρά επιφορτισμένη με την υπεράσπιση του πάπα, εκφράζει την έκπληξή της από αυτή τη στρατολόγηση. Αλλά ο Πίος Θ΄ και ο υπουργός των Εξωτερικών του, ο καρδινάλιος Αντονέλι, θεωρούν τον Ναπολέοντα Γ΄ κύριο υπεύθυνο για το ξέσπασμα του ιταλικού εθνικού κινήματος και κατά συνέπεια για την αποδυνάμωση του πάπα. Δεν του συγχωρούν ότι με το φυλλάδιο *Ο πάπας και το συνέδριο* έδωσε το σύνθημα της προσάρτησης της Ρομάνια και προδιέγραψε κατ' αυτό τον τρόπο τον μελλοντικό διαμελισμό της «κληρονομίας του Αγίου Πέτρου».

Έτσι, παρά την παρουσία των στρατευμάτων του στη Ρώμη, δεν χάνουν ευκαιρία να δείχνουν τη δυσπιστία τους προς τον Ναπολέοντα Γ΄. Έτσι καλούν να διοικήσει τους ποντιφικούς ζουάβους έναν πρώην στρατηγό του στρατού της

Αφρικής, τον Λαμορισιέρ, που έχει προσηλυτιστεί με καθυστέρηση στον μαχόμενο καθολικισμό, αλλά η αυτοκρατορία του έχει διαγράψει από τα στελέχη του στρατού λόγω της πίστης του στη δημοκρατία. Αφού τέθηκε επικεφαλής της αστραφτερής αλλά απείθαρχης παπικής λεγεώνας, ο Λαμορισιέρ προσπαθεί να αντιταχθεί στην εισβολή των Πεδεμοντίων. Στις 18 Σεπτεμβρίου, στο Καστελφιντάρντο, οι στρατιώτες του Βίκτωρα-Εμμανουήλ τσακίζουν μέσα σε μερικά δεκάλεπτα τα στρατεύματα του Λαμορισιέρ. Το Μάρκε και η Ούμπρια καταλαμβάνονται, ο στρατός του Πεδεμοντίου μπαίνει στο κράτος της Νεάπολης. Στις 26 Οκτωβρίου ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ Β΄ γίνεται δεκτός από τον Γαριβάλδη με στρατιωτικές τιμές και κάνει θριαμβευτική είσοδο στη Νεάπολη.

Στις επόμενες μέρες, τα δημοψηφίσματα που οργανώνονται στη Σικελία, τη νότια Ιταλία, το Μάρκε και την Ούμπρια επιβεβαιώνουν τη θέληση των κατοίκων τους να προχωρήσει η ένωσή τους με το Πεδεμόντιο. Η σχεδόν συμβολική μάχη του Καστελφιντάρντο κάνει την Ιταλία –που μέχρι τότε εθεωρείτο από την Ευρώπη μια απλή «γεωγραφική έννοια»– αληθινή πολιτική οντότητα.

Το Σεπτέμβριο του 1861 ο Καβούρ οργανώνει γενικές εκλογές. Στις 22 Μαρτίου οι αντιπρόσωποι 22 εκατομμυρίων Ιταλών ανακηρύσσουν τον Βίκτωρα-Εμμανουήλ Β΄ «βασιλιά της Ιταλίας». Λίγες εβδομάδες αργότερα, εξαντλημένος από την εργασία, ο Καβούρ πεθαίνει ψιθυρίζοντας: «Η Ιταλία έχει φτιαχτεί...». Για να ολοκληρωθεί όμως της λείπει η Βενετία που συνεχίζει να κατέχεται από την Αυστρία, εναντίον της οποίας φαίνεται πιθανός ένας νέος πόλεμος, καθώς και η Ρώμη, προστατευόμενη του Ναπολέοντα Γ΄, που την εποχή εκείνη βρίσκεται στο απόγειο της βασιλείας του.

ΤΟ ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

Από την εποχή των πρώτων κινημάτων της ανεξαρτησίας τίθεται αδιάκοπα το ενοχλητικό «ζήτημα της Ρώμης», που προέρχεται από τη σύμπτωση στο ίδιο πρόσωπο της κοσμικής εξουσίας του Ιταλού πρίγκιπα και της πνευματικής εξουσίας του ηγέτη του καθολικισμού. Η επέμβαση του Ναπολέοντα Γ΄ περιέπλεξε τα πράγματα. Ως οπαδός της ιταλικής ανεξαρτησίας και ενότητας, ο αυτοκράτορας αποδέχεται το σταδιακό ψαλίδισμα των κρατών της Εκκλησίας από το Πεδεμόντιο. Ως αρχηγός κράτους όπου οι καθολικοί αποτελούν την πλειονότητα που τον έχουν μέχρι τώρα υποστηρίξει πιστά, δεν δέχεται να βλέπει τον Πίο Θ΄ να απογυμνώνεται από τις εξουσίες του, πολύ περισσότερο μάλιστα που προσωπικοί δεσμοί συνδέουν τους δύο άνδρες: ο πάπας είναι νονός του γιου του, του αυτοκρατορικού πρίγκιπα.

Το φυλλάδιο *Ο πάπας και το συνέδριο* και η συνάντηση του Σαμπερύ, από τη μία μεριά, και η διατήρηση της γαλλικής φρουράς στη Ρώμη, από την άλλη, δείχνουν την αντιφατική του στάση. Οι Ιταλοί θεωρούν ότι το ζήτημα της Ρώμης παραμένει σε εκκρεμότητα, αλλά η εθνική τους ευαισθησία προκαλείται από την

ένδειξη δυσπιστίας που συνιστά στα μάτια τους η φρουρά της Ρώμης. Ο Ναπολέων Γ΄, αντιλαμβανόμενος από την πλευρά του το αδιέξοδο στο οποίο έχει εμπλακεί, αναζητεί έναν τρόπο να αποσύρει τα στρατεύματά του χωρίς να προκαλέσει τη μανία των Γάλλων καθολικών και νέες επιθέσεις των επισκόπων (ένας απ' αυτούς, ο σεβασμιότατος Πίος, τον είχε συγκρίνει πριν από λίγο με τον Πιλάτο).

Παραδόξως, η δράση του Γαριβάλδη θα προκαλέσει εξελίξεις στο ζήτημα. Μετά την προσάρτηση του κράτους της Νεάπολης στο Πεδεμόντιο, ο αρχηγός των «ερυθροχιτώνων» αποσύρθηκε στη νήσο Καπρέρα. Αλλά το αδιέξοδο της Ρώμης οδηγεί τον Ρατάτσι, διάδοχο του Καβούρ, στην απόφαση να τον καλέσει για να ανανεώσει την προσπάθεια του 1861. Ενθαρρυμένος από τον πρωθυπουργό, ο Γαριβάλδης αποβιβάζεται στη Σικελία, στρατολογεί εθελοντές για να πορευτεί εναντίον της Ρώμης και περνά στην Καλαβρία, δηλώνοντας τη βούλησή του να μη σταματήσει παρά μέσα στην ποντιφική πρωτεύουσα.

Η αντίδραση του Ναπολέοντα Γ΄ είναι τόσο βίαιη που η ιταλική κυβέρνηση τρομοκρατείται και αποφασίζει να σταματήσει η ίδια τον γαριβαλδινό στρατό. Μετά από μάχη μερικών λεπτών στο Ασπρομόντε (29 Αυγούστου 1862), οι γαριβαλδινοί σκορπίζουν, ενώ ο αρχηγός τους αιχμαλωτίζεται τραυματισμένος. Αμέσως αρχίζουν διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη Γαλλία και την Ιταλία, που καταλήγουν στη υπογραφή της «συμφωνίας του Σεπτεμβρίου» (1864). Ο Ναπολέων Γ΄ αποσύρει τα στρατεύματά του από τη Ρώμη και σε αντάλλαγμα ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ δεσμεύεται να σεβαστεί το ποντιφικό έδαφος. Παρέχει εξάλλου στον αυτοκράτορα και την Ευρώπη ένα εχέγγυο της καλής του θέλησης εγκαθιστώντας την πρωτεύουσά του στη Φλωρεντία, πράγμα που φαίνεται να υποδηλώνει την οριστική παραίτηση από την Αιώνια Πόλη.

Αμέσως ο Ναπολέων Γ΄, πάντα ανήσυχος για τη δημοτικότητά του στη χερσόνησο και στις μειονότητες που βρίσκονται κάτω από ξένο ζυγό, αναζητεί τρόπο για να προσφέρει στην Ιταλία μια αποζημίωση. Την ευκαιρία που ψάχνει θα του τη δώσει ο αυστροπρωσικός πόλεμος, που είναι έτοιμος να ξεσπάσει. Ο Βίσμαρκ, πριν αρχίσει τις εχθροπραξίες με τη Βιέννη, θέλει να βεβαιωθεί για τη γαλλική ουδετερότητα. Ο αυτοκράτορας του την εγγυάται υπό τον όρο να δεχτεί την ιταλική συμμαχία και, σε περίπτωση νίκης, να παραχωρήσει τη Βενετία στην Ιταλία.

Από την πλευρά της η Αυστρία φοβάται μήπως η Γαλλία ταχθεί στο πλευρό της Πρωσίας. Ο Ναπολέων υπόσχεται και σ' αυτή την ουδετερότητά του. Αξιώνει όμως, σε περίπτωση αυστριακής νίκης, την ικανοποίηση των ίδιων όρων που απέσπασε από τον Βίσμαρκ, οπότε η Αυστρία θα αποζημιωθεί με την προσάρτηση της Σιλεσίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, χάρη στην παρέμβαση του Ναπολέοντα Γ΄, η Ιταλία βρίσκεται σε μια κατάσταση από την οποία δεν μπορεί να βγει παρά ωφελημένη.

Ωστόσο, αν για την Αυστρία ο πόλεμος με την Πρωσία έχει κυρίως δυσμενείς επιπτώσεις, στην Ιταλία επιφυλάσσει μόνο απογοητεύσεις και ταπεινώσεις.

Ηττημένοι στην ξηρά (Κουστότσα, 24 Ιουνίου 1866) και στη θάλασσα (Λίσα, 20 Ιουλίου), οι Ιταλοί σώζονται από μια επιθετική επιστροφή[35] των Αψβούργων μόνο χάρη στην πρωσική νίκη της Ζάντοβα (3 Ιουλίου). Αλλά κατά την επεξεργασία της συνθήκης ειρήνης, ο Βίσμαρκ δεν κάνει τίποτα για τους δύστυχους συμμάχους του. Θα χρειαστεί η προσωπική παρέμβαση του Ναπολέοντα Γ΄ για να παραχωρήσει η Αυστρία τη Βενετία στη Γαλλία, η οποία θα τη μεταβιβάσει αμέσως στην Ιταλία.

Η ανέλπιστη αυτή προσάρτηση φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της Ρώμης ως πρωτεύουσας. Ωστόσο από το 1866 θέτοντας κανείς το ζήτημα της Ρώμης βρίσκει αναπόφευκτα στο δρόμο του έναν Ναπολέοντα Γ΄ αποφασισμένο να αντισταθεί σε οποιαδήποτε επιβουλή κατά των υπολειμμάτων της κοσμικής εξουσίας του πάπα. Έτσι, αφού το 1859 υπήρξε η κινητήρια δύναμη της ιταλικής ένωσης, αφού συγκατένευσε σιωπηλά στην προσάρτηση της κεντρικής και της νότιας Ιταλίας, αφού έπαιξε το ρόλο του μεσάζοντα στην απόκτηση της Βενετίας, ο αυτοκράτορας φαίνεται τώρα να είναι το κυριότερο εμπόδιο στην ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας ενοποίησης που τόσο είχε στηρίξει στο ξεκίνημά της.

Βεβαίως η συμφωνία του Σεπτεμβρίου δείχνει να τον έχει απαλλάξει από κάθε άμεση ευθύνη για την προάσπιση της κληρονομίας του Αγίου Πέτρου, αλλά για μια ακόμα φορά ο Γαριβάλδης θα οδηγήσει σε κατάρρευση την εύθραυστη διπλωματική ισορροπία που είχε επιτευχθεί. Τα τελευταία γαλλικά στρατεύματα μόλις έχουν αποχωρήσει από τη Ρώμη, σε εφαρμογή της συμφωνίας, όταν ο παλιός δικτάτορας των Δύο Σικελιών συγκεντρώνει τους εθελοντές του για μια τελευταία εκστρατεία εναντίον της «φωλιάς των εχιδνών». Οι προσπάθειές του προκαλούν μια εξέγερση στη Ρώμη τον Οκτώβριο του 1867. Η ιταλική κυβέρνηση αντιδρά άτονα στην ενέργεια του Γαριβάλδη, ο οποίος είναι αλήθεια ότι μπορεί να καυχάται για την υποστήριξη της πολύ μεγάλης πλειονότητας των Ιταλών.

Υπό την πίεση των Γάλλων καθολικών, ο Ναπολέων Γ΄ αναγκάζεται να επέμβει. Μια γαλλική μεραρχία υπό τον στρατηγό ντε Φαγύ αποβιβάζεται στην Τσιβιταβέκια και σταματά τις γαριβαλδινές ομάδες προ της Ρώμης, στη Μεντάνα, στις 3 Νοεμβρίου 1867. Η αγανάκτηση είναι μεγάλη σε ολόκληρη την Ιταλία και ο κόσμος λέει: «Η Μεντάνα σκότωσε τη Ματζέντα». Έτσι προκύπτει η σύγκρουση μεταξύ Γάλλων και Ιταλών, που από το 1860 ο Καβούρ και οι διάδοχοί του είχαν τόσο πολύ φροντίσει να αποφύγουν.

Ενώ ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ δηλώνει ότι «είναι μια από τις μεγαλύτερες οδύνες που έχω δοκιμάσει στη ζωή μου», οι Γάλλοι προβαίνουν σε σωρεία αδεξιοτήτων. Ο στρατηγός ντε Φαγύ, αναφερόμενος στη χρησιμοποίηση του νέου τουφεκιού «chassepot» στη Μεντάνα, τηλεγραφεί στο Παρίσι: «Τα σασεπό έκαναν θαύματα». Σε ερώτηση του Θιέρσου στη βουλή, ο πρωθυπουργός Ρουέ προσδιορίζει τη γαλλική στάση με τόσο κατηγορηματικό τρόπο ώστε προκαλεί έντονες αντιδράσεις στην ιταλική χερσόνησο και την ανησυχία του ίδιου του αυτοκράτορα.

Το δηλώνουμε εν ονόματι της γαλλικής κυβέρνησης: ποτέ η Ιταλία δεν θα κα-

> ταλάβει τη Ρώμη. Ποτέ η Γαλλία δεν θα ανεχθεί τέτοια βιαιοπραγία εναντίον της τιμής της και του καθολικισμού. Την ημέρα που θα θελήσει να εισβάλει στα παπικά κράτη, η Ιταλία θα βρει τη Γαλλία στο δρόμο προς τη Ρώμη.

Το ζήτημα της Ρώμης παραμένει εμπόδιο στις γαλλοϊταλικές σχέσεις μέχρι το 1870. Καθώς, μετά τη Ζάντοβα, το ενδεχόμενο ενός γαλλοπρωσικού πολέμου γίνεται ορατό, όλες οι προσπάθειες συμμαχίας μεταξύ Ρώμης και Παρισιού προσκρούουν στην άρνηση των Γάλλων να παραιτηθούν από την προστασία της «κληρονομίας του Αγίου Πέτρου». Και, τραγική ειρωνεία, αυτό που θα επιτρέψει την ολοκλήρωση της ιταλικής ενότητας είναι η κατάρρευση της γαλλικής Δεύτερης Αυτοκρατορίας, που τόσο καθοριστικό ρόλο είχε παίξει στα πρώτα βήματά της.

Πράγματι, μετά την ήττα της Γαλλίας στο Σεντάν, η φρουρά που την επαύριο της Μεντάνα είχε επανέλθει στη Ρώμη είναι αναγκασμένη να εγκαταλείψει την πόλη. Στις 20 Σεπτεμβρίου, ύστερα από μια παρωδία μάχης, τα ιταλικά στρατεύματα καταλαμβάνουν την πόλη και, ενώ ο Βίκτωρ-Εμμανουήλ εγκαθίσταται στα ανάκτορα του Κυρινάλιου, ένα δημοψήφισμα επικυρώνει την ένωση της Ρώμης με το βασίλειο της Ιταλίας.

Η ΠΡΩΣΙΑ ΣΥΝΕΝΩΝΕΙ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Την ίδια εποχή που η δημιουργία του βασιλείου της Ιταλίας ανατρέπει το χάρτη της Ευρώπης, στις γερμανικές χώρες, που είναι αντικείμενο του αυστροπρωσικού ανταγωνισμού, παρατηρούνται ακόμα σημαντικότερες μεταβολές για την ισορροπία της ηπείρου.

Μετά την «υποχώρηση του Όλμυτς» και την αποτυχία των πρωσικών προσπαθειών, το σχέδιο ενοποίησης της Γερμανίας φαινόταν να έχει παραμεριστεί για μεγάλο διάστημα. Στην πραγματικότητα, η αποτυχία του 1850 καθόλου δεν είχε εξαλείψει τις εθνικές τάσεις ανατολικά από τον Ρήνο. Η Αυστρία το αντιλαμβάνεται και, από την επαύριο του Όλμυτς, όλη της η πολιτική έχει ως στόχο την ανακοπή του ισχυρού ενωτικού ρεύματος.

Διαθέτει προς τούτο ένα ισχυρό πλεονέκτημα: τη γερμανική συνομοσπονδία και τη δίαιτά της, που αναβίωσαν το 1850 και των οποίων αναλαμβάνει την προεδρία. Σκοπεύει να εντείνει την επιρροή της στη δίαιτα και συγχρόνως να την καταστήσει όργανο της αυστριακής πολιτικής στη Γερμανία. Κάνει έτσι ό,τι χρειάζεται για να μετατρέψει αυτή τη συνέλευση ανίσχυρων πρεσβευτών σε ένα είδος ιμάντα μεταβίβασης των πρωτοβουλιών της Βιέννης.

Όλες της όμως οι προσπάθειες αποδεικνύονται μάταιες μπροστά στην ήρεμη αποφασιστικότητα του Πρώσου εκπροσώπου στη δίαιτα, του Όττο φον Βίσμαρκ, ο οποίος είναι αποφασισμένος να υπονομεύσει τα αυστριακά σχέδια. Για να προσεταιριστεί τον τσάρο, ο Βίσμαρκ πείθει τη δίαιτα να εμποδίσει την παρέμβαση της Αυστρίας στον πόλεμο της Κριμαίας στο πλευρό των συμμά-

χων. Επίσης, αφού επιχειρεί να εκμεταλλευτεί το εθνικό ρεύμα που εμφανίζεται την επαύριο των αυστριακών ηττών στην Ιταλία, αποφεύγει τελικά έναν «γερμανικό» πόλεμο εναντίον της Γαλλίας, αντιλαμβανόμενος ότι αυτός θα απέβαινε προς όφελος της Αυστρίας.

Ενώ η Αυστρία παρεμποδίζεται κατ' αυτό τον τρόπο στην υλοποίηση όλων των εγχειρημάτων της, η Πρωσία ενισχύεται αδιάκοπα. Το 1854 κατορθώνει παρά την αντίθεση της Βιέννης, να ανανεώσει την τελωνειακή της ένωση (Zollverein) με τα γερμανικά κράτη, και μάλιστα να την επεκτείνει συνεχίζοντας να αποκλείει την Αυστρία. Χάρη στα ρηνανικά εδάφη της, η Πρωσία είναι ένα από τα κράτη τα οποία επωφελούνται από τη βιομηχανική ανάπτυξη που γνωρίζει η βόρεια και η δυτική Ευρώπη στα μέσα του 19ου αιώνα. Πράγματι, το Ρουρ και το Σάαρ φέρνουν το πρωσικό κράτος δεύτερο στην παγκόσμια παραγωγή άνθρακα. Οι σιδηρόδρομοι αναπτύσσονται. Οι πρώτες μεγάλες βιομηχανικές εταιρείες κάνουν την εμφάνισή τους: η Κρουπ στο Ρουρ, η Όπενφελντ στη Σιλεσία. Η βιομηχανική επανάσταση και η ανάπτυξη της σιδηρουργίας, που επηρεάζουν ελάχιστα το πέρα από τον ποταμό Έλβα τμήμα της Πρωσίας και ακόμα λιγότερο την Αυστρία, ανατρέπουν την ισορροπία των δυνάμεων προς όφελος των Χόεντσολερν.

Παρ' όλο που αυτές οι σοβαρές οικονομικές μεταβολές συνοδεύονται από μια ενδυνάμωση της αστικής τάξης, δεν είναι αυτή η κοινωνική κατηγορία που όπως στην Ιταλία θα τεθεί επικεφαλής του κινήματος ενοποίησης. Εδώ η ήττα της φιλελεύθερης αστικής τάξης στις αρχές του αιώνα άφησε το πεδίο ελεύθερο στις συντηρητικές δυνάμεις στις οποίες στηρίζεται η πρωσική δυναστεία, και οι Χόεντσολερν ονειρεύονται μάλλον να αυξήσουν το κύρος τους και την ισχύ του βασιλείου τους παρά να ικανοποιήσουν τις ελπίδες των Γερμανών πατριωτών. Όταν ο Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Δ΄ αρνήθηκε το αυτοκρατορικό στέμμα που του προσέφεραν οι φιλελεύθεροι αστοί του κοινοβουλίου της Φρανκφούρτης, εξέθεσε καθαρά την ιδέα του για μια Γερμανική Αυτοκρατορία:

> Τι! –έγραφε στον φίλο του βαρώνο φον Μπούνσεν– τούτο το κακόγουστο στέμμα, φτιαγμένο από πηλό και χαρτί, ήθελαν να δεχτεί ένας νόμιμος βασιλιάς, και μάλιστα ένας βασιλιάς της Πρωσίας που έχει την ευλογία να φέρει όχι μεν το αρχαιότερο αλλά το πιο ευγενές από τα βασιλικά στέμματα [...]. Σας το λέω ξεκάθαρα: αν το χιλιόχρονο στέμμα του γερμανικού έθνους χρειαστεί γι' άλλη μια φορά να δοθεί, θα το δώσω εγώ και οι όμοιοί μου.

Τις ιδέες αυτές, που ταιριάζουν σε άνθρωπο του Παλαιού Καθεστώτος, τις ασπάζεται ο διάδοχός του Γουλιέλμος Α΄ –ένας βίαιος και αυταρχικός στρατιώτης, φανατικός του μεγαλείου του κράτους–, είναι δε ταυτόσημες με τις αντιλήψεις του πρίγκιπα Όττο φον Βίσμαρκ, τον οποίο ο νέος ηγεμόνας καλεί στην καγκελαρία το 1862.

Η ειρωνεία της ιστορίας είναι ότι, τη στιγμή που ανεβαίνει στον πρωσικό θρόνο εκείνος που είχε επονομαστεί «πρίγκιπας-πολυβόλο» το 1848, οι φιλελεύθεροι οπαδοί της διεύρυνσης των κοινοβουλευτικών εξουσιών και της επαναφο-

ράς μιας ενωτικής πολιτικής παίρνουν την πλειοψηφία στην πρωσική βουλή (Landtag). Ο βασιλιάς, που δεν έχει παρά μία ιδέα, να αυξήσει τη δύναμη του στρατού παρατείνοντας σε τρία χρόνια τη στρατιωτική θητεία και πολλαπλασιάζοντας τον αριθμό των αξιωματικών, προσκρούει συνεχώς στη βουλή, η οποία αρνείται να εγκρίνει τις απαιτούμενες πιστώσεις και αξιώνει την επάνοδο στη διετή θητεία. Για να θέσει τέλος στην αντίσταση της βουλής, ο βασιλιάς, κατά συμβουλή του υπουργού Πολέμου φον Ρόον, καλεί τον Βίσμαρκ, που από το 1859 είναι πρεσβευτής στην Αγία Πετρούπολη και στη συνέχεια στο Παρίσι.

Γεννημένος το 1815, έτος του συνεδρίου της Βιέννης, τούτος ο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της παλιάς αριστοκρατίας της Πομερανίας δεν είναι καθόλου άγνωστος στην Ευρώπη. Μετά από μια σταδιοδρομία στο δημόσιο που δεν ταιριάζει πολύ στον ανεξάρτητο χαρακτήρα του, αποτραβιέται στα κτήματά του, όπου ζει τη ζωή του Πρώσου ευπατρίδη της υπαίθρου. Βουλευτής στην πρωσική βουλή το 1847, αναδεικνύεται ένας από τους πιο βίαιους αντιδραστικούς και ενθαρρύνει αδιάκοπα τον βασιλιά, ο οποίος τον εκπλήσσει με την «ανανδρία» του, να αντιταχθεί δραστικά στην επανάσταση.

Εχθρός κάθε κίνησης που πηγάζει από νέες ιδέες, φτάνει στο σημείο να χαρεί για την αποτυχία του ενωτικού κινήματος και για την «υποχώρηση του Όλμυτς». Δραστήριο μέλος της «καμαρίλας», διορίζεται σύντομα εκπρόσωπος της Πρωσίας στη δίαιτα της Φρανκφούρτης. Η απόλυτα αντιαυστριακή του στάση τον κάνει να διακριθεί, αλλά και τον καθιστά γρήγορα τόσο ενοχλητικό που τον διορίζουν πρεσβευτή.

Τη στιγμή που η εσωτερική κρίση στην Πρωσία φτάνει στο αποκορύφωμά της, η φιλία του με το φον Ρόον και η φήμη του ως αυταρχικού και βίαιου πολιτικού άνδρα τον αναδεικνύουν στην καγκελαρία. Αμέσως, αγνοώντας την αντίθεση της βουλής, ο Βίσμαρκ επιβάλλει δικτατορικά την τριετή θητεία, αυξάνει με διατάγματα τους φόρους και περνάει τον προϋπολογισμό από τη γερουσία (Herrenhaus). Κατά τη διακυβέρνησή του, το σύνταγμα του 1850 γίνεται μια καρικατούρα, ενώ οι Πρώσοι φιλελεύθεροι σχηματίζουν στη βουλή μια άχρηστη πλειοψηφία.

Επιπλέον, η λαϊκή συναίνεση δεν έχει καμία θέση στα σχέδια του Βίσμαρκ. Βεβαίως η γερμανική ενότητα είναι πολύ σημαντική γι' αυτόν, αλλά υπό την προϋπόθεση να μην απορρέει από μια κίνηση όπως αυτή του κοινοβουλίου της Φρανκφούρτης. Τίποτα δεν του φαίνεται πιο μισητό από την «επονείδιστη δημοκρατία». Εάν είναι να υπάρξει ενότητα, αυτή θα πρέπει να συντελεστεί, κατά την άποψή του, «όχι με ομιλίες ούτε με αποφάσεις της πλειοψηφίας, αλλά διά πυρός και σιδήρου». Εξάλλου δεν τον ενδιαφέρει παρά μόνο εφόσον θα συμβάλει στην αύξηση της πρωσικής ισχύος. Όλα τούτα πολύ απέχουν από τις ιδέες ενός Ναπολέοντα Γ΄, ακόμα κι ενός Καβούρ. Το δημοψήφισμα, απαραίτητο για την καθιέρωση της ενότητας στην Ιταλία, δεν έχει θέση στη Γερμανία του Βίσμαρκ.

Διορατικός και αδίστακτος πολιτικός, δεν αγνοεί ότι η γερμανική ένωση, υπό την αιγίδα της Πρωσίας, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο εφόσον

αυτή εξασφαλίσει την ουδετερότητα των κυριότερων δυνάμεων. Στη δίαιτα διδάχτηκε ότι απαραίτητη προϋπόθεση είναι η παράλυση κάθε αυστριακής πρωτοβουλίας. Από τη στιγμή της ανόδου του στην εξουσία, η διπλωματική εμπειρία του θα κατευθύνει τη δράση του.

Το 1863 ξεσπά μια νέα πολωνική εξέγερση. Ο τσάρος Αλέξανδρος Β΄ την καταστέλλει με τη μεγαλύτερη αποφασιστικότητα. Ολόκληρη η Ευρώπη, την ώρα των εθνικών κινημάτων, αγανακτεί με τη στάση του. Μόνο ο Βίσμαρκ διαβεβαιώνει τον τσάρο για την υποστήριξή του και του προτείνει μάλιστα τη βοήθειά του για να συντρίψει τους στασιαστές. Ο Αλέξανδρος δεν θα ξεχάσει ποτέ αυτή τη χειρονομία αλληλεγγύης. Άλλο δείγμα επιδεξιότητας, ο Πρώσος καγκελάριος τοποθετείται ευνοϊκά απέναντι στην πρόταση του Ναπολέοντα Γ΄ για σύγκληση ενός ευρωπαϊκού συνεδρίου με σκοπό την αναθεώρηση των συνθηκών του 1815. Δέσμευση χωρίς πρακτική συνέπεια, αλλά κατάλληλη για να συγκινήσει τον αυτοκράτορα των Γάλλων, για τον οποίο ο Βίσμαρκ δήλωνε το 1855: «Υπερβάλλουν την ευφυΐα του εις βάρος της καρδιάς του».

Έχοντας εξασφαλίσει τα νώτα του, τόσο από τα ανατολικά όσο και από τα δυτικά, «ο σιδηρούς καγκελάριος», όπως σύντομα θα επονομασθεί, μπορεί να οδηγήσει ξανά σε αποτυχία τις αυστριακές πρωτοβουλίες για αναδιοργάνωση της γερμανικής συνομοσπονδίας.

Το 1863 ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος-Ιωσήφ συγκαλεί στη Φρανκφούρτη ένα συνέδριο Γερμανών πριγκίπων, που στόχο έχει να μεταρρυθμίσει τη λειτουργία της συνομοσπονδίας. Ο Γουλιέμος Α΄, γεμάτος σεβασμό για τον Αυστριακό αυτοκράτορα, σκέπτεται να παραστεί, αλλά ο Βίσμαρκ, στη διάρκεια μιας εξαιρετικά βίαιης σκηνής, τον πείθει να εγκαταλείψει το σχέδιό του, απειλώντας τον με παραίτηση. Η πρωσική αποχή αφήνει το συνέδριο χωρίς αντικείμενο. Για μια ακόμα φορά ο Βίσμαρκ έχει υπονομεύσει την απόπειρα για μια «Μεγάλη Γερμανία». Το περίπλοκο «ζήτημα των δουκάτων» θα του επιτρέψει να μεγαλώσει την Πρωσία και συγχρόνως να εμπλέξει την Αυστρία σε ένα μηχανισμό, που, όταν έρθει η ώρα, θα μπορέσει να χρησιμοποιήσει για να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς με τη Βιέννη.

Νότια από τη χερσόνησο της Γιουτλάνδης, ο βασιλιάς της Δανίας κατέχει προσωπικά τρία δουκάτα: το Σλέσβιχ, το Χόλσταϊν και το Λάουενμπουργκ. Και τα τρία κατοικούνται από Γερμανούς, με εξαίρεση το βόρειο τμήμα του Σλέσβιχ. Επιπλέον, τα δύο άλλα μετέχουν στη γερμανική συνομοσπονδία. Οι απόπειρες του Δανού ηγεμόνα Φρειδερίκου Ζ΄ να συνενώσει το Σλέσβιχ με τα υπόλοιπα κράτη του όξυναν το ζήτημα των εθνικοτήτων στα δουκάτα.

Με αφορμή μια διαμάχη διαδοχής μετά το θάνατο του βασιλιά της Δανίας, ο Βίσμαρκ καταφέρνει να παρασύρει την Αυστρία σε πόλεμο, με το τέλος του οποίου το μικρό σκανδιναβικό κράτος παραιτείται από τα δουκάτα. Στη συνέχεια, αδιαφορώντας για τις μεγάλες δυνάμεις, ο καγκελάριος συζητάει με την κυβέρνηση της Βιέννης για τη διανομή της λείας. Οι διαβουλεύσεις είναι δύσκολες, σημαδεύονται από απειλές και καταλήγουν, το 1865, στη συνθήκη του Γκάσταϊν.

ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η Αυστρία προσαρτά το Χόλσταϊν, η Πρωσία κρατά το Σλέσβιχ και το Λάουενμπουργκ. Επιπλέον, διατηρεί τη διοίκηση του λιμένα του Κιέλου στο Χόλσταϊν, με δικαίωμα να κατασκευάσει μια διώρυγα που θα ενώνει τη Βαλτική με τη Βόρεια Θάλασσα.

Τα αποτελέσματα του πολέμου φανερώνουν ότι η Αυστρία εξαπατήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Βίσμαρκ. Από την επέμβασή της δεν έλαβε παρά ένα έδαφος απομακρυσμένο από τα σύνορά της, ανυπεράσπιστο αφού βρίσκεται εγκλωβισμένο ανάμεσα σε δύο επαρχίες που έγιναν γερμανικές, ακρωτηριασμένο από την έξοδό του στη θάλασσα που του προσέδιδε όλη τη στρατηγική του σημασία. Εξάλλου, συμμετέχοντας σε έναν κατακτητικό πόλεμο και αδιαφορώντας για τα δικαιώματα των Γερμανών πριγκίπων, η Αυστρία αποκόπηκε από τη δίαιτα. Τέλος, το Χόλσταϊν έφτασε να αποτελεί σπέρμα συγκρούσεων που ο Βίσμαρκ μπορεί να χρησιμοποιήσει τη στιγμή που θα κρίνει κατάλληλη. Έτσι, ο πόλεμος των δουκάτων εμφανίζεται ως ένα σημαντικό βήμα στην πολιτική του Πρώσου καγκελάριου, η οποία συνίσταται στον αποκλεισμό της Αυστρίας από μια Γερμανία όπου «δεν υπάρχει χώρος για δύο».

Η διεξαγωγή ενός νικηφόρου πολέμου εναντίον της ανίσχυρης Δανίας, με τη βοήθεια της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, ήταν εύκολο εγχείρημα. Αλλά η εκμηδένιση της Αυστρίας, που πάντα εμφανιζόταν ως η μεγάλη γερμανική δύναμη, ήταν ένα έργο τελείως διαφορετικών διαστάσεων. Ο Βίσμαρκ δεν θα τολμούσε να εμπλέξει τη χώρα του σε κάτι τέτοιο χωρίς σοβαρή διπλωματική προετοιμασία: το σημαντικότερο γι' αυτόν είναι να βεβαιωθεί ότι ένας από τους κύριους ευρωπαϊκούς παράγοντες δεν θα αναμιγνύονταν άκαιρα στη σύγκρουση.

Ο Βίσμαρκ γνωρίζει ότι, για τους λόγους που ήδη εξετάστηκαν, μπορεί να υπολογίζει στην ευμενή ρωσική ουδετερότητα και ότι η Αγγλία δεν είναι επίφοβη. Σε τελευταία ανάλυση, τα πάντα εξαρτώνται από τον Ναπολέοντα Γ΄, τον μόνο Ευρωπαίο ηγεμόνα που είναι αρκετά ισχυρός ώστε να κάνει την πλάστιγγα να κλίνει από τη μια ή την άλλη πλευρά. Ωστόσο ο Βίσμαρκ δεν αγνοεί ότι στο περιβάλλον του αυτοκράτορα υπάρχουν τάσεις που τον ωθούν να προσεγγίσει την Αυστρία. Το Σεπτέμβριο του 1865 αποφασίζει να συναντήσει το Ναπολέοντα Γ΄ που, αδιάθετος, αναπαύεται στο Μπιαρίτς.

Λίγα πράγματα είναι γνωστά γι' αυτήν την, όπως πάντα μυστική, συνάντηση. Τουλάχιστον ο Βίσμαρκ, που είχε από καιρό βολιδοσκοπήσει τον συνομιλητή του, μπόρεσε να «μιλήσει στην καρδιά του» υποσχόμενος ότι θα ζητιόταν η γνώμη των προσαρτώμενων πληθυσμών και αφήνοντάς τον να ελπίζει ότι, σε περίπτωση νίκης, θα αποσπούσε τη Βενετία από την Αυστρία. Φεύγοντας από το Μπιαρίτς, ο καγκελάριος έχει την πεποίθηση ότι ο Ναπολέων Γ΄ δεν θα παρέμβει. Πιστεύει ότι τον έχει ικανοποιήσει με την υπόσχεση αόριστων «ανταλλαγμάτων» στον Ρήνο. Η συμμαχία με την Ιταλία συνομολογείται τον Απρίλιο του 1866. Από τη στιγμή εκείνη ο Βίσμαρκ μπορεί να είναι βέβαιος ότι δεν θα ενοχληθεί στο ξεκαθάρισμα των λογαριασμών του με την Αυστρία.

Στο μεταξύ, ο υπουργός Πολέμου φον Ρόον είχε αναδιοργανώσει τον πρω-

σικό στρατό με τη βοήθεια του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου φον Μόλτκε. Εξοπλισμένος με σύγχρονα τουφέκια, χρησιμοποιώντας τα πιο εξελιγμένα μέσα επικοινωνίας –τον τηλέγραφο και το σιδηρόδρομο–, εμψυχωμένος από ένα ισχυρό πνεύμα επιθετικότητας και αλληλεγγύης, ο στρατός είναι έτοιμος να χρησιμοποιηθεί ως όργανο της πολιτικής του Βίσμαρκ. Του απομένει να πείσει τον βασιλιά για πόλεμο και να βρει ένα πρόσχημα για να τον ξεκινήσει. Αυτό όμως δεν προβληματίζει τον Βίσμαρκ. Το Φεβρουάριο του 1866, παρά την αντίθεση του διαδόχου (Kronprinz), που είναι οπαδός μιας συμμαχίας των γερμανικών λαών, ο καγκελάριος παρασύρει τον Γουλιέλμο Α΄ σε πόλεμο. Για να τον καθησυχάσει και για να εξασφαλίσει την ουδετερότητα των πριγκίπων της νότιας Γερμανίας, προτείνει τον Απρίλιο του 1866 τη σύγκληση ενός γερμανικού κοινοβουλίου εκλεγμένου με καθολική ψηφοφορία.

Η είδηση πέφτει σαν κεραυνός. Καθώς πηγάζει από τον άνθρωπο που ενσαρκώνει το πρωσικό αντιδραστικό πνεύμα, δείχνει ότι η Πρωσία είναι έτοιμη να διαβεί τον Ρουβίκωνα και να προκαλέσει ανοιχτά την Αυστρία μπροστά στην οποία είχε υποχωρήσει το 1850. Από την άλλη, είναι βραδυφλεγής, καθώς οι ηγεμόνες του νότου φοβούνται τις μεθόδους και τις φιλοδοξίες του Βίσμαρκ. Απροκάλυπτα πια η Πρωσία αποζητάει τη ρήξη, και για το σκοπό αυτό απευθύνει αδιάκοπα έντονες διαμαρτυρίες στην κυβέρνηση της Βιέννης σχετικά με τη διοίκηση του Χόλσταϊν κατηγορώντας τη μάλιστα ότι συντηρεί μια επαναστατική κατάσταση. Αγανακτισμένη, η Αυστρία προσφεύγει στη δίαιτα. Ο κίνδυνος για τον Βίσμαρκ, να μειωθεί στα μάτια της Γερμανίας, είναι μεγάλος.

Μέσα στο κλίμα έντασης που ηθελημένα προκάλεσε, η μόνη δυνατή λύση είναι η φυγή προς τα εμπρός. Στις 7 Ιουνίου τα πρωσικά στρατεύματα εισβάλλουν στο Χόλσταϊν και ο Βίσμαρκ προτείνει μια αναμόρφωση της γερμανικής συνομοσπονδίας που θα απέκλειε την Αυστρία από τη Γερμανία. Με εξαίρεση τα κράτη της Γερμανίας του βορρά, η πλειοψηφία της δίαιτας ακολουθεί την Αυστρία και στις 11 Ιουνίου αποφασίζει επιστράτευση εναντίον της Πρωσίας. Τέσσερις μέρες αργότερα, ο Βίσμαρκ δηλώνει ότι θεωρεί τη συνομοσπονδία διαλυμένη. Στον πόλεμο που ξεκινά η έκβαση δεν μπορεί παρά να είναι αποφασιστική: η Πρωσία θα συνενώσει τη Γερμανία προς όφελός της ή θα χαθεί.

Η σύγκρουση σημαδεύεται από λαμπρές πρωσικές νίκες. Ενώ οι αυστριακές στρατιές συντρίβουν τους Ιταλούς στην ξηρά και στη θάλασσα, η Πρωσία καταβάλλει τα στρατιωτικά αποσπάσματα που επιχειρούν να παρατάξουν εναντίον της οι μικροί πρίγκιπες, σύμμαχοι της Αυστρίας. Σάξονες, Ανοβέριοι, Βαβαροί εξουδετερώνονται διαδοχικά.

Εν τω μεταξύ ο κύριος αυστριακός στρατός που αντιπαρατάσσεται στην Πρωσία, κατατρίβεται σε ατελείωτους ελιγμούς υπό τη διοίκηση του αναποφάσιστου Λούντβιχ φον Μπένεντεκ. Βέβαιος για την ήττα του πριν ακόμα πολεμήσει, ο Αυστριακός αρχιστράτηγος καταπονεί τη Βιέννη με τηλεγραφήματα στα οποία εισηγείται τη συνομολόγηση ειρήνης για να αποφευχθεί μια ανεπανόρθωτη καταστροφή. Εν τούτοις η καταστροφή θα επέλθει στη Ζάντοβα της Βοημίας

στις 3 Ιουλίου 1866. Έχοντας συντριβεί από τον πρωσικό στρατό, τα αυστριακά στρατεύματα τρέπονται σε άτακτη φυγή, αφήνοντας ελεύθερο το δρόμο προς τη Βιέννη. Στον Φραγκίσκο-Ιωσήφ δεν απομένει παρά να δεχθεί τους όρους του νικητή, οι οποίοι εξάλλου είναι μετριοπαθείς. Ο Βίσμαρκ αρκείται στον αποκλεισμό του κράτους των Αψβούργων από τη μελλοντική ενωμένη Γερμανία, δεν θέλει όμως να το διαμελίσει, όπως επιθυμεί ο Γουλιέλμος Α΄, και να δημιουργήσει έτσι έναν αδιάλλακτο εχθρό.

Ένα άλλο δεδομένο του ευρωπαϊκού παιχνιδιού ωθεί τον Βίσμαρκ στην οδό των διευθετήσεων. Η Αυστρία έχει προσφύγει στη γαλλική μεσολάβηση και ο υπουργός των Εξωτερικών Ντρουέν ντε Λυύ συνηγορεί υπέρ μιας επιστράτευσης που θα επέτρεπε τη σωτηρία της Αυστρίας και τη συγκράτηση των πρωσικών φιλοδοξιών. Ο καγκελάριος παίζει λοιπόν το χαρτί της μετριοπάθειας. Δέχεται τη γαλλική διαμεσολάβηση, συναινεί στην αξίωση του Ναπολέοντα Γ΄ να αφεθούν ανεξάρτητα τα κράτη της νότιας Γερμανίας και προσφέρει μάλιστα στον αυτοκράτορα ένα «φιλοδώρημα» για το μέλλον.

Η ειρήνη της Πράγας επικυρώνει την πρωσική νίκη, βελτιωμένη από την παρέμβαση της Γαλλίας. Η γερμανική συνομοσπονδία διαλύεται. Οι κτήσεις της αποκλεισμένης από τη Γερμανία Αυστρίας μόλις που θίγονται. Παραχωρεί στην Πρωσία το δουκάτο του Χόλσταϊν, που παρουσιάζει περιορισμένο ενδιαφέρον γι' αυτήν, και δίνει τη Βενετία στη Γαλλία, που όπως είδαμε τη μεταβιβάζει αμέσως στην Ιταλία. Η υπεροχή της Πρωσίας στη βόρεια Γερμανία είναι πλέον αναμφισβήτητη. Οι προσαρτήσεις (Ανόβερο, Έσση-Κάσελ, Νασάου, Φρανκφούρτη) αυξάνουν τον πληθυσμό της κατά 4 εκατομμύρια κατοίκους.

Τα άλλα κράτη της βόρειας Γερμανίας σχηματίζουν μαζί με το κράτος των Χόεντσολερν μια συνομοσπονδία προικισμένη με ομοσπονδιακά όργανα. Τα κράτη της νότιας Γερμανίας που παρέμειναν ανεξάρτητα χάρη στη γαλλική εγγύηση, υπογράφουν με τη μεγάλη δύναμη του βορρά στρατιωτικές συμφωνίες που καθορίζουν ότι, σε περίπτωση πολέμου, οι στρατοί τους θα τεθούν υπό τη διοίκηση του βασιλιά της Πρωσίας. Επίσης στέλνουν εκπροσώπους σε μια «τελωνειακή βουλή» της Τελωνειακής Ένωσης, καινούργιο ορόσημο στην οδό της οριστικής πραγματοποίησης της γερμανικής ένωσης.

Από εδώ και στο εξής η πολιτική του «σιδηρού καγκελάριου» έχει χαραχθεί πλήρως. Του χρειάζεται να προκαλέσει έναν εθνικό πόλεμο που θα έθετε οριστικά τη Γερμανία κάτω από την πρωσική σημαία. Το ιδεώδες θα ήταν ο εθνικός αυτός πόλεμος να κατευθύνεται εναντίον της Γαλλίας, που έχει γίνει ο «πατροπαράδοτος εχθρός» και το κυριότερο εμπόδιο στην ολοκλήρωση της ένωσης. Επί τέσσερα έτη ως επιδέξιος χειριστής, ο Βίσμαρκ θα ακολουθήσει αυτό το στόχο με υπομονή, εμπαίζοντας τον Ναπολέοντα Γ΄, πολλαπλασιάζοντας τις παγίδες και εξωθώντας τη γελοιοποιημένη γαλλική διπλωματία σε απόγνωση.

Η ΜΙΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΔΙΩΧΝΕΙ ΤΗΝ ΑΛΛΗ

Έχοντας δεχτεί τόσες υποσχέσεις από τον Βίσμαρκ, ο Ναπολέων Γ΄ ζητεί μετά την υπογραφή της ειρήνης το «φιλοδώρημά» του. Πιέζεται από τη γαλλική κοινή γνώμη που ανησυχεί για τη δημιουργία ενός ισχυρού και φιλόδοξου κράτους στα σύνορα της Γαλλίας και αγανακτεί βλέποντας τον αυτοκράτορά της να ενδιαφέρεται περισσότερο για την τύχη των εθνικοτήτων παρά για τα στενά συμφέροντα του έθνους.

Στην αρχή ο Ναπολέων Γ΄ ζητεί την αριστερή όχθη του Ρήνου, με εδάφη που υπόκεινται στην κυριαρχία της Έσης και της Βαβαρίας. Ο Βίσμαρκ διαβιβάζει το αίτημα στα ενδιαφερόμενα κράτη κατά τρόπο που μειώνει τη Γαλλία στα μάτια των γερμανικών κρατών του νότου, τα οποία πίστευαν ότι μπορούσαν να υπολογίζουν σ' αυτή για να αντιταχθούν στους στόχους του Βίσμαρκ. Κατόπιν τούτου δεν έχουν άλλη δυνατότητα από το να προσεγγίσουν την Πρωσία, ώστε να οδηγηθούν σε αποτυχία οι γαλλικές βλέψεις.

Ενθαρρυμένος από τον Βίσμαρκ, ο Γάλλος αυτοκράτορας διατυπώνει τότε ένα σχέδιο προσάρτησης του Βελγίου και του Λουξεμβούργου. Ο καγκελάριος ζητεί από τον πρεσβευτή της Γαλλίας αντίγραφο του σχεδίου και στη συνέχεια παρακάμπτει το ζήτημα, αλλά φυλάει προσεκτικά το έγγραφο, το οποίο θα μπορέσει να εμφανίσει το 1870 για να αποτρέψει κάθε σκέψη γαλλοαγγλικής συμμαχίας.

Τέλος, όταν το 1867 ο Ναπολέων Γ΄ αγοράζει το Λουξεμβούργο από τον ιδιοκτήτη του βασιλιά των Κάτω Χωρών, ο Βίσμαρκ συγκεντρώνει την ομοσπονδιακή βουλή (Reichstag), η οποία διαμαρτύρεται με τόση ένταση εναντίον της προσάρτησης από τη Γαλλία ενός «γερμανικού» εδάφους ώστε συγκαλείται σύσκεψη στο Λονδίνο. Το μεγάλο δουκάτο ανακηρύσσεται ανεξάρτητο και ουδέτερο, αλλά η γαλλική διπλωματία έχει δεχθεί μια ακόμα προσβλητική ταπείνωση.

Στο εξής η γαλλοπρωσική εχθρότητα φαίνεται ότι δεν μπορεί παρά να καταλήξει σε πόλεμο. Ενώ η Γαλλία μάταια ζητεί να συνάψει συμμαχίες και προχωρεί σε στρατιωτική αναδιοργάνωση, το έναυσμα της κρίσης δίδεται από τα ζητήματα της Ισπανίας. Το Σεπτέμβριο του 1868 η βασίλισσα Ισαβέλλα Β΄ ανατρέπεται από μια επανάσταση. Καθώς ο θρόνος χηρεύει, ο υπουργός Πολέμου στρατηγός Πριμ σκέφτεται να τον προσφέρει στον πρίγκιπα Λεοπολντ φον Χόεντσολερν, εξάδελφο του Γουλιέλμου Α΄. Μετά από μερικούς δισταγμούς, αυτός δέχεται τελικά την πρόταση, πιεζόμενος από τον Βίσμαρκ.

Η είδηση διαδίδεται μέσα από ακριτομυθίες και πέφτει στο Παρίσι, στις 2 Ιουλίου 1870, σαν κεραυνός. Μπροστά σε ένα σχέδιο που ξυπνά τη μακρινή ανάμνηση της αυτοκρατορίας του Καρόλου Ε΄, η κοινή γνώμη κινητοποιείται και η αντίθεση ξεσπά. Ο υπουργός των Εξωτερικών δούκας ντε Γκραμόν δηλώνει μπροστά στους βουλευτές: «Αν η υποψηφιότητα Χόεντσολερν δεν αποσυρθεί, με τη βοήθειά σας, κύριοι, και μ' εκείνη του έθνους, εμείς θα εκπληρώσουμε το καθήκον μας χωρίς δισταγμούς και χωρίς αδυναμίες». Στις προσωπικές παρεμβά-

σεις του Ναπολέοντα Γ΄ και των Γάλλων διπλωματών προστίθενται οι πιέσεις του τσάρου, της βασίλισσας Βικτωρίας και του βασιλιά του Βελγίου, σε σημείο που ο Γουλιέλμος Α΄, τρομοκρατημένος, αποσύρει την υποψηφιότητα του συγγενούς του, ενώ ο Βίσμαρκ, που βλέπει να καταρρέει το μακιαβελικό του σχέδιο, δηλώνει ότι είναι έτοιμος να παραιτηθεί.

Οι αδεξιότητες της γαλλικής διπλωματίας θα του επιτρέψουν να ξεπεράσει αυτή την αποτυχία. Αντί να αρκεστεί στην «προκλητική επιτυχία» που είχε το διάβημά του, ο δούκας ντε Γκραμόν θέλει να εκμεταλλευτεί το πλεονέκτημά του. Επιφορτίζει τον πρεσβευτή του στο Βερολίνο Μπεναντέτι να ζητήσει από τον βασιλιά της Πρωσίας –ο οποίος την εποχή εκείνη βρίσκεται στην Εμς για λουτροθεραπεία– να δεσμευτεί ότι μια τέτοια υποψηφιότητα δεν θα ξαναπαρουσιαστεί. Ο Γουλιέλμος Α΄, που θεωρεί ότι η υπόθεση έχει κλείσει, αρνείται τέτοια δέσμευση και διώχνει ευγενικά τον πρεσβευτή. Στη συνέχεια ειδοποιεί με τηλεγράφημα τον Βίσμαρκ για τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν. Ο Πρώσος καγκελάριος αντιλαμβάνεται αμέσως το όφελος που μπορεί να αποκομίσει απ' αυτό το τηλεγράφημα. Χωρίς να αλλοιώσει το νόημα, το συνοψίζει κατά τέτοιο τρόπο ώστε το γαλλικό διάβημα μετατρέπεται σε αναίδεια και η απάντηση του βασιλιά σε μια ταπεινωτική απόρριψη.

Όπως είχε προβλέψει ο Βίσμαρκ, το «τηλεγράφημα της Εμς» επιδρά στον «γαλατικό ταύρο σαν κόκκινο πανί». Η κοινή γνώμη εξάπτεται και στις δύο πλευρές του Ρήνου. Στη Γερμανία, τόσο τα κράτη του βορρά όσο και εκείνα του νότου, αισθάνονται προσβεβλημένα και ένα κύμα γαλλοφοβίας ξεσπά σε ολόκληρη τη χώρα. Στη Γαλλία, όπου ο δούκας ντε Γκραμόν θεωρεί ότι έχει «δεχθεί ράπισμα», ο λαός διαδηλώνει στα βουλεβάρτα φωνάζοντας «Στο Βερολίνο!». Η αυτοκρατορική κυβέρνηση, πεπεισμένη για την υπεροχή του γαλλικού στρατού –πριν από λίγο ο υπουργός Πολέμου στρατάρχης Λεμπέφ είχε δηλώσει ότι «δεν λείπει ούτε ένα κουμπί περισφυρίου»– κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον της Πρωσίας στις 19 Ιουλίου 1870, παρά τις προσπάθειες μερικών αντιτιθεμένων όπως ο Θιέρσος και ο Γαμβέττας.

Η ταχύτητα της γαλλικής στρατιωτικής συντριβής αφήνει άναυδη την Ευρώπη. Η Γαλλία ρίχνεται ηθελημένα σε μια σύγκρουση για την οποία δεν ήταν έτοιμη. Διπλωματικά είναι απομονωμένη μπροστά στα γερμανικά κράτη τα οποία συνένωσαν οι αδεξιότητες των ιθυνόντων της. Στρατιωτικά δεν είναι καλά προπαρασκευασμένη καθώς διαθέτει τον μισό στρατό από εκείνον που παρατάσσει η Πρωσία, μέτριους στρατηγούς, εκπαιδευμένους μόνο στους αποικιακούς πολέμους και τελείως ανίκανους να οργανώσουν τη δράση τους. Ο αυτοκράτορας, που διευθύνει ο ίδιος τις επιχειρήσεις, είναι άρρωστος, πολύ εξασθενημένος σωματικά και τελείως απογοητευμένος από την τρομερή αταξία που διαπιστώνει.

Σε ένα μήνα, από τις 2 Αυγούστου έως τις 4 Σεπτεμβρίου, η αυτοκρατορία εξαφανίζεται μέσα στη θύελλα. Η Αλσατία και η Λοραίνη καταλαμβάνονται μετά τις πρώτες συνοριακές μάχες. Ο στρατάρχης Μπαζαίν αφήνεται να εγκλωβιστεί στο Μετς με την καλύτερη γαλλική στρατιά. Τότε ο Μακ-Μαόν και ο αυτοκρά-

τορας επιχειρούν έναν ελιγμό για να απελευθερώσουν το Μετς, αλλά τον εκτελούν με τόση βραδύτητα ώστε δίνουν στους Γερμανούς το χρόνο να περικυκλώσουν στο Σεντάν την τελευταία γαλλική στρατιά. Τούτη συνθηκολογεί στις 2 Σεπτεμβρίου, αφήνοντας τη Γαλλία χωρίς στρατιωτική ισχύ και τον αυτοκράτορα αιχμάλωτο.

Το καθεστώς δεν μπορεί να επιβιώσει μετά απ' αυτή την καταστροφή. Τα νέα φτάνουν στο Παρίσι στις 3 Σεπτεμβρίου. Στις 4, λαϊκές διαδηλώσεις προκαλούν την πτώση του αυτοκρατορικού καθεστώτος. Η Δημοκρατία ανακηρύσσεται στο δημαρχείο και μια κυβέρνηση εθνικής άμυνας αναλαμβάνει να οργανώσει την αντίσταση, προς μεγάλη έκπληξη του Βίσμαρκ που πίστευε ότι η Γαλλία είχε οριστικά εξουδετερωθεί.

Ενώ το Παρίσι, περικυκλωμένο από τους Πρώσους, υφίσταται τρομερή πολιορκία από τις 19 Σεπτεμβρίου, ο υπουργός των Εσωτερικών Λέων Γαμβέττας αναχωρεί από την πρωτεύουσα για την Τουρ με αερόστατο και κάνει θαύματα σ' ό,τι αφορά τη συγκρότηση νέου στρατού. Σε μερικές εβδομάδες 600.000 άνδρες επιστρατεύονται, εξοπλίζονται και ρίχνονται εναντίον του εχθρού. Παρ' όλη όμως την αποφασιστικότητα που δείχνουν οι αυτοσχέδιοι μαχητές, όλες οι επιχειρήσεις στέφονται από αποτυχία.

Στο μεταξύ, η κυβέρνηση εθνικής άμυνας έχει επιστρατεύσει τους κατοίκους της πολιορκημένης πρωτεύουσας. Η εθνοφρουρά μετέχει στην άμυνα της πόλης στο πλευρό των στρατιωτών του τακτικού στρατού. Επιχειρούνται ορισμένες έξοδοι με μοναδικό αποτέλεσμα μεγάλες απώλειες. Τελικά ο επαναστατικός αναβρασμός σε συνδυασμό με τις ήττες των στρατευμάτων των επαρχιών οδηγούν την κυβέρνηση εθνικής άμυνας, η οποία φοβάται ένα λαϊκό κίνημα, να αρχίσει διαπραγματεύσεις ειρήνης με τον Πρώσο καγκελάριο στα τέλη Ιανουαρίου, τη στιγμή που αυτός ετοιμάζεται να δρέψει τους καρπούς της ενωτικής του στρατηγικής.

Πράγματι, όπως είχε ελπίσει ο Βίσμαρκ, ο εθνικός πόλεμος εναντίον της Γαλλίας επισφράγισε την ενότητα των Γερμανών. Μέσα στον ενθουσιασμό που ακολουθεί τη νίκη στο Σεντάν, τρία κράτη, η Σαξονία, το μεγάλο δουκάτο της Βάδης και το βασίλειο της Βυρτεμβέργης, προσχωρούν στη συνομοσπονδία της Γερμανίας του βορρά. Βεβαίως ο σημαντικότερος από τους πρίγκιπες της Γερμανίας του νότου, ο βασιλιάς της Βαβαρίας Λουδοβίκος Β΄, δεν αποφασίζει τόσο εύκολα να κάνει το βήμα. Καθόλου άλλωστε δεν παρασύρεται σ' αυτή την κατεύθυνση από έναν πληθυσμό που, όντας σε μεγάλο βαθμό καθολικός, αποστρέφεται την ενσωμάτωση σε ένα γερμανικό σύνολο που κυριαρχείται από διαμαρτυρομένους. Είναι όμως δυνατό να κρατήσει η Βαβαρία το καθεστώς του ανεξάρτητου γερμανικού κράτους, εάν η Πρωσία κυριαρχεί στην υπόλοιπη Γερμανία; Ο Βίσμαρκ προτείνει στον Λουδοβίκο Β΄ ένα δίλημμα που δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας: ή η Βαβαρία δέχεται να προσχωρήσει στη συνομοσπονδία ή, όπως η Αυστρία, αποπέμπεται από τη Γερμανία και αποκλείεται από την Τελωνειακή Ένωση. Καθώς δεν έχει ούτε τα μέσα ούτε τη θέληση να ε-

πιβάλει στον λαό του τις συνέπειες που προεξοφλεί αυτή η «καραντίνα», ο Λουδοβίκος Β΄ οδηγείται στην αποδοχή της πρώτης λύσης, με αντάλλαγμα την υπόσχεση μεγάλης εσωτερικής αυτονομίας.

Δεν απομένει παρά η ανακήρυξη της αυτοκρατορίας. Η τελετή που καθιστά τον Γουλιέλμο Α΄ (προσωπικά περισσότερο προσκολλημένο στον τίτλο του βασιλιά της Πρωσίας) πρώτο «Γερμανό αυτοκράτορα» λαμβάνει χώρα στην Αίθουσα των Κατόπτρων του ανακτόρου των Βερσαλιών στις 18 Ιανουαρίου 1871, ημέρα που συμπίπτει με την 170ή επέτειο της στέψης του πρώτου βασιλιά της Πρωσίας στην Καινιξβέργη. Μαζί με τη γέννηση ενός ισχυρού κράτους που στο εξής θα βαρύνει αποφασιστικά στη μοίρα της Ευρώπης, σηματοδοτεί μια καμπή στην ιστορία αυτής της περιοχής του κόσμου.

Συγχρόνως, σηματοδοτεί το θρίαμβο μιας αντίληψης του έθνους που θεμελιώνεται περισσότερο στη δύναμη παρά στη λαϊκή συναίνεση. Τούτο φαίνεται και στη συνθήκη της Φρανκφούρτης που υπογράφηκε στις 10 Μαΐου 1871, η οποία επιβάλλει στη Γαλλία μια δρακόντεια ειρήνη και της αφαιρεί, παρά τη βούληση των ενδιαφερόμενων πληθυσμών, την Αλσατία και το βόρειο τμήμα της Λοραίνης, καθώς αυτές ανήκουν, κατά τους νικητές, στη γερμανική σφαίρα επιρροής. Γεννημένο από την ορμή ενός λαού, το γερμανικό ενωτικό κίνημα ολοκληρώθηκε χάρη στο συνδυασμό της βούλησης ενός ανθρώπου –με αντιλήψεις αριστοκράτη του Παλαιού Καθεστώτος που πάνω απ' όλα λογαριάζει το μεγαλείο της βασιλεύουσας δυναστείας– και της ισχύος του πρωσικού στρατού, που νίκησε διαδοχικά τους Δανούς, τους Αυστριακούς και τους Γάλλους. Τα πράγματα απέχουν πολύ από τις ευγενείς –αν και όχι ανυστερόβουλες– ιδέες που διαμορφώθηκαν στην αρχή της βασιλείας του Ναπολέοντα Γ΄ και που από πολλές απόψεις προέρχονταν από έναν ευρωπαϊκό κοσμοπολιτισμό κληρονομημένο από την εποχή του Διαφωτισμού. Ήδη στην τροχιά των εθνικών κινημάτων διαγράφεται το φάσμα ενός απόλυτου και κατακτητικού εθνικισμού, που είναι συγχρόνως παράγωγο και άρνησή τους, και που δεν θα αργήσει να φέρει σε αντιπαράθεση τους λαούς της γηραιάς ηπείρου.

ΠΡΩΤΕΣ ΡΩΓΜΕΣ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ

Ενώ σταδιακά συντελούνταν η πολιτική ενοποίηση της Ιταλίας και της Γερμανίας, το πολυεθνικό κράτος που είχε συσταθεί από τους Αψβούργους υφίστατο εκ των έσω την πίεση εθνικών μειονοτήτων που επενεργούσαν ως κεντρόφυγες δυνάμεις προς την κατεύθυνση της διάλυσής του.

Εν τούτοις την επαύριο της επανάστασης του 1848, η Αυστρία εμφανιζόταν ως η μεγάλη νικήτρια της αναταραχής που είχε κλονίσει μια ολόκληρη περιοχή της Ευρώπης. Όχι μόνο είχε αποκρούσει, μέσα στο έδαφός της, τις ουγγρικές και σλαβικές διεκδικήσεις, αλλά επιπλέον η δράση της είχε καθορίσει τη νίκη των συντηρητικών δυνάμεων στην κεντρική Ευρώπη και την Ιταλία. Στην

πραγματικότητα, η πολιτική της αντίδρασης και της συγκεντρωτικής απολυταρχίας που άσκησαν οι πρωθυπουργοί του Φραγκίσκου-Ιωσήφ, ο πρίγκιπας Σβάρτσενμπεργκ και στη συνέχεια ο Μπαχ, το περισσότερο που κατάφεραν ήταν να συγκαλύψουν προσωρινά τα οξυμένα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσει η αυτοκρατορία.

Το πιο σοβαρό είναι αναντίρρητα το πρόβλημα των εθνικοτήτων, δεδομένου ότι απειλεί την ίδια την επιβίωση της αυτοκρατορίας. Σε διάσταση με τη Ρωσία από την εποχή του πολέμου της Κριμαίας, ο Φραγκίσκος-Ιωσήφ πρέπει να λαμβάνει υπόψη του την εχθρότητα του τσάρου, που θεωρείται από πολλούς υπηκόους του Αυστριακού αυτοκράτορα ο προστάτης των σλαβικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας. Απ' αυτούς, οι Σλάβοι του βορρά δεν έχουν ξεχάσει την τσεχική εθνική επιτροπή του 1848, αληθινή πράξη αναγνώρισης της ταυτότητάς τους. Οι Σλάβοι του νότου κάτοικοι επαρχιών οικονομικά λιγότερο ανεπτυγμένων και όπου μόλις αρχίζουν να αναδύονται εθνικές ελίτ λιγότερο διαφοροποιημένες απ' ό,τι στις βόρειες υπό εκβιομηχάνιση περιοχές, είναι εν τούτοις ευαισθητοποιημένοι από τη γειτονία τους με αυτόνομα εδάφη ή ανεξάρτητα κράτη που γεννήθηκαν από την αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πολλοί απ' αυτούς κοιτάζουν προς την κατεύθυνση της αυτόνομης Μικρής Σερβίας, η οποία δημιουργήθηκε νότια του Δούναβη μετά την παραχώρηση ανεξαρτησίας στην Ελλάδα.

Η συγκρότηση, μετά τον πόλεμο της Κριμαίας, μιας Ρουμανίας αποτελούμενης από τα παλιά τουρκικά πριγκιπάτα της Μολδαβίας και της Βλαχίας αφυπνίζει τις ελπίδες των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας που περιλαμβάνονται στο κράτος των Αψβούργων. Η πιο ισχυρή όμως απ' αυτές τις κεντρόφυγες δυνάμεις παραμένει, όπως το 1848, η θέληση αυτονομίας των Μαγυάρων, οι οποίοι έχουν την πιο σταθερή οργάνωση και τη μεγαλύτερη συνείδηση εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας από όλους τους μειονοτικούς λαούς της αυτοκρατορίας.

Ένα σύνολο ευνοϊκών συνθηκών επέτρεπε εν τούτοις στους Αψβούργους να διατηρούν αυτό το μωσαϊκό των λαών στο ίδιο κρατικό οικοδόμημα. Και πρώτα οι ζηλόφθονες αντιπαλότητες και τα μίση που χωρίζουν τις πιο πολλές εθνικότητες. Ο Φραγκίσκος-Ιωσήφ, αυτοκράτορας της Αυστρίας, αλλά επίσης, σύμφωνα με την παράδοση, βασιλιάς της Βοημίας και της Ουγγαρίας, συνιστούσε τον ζωντανό δεσμό των διαφόρων τμημάτων της αυτοκρατορίας του. Η συγκεντρωτική αντίληψη της εξουσίας τον έκανε πάντως να αγνοεί τους τελευταίους δύο τίτλους –που με την ανάπτυξη των αισθημάτων και των ιδεών δεν μπορούσαν παρά να ενισχύσουν τις ιδιαιτερότητες– και να καυχάται μόνο για τον πρώτο. Συγχρόνως, ασκούσε μια πολιτική εκγερμανισμού που στηριζόταν στη δημόσια διοίκηση (Γερμανοί δημόσιοι υπάλληλοι στάλθηκαν σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας), την εκπαίδευση, τον στρατό και την καθολική Εκκλησία, στην οποία το κονκορδάτο του 1755 παρείχε υπολογίσιμα πλεονεκτήματα.

Η αυτοκρατορία που αποκαταστάθηκε το 1849 βασίζεται επομένως στην ισχύ και συγχρόνως στον ενωτικό ρόλο που έχει αναλάβει η δυναστεία. Παρ' ό-

λο αυτό, τα κινήματα του 1848 έδειξαν τη θεμελιώδη αμφισημία της πολιτικής των Αψβούργων. Κυριαρχούμενη από έναν λαό με γερμανική γλώσσα, η Αυτοκρατορία της Αυστρίας θέλει να συνεχίσει να παίζει στη Γερμανία τον πρωτεύοντα ρόλο που της αποδίδει η παράδοση και που επιβεβαίωσε το 1848-1849 η παλινορθωτική της δράση. Κράτος πολυεθνικό, στους κόλπους του οποίου οι αλλογενείς λαοί αποτελούν την πλειονότητα, δεν μπορεί να παραιτηθεί από τον έλεγχο της κεντρικής Ευρώπης και των Σλάβων του βορρά και του νότου χωρίς να καταδικάσει τον εαυτό της σε διάλυση.

Η αμφισημία αυτή φάνηκε ξεκάθαρα κατά την απόπειρα ενοποίησης που έκανε το κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης. Υπήρξε η αιτία της αποτυχίας του κοινοβουλίου και ο λόγος που ώθησε τους περισσότερους αντιπροσώπους να αποκλείσουν την Αυστρία κατά τη συγκρότηση της Γερμανίας. Μετά τα γεγονότα του 1848, ο αποκλεισμός αυτός δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά με μια στρατιωτική ήττα της Αυστρίας, και η συνοχή της αυτοκρατορίας δεν είναι τόσο μεγάλη ώστε να αντέξει μια τέτοια ήττα. Είναι φανερό ότι κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η διατήρηση της υφιστάμενης τάξης είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου για την αυτοκρατορία· και είναι επίσης φανερό ότι οι διαδοχικές απογοητεύσεις από τη ναπολεόντεια Γαλλία και κατόπιν από την Πρωσία του Γουλιέλμου Α΄ έκαναν αναγκαία, όσο ποτέ άλλοτε, την αναθεώρηση των σχέσεων που διατηρούσε η Βιέννη με τις εθνικές μειονότητες.

Αποκλεισμένη από τη σχηματιζόμενη Γερμανία, η Αυστρία πρέπει πράγματι να προσανατολίσει με ειλικρίνεια την πολιτική της προς τους σλαβικούς λαούς της αυτοκρατορίας. Καθώς έχει υποκατασταθεί στον γερμανικό κόσμο από την Πρωσία, εκείνο που της απομένει είναι «να μεταφέρει το κέντρο της στην ανατολή», όπως τη συμβούλευσε ο Βίσμαρκ, να στραφεί προς νότον και να κατευθύνει προς όφελός της την αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εμποδίζοντας παράλληλα τη δική της αποσύνθεση.

Ο συσχετισμός δυνάμεων είναι τέτοιος που αυτή η στάση είναι δυνατή μόνο υπό την προϋπόθεση ότι θα έρθει σε συνεννόηση με μια οποιαδήποτε από τις μειονότητες, έστω και με κίνδυνο να δυσαρεστήσει τις υπόλοιπες. Υπουργός των Εξωτερικών της Αυστρίας είναι ο φον Μπόιστ, πρώην πρωθυπουργός του βασιλιά της Σαξονίας, ο οποίος, ονειρευόμενος μια ρεβάνς εναντίον της Πρωσίας, προσπαθεί να εξασφαλίσει την ηρεμία στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Η πολιτική του οδηγεί τον Φραγκίσκο-Ιωσήφ να προσεταιριστεί τους εκπροσώπους της πιο ισχυρής μειονότητας: τους Ούγγρους, που και εκείνοι ανησυχούν για τη σλαβική αναταραχή.

Απ' αυτή την κατάσταση προκύπτει ο Συμβιβασμός του 1867, που υπογράφηκε από τον φον Μπόιστ και τον Ντέακ, αρχηγό της φιλελεύθερης πλειοψηφίας της ουγγρικής δίαιτας και που εγκαθιδρύει ένα πρωτότυπο σχήμα σύνδεσης ανάμεσα στην Αυστρία και την Ουγγαρία. Η πρώτη ονομάζεται Σισλειθανία και προσαρτά τη Βοημία, τη Μοραβία, τη Γαλικία, τη Βουκοβίνα, τη Σλοβενία και τη Δαλματία. Η δεύτερη ονομάζεται Τρανσλειθανία και περιλαμβάνει, εκτός

Η ΑΥΣΤΡΟΟΥΓΓΡΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΥΡΙΟ ΤΟΥ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ ΤΟΥ 1867

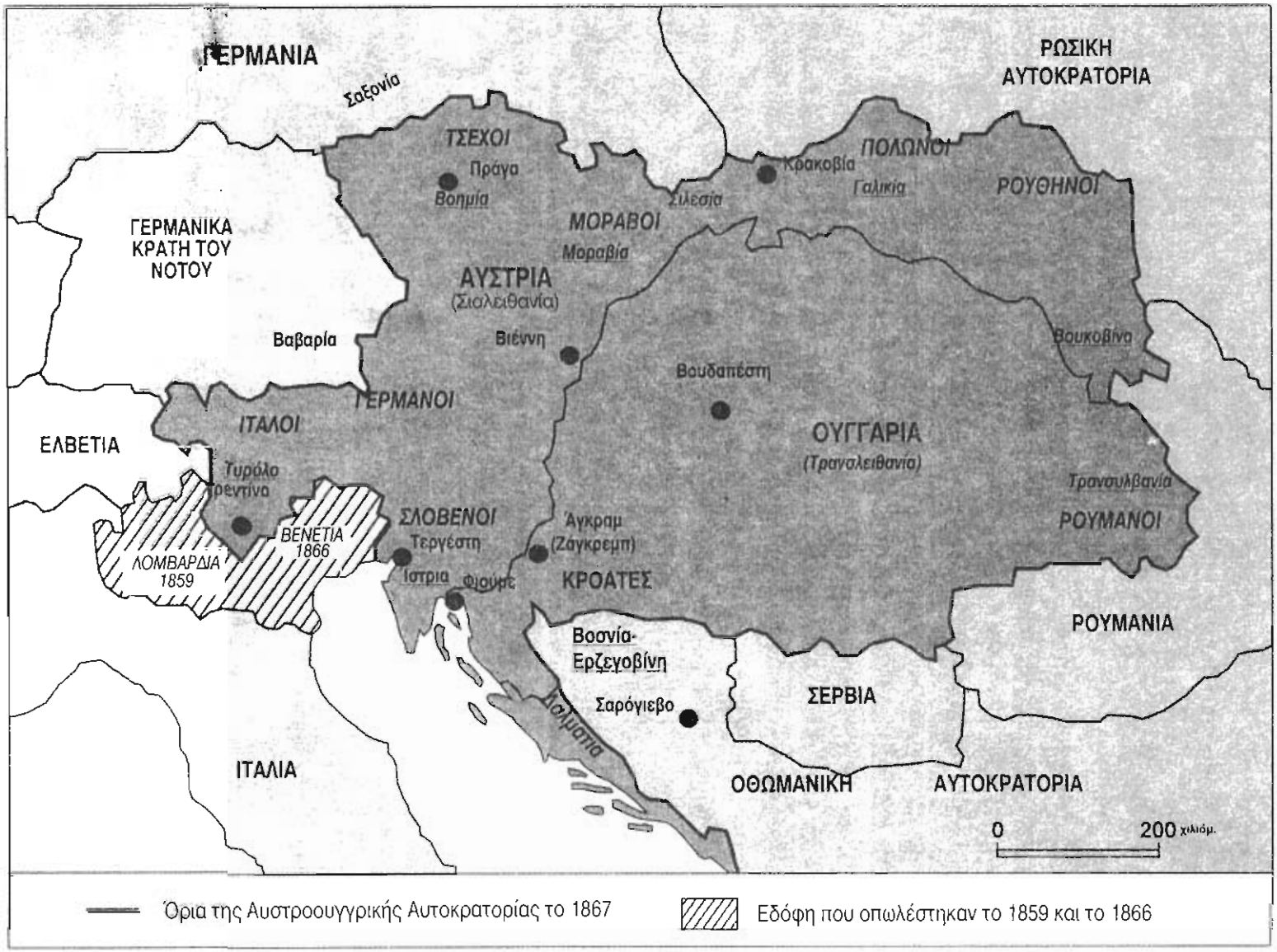

από τα εδάφη των Μαγυάρων, την Τρανσυλβανία, τη Σλοβακία και την Κροατία. Όριο των δύο κρατών είναι ο Λείθας, παραπόταμος του Δούναβη. Για να τονιστεί η διαφορά ανάμεσα στα δύο κυρίαρχα έθνη της αυτοκρατορίας, ο Φραγκίσκος-Ιωσήφ και η αυτοκράτειρα Ελισάβετ στέφονται, τον Ιούνιο του 1867, βασιλείς της Ουγγαρίας. Η οικονομία, η διπλωματία, ο στρατός και το ναυτικό παραμένουν κοινά.

Κατά συνέπεια, ο μεγάλος ευνοημένος από την αναδιάρθρωση του 1867 είναι το ουγγρικό έθνος, που είχε συντριβεί το 1848-1849. Αμέσως οι Σλάβοι της αυτοκρατορίας αισθάνονται ότι η συμφωνία έγινε εις βάρος τους. «Αιχμάλωτοι» των Αυστριακών ή των Ούγγρων, διάκεινται εχθρικά απέναντι σε ένα συμβιβασμό από τον οποίο έχουν αποκλειστεί. Λέγεται ότι ο φον Μπόιστ είχε πει στον Ντέακ: «Κρατήστε τις ορδές σας· θα κρατήσουμε κι εμείς τις δικές μας».

Το κυριότερο πρόβλημα για τη Σισλειθανία μετά το 1867 είναι αυτό που θέτει η τσεχική μειονότητα. Η αποτυχία του 1848 μείωσε την αξιοπιστία των μετριοπαθών της εθνικής επιτροπής. Στο εξής η πιο δυναμική ομάδα είναι αυτή του κόμματος των «Νεοτσέχων» που διευθύνει ένας καθηγητής του πανεπιστημίου της Πράγας, ο Τομάς Μάζαρυκ. Καθώς η επίσημη προπαγάνδα τούς είναι απαγορευμένη, οι Νεοτσέχοι διαδίδουν τις ιδέες τους με τη μεσολάβηση φιλολογικών ομάδων και γυμναστικών συλλόγων, των Sokols. Αξιώνουν αυτονομία ανάλογη με εκείνη που απολαμβάνουν οι Ούγγροι, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι έχουν τα ίδια ιστορικά δικαιώματα με αυτούς και ότι το στέμμα του Αγίου Βένσεσλας δεν υστερεί σε τίποτα από εκείνο του Αγίου Στεφάνου.

Ο Φραγκίσκος-Ιωσήφ σκέπτεται προς στιγμήν μια «τριαδική λύση» για την αυτοκρατορία. Προσκρούει όμως στη διπλή αντίθεση των Ούγγρων, που ανησυχούν για επανάληψη του τσεχικού παραδείγματος ανάμεσα στους σλαβικούς πληθυσμούς της Τρανσλειθανίας, και των Γερμανών της Βοημίας, που φοβούνται ότι θα μεταβληθούν σε «είλωτες των Τσέχων». Κατόπιν τούτου ο αυτοκράτορας ακυρώνει το διάταγμα που εισήγαγε στα κράτη του το τριαδικό σύστημα και έτσι αποκόπτεται οριστικά από την τσεχική μειονότητα, της οποίας οι εκπρόσωποι στο εξής αρνούνται να παρακάθηνται στην ομοσπονδιακή βουλή (Reichsrat) της Βιέννης και δεν βλέπουν πια άλλη λύση από τη διάλυση της αυτοκρατορίας.

Τα ίδια προβλήματα παρουσιάζονται στην Τρανσλειθανία, επιδεινωμένα από την αδιαλλαξία των Ούγγρων. Πράγματι οι τελευταίοι είναι πιο απόλυτοι από τους Αυστριακούς στο ζήτημα των εθνικοτήτων και προχωρούν στον εντατικό εξουγγρισμό των μειονοτικών πληθυσμών στα εδάφη που βρίσκονται στην κυριαρχία τους. Μόνο στην Κροατία αναγνωρίζεται μια οιονεί ταυτότητα, που επικυρώνεται με τη συγκρότηση μιας δίαιτας, την ίδρυση ενός πανεπιστημίου στο Ζάγκρεμπ και την έγκριση χρησιμοποίησης της κροατικής γλώσσας στις διοικητικές πράξεις.

Απομονωμένοι από τους άλλους σλαβικούς λαούς με τα σύνορα του 1864, οι Σλοβάκοι δεν βλέπουν άλλη λύση για να αποφύγουν τον εξουγγρισμό από την προσέγγιση με τους πλησιέστερους γείτονές τους, τους Τσέχους, ενώ το πανεπι-

στήμιο της Πράγας γίνεται για τους πιο καλλιεργημένους το προπύργιο της εθνικής τους ταυτότητας. Παρατηρείται επίσης μια προσέγγιση Σέρβων και Κροατών. Χωρισμένοι από τη θρησκεία –οι πρώτοι είναι ορθόδοξοι, οι δεύτεροι καθολικοί– και από την ιστορική εξέλιξη, οι δύο αυτοί λαοί έχουν τα βλέμματα στραμμένα προς το μικρό ανεξάρτητο βασίλειο της Σερβίας και ονειρεύονται να ενωθούν στους κόλπους μιας Μεγάλης Σερβίας, που θα γίνει το βασίλειο των Σλάβων του Νότου, η «Γιουγκοσλαβία». Με άλλα λόγια, θέλουν να επαναλάβουν στα Βαλκάνια το εγχείρημα που οδήγησε το Πεδεμόντιο να πραγματοποιήσει γύρω του την ενοποίηση της Ιταλίας.

Όταν το 1908 η κυβέρνηση της Βιέννης προσαρτά τις σλαβικές επαρχίες της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης, η απόγνωση των Σλάβων φτάνει στο απόγειό της. Μυστικές εταιρείες συστήνονται στην πρωτεύουσα της Σερβίας, το Βελιγράδι, η πιο διάσημη από τις οποίες είναι η *Μαύρη Χειρ*. Είναι αποφασισμένες για βίαιη δράση ώστε οι Σλάβοι υπήκοοι της αυτοκρατορίας να αποκτήσουν αυτονομία. Ο ρόλος τους θα είναι βασικός στην πορεία των εξελίξεων που θα οδηγήσουν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο συμβιβασμός του 1867 έδειξε ότι η αυστριακή μοναρχία μπορούσε να υποχωρήσει μπροστά σε μια επίμονη και αποφασιστική δράση και ότι οι δυνάμεις της δεν της επέτρεπαν να καταστέλλει επ' αόριστον ένα εθνικό κίνημα. Η διαπίστωση αυτή ενθάρρυνε τις άλλες μειονότητες της αυτοκρατορίας να διεκδικήσουν τα ίδια οφέλη με τους Ούγγρους. Ως εκ τούτου, σηματοδοτεί την έναρξη της αποσύνθεσης της αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Στο εξής οι κεντρόφυγες δυνάμεις δεν θα σταματήσουν να μεγαλώνουν και να ασκούν πίεση στην κυβέρνηση της Βιέννης.

Από την πλευρά του, ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος-Ιωσήφ προσπαθεί, από τη στιγμή αυτή και πέρα, να συγκρατήσει τις διαλυτικές δυνάμεις, άλλοτε δοκιμάζοντας στο εσωτερικό τις δυνατότητες ενός ενδεχόμενου συμβιβασμού, άλλοτε επιδιώκοντας να στρέψει στο εξωτερικό την ενεργητικότητα των υπηκόων του και ασκώντας σ' αυτή την κατεύθυνση μια εξωτερική πολιτική που αποβλέπει στον έλεγχο της βαλκανικής χερσονήσου μέσω της *προώθησης προς ανατολάς* (Drang nach Osten).

Κατ' αυτό τον τρόπο, η σύγκρουση ανάμεσα στις σλαβικές εθνικές διεκδικήσεις και τον αυστριακό εθνικισμό –που έχει ταπεινωθεί από τη Γαλλία κατά την εκστρατεία της Ιταλίας το 1859, από την Πρωσία το 1866 και από τους Ούγγρους με το Συμβιβασμό του 1867– καθιστά την αυτοκρατορία των Αψβούργων και τις νότιες εσχατιές της την κυριότερη ζώνη έντασης της Ευρώπης στα τέλη του 19ου αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η Ευρώπη του Βίσμαρκ

♦ ***Από το 1871 μέχρι το 1890, η Ευρώπη ζει στο ρυθμό του Βίσμαρκ. Άνδρας του Παλαιού Καθεστώτος, ο καγκελάριος Βίσμαρκ δεν έχει άλλη φιλοδοξία από τη διατήρηση του ευνοϊκού πια για τη Γερμανία ευρωπαϊκού status quo, ούτε άλλη προοπτική από την ισορροπία της ηπείρου.***

♦ ***Από αυτή τη σκοπιά, η κύρια φροντίδα του είναι να εμποδίσει τη Γαλλία να βρει συμμάχους που θα μπορούσαν να τη βοηθήσουν να προχωρήσει σε μια επίφοβη ρεβάνς. Χρησιμοποιώντας εναλλάξ τη διαλλακτικότητα και την απειλή, πασχίζει να την αποτρέψει να ριχτεί σε μια περιπέτεια που θα έθετε υπό αμφισβήτηση τη γερμανική ενοποίηση. Πάνω απ' όλα όμως, αναζητεί διπλωματικά μέσα για να εμποδίσει τη Γαλλία να πάρει τη ρεβάνς: διαμορφώνει συστήματα συμμαχιών που προορίζονται να μην την αφήσουν να βρει εταίρους.***

♦ ***Η πρώτη συγκεκριμενοποίηση αυτής της πολιτικής είναι η Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων, που η Γερμανία υπογράφει το 1872 με την Αυστρία και τη Ρωσία. Αλλά το πρώτο αυτό σύστημα προσκρούει στις ανταγωνιστικές φιλοδοξίες των δύο συμμάχων της, που και οι δύο επιδιώκουν να κυριαρχήσουν στα Βαλκάνια.***

♦ ***Το «δεύτερο σύστημα Βίσμαρκ» είναι πιο περίπλοκο. Θεμελιωμένο στη συμμαχία με την Αυστρία (Διπλή Συμμαχία) που συνάπτεται το 1879, αναπτύσσεται προς δύο κατευθύνσεις. Από τη μια προς τη Ρωσία, η οποία, φοβούμενη την απομόνωση, δέχεται το 1881 να επανασυσταθεί η Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων. Από την άλλη προς την Ιταλία, ανταγωνίστρια της Γαλλίας στην Τυνησία, που προσχωρεί το 1882, συγκροτώντας την Τριπλή Συμμαχία.***

♦ ***Το σύστημα Βίσμαρκ φτάνει στο απόγειό του το 1887. Με την ανανέωση της Τριπλής Συμμαχίας προστίθενται άλλες δύο συμμαχίες: η μία συνδέει την Αγγλία και την Ιταλία με στόχο τη διατήρηση της υ-***

φιστάμενης κατάστασης στη Μεσόγειο (εναντίον της Γαλλίας και της Ρωσίας)· η άλλη είναι μια μυστική συνθήκη Αντασφάλισης μεταξύ Γερμανίας και Ρωσίας.

• Η πολυπλοκότητα αυτών των συστημάτων συμμαχίας και οι αντιφάσεις που υποκρύπτουν εγκλωβίζουν τη Γερμανία στο status quo. Αυτή η πολιτική δεν θα μπορούσε να ικανοποιήσει για πολύ καιρό τον νέο αυτοκράτορα Γουλιέλμο Β΄, ο οποίος θέλει να ωθήσει τη χώρα του σε μια παγκόσμια πολιτική. Αυτός είναι ο λόγος της αποπομπής του Βίσμαρκ το 1890.

Από την πτώση του Ναπολέοντα Α΄ και μετά δεν εκδηλώνεται καμία διεθνής σύρραξη συγκρίσιμη με εκείνη των πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης και της Γαλλικής Αυτοκρατορίας κι έτσι η περίοδος αυτή αφήνει στη μνήμη των Ευρωπαίων την εντύπωση αυτού που ο Χένρυ Κίσινγκερ απεκάλεσε «ένα σταθερό οικοδόμημα ειρήνης». Ωστόσο, το 1871 τίποτα σχεδόν δεν απομένει από εκείνη την Ευρώπη, της οποίας τα σύνορα είχαν χαραχθεί από το συνέδριο της Βιέννης, το δε περιεχόμενο προσδιορίστηκε από την Ιερά Συμμαχία. Παντού, το εθνικό κίνημα διέρρηξε την εύθραυστη ισορροπία του 1815.

Η Γερμανία οικοδομήθηκε «διά πυρός και σιδήρου» υπό την αιγίδα της Πρωσίας, η δε Ιταλία με την προσχώρηση των λαών της χερσονήσου στη «λύση του Πεδεμοντίου». Στην αυτοκρατορία των Αψβούργων, η Ουγγαρία κέρδισε την αναγνώριση της ταυτότητάς της, και οι αντιστάσεις των σλαβικών μειονοτήτων στις κινήσεις εκγερμανισμού ή εξουγγρισμού που επιχειρήθηκαν από τη Βιέννη και τη Βουδαπέστη δείχνουν ότι ο Συμβιβασμός του 1867 δεν είναι παρά ένας σταθμός στο δρόμο της χειραφέτησης των υποταγμένων λαών.

Οι εθνικές διεκδικήσεις στην υπόλοιπη Ευρώπη, ακόμα κι όταν καταστέλλονται και καταπνίγονται, παίζουν ουσιαστικό ρόλο. Οι λαοί των Βαλκανίων, οι οποίοι έχουν παραμείνει κάτω από την κυριαρχία του σουλτάνου, περιμένουν απλώς την ευκαιρία να επιβάλουν την επιθυμία τους για ανεξαρτησία. Στην αυτοκρατορία των τσάρων, αν και πολλοί αλλογενείς λαοί –ειδικά στην κεντρική και την ανατολική Ασία– δεν σκέπτονται καθόλου να αμφισβητήσουν τη ρωσική κυριαρχία, οι Φινλανδοί, οι κάτοικοι της Βαλτικής και κυρίως οι Πολωνοί δεν ανέχονται αγόγγυστα την υποταγή τους σε ξένο δεσπότη, τη στιγμή που τα έθνη θριαμβεύουν σε διάφορες περιοχές της ηπείρου. Πολύ περισσότερο που, μετά την πολωνική εξέγερση του 1863, την οποία κατέστειλε βίαια ο στρατηγός Μουραβιόφ, η κυβέρνηση του τσάρου εφάρμοσε στην Πολωνία μια ακραία πολιτική εκρωσισμού, επιβάλλοντας παντού τη ρωσική γλώσσα και την ορθόδοξη θρησκεία.

Το ίδιο συμβαίνει ακόμα και στο Ηνωμένο Βασίλειο που, με το επώδυνο «ζήτημα της Ιρλανδίας», αντιμετωπίζει ένα δικό του πρόβλημα εθνικοτήτων. Ένα αυτονομιστικό κίνημα, όλο και ισχυρότερο, όλο και πιο βίαιο στην αντί-

δρασή του κατά της αγγλικής κυριαρχίας, ζητεί το δικαίωμα της αυτοδιοίκησης –το λεγόμενο *Home Rule*, που οι περισσότεροι Βρετανοί πολιτικοί αποκρούουν με φρίκη– γι' αυτό το νησί, όπου χρησιμοποιούνται κατά πλειοψηφία μια γλώσσα (η γαελική) και μια θρησκεία (ο καθολικισμός) διαφορετικές από εκείνες που επικρατούν στη Μεγάλη Βρετανία.

Ούτε τα άλλα παλαιότερα ενοποιημένα κράτη της δυτικής Ευρώπης είναι τελείως απαλλαγμένα από εθνικές διαμαρτυρίες, είτε αυτές παίρνουν τη μορφή μιας απλής λανθάνουσας αντιπαράθεσης όπως μεταξύ Βαλόνων και Φλαμανδών στο Βέλγιο είτε τη μορφή σποραδικών ταραχών όπως στην Ισπανία με τις βασκικές και καταλανικές αποσχιστικές τάσεις. Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι η ένωση που είχε συντελεστεί το 1814 ανάμεσα στη Νορβηγία (μέχρι τότε προσαρτημένη στη Δανία) και τη Σουηδία του Μπερναντότ θα διαλυθεί ειρηνικά το 1904 και η κάθε χώρα θα ακολουθήσει στο εξής τον δικό της δρόμο.

Σε αυτή την Ευρώπη των τελευταίων δεκαετιών του αιώνα, στην οποία οι εθνικές μειονότητες εκδηλώνονται αδιάκοπα, η εθνική υπερηφάνεια εκτρέπεται σε «εθνικισμό», αφού κάθε χώρα ζητεί να επιδείξει την υποτιθέμενη ανωτερότητά της έναντι των άλλων και να επιβάλει τις αξίες της και τα εγωιστικά συμφέροντά της. Αν οι κυριαρχικές τάσεις του Ηνωμένου Βασιλείου βρίσκουν διέξοδο στην αποικιακή εξάπλωση, παρακάμπτοντας με περιφρόνηση τα κύματα που αναταράζουν την ήπειρο, η ιστορία της Ευρώπης στο τέλος του 19ου αιώνα σημαδεύεται από δύο θεμελιώδεις ανταγωνισμούς.

Ο πρώτος είναι ο γαλλογερμανικός ανταγωνισμός. Ο γαλλικός εθνικισμός, που, έχοντας αριστερές καταβολές, τροφοδοτήθηκε από τις ένδοξες αναμνήσεις του «Μεγάλου Έθνους» και το μεγαλόψυχο και μεσσιανικό πνεύμα των ανθρώπων του 1848, ώσπου εξωθήθηκε προς τα δεξιά μέσα στο ρεύμα της δεκαετίας του 1880, δεν συγχωρεί στη Γερμανία τη νίκη της το 1870, που συνοδεύτηκε από την προσάρτηση της Αλσατίας-Λοραίνης, και ονειρεύεται μια ρεβάνς που θα επέτρεπε στη Γαλλία να ανακτήσει τις χαμένες επαρχίες. Οι εκδηλώσεις αυτού του ρεβανσιστικού πνεύματος είναι αναρίθμητες και αγγίζουν όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής των Γάλλων, από τις πρώτες τάξεις του δημοτικού –όπου οι χάρτες στους τοίχους αναπαριστούν την Αλσατία-Λοραίνη κυκλωμένη από μια μαύρη γραμμή– μέχρι τις πατριωτικές εορταστικές εκδηλώσεις που μνημονεύουν τις μεγάλες στιγμές της εθνικής ιστορίας (αρχίζοντας από την παρέλαση της 14ης Ιουλίου). Διατυπωμένη ή όχι, η ιδέα της εκδίκησης παραμένει ζωντανή στην καρδιά πολλών Γάλλων. Εξάλλου στη λανθάνουσα γερμανοφοβία τους (που υπόκειται σε απότομες εξάρσεις επιθετικότητας) απαντά από την άλλη πλευρά του Ρήνου μια εξίσου ζωηρή εχθρότητα προς τη δυτική γείτονα.

Ο δεύτερος ανταγωνισμός αντιπαραθέτει τη Ρωσία στην Αυστρία. Αφού διώχθηκε από τη Γερμανία, η Αυστρία στράφηκε αποφασιστικά προς τον βαλκανικό χώρο, με την έντονη ενθάρρυνση του Βίσμαρκ. Η *προώθηση προς ανατολάς* προϋποθέτει τη διατήρηση των σλαβικών λαών στους κόλπους της αυτοκρατορίας και την προσάρτηση των βαλκανικών εδαφών που υπάγονται ακόμα

στον σουλτάνο και κατοικούνται από ορθόδοξους χριστιανούς. Αυτό αντιτίθεται στις φιλοδοξίες του τσάρου, του οποίου η πολιτική, διαμορφωμένη εδώ κι έναν αιώνα, είναι να παραμονεύει τον «μεγάλο ασθενή» για να επεκτείνει την επιρροή του στην περιοχή και για να δώσει στην αυτοκρατορία του την έξοδο στις «θερμές θάλασσες», ανοικτές όλο το χρόνο στη ναυσιπλοΐα και το θαλάσσιο εμπόριο.

Ωστόσο ο τσάρος, εμφανιζόμενος ως φυσικός προστάτης των σλαβικών λαών που διεκδικούν την αυτονομία τους, διατηρεί ένα ισχυρό μέσο πίεσης πάνω στην αυτοκρατορία των Αψβούργων. Απ' αυτή τη σκοπιά, το κατοικούμενο από ορθόδοξους Σλάβους μικρό βασίλειο της Σερβίας, που από το φόβο της Αυστρίας και των Τούρκων τέθηκε υπό την προστασία της Ρωσίας, αποτελεί για τον τσάρο ένα πολύ χρήσιμο όργανο δράσης και προπαγάνδας. Καθώς συνιστά για τους Σέρβους και τους Κροάτες της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας έναν πόλο έλξης ανάλογο, όπως είδαμε, με εκείνο του Πεδεμοντίου στην Ιταλία πριν από την ένωσή της, ο τσάρος μπορεί μέσω αυτού να ασκεί αποσταθεροποιητική επιρροή στους ίδιους τους κόλπους της Δυαδικής Μοναρχίας,

Ο ΒΙΣΜΑΡΚ ΔΙΑΙΤΗΤΗΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η συνθήκη της Φρανκφούρτης καθιέρωσε την υπεροχή της Γερμανίας στη δυτική Ευρώπη. Ο Βίσμαρκ, που είχε εσκεμμένα προκαλέσει τον πόλεμο εναντίον της Γαλλίας επειδή τον θεωρούσε αναγκαίο για την ολοκλήρωση της ένωσης, φαίνεται στο εξής ικανοποιημένος και επί δύο δεκαετίες θα αφιερώσει την ασυγκράτητη ενεργητικότητά του στη διατήρηση μιας τάξης πραγμάτων που έχει καταστεί ευνοϊκή για τη χώρα του. Ονομάστηκαν «συστήματα Βίσμαρκ» τα δίκτυα συμμαχιών που ο καγκελάριος προσπάθησε να δημιουργήσει μετά το 1871, με σκοπό να απομονώσει τη Γαλλία και να τσακίσει κάθε διάθεση εκδίκησης εκ μέρους της. Είναι πράγματι προσωπικό του έργο και ανταποκρίνονται στην «πρωσική» και «χερσαία» οπτική του για τον διεθνή ρόλο της Γερμανίας, καθώς και σε μια αντίληψη της διπλωματικής δράσης που παραμένει από πολλές απόψεις εκείνη του Παλαιού Καθεστώτος.

Αυτή η αντίληψη στηρίζεται κατά πρώτο λόγο στην αρχή της συμφωνίας των ευρωπαϊκών εθνών, δηλαδή στην ιδέα ότι οι μεγάλες δυνάμεις πρέπει με κοινή συμφωνία να διατηρούν μεταξύ τους την ισορροπία και το σεβασμό του συσχετισμού δυνάμεων. Βεβαίως ο Βίσμαρκ υποστηρίζει αυτή την αρχή μόνο στο βαθμό που εξυπηρετεί τους δικούς του στόχους. Η γερμανική ενότητα είναι από μόνη της μεγάλο πλήγμα στην υφιστάμενη τάξη πραγμάτων και την ισορροπία της Ευρώπης. Γι' αυτό κι εκείνος θα αποδειχθεί ένθερμος ζηλωτής της ιδέας της ισορροπίας και της «συμφωνίας» μεταξύ των εθνών κυρίως μετά το 1871, από τη στιγμή που η ένωση του Ράιχ έχει συντελεστεί.

Στην ίδια προοπτική, ο Γερμανός καγκελάριος εκτιμά ότι η επαναχάραξη ο-

ρισμένων περιοχών της Ευρώπης πρέπει να γίνεται, όταν δεν μπορεί να αποφευχθεί, σύμφωνα με τα συμφέροντα των μεγάλων κρατών και χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διεκδικήσεις των λαών δεύτερης κατηγορίας (βλέπε παρακάτω τη στάση του αναφορικά με τους Βούλγαρους στο συνέδριο του Βερολίνου). Όμως γι' αυτόν, τα συμφέροντα των κρατών είναι πρώτα απ' όλα εκείνα των δυναστειών που τα κυβερνούν. Συνεπώς, το διπλωματικό σύστημα που ενσαρκώνει είναι, τουλάχιστον στη μορφή του, ένα σύστημα του Παλαιού Καθεστώτος, βασισμένο στην αρχή της ένωσης των νόμιμων ηγεμόνων και της αλληλεγγύης των αντεπαναστατικών δυνάμεων.

Πάνω απ' όλα είναι ένα σύστημα ηπειρωτικό. Τούτος ο μεγαλογαιοκτήμονας, για τον οποίο, παρά τις τρέχουσες ανακατατάξεις, η ουσία της γερμανικής ισχύος βρίσκεται στις ανατολικές αγροτικές και αριστοκρατικές επαρχίες, επιδιώκει πράγματι να εξασφαλίσει τη γερμανική ηγεμονία, ή τουλάχιστον την υπεροχή, στον ηπειρωτικό χώρο, αφήνοντας στην Αγγλία την κυριαρχία των θαλασσών και των υπερπόντιων περιοχών. Στρέφει ηθελημένα την πλάτη στο αποικιοκρατικό εγχείρημα, που θεωρεί ότι εκτρέπει τη Γερμανία από τον πραγματικό της στόχο. Για να πειστεί ο καγκελάριος να δώσει τη συγκατάθεσή του σε πρωτοβουλίες, συνηθέστερα ιδιωτικές, που θα καταλήξουν στην εγκατάσταση των Γερμανών στη νοτιοδυτική Αφρική το 1884 και στη συνέχεια στο Τόγκο και το Καμερούν, θα χρειαστεί να δημιουργηθεί ένα ισχυρό ρεύμα στην κοινή γνώμη και ιδιαίτερα στους επιχειρηματικούς κύκλους της Βρέμης και του Αμβούργου. Γενικά όμως τούτο είναι αντίθετο στη θέλησή του, και εμφανίζεται περισσότερο πρόθυμος να ενθαρρύνει τα αποικιοκρατικά σχέδια των εν δυνάμει αντιπάλων του, για παράδειγμα της Γαλλίας, που ελπίζει να εκτρέψει έτσι από την ιδέα της εκδίκησης.

Τέλος, ο Βίσμαρκ φροντίζει πριν απ' όλα για το πρωσικό μεγαλείο. Είδαμε ότι γι' αυτό τον υπέρμαχο του δεσποτισμού και της αντίδρασης η αντίληψη της ενότητας απέχει πολύ από το εθνικό αίσθημα φιλελεύθερης και επαναστατικής έμπνευσης. Από τη στιγμή που η Γερμανία συγκροτήθηκε από τους Χόεντσολερν ως ενιαίο κράτος, εκείνο που μετρά γι' αυτόν είναι λιγότερο η συνένωση στο ίδιο κράτος των λαών με γερμανική γλώσσα και πολιτισμό απ' ό,τι η εξασφάλιση της ισχύος της Πρωσίας και η δόξα της δυναστείας της. Με άλλα λόγια, αντιτίθεται στους παγγερμανιστές που πρεσβεύουν έναν κατακτητικό εθνικισμό και θέλουν να πραγματοποιήσουν την ενότητα του «γερμανικού λαού». Κατά συνέπεια, το «σύστημά» του είναι ουσιαστικά αμυντικό και συντηρητικό.

Την επαύριο της νίκης του 1871 δεν εκδηλώνει καμιά επιθυμία να προωθήσει την επέκταση των γερμανικών εδαφών. Είναι απλούστατα πεπεισμένος ότι η προσάρτηση της Αλσατίας-Λοραίνης, έχοντας κάνει τη Γαλλία αδιάλλακτο αντίπαλο της χώρας του, καθιστά αναπόφευκτη μια πολεμική ρεβάνς. Προσωπικά αντίθετος σ' αυτή την προσάρτηση, την αποδέχτηκε μόνο προ της επιμονής του γενικού επιτελείου. Τώρα που το κακό έχει γίνει δεν έχει άλλη δυνατότητα παρά να προετοιμαστεί για τη σύγκρουση με τη γειτονική Δημοκρατία, προσπαθώντας

συγχρόνως να αναβάλει αυτή τη στιγμή όσο το δυνατόν περισσότερο με μια πολιτική που αποσκοπεί στην απομόνωση της Γαλλίας.

Ο Βίσμαρκ εμφανίζεται κατ' αρχάς διαλλακτικός με τη Γαλλία, στο μέτρο που επιδοκιμάζει τη σύνεση και τη μετριοπάθεια του Θιέρσου. Δεν διστάζει μάλιστα να απελευθερώσει αιχμαλώτους πολέμου όταν αυτός του το ζητεί για να τους χρησιμοποιήσει εναντίον των στασιαστών της Κομμούνας. Στη συνέχεια, το 1872, δέχεται την εσπευσμένη καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων ύψους 5 δισεκατομμυρίων φράγκων και, σε αντάλλαγμα, συγκατατίθεται στη σταδιακή εκκένωση των κατεχόμενων εδαφών. Αλλά η πτώση του Θιέρσου τον κάνει επιφυλακτικό. Η πολιτική της «Ηθικής Τάξης» (Ordre moral) που εγκαινιάστηκε από τον στρατάρχη Μακ-Μαόν τον ενοχλεί για δύο λόγους. Πρώτα επειδή φαίνεται να οδηγεί σε παλινόρθωση της μοναρχίας, πράγμα που, κατά τον Βίσμαρκ, απειλεί να καταστήσει τη Γαλλία ένα ισχυρό κράτος, το οποίο σε λίγο θα διαθέτει τα μέσα για να ανακτήσει τις χαμένες επαρχίες του. Κι έπειτα επειδή, τη στιγμή που αναλαμβάνει την πολιτική του *πολιτιστικού αγώνα* (Kulturkampf)[xi] εναντίον της Ρώμης και εναντίον της καθολικής Εκκλησίας, δεν ανέχεται η γειτονική χώρα να ασκεί μια πολιτική εμφανώς φιλοκληρική και ευνοϊκή προς την παποσύνη.

Όταν οι Γάλλοι επίσκοποι και η παπική εφημερίδα *L'Univers* διαμαρτύρονται για τις βιαιότητες που λαμβάνουν χώρα εναντίον της Εκκλησίας στην άλλη μεριά του Ρήνου, ο καγκελάριος παριστάνει ότι πρόκειται για την απαρχή μιας μεγάλης πολιτικής των καθολικών κρατών –της Γαλλίας και της Αυστροουγγαρίας– που στρέφεται κατά της Γερμανίας και κατά της Ιταλίας, και απειλεί με πόλεμο τη Γαλλία. Για να κατευνάσει την εχθρική στάση του Βερολίνου, ο Γάλλος υπουργός των Εξωτερικών Ντεκάζ αναγκάζεται να ζητήσει από τη βασίλισσα Βικτωρία και τον τσάρο να εγγυηθούν τις ειρηνικές προθέσεις της γαλλικής κυβέρνησης.

Μια νέα κρίση ξεσπά λίγους μήνες αργότερα. Ο Βίσμαρκ θορυβείται από την αύξηση των στελεχών του γαλλικού στρατού που αποφασίστηκε με το νόμο του 1875. Ενορχηστρώνει μια μεγάλη εκστρατεία του τύπου, που σκοπό έχει να κάνει δημοφιλή στη Γερμανία την προοπτική ενός προληπτικού πολέμου. Και πάλι ο Ντεκάζ ζητεί την παρέμβαση της Αγγλίας και της Ρωσίας, που και οι δύο δεν θα ήθελαν να δουν το Ράιχ να εδραιώνει την ηγεμονία του στην Ευρώπη μετά από μια νέα νικηφόρο σύγκρουση με τη Γαλλία. Ο Βίσμαρκ, που επεδίωκε κυρίως να τρομοκρατήσει τη Γαλλία ώστε να αποφύγει την αμφισβήτηση της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων, δεν επιμένει.

Εξάλλου είχε σπεύσει να λάβει διπλωματικές εγγυήσεις στην Ευρώπη. Γνωρίζει ότι η Αγγλία δεν επιθυμεί να αναμιχθεί στις ηπειρωτικές συγκρούσεις και ότι η Ιταλία έχει παραλύσει από εσωτερικά προβλήματα, ενώ αντιμετωπίζει τεράστιες δυσκολίες με την οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ενοποίηση. Πρέπει λοιπόν να βεβαιωθεί για τις καλές προθέσεις των πλησιέστερων γειτόνων του, της Αυστροουγγαρίας και της Ρωσίας, οι οποίες μπορούν και οι δύο να δε-

λεαστούν από τη γαλλική συμμαχία, η πρώτη για να πάρει τη ρεβάνς του 1866, η δεύτερη από φόβο για την ενδυνάμωση της Γερμανίας. Πώς όμως να προσεγγιστούν δύο κράτη των οποίων τα συμφέροντα είναι τόσο εμφανώς διαφορετικά; Με αυτό θα καταπιαστεί ο Βίσμαρκ επισείοντας –χωρίς να το πολυπιστεύει– το φόβητρο της επανάστασης και εδραιώνοντας το σύστημα συμμαχιών που προτείνει στους δύο εταίρους του με βάση την ένωση των «παραδοσιακών» δυνάμεων και των νόμιμων ηγεμόνων.

Έτσι ιδρύεται η *Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων* (Drei Kaiserbund), πρώτη μορφή του «συστήματος Βίσμαρκ». Το 1872, στη διάρκεια των μεγάλων γυμνασίων που διεξάγονται στο Βερολίνο, ο καγκελάριος επιτυγχάνει μια συνάντηση ανάμεσα στον Γουλιέλμο Α΄, τον Φραγκίσκο-Ιωσήφ και τον Αλέξανδρο Β΄, κατά την οποία τίθενται οι βάσεις της διπλωματικής τους συνεργασίας. Ακολουθεί μια σειρά συμφωνιών μεταξύ των τριών δυνάμεων. Αυτή της 6ης Ιουνίου 1873, ανάμεσα στη Ρωσία και τη Γερμανία, ορίζει ότι σε περίπτωση επίθεσης εναντίον μιας από τις αυτοκρατορίες, η άλλη θα επέμβει αμέσως με 200.000 άνδρες. Την ίδια μέρα μια αυστρορωσική συμφωνία προβλέπει διαβουλεύσεις μεταξύ των δύο χωρών σε περίπτωση «επίθεσης από τρίτη δύναμη» ή σε περίπτωση διάστασης των συμφερόντων τους. Στις 22 Οκτωβρίου, ο Γουλιέλμος Α΄ προσχωρεί σ' αυτή τη συμφωνία. Το 1874, η Ιταλία ακολουθεί με τη σειρά της, με αποτέλεσμα τη στιγμή αυτή η απομόνωση της Γαλλίας στην ήπειρο να φαίνεται σχεδόν πλήρης. Στην πραγματικότητα αυτή η συμφωνία, στην οποία δύο από τους εταίρους αλληλοϋποβλέπονται εξαιτίας των βαλκανικών τους βλέψεων, είναι μόνο για το θεαθήναι. Από το 1875, ο Βίσμαρκ αρχίζει να ανησυχεί με τα διαβήματα της Ρωσίας η οποία προσπαθεί να τον αποτρέψει από έναν προληπτικό πόλεμο εναντίον της Γαλλίας. Όμως την κατάρρευση του συστήματος θα προκαλέσει κυρίως η βαλκανική κρίση του 1875-1878.

Τον Αύγουστο του 1875, οι σλαβικοί πληθυσμοί των τουρκικών επαρχιών της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης, εξουθενωμένοι από τη φορολογία και καταπονημένοι από σοβαρές οικονομικές δυσχέρειες, επαναστατούν κατά της οθωμανικής εξουσίας παρακινημένοι από Σέρβους και Αυστριακούς πράκτορες. Πολύ γρήγορα το κίνημα παίρνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις και φτάνει στα βουλγαρικά εδάφη που μόλις έχουν αποκτήσει θρησκευτική αυτονομία. Για να αποφύγει την επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων, ο σουλτάνος Αμπντούλ-Αζίζ δηλώνει έτοιμος να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις, αλλά μια επανάσταση του παλατιού τον διώχνει από το θρόνο.

Ο διάδοχός του Αμπντούλ-Χαμίτ καταφεύγει αμέσως στη χρήση βίας εναντίον των εξεγερμένων, στέλνοντας στη Βουλγαρία 10.000 μισθοφόρους βασιβουζούκους, οι οποίοι προβαίνουν σε τρομερές φρικαλεότητες και σε σφαγή πολλών δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων. Ολόκληρη η Ευρώπη εξανίσταται για τα «δεινά της Βουλγαρίας» που καταγγέλλονται από τον γηραιό ηγέτη Γλάδστωνα, αλλά οι κυβερνήσεις αργούν να αντιδράσουν, επηρεασμένες από τους δισταγμούς της συντηρητικής βρετανικής κυβέρνησης του Ντισραέλι που είναι αντίθε-

τη σε κάθε σχέδιο διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μόνο το Μαυροβούνιο και η Σερβία σπεύδουν σε βοήθεια των κατατρεγμένων Σλάβων και κηρύσσουν πόλεμο στον σουλτάνο τον Ιούνιο του 1876. Ο αγώνας είναι άνισος. Παρά τη συνδρομή Ρώσων εθελοντών, οι Σέρβοι σύντομα ηττώνται από τους Τούρκους, οι οποίοι βαδίζουν κατά του Βελιγραδίου.

Μια πρεσβευτική σύσκεψη στην Κωνσταντινούπολη το Δεκέμβριο του 1876 υπό την αιγίδα του Ηνωμένου Βασιλείου επιχειρεί να αποσπάσει από τον σουλτάνο βαθιές μεταρρυθμίσεις, καθώς και την υπόσχεση διοικητικής αυτονομίας για τους Βόσνιους και τους Βούλγαρους. Οι παρελκυστικοί χειρισμοί του Αμπντούλ-Χαμίτ οδηγούν τη σύσκεψη σε αποτυχία, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο στις δύο δυνάμεις που ενδιαφέρονται αμεσότερα για τη βαλκανική κρίση: τη Ρωσία, που έχει αποφασίσει να επέμβει μόνη της, και την Αυστροουγγαρία, που τον Ιανουάριο του 1877 υπογράφει μαζί της μία συνθήκη η οποία εγγυάται στους Ρώσους την αυστριακή ουδετερότητα με αντάλλαγμα τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Στις 24 Απριλίου ο τσάρος κηρύσσει με τη σειρά του πόλεμο στον σουλτάνο.

Παρά την ανεπαρκή προετοιμασία τους, τα ρωσικά στρατεύματα διώχνουν σε λίγους μήνες τους Τούρκους από τη Βουλγαρία, καταλαμβάνουν την Αδριανούπολη, φτάνουν στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης και αναγκάζουν τον Αμπντούλ-Χαμίτ να δεχθεί μια λεόντειο ειρήνη. Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (5 Μαρτίου 1878) επικυρώνει την πλήρη ανεξαρτησία της Ρουμανίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Τα δύο τελευταία κράτη επεκτείνουν τα εδάφη τους, ενώ η Ρουμανία αναγκάζεται να παραχωρήσει στη Ρωσία την εύφορη νότια Βεσσαραβία, με αντάλλαγμα τη βαλτώδη Δοβρουτσά. Ο τσάρος προσαρτά επίσης ένα τμήμα της τουρκικής Αρμενίας ενώ, όπως είχε προβλεφθεί, ανατίθεται στην Αυστροουγγαρία η διοίκηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Τέλος, κι αυτό είναι το ουσιαστικό σημείο της συνθήκης, αποφασίζεται η συγκρότηση μιας «Μεγάλης Βουλγαρίας», που εκτείνεται από το Αιγαίο μέχρι τον Δούναβη και από την Αλβανία έως τη Μαύρη Θάλασσα. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης, το αυτόνομο αυτό πριγκιπάτο θα είναι «υποκείμενο και φόρου υποτελές στην Πύλη, κάτω από έναν πρίγκιπα επιλεγμένο από τη Ρωσία». Πράγμα που σημαίνει ότι δημιουργείται στα Βαλκάνια ένα μεγάλο σλαβικό κράτος υπό την προστασία του τσάρου και επισφραγίζεται ο έλεγχος της χερσονήσου από τους Ρώσους.

Αμέσως το Λονδίνο και η Βιέννη εγείρουν εντονότατες διαμαρτυρίες. Η κυβέρνηση του Φραγκίσκου-Ιωσήφ αγανακτεί για την περιφρόνηση των συμφωνιών που προέβλεπαν την ξεκάθαρη παραχώρηση των δύο επαρχιών, της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης, και τη δημιουργία δύο ξεχωριστών πριγκιπάτων, της Βουλγαρίας και της Ρωμυλίας. Ο Ντισραέλι φοβάται ότι οι Ρώσοι θα αποκτήσουν έξοδο στο Αιγαίο μέσω μιας υποτελούς Βουλγαρίας και θα απειλήσουν έτσι το δρόμο των Ινδιών. Καλεί τους εφέδρους υπό τα όπλα, ενώ η Αυστρία δηλώνει ότι είναι έτοιμη να αρχίσει εχθροπραξίες εναντίον της Ρωσίας εάν αυτή αρνηθεί την αναθεώρηση της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου.

Για να αποφευχθεί μια ευρωπαϊκή σύγκρουση, μοιραία για το σύστημα των

συμμαχιών που με τόση δυσκολία επεξεργάστηκε, ο Βίσμαρκ προτείνει τη μεσολάβησή του στις ενδιαφερόμενες δυνάμεις. Στο διεθνές συνέδριο που συνέρχεται στο Βερολίνο τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1878 έχει τον πρώτο ρόλο. Η επιλογή της γερμανικής πρωτεύουσας ως έδρας του συνεδρίου και του καγκελαρίου ως προέδρου του μαρτυρούν την υπεροχή που είχε αποκτήσει από το 1871 ο άνθρωπος που θέλει να είναι ο «έντιμος μεσάζων» και ο διαιτητής των ευρωπαϊκών ισορροπιών.

Καθώς μοναδική του μέριμνα είναι η διαφύλαξη της ειρήνης και η διατήρηση μιας ελάχιστης συνεννόησης ανάμεσα στους Αυστριακούς και Ρώσους συμμάχους του, η θέληση των λαών και τα συμφέροντα δευτερευόντων παραγόντων τον απασχολούν λιγότερο παρά ποτέ. Φέρεται με τη μεγαλύτερη περιφρόνηση προς τους Τούρκους εκπροσώπους –στους οποίους δηλώνει ότι «δεν έρχεται κανείς στο συνέδριο για συζήτηση»–, καθώς και προς τους Βαλκάνιους, των οποίων θέλει να αγνοήσει τις αξιώσεις ταυτότητας και ανεξαρτησίας. «Ιδού δύο μέρες», δηλώνει, «που η ανώτατη συνέλευση συζητεί το βουλγαρικό ζήτημα. Πρόκειται για μια τιμή που οι Βούλγαροι διόλου δεν ανέμεναν».

Επί ένα μήνα ο Βίσμαρκ δεσπόζει έτσι με την παρουσία του στις συγκεχυμένες συζητήσεις, τις οποίες οδηγεί με «ανελέητο ρυθμό», προκαλώντας το θαυμασμό των συναδέλφων του, και πρώτου του Γάλλου γραμματέα του συνεδρίου κόμη ντε Μουί, που περιγράφει με τον ακόλουθο τρόπο τη δράση του καγκελαρίου-προέδρου:

> Θα τολμούσα σχεδόν να πω ότι ποτέ άλλοτε δεν ήταν τόσο πολύ ο εαυτός του όσο καθισμένος σ' αυτή την έδρα, από την οποία έπρεπε ταυτοχρόνως να περιορίζει με αυστηρή επιμονή τις ανυπόμονες αξιώσεις και τις έντονες συζητήσεις, να εμπνέει εμπιστοσύνη με μια ελκυστική ευπροσηγορία, τέλος να εμμένει στα προσωπικά του σχέδια δίνοντας την εντύπωση ότι απλώς ερμηνεύει τη συλλογική θέληση.

Ο Βίσμαρκ προσφέρεται πρόθυμα να παίξει το ρόλο του διαιτητή δεδομένου ότι η Γερμανία δεν έχει τίποτα να κερδίσει.από τη διευθέτηση των επίμαχων ζητημάτων και ως εκπρόσωπός της επιθυμεί ειλικρινά να βρει ένα συμβιβασμό. Όμως η Ρωσία είχε πετύχει υπερβολικά μεγάλη νίκη και υπερβολικά και θεαματικά αποτελέσματα ώστε το συνέδριο του Βερολίνου να μην εμφανιστεί, σύμφωνα με τα λόγια του τσάρου, ως «μια συμμαχία της Ευρώπης εναντίον της Ρωσίας υπό τη διεύθυνση του πρίγκιπα Βίσμαρκ».

Πράγματι, η τελική πράξη του συνεδρίου τροποποιεί εντελώς τους όρους της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και είναι πολύ λιγότερο ευνοϊκή για τις διεκδικήσεις των Σλάβων. Μπορεί η Ρωσία να διατηρεί τη Βεσσαραβία και τμήμα της τουρκικής Αρμενίας, μπορεί η Ρουμανία να εδραιώνει την κατοχή της Δοβρουτσάς, όμως η Σερβία και το Μαυροβούνιο διατηρούν μεν την ανεξαρτησία τους, αλλά βλέπουν τις κατακτήσεις τους να περιορίζονται αισθητά. Και πάνω απ' όλα η Μεγάλη Βουλγαρία διασπάται σε τρία τμήματα: την αυτόνομη Βουλγαρία

Ο ΔΙΑΜΕΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

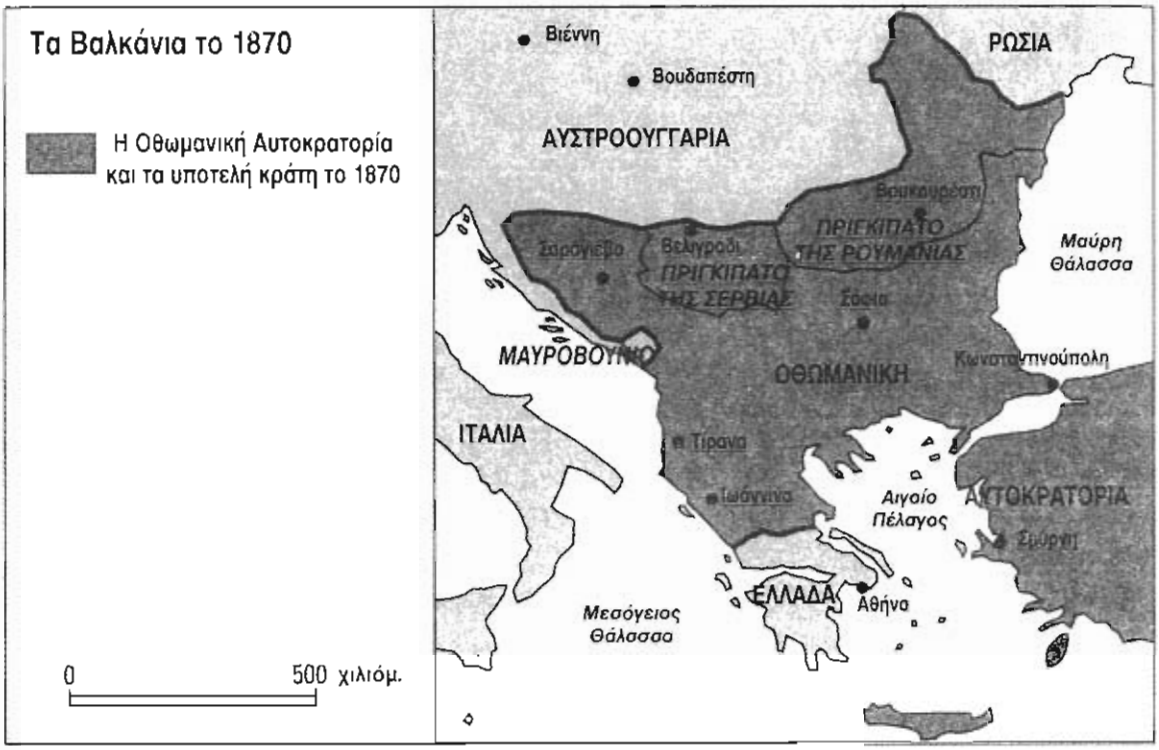

στο βορρά, το πριγκιπάτο της Ρωμυλίας υπό τουρκική επικυριαρχία στο κέντρο και ένα νότιο τμήμα (τη Θράκη) που, καθώς αποτελεί την έξοδο στο Αιγαίο Πέλαγος, αφήνεται στον σουλτάνο.

Στην Αυστρία, από την άλλη, δίδεται η διοίκηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, την οποία θα προσαρτήσει το 1908, καθώς και η μουσουλμανική περιοχή (σαντζάκι) του Νόβι Παζάρ που χωρίζει τη Σερβία από το Μαυροβούνιο. Όσο για την Αγγλία, εκτός του ότι έχει απομακρύνει τη ρωσική απειλή από την ανατολική Μεσόγειο και το δρόμο των Ινδιών, μέσω Σουέζ, λαμβάνει παρεμπιπτόντως από την Τουρκία μια βάση πρωτεύουσας στρατηγικής σημασίας, την Κύπρο.

Το συνέδριο του Βερολίνου είναι γεμάτο συνέπειες για το μέλλον της ευρωπαϊκής πολιτικής. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δέχθηκε νέα συρρίκνωση και το δόγμα της ακεραιότητάς της, τόσο αγαπητό στον Πάλμερστον και τους διαδόχους του, διαβρώθηκε έντονα, χωρίς η άτυπη καταδίκη του «μεγάλου ασθενούς» να ωφελήσει στο ελάχιστο τις εθνικές μειονότητες που βρίσκονται κάτω από το ζυγό του σουλτάνου. Πράγματι, οι μεγάλες δυνάμεις αναθεώρησαν το χάρτη των Βαλκανίων προς δικό τους όφελος και μόνο, χωρίς να νοιαστούν για το αυτεξούσιο των λαών. Με άλλα λόγια, για μια ακόμα φορά επικράτησαν εκείνες οι αρχές βάσει των οποίων είχε αποκατασταθεί το 1815 η Ευρώπη του Παλαιού Καθεστώτος.

Το πρόβλημα του αυστρορωσικού ανταγωνισμού στα Βαλκάνια δεν επιλύθηκε από το συνέδριο. Επιδεινώθηκε μάλιστα με τον πολλαπλασιασμό των μικρών δυνάμεων-πελατών τού ενός ή του άλλου από τα δύο μεγάλα κράτη, υποψήφια για την κυριαρχία της χερσονήσου. Κατά συνέπεια, το Ανατολικό Ζήτημα παραμένει σε εκκρεμότητα. Θα παραμείνει δε μέχρι το 1914, προκαλώντας ολοένα συχνότερες και ολοένα σοβαρότερες κρίσεις, έως την τελική εκείνη από την οποία θα προκύψει η πρώτη παγκόσμια σύρραξη.

Πάνω απ' όλα η μεγαλύτερη συνέπεια του συνεδρίου είναι η δυσαρέσκεια που προκάλεσε στη Ρωσία, παρ' όλη τη φρόνηση που επέδειξε ο Βίσμαρκ. Οργισμένος που αναγκάστηκε να υποχωρήσει μπροστά στη συνασπισμένη Ευρώπη, ο τσάρος δεν επιρρίπτει ευθύνες μόνο στην Αυστροουγγαρία και την Αγγλία, των οποίων η στάση υπήρξε σε τελευταία ανάλυση συνεπής προς τα συμφέροντά τους. Είναι δυσαρεστημένος με τον Βίσμαρκ, που ευνόησε τη δυαδική μοναρχία, και θεωρεί «νεκρή» τη Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων, τη βάση αυτού που είθισται να αποκαλείται «πρώτο σύστημα Βίσμαρκ». Είναι, θα πει αργότερα ο Γερμανός καγκελάριος, «το μεγαλύτερο σφάλμα της ζωής μου».

Η ΤΡΙΠΛΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ

Μετά την ανατολική κρίση και το συνέδριο του Βερολίνου, δεν τίθεται πλέον ζήτημα να συνυπάρξουν στους κόλπους της ίδιας συμμαχίας ο αυτοκράτορας της Αυστρίας και ο τσάρος της Ρωσίας. Η αντίδραση του τσάρου είναι τόσο

έντονη, που ο Βίσμαρκ φοβάται μήπως επιχειρήσει να προσεγγίσει τη Γαλλία, πράγμα που θα κατέστρεφε οριστικά το διπλωματικό του σύστημα. Έτσι, ενώ δίνει προτεραιότητα στις σχέσεις του με την Αυστρία, προσπαθεί συγχρόνως να εξουδετερώσει σιγά σιγά τον κίνδυνο μιας γαλλορωσικής συμμαχίας.

Κατ' αρχάς επιχειρεί να εξομαλύνει τις σχέσεις του με τη Γαλλία ή τουλάχιστον να τις καταστήσει λιγότερο τεταμένες. Η πτώση του στρατάρχη Μακ-Μαόν το 1879 και η άνοδος στην εξουσία των δημοκρατικών τον καθησυχάζουν. Όχι πως αισθάνεται την ελάχιστη συμπάθεια για το πολιτικό σύστημα που αντικατέστησε τη Δεύτερη Αυτοκρατορία, αλλά είναι πεπεισμένος ότι η Γερμανία δεν έχει τίποτα να φοβηθεί από ένα καθεστώς εξ ορισμού ανίσχυρο. Επιπλέον, στο συνέδριο του Βερολίνου είχε ενθαρρύνει επίμονα τους Γάλλους διπλωμάτες να επιχειρήσουν την κατάκτηση της Τυνησίας, ελπίζοντας έτσι να προσφέρει μια διέξοδο στον εθνικό ρεβανσισμό της Γαλλίας. Επέρχεται επομένως μια σχετική ύφεση στις σχέσεις ανάμεσα στους δύο πρώην εμπολέμους.

Αυτό βέβαια δεν εμποδίζει τον καγκελάριο να επαγρυπνεί για τη διατήρηση της γαλλικής απομόνωσης, πράγμα που συνεπάγεται την ανασύσταση ενός διπλωματικού συστήματος του οποίου κεντρικό στοιχείο θα είναι, μέχρι και τον πόλεμο, η συμμαχία με την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία. Για λόγους παράδοσης και από φιλία με τον τσάρο, ο Γουλιέλμος Α΄ θα προτιμούσε μια συμμαχία με τη Ρωσία. Ο Βίσμαρκ, κρίνοντας πιο αξιόπιστη τη σύσταση ενός μετώπου γερμανικών δυνάμεων στο κέντρο της Ευρώπης, χρειάστηκε να απειλήσει ξανά ότι θα εγκαταλείψει την καγκελαρία ώστε να πετύχει το σκοπό του. Στις 7 Οκτωβρίου 1879 υπογράφεται στη Βιέννη η συνθήκη που συστήνει τη Διπλή Συμμαχία. Ο Αυστριακός πρωθυπουργός Όντρασυ, που δεν επιθυμεί να συμμετάσχει σε έναν ενδεχόμενο γαλλογερμανικό πόλεμο, επιβάλλει τον όρο ότι η συμμαχία θα έχει αποκλειστικά αμυντικό χαρακτήρα και θα στρέφεται εναντίον της αυτοκρατορίας των τσάρων.

Παραδόξως, το αποτέλεσμα αυτής της συμμαχίας είναι να προσεγγίσει η Ρωσία τις γερμανικές δυνάμεις. Ο Αλέξανδρος Β΄ αισθάνεται απομονωμένος στην Ευρώπη. Αταλάντευτα περιχαρακωμένος σε απολυταρχικές θέσεις από την εποχή της πολωνικής επανάστασης του 1863, αποστρέφεται κάθε προσέγγιση με τη δημοκρατική Γαλλία, στην υποία προσάπτει, πέρα από το πολιτικό καθεστώς της, ότι δέχεται στο έδαφός της πολυάριθμους πολιτικούς εξόριστους που συνωμοτούν εναντίον της τσαρικής εξουσίας.

Εντυπωσιασμένος από τη σταθερότητα του αυστρογερμανικού μετώπου επιζητεί να προσχωρήσει σε αυτό. Η κυβέρνηση του Φραγκίσκου-Ιωσήφ έχει πολλές επιφυλάξεις, αλλά τελικά υποχωρεί και στις 18 Ιουνίου 1881 υπογράφεται μια νέα «Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων», η οποία προβλέπει ότι, σε περίπτωση που μια από τις τρεις δυνάμεις δεχόταν επίθεση από μια τέταρτη, οι άλλες δύο θα τηρούσαν απέναντί της ευμενή ουδετερότητα. Επιπλέον η Αυστρία και η Ρωσία δεσμεύονται να μη μεταβάλουν μονομερώς την υφιστάμενη τάξη

στα Βαλκάνια. Κατ' αυτό τον τρόπο ο Βίσμαρκ εξασφαλίζει την ουδετερότητα του τσάρου σε περίπτωση πολέμου με τη Γαλλία.

Το επόμενο έτος, το «δεύτερο σύστημα Βίσμαρκ» διευρύνεται με την προσχώρηση της Ιταλίας, όπου, κατά την περίοδο της Ηθικής Τάξης, φοβούνται μήπως τεθεί υπό αμφισβήτηση η παρουσία της βασιλικής κυβέρνησης στη Ρώμη. Πάνω απ' όλα ο Βίσμαρκ είχε την επιδεξιότητα να κάνει τους Ιταλούς να αντιληφθούν τη δυνατότητα οριστικής εγκατάστασής τους στην Τυνησία, την ίδια στιγμή που ωθούσε τους Γάλλους να επέμβουν στην αυλή του αντιβασιλέα μπέη της Τύνιδας. Πράγμα που κάνουν το 1881, προκαλώντας στην Ιταλία μια βίαιη αντίδραση γαλλοφοβίας, τόσο μεγάλη ώστε η κυβέρνηση της Ρώμης, αναζητώντας μια συμμαχία η οποία θα μπορούσε να την διαφυλάξει στο μέλλον από παρόμοιο ράπισμα, στρέφεται προς το Βερολίνο, αποφασισμένη να αφήσει τις αλυτρωτικές διεκδικήσεις της (σχετικά με το Τρεντίνο και την Τεργέστη που μετά το 1870 παρέμεναν υπό αυστριακή κατοχή) να περάσουν σε δεύτερη μοίρα.

Στην αρχή ο Βίσμαρκ επιφυλάσσεται και αναρωτιέται τι μπορεί να γίνει με αυτό το «σκυλάκι που γαβγίζει μες στα πόδια μας». Τελικά αποδέχεται τη συμμαχία των Ιταλών και στις 20 Μαΐου 1882 υπογράφεται η συνθήκη της Τριπλής Συμμαχίας. Οι όροι αυτής της αυστηρά αμυντικής συμφωνίας ήταν περίπλοκοι: Εάν η Ιταλία δεχόταν επίθεση από τη Γαλλία, οι δύο άλλες συμβαλλόμενες δυνάμεις θα της παρείχαν τη βοήθειά τους. Εάν ο πόλεμος ξεσπούσε μετά από επίθεση της Γαλλίας εναντίον της Γερμανίας, που δεν θα συνιστούσε απάντηση σε άμεση πρόκλησή της, η Ιταλία θα έπρεπε να επέμβει στο πλευρό της Γερμανίας. Από την άλλη, δεν θα προσέτρεχε σε βοήθεια της Αυστροουγγαρίας παρά μόνο εάν αυτή δεχόταν συγχρόνως επίθεση από τη Ρωσία και τη Γαλλία.

Με την Τριπλή Συμμαχία και τη Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων, ο Βίσμαρκ συνέστησε λοιπόν ένα περίπλοκο δίκτυο συμμαχιών που κρατά τη Γαλλία απομονωμένη και εξασφαλίζει στο Ράιχ την ουδετερότητα όλων των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων σε περίπτωση που αναγκαζόταν να διεξαγάγει έναν καινούργιο πόλεμο προς δυσμάς. Για μερικά χρόνια το σύστημα αυτό λειτουργεί σχετικά καλά, πολύ περισσότερο που η Γαλλία, αφοσιωμένη στα ιμπεριαλιστικά της εγχειρήματα, συγκρούεται με το Ηνωμένο Βασίλειο στην Αίγυπτο και στην Αφρική.

Όμως τα γεγονότα του 1886-1887, που αφυπνίζουν την αυστρορωσική αντιπαλότητα στο χώρο της βαλκανικής, θα οδηγήσουν τον καγκελάριο να επαναδιευθετήσει το πλέγμα των συμμαχιών του.

ΤΟ ΑΠΟΓΕΙΟ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΒΙΣΜΑΡΚ

Επωφελούμενη από τα πλεονεκτήματα που της παρέχει το συνέδριο του Βερολίνου, η Αυστροουγγαρία διαμορφώνει από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 μια πολιτική προσέγγισης των δυνάμεων που αποτελούν παραδοσιακούς

πελάτες της Ρωσίας. Η Σερβία και η Ρουμανία υπογράφουν μαζί της, το 1881 και το 1883 αντίστοιχα, συμφωνίες των οποίων οι όροι παραμένουν μυστικοί, πλην όμως ανησυχούν την κυβέρνηση του τσάρου. Στη Βουλγαρία, όπου η Ρωσία πίστεψε ότι επέβαλε εύκολα το προτεκτοράτο της, η αυστριακή επιρροή φαίνεται αντιθέτως να θριαμβεύει με την εκλογή, τον Ιούνιο του 1887, ως ηγεμόνα της παρευξείνιας αυτής χώρας του Φερδινάνδου του Σαξ-Κόμπουργκ, ο οποίος δύο χρόνια αργότερα θα προσαρτήσει τη Ρωμυλία. Αυτές οι διαδοχικές αποτυχίες που εγγράφονται στο παθητικό της κυβέρνησης της Αγίας Πετρούπολης καθιστούν και πάλι ανίσχυρη τη Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων. Για τον Βίσμαρκ, δεν υπάρχει περίπτωση να συνυπάρξουν στην ίδια συμμαχία δύο δυνάμεις οι οποίες, διαμέσου μικρών χωρών, συγκρούονται πλέον ανοικτά στη βαλκανική σκηνή.

Την ίδια στιγμή ωστόσο ο Γερμανός καγκελάριος αντιμετωπίζει νέες δυσκολίες με τη Γαλλία. Τον Ιανουάριο του 1886 ο στρατηγός Μπουλανζέ γίνεται υπουργός Πολέμου. Στρατιωτικός με ωραίο παρουσιαστικό και επιδέξιος δημαγωγός, παρουσιάζεται ως ο άνθρωπος που θα πάρει τη ρεβάνς και αφυπνίζει στη Γαλλία γερμανόφοβες τάσεις, οι οποίες από τις αρχές της δεκαετίας φαίνονταν να έχουν κάπως κοπάσει. Ανήσυχος από αυτό το κύμα εθνικισμού (ή υποκρινόμενος ότι είναι), ο Βίσμαρκ αποφασίζει να αυξήσει τις στρατιωτικές του δυνάμεις. «Οι Γάλλοι», δηλώνει, «έχουν χάσει το λογαριασμό με τη δημοκρατία τους. Για να βγουν από τη δύσκολη θέση θα ριχτούν στον πόλεμο».

Τον Απρίλιο του 1887 ένα επεισόδιο, σε τελευταία ανάλυση ασήμαντο, εκτρέπεται σε σοβαρή κρίση που φαίνεται ικανή να προκαλέσει το ξέσπασμα της σύγκρουσης. Ο Σνεμπελέ, ένας Γάλλος αστυνόμος του Πανύ-συρ-Μοζέλ που είναι εξάλλου και πράκτορας της αντικατασκοπίας, συλλαμβάνεται στα σύνορα ενώ είχε προσκληθεί από τον Γερμανό συνάδελφό του για υπηρεσιακούς λόγους. Αυτό το επεισόδιο του πολέμου των μυστικών υπηρεσιών, στο οποίο ο Βίσμαρκ δεν έχει καμία ανάμιξη, προκαλεί στη Γαλλία μεγάλη αίσθηση. Ο Μπουλανζέ κάνει λόγο για επιστράτευση. Η ψυχραιμία του προέδρου της Δημοκρατίας Ζυλ Γκρεβύ και του υπουργού των Εξωτερικών Φλουράνς, οι οποίοι καταφέρνουν να απορριφθεί από το υπουργικό συμβούλιο το μέτρο αυτό που θα μπορούσε να πυροδοτήσει μια πολεμική εξέλιξη, και η διαλλακτική στάση του Βίσμαρκ που διατάσσει την απελευθέρωση του Σνεμπελέ αποτρέπουν την επιδείνωση της κατάστασης. Ωστόσο, αν και οι δημοκρατικοί καταφέρνουν να παραμερίσουν από την κυβέρνηση τον «στρατηγό της ρεβάνς», ο μπουλανζισμός σύντομα αποκτά ρεύμα στην κοινή γνώμη, γίνεται σημείο αναφοράς όλων των αντιθέσεων προς την κοινοβουλευτική δημοκρατία και χωνευτήρι όλων των εθνικιστικών παθών. Αναμφίβολα ο Βίσμαρκ ποτέ δεν σκόπευε να ξεκινήσει έναν προληπτικό πόλεμο εναντίον της Γαλλίας, επωφελείται όμως από την ένταση που ακολούθησε την υπόθεση Σνεμπελέ ώστε να πείσει το γερμανικό κοινοβούλιο για μια αυξημένη στρατιωτική προσπάθεια και χρησιμοποιεί αυτό τον εν δυνάμει κίνδυνο για να

ενισχύσει τις συμμαχίες του, επεξεργαζόμενος ένα «τρίτο σύστημα» που σηματοδοτεί το απόγειο της διεθνούς δράσης του.

Η ανάγκη στην οποία βρίσκεται ο καγκελάριος να ενδυναμώσει το δίκτυο των γερμανικών φιλιών τον ωθεί να προσφέρει στην Ιταλία, τη στιγμή που τίθεται το θέμα της ανανέωσης της Τριπλής Συμμαχίας, ορισμένα οφέλη τα οποία είχε περιφρονητικά αρνηθεί στην κυβέρνηση της Ρώμης μερικά χρόνια πρωτύτερα. Έχοντας επίγνωση του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει στο εξής η χώρα του για τους συμμάχους, ο Ιταλός υπουργός των Εξωτερικών κόμης Ρομπιλάν ανεβάζει την τιμή της διαπραγμάτευσης και εξασφαλίζει ως αντίτιμο για την ανανέωση της συνθήκης εγγυήσεις για τη διατήρηση της υφισταμένης τάξης στη Μεσόγειο –πράγμα που στρέφεται εναντίον μιας ενδεχόμενης γαλλικής επέκτασης στην Τριπολίτιδα– και υποσχέσεις αποζημίωσης σε περίπτωση που η Αυστρία επετύγχανε νέα οφέλη στα Βαλκάνια.

Κατ' αυτό τον τρόπο η Τριπλή Συμμαχία αποκτά επιθετικό χαρακτήρα εναντίον της Γαλλίας. Όμως, καθώς η γαλλογερμανική κρίση αμβλύνεται, ο Βίσμαρκ κρίνει ότι οι δεσμεύσεις που χρειάστηκε να αναλάβει απέναντι στην Ιταλία είναι βαριές. Προσπαθεί λοιπόν να τις μοιραστεί με μια άλλη δύναμη, ευνοώντας γι' αυτό το λόγο αγγλοϊταλικές συνομιλίες που καταλήγουν στη συμφωνία του 1887, με την οποία οι δύο χώρες εκφράζουν τη θέλησή τους να διατηρήσουν την υφιστάμενη τάξη στη Μεσόγειο, συμπεριλαμβανομένων του Αιγαίου και της Μαύρης Θάλασσας. Οι συμφωνίες αυτές στρέφονται επομένως τόσο κατά της βαλκανικής πολιτικής της Ρωσίας όσο και κατά της Γαλλίας, ενώ το Ηνωμένο Βασίλειο βρίσκεται έτσι έμμεσα συνδεδεμένο με την Τριπλή Συμμαχία.

Αλλά ο Βίσμαρκ δεν θεωρεί το έργο του ολοκληρωμένο όσο δεν έχει απομακρύνει τον κίνδυνο μιας γαλλορωσικής συμμαχίας. Ο χρόνος πιέζει δεδομένου ότι η Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων έχει καταληκτική ημερομηνία τον Ιούνιο του 1887 και ο τσάρος, δυσαρεστημένος από τις αυστριακές προόδους στα Βαλκάνια, εκφράζει την πρόθεσή του να αποσυρθεί. Αυτό γίνεται ακόμα πιο σοβαρό καθώς για πρώτη φορά οι γαλλικές προτάσεις βρίσκουν απήχηση στη Ρωσία, στους εκπροσώπους του πανσλαβικού κινήματος. Ο νέος τσάρος Αλέξανδρος Γ΄ μπορεί να αντιλαμβάνεται ότι η γερμανική συμμαχία δεν υπήρξε μέχρι στιγμής ιδιαίτερα βοηθητική στην πραγματοποίηση των βαλκανικών σχεδίων της Ρωσίας, τρέφει όμως παρ' όλ' αυτά πολύ μεγάλες επιφυλάξεις απέναντι στο δημοκρατικό καθεστώς για να αγνοήσει τη γνώμη του γερμανόφιλου υπουργού του των Εξωτερικών Γκιρς, ο οποίος καταφέρνει να τον πείσει να υπογράψει με τη Γερμανία, τον Ιούνιο του 1887, τη λεγόμενη συνθήκη «Αντασφάλισης». Η Γερμανία εξασφαλίζει τη ρωσική ουδετερότητα σε περίπτωση πολέμου εναντίον της Γαλλίας. Σε αντάλλαγμα, το γερμανικό κράτος υπόσχεται στον τσάρο διπλωματική υποστήριξη για το βουλγαρικό ζήτημα και για το ζήτημα των Στενών, πράγμα εντελώς ασύμβατο με την αυστρογερμανική συμμαχία.

Η επίτευξη αυτής της τελευταίας διπλωματικής συμφωνίας συνιστά το απόγειο του συστήματος Βίσμαρκ. Συνδεδεμένη με την Αυστροουγγαρία και την Ιτα-

λία με κανονική αμυντική συμμαχία και σε επαφή με την Αγγλία και με τη Ρωσία, η Γερμανία βρίσκεται όσο ποτέ άλλοτε στο κέντρο της ευρωπαϊκής σκηνής. Ποτέ η Γαλλία δεν υπήρξε τόσο απομονωμένη όσο το καλοκαίρι του 1887, όταν θριαμβεύει η διπλωματία του σιδηρού καγκελάριου.

Στην πραγματικότητα, το σύστημα είναι λιγότερο στέρεο απ' ό,τι δείχνει. Βασίζεται στον αυστηρά μυστικό χαρακτήρα της συνθήκης Αντασφάλισης και βρίσκεται επομένως στο έλεος μιας οποιασδήποτε αδιακρισίας. Δεν λείπουν διπλωμάτες στο Βερολίνο που κατακρίνουν την πολυπλοκότητα και τις ρωγμές του οικοδομήματος και επισημαίνουν τις αντιφάσεις του. Όσο βασιλεύει ο γηραιός αυτοκράτορας Γουλιέλμος Α΄, ο οποίος περιβάλλει με όλη την εμπιστοσύνη του τον πρωτεργάτη της γερμανικής ενότητας, ο Βίσμαρκ ξέρει ότι μπορεί να συνεχίσει να «παίζει με πέντε σφαίρες από τις οποίες οι δύο είναι πάντα στον αέρα». Όταν όμως τον Ιούνιο του 1888 ο Γουλιέλμος Β΄ ανεβαίνει στο θρόνο, φαίνεται να λαμβάνει υπόψη του την κριτική που ασκείται στον καγκελάριο και στην εξωτερική πολιτική του.

Η διάσταση απόψεων ανάμεσα στους δύο άνδρες μεγαλώνει για λόγους που δεν οφείλονται πάντα στον ανταγωνισμό των διπλωματικών επιλογών τους και το Μάρτιο του 1890 ξεσπά διαφωνία σχετικά με την ανανέωση της συνθήκης Αντασφάλισης. Ο Βίσμαρκ υποβάλλει την παραίτησή του και, προς μεγάλη του έκπληξη, ο κάιζερ την κάνει δεκτή. Παραμερισμένος από την εξουσία, δεν μπορεί να εμποδίσει τους διαδόχους του να υποστηρίξουν μια πολιτική αντίθετη απ' αυτήν που είχε ακολουθήσει απέναντι στη Ρωσία για να την κρατήσει μακριά από τη γαλλική συμμαχία. Αρνούμενος να ανανεώσει τη συνθήκη που συνδέει τη χώρα του με τη Ρωσική Αυτοκρατορία, ο Γουλιέλμος Β΄ τρέφει για τη Γερμανία τις μεγάλες φιλοδοξίες μιας *παγκόσμιας πολιτικής* (Weltpolitik). Δεν έχει έτσι κανένα δισταγμό να καταφέρει το πρώτο κτύπημα στο σύστημα των ηπειρωτικών συμμαχιών που τόσο υπομονετικά είχε διαπλέξει ο γηραιός καγκελάριος και στο οποίο το Ράιχ οφείλει το γεγονός ότι επί είκοσι χρόνια άσκησε ρόλο διαιτητή και κυρίαρχης δύναμης στην Ευρώπη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα

• ***Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, ο βιομηχανικός καπιταλισμός φτάνει στην ακμή του στη βορειοδυτική Ευρώπη. Αλλά η απόσταση μεγαλώνει ανάμεσα στη βιομηχανική Ευρώπη της «ατμομηχανής» και στην αρχαϊκή ανατολική και νότια Ευρώπη του «κάρου».***

• ***Στους κόλπους του δυναμικού πόλου τα χαρτιά ξαναμοιράζονται προς όφελος της Γερμανίας και σε βάρος του Ηνωμένου Βασιλείου. Τέλος, οι οικονομικές κρίσεις και κυρίως η μεγάλη ύφεση των ετών 1873-1895 θέτουν υπό αμφισβήτηση τα δόγματα του φιλελεύθερου καπιταλισμού δεδομένου ότι η εταιρική συγκέντρωση και ο προστατευτισμός νοθεύουν τον ανταγωνισμό.***

• ***Αυτό το οικονομικό απόγειο συνοδεύεται από την πρωτοκαθεδρία της Ευρώπης στον κόσμο της εποχής που σημαδεύεται από το θρίαμβο του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Η ευρωπαϊκή μετανάστευση καταλήγει στη σύσταση απέραντων αποικιακών αυτοκρατοριών και στην υπερπόντια διάδοση των γλωσσών, των τεχνικών, των θρησκειών, των θεσμικών και πολιτιστικών προτύπων της γηραιάς ηπείρου. Η επιστημονική και τεχνική υπεροχή των Ευρωπαίων και η αφθονία των κεφαλαίων που επενδύουν στο εξωτερικό εξασφαλίζουν την πολιτική τους επιρροή στον πλανήτη.***

• ***Απεγκλωβισμένος χάρη στο σιδηρόδρομο, τον αλφαβητισμό ή τη στρατιωτική θητεία, ο αγροτικός κόσμος γνωρίζει μια βραδεία βελτίωση της κατοικίας, της τεχνικής και του τρόπου ζωής του την ίδια στιγμή που χάνει τις ιδιαιτερότητές του και αρχίζει να υιοθετεί αστικά πρότυπα.***

• ***Άλλη σημαντική εξέλιξη: αστυφιλία και εκβιομηχάνιση επιφέρουν την ταχεία αύξηση του εργατικού κόσμου. Οι συνθήκες ζωής του βελτιώνονται εξαιτίας του γενικού πλουτισμού και των εργατικών αγώ-***

νων. Οι τελευταίοι είναι έργο ενός συνδικαλισμού σε πλήρη άνθιση και ενός σοσιαλισμού που, στα τέλη του αιώνα, συναντά τις αναδυόμενες μαρξιστικές αντιλήψεις.

- ***Όμως νικήτρια κοινωνική ομάδα της οικονομικής εξέλιξης είναι η αστική τάξη, σώμα σύμμικτο το οποίο, από τις άρχουσες τάξεις που ελέγχουν τις τράπεζες και τις βιομηχανίες μέχρι τις «μεσαίες τάξεις» όπου η ανομοιογένεια παραμένει κανόνας, τείνει να εξομοιωθεί ως προς τον τρόπο ζωής του.***

Από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το 1914, η Ευρώπη φτάνει σε ένα απόγειο που τερματίζεται τραγικά με την πρώτη παγκόσμια σύγκρουση. Με τη δημογραφική της ζωτικότητα, με τη βιομηχανική και οικονομική της ισχύ, με το τεχνολογικό και επιστημονικό της προβάδισμα, με την ισχύ των στρατών της, με την επιρροή του πνευματικού και καλλιτεχνικού πολιτισμού της, δεσπόζει άμεσα ή έμμεσα στο μεγαλύτερο μέρος του χερσαίου και θαλάσσιου χώρου. Σίγουρη για τον εαυτό της, πεπεισμένη για την υπεροχή των πολιτικών και πολιτιστικών προτύπων που δημιούργησε, η Ευρώπη εγγράφει πρόθυμα την κυριαρχία της σε μια φιλοσοφία της Ιστορίας που άλλοτε βασίζεται σε ρατσιστικές αντιλήψεις εμπνευσμένες από τον δαρβινισμό και άλλοτε ευνοεί την ιδέα μιας πολιτισμικής αποστολής του λευκού ανθρώπου.

Την ίδια στιγμή που τα ευρωπαϊκά κράτη επιβάλλουν έτσι τους τρόπους ζωής και σκέψης τους στον υπόλοιπο κόσμο και φτιάχνουν τεράστιες αποικιακές αυτοκρατορίες στις πέντε ηπείρους, μεταφέρουν σε πλανητική κλίμακα τους ανταγωνισμούς συμφερόντων που τα χωρίζουν εδώ και αιώνες. Έτσι η σύγκρουση των ιμπεριαλισμών ενισχύει τις πολεμοχαρείς τάσεις που εξακολουθούν να τροφοδοτούν οι φιλοδοξίες των μεγάλων δυνάμεων και οι διεκδικήσεις ανεξαρτησίας των λαών που υπόκεινται σε ξένο ζυγό. Αυτό συμβαίνει τη στιγμή που, σε ένα πλαίσιο ηθικής και πολιτιστικής κρίσης συνδεδεμένης με τις μεγάλες ανακατατάξεις του τέλους του αιώνα, το εθνικό αίσθημα μετατρέπεται σε εθνικισμό και καταλήγει σε μια θέληση για ισχύ ή σε «αμυντικά» ανακλαστικά, που είναι φορείς του σπέρματος του πολέμου. Όταν αυτός ξεσπά το 1914, οι κυριότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις αποδύονται σε μια αληθινή σύγκρουση αυτοκτονίας. Μη μπορώντας να διατηρήσουν ανάμεσά τους έναν ελάχιστο βαθμό συνεννόησης και ισορροπίας, είτε κατά τον τρόπο ενός Ναπολέοντα Γ΄ είτε ενός Βίσμαρκ, ρίχνονται σε μια ιστορία που θα είναι εκείνη της παρακμής τους.

Η ΑΚΜΗ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Μεταξύ 1850 και 1914 η εκβιομηχάνιση της Ευρώπης επιταχύνεται και εξαπλώνεται σε νέες περιοχές της ηπείρου. Η βιομηχανική παραγωγή, που

αυξάνει ετησίως κατά 3 έως 4%, επταπλασιάζεται στην περίοδο αυτή, αν και στο τέλος η βαρύτητά της σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο περιορίζεται (62% της παγκόσμιας παραγωγής το 1870, 44% το 1913). Η εκπληκτική αυτή αύξηση οφείλεται στις αδιάκοπες προόδους που πραγματοποίησαν οι βιομηχανίες-κλειδιά κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα, και συγχρόνως στην ανάπτυξη των νέων μορφών ενέργειας και βιομηχανίας.

Οι πρωτοποριακοί τομείς της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης διατηρούν πράγματι ένα ρόλο ατμομηχανής. Η υφαντουργία κρατά εξαιρετικά σημαντική θέση και η παραγωγική της ικανότητα μεγαλώνει στο ρυθμό των τεχνικών καινοτομιών, της εκμηχάνισης και της μεγάλης δημογραφικής αύξησης. Την πρώτη θέση στον τομέα αυτό κατέχει πάντα το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο όμως από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα πρέπει να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό άλλων παραγωγών χωρών. Για να αναφερθούμε μόνο στην Ευρώπη, σε συναγωνισμό με τα παραδοσιακά οχυρά των βιομηχανιών αυτών που συνεχίζουν να απασχολούν πολύ σημαντικό αριθμό εργατικών χεριών μπαίνουν περιοχές όπως το Ιβάνοβο (το ρωσικό Μάντσεστερ) για τα βαμβακερά ή το Μιλάνο για το μετάξι.

Η σιδηρουργία πραγματοποιεί τεράστιο άλμα με την τελειοποίηση των μεθόδων που επιτρέπουν τη μετατροπή του χυτοσιδήρου σε χάλυβα –χοάνη μετατροπής Μπέσεμερ το 1856, φούρνος Μαρτέν-Ζήμενς το 1864– και με τον τονωτικό ρόλο που παίζουν οι βιομηχανίες σιδηροδρομικού υλικού, οι ναυτικές κατασκευές και η αρχιτεκτονική μεταλλικών σκελετών. Στο γύρισμα του αιώνα, ενώ ολοκληρώνεται η διαμόρφωση των μεγάλων παραγωγικών περιοχών που συνδυάζουν τον άνθρακα και το σίδηρο (μαύρες περιοχές της Ουαλίας, Μίντλαντς, Ρουρ, Σιλεσία, Λοραίνη, γαιανθρακοφόρες λεκάνες του Νορ, του Πα-ντε-Καλαί και του βελγικού Μπορινάζ, περιοχές του Ντονιέτς και του Κριβόυ-Ρογκ στην Ουκρανία κ.λπ.), η βαριά μεταλλουργία τείνει να γίνει η πιο ασφαλής ένδειξη οικονομικής δραστηριότητας και ισχύος. Το 1913, τα εκβιομηχανισμένα κράτη της Ευρώπης παράγουν περίπου τα δύο τρίτα από τους 78,5 εκατομμύρια τόνους σιδήρου και τους 76,5 εκατομμύρια τόνους χάλυβα της παγκόσμιας παραγωγής, αλλά την πρώτη θέση πλέον κατέχουν οι Ηνωμένες Πολιτείες (31,4 και 31,8 εκατομμύρια τόνους), ακολουθούμενη από τη Γερμανία (16,7 και 16,3), την Αγγλία (10,4 και 9) και τη Γαλλία (5,3 και 3,5).

Τέλος ο άνθρακας, κύρια πηγή ενέργειας με τη μεσολάβηση της ατμομηχανής, παραμένει η βάση της οικονομικής ισχύος της Ευρώπης. «Ο γαιάνθρακας –έλεγε ο Φρήντριχ Ζήμενς– είναι το μέτρο των πάντων» και πράγματι επιτρέπει, μαζί με το χάλυβα, μια αξιόπιστη ιεράρχηση των βιομηχανικών δυνάμεων. Το 1913, στους 1.200 εκατομμύρια τόνους που εξορύσσονται παγκοσμίως (έναντι των 90 το 1850 και των 300 το 1880), η Αγγλία παράγει 300 εκατομμύρια τόνους (100 το 1870), η Γερμανία περίπου 200 εκατομμύρια (έξι φορές περισσότερα από το 1870), η Γαλλία 40 εκατομμύρια, η Ρωσία 33 εκατομμύρια, το Βέλγιο και η Αυ-

στροουγγαρία 22 και 17 εκατομμύρια αντίστοιχα, αλλά κι εδώ πάλι οι Ηνωμένες Πολιτείες κυριαρχούν με μια παραγωγή 517 εκατομμυρίων τόνων (33 το 1870).

Δίπλα στους τρεις αυτούς τομείς-κλειδιά της βιομηχανικής ανάπτυξης, τη σκυτάλη παίρνουν μετά το 1880 νέες βιομηχανίες, καρποί των προόδων που έκανε από το 1850 η επιστημονική και τεχνική έρευνα. Έτσι, σε μερικές δεκαετίες, η χημεία περνά από το χώρο του κρυφού και ελαφρώς ύποπτου εργαστηρίου σε αυτόν της μαζικής παραγωγής, καθώς μια σειρά επαναστατικών επιστημονικών ανακαλύψεων γεννούν την οργανική χημεία και επιτρέπουν την παραγωγή βασικών προϊόντων σε μεγάλες ποσότητες, όπως η ανθρακική σόδα (μέθοδος Σολβαί) και το θειικό οξύ. Έκτοτε χρησιμοποιείται για την κατασκευή τεχνητών ινών (το ρεγιόν), συνθετικών βαφών, λιπασμάτων των οποίων η μαζική χρησιμοποίηση θα ανατρέφει την αγροτική οικονομία ορισμένων περιοχών, προϊόντων αντικατάστασης του ξύλου ή της οστεΐνης (πλαστικές ύλες), εκρηκτικών (δυναμίτις) κ.λπ.. Η χημεία βρίσκεται στη βάση της φαρμακευτικής βιομηχανίας, της βιομηχανίας ψύξης (ο Γάλλος Σαρλ Τελιέ εφαρμόζει την τεχνητή ψύξη με τη χρησιμοποίηση μεθυλικού αιθέρα και χλωρικού άνθρακα, επιτρέποντας στο ατμόπλοιο *Le Frigorifique* να πραγματοποιήσει το 1876 το πρώτο ταξίδι μετ' επιστροφής στη νότια Αμερική με ένα φορτίο κρέατος), της φωτογραφικής και κινηματογραφικής βιομηχανίας. Ολόκληρη η βιομηχανική Ευρώπη μετέχει στην επανάσταση της χημείας, αλλά η Γερμανία κυριαρχεί άνετα σ' αυτό τον τομέα, τόσο στην παραγωγή όσο και στις εξαγωγές.

Ο ηλεκτρισμός συνιστά ίσως την κυριότερη καινοτομία του δεύτερου ημίσεος του αιώνα, τόσο ως πηγή ενέργειας για την τροφοδότηση των κινητήρων όσο και ως τρόπος φωτισμού, που αντικαθιστά σύντομα το φωταέριο και τις λάμπες πετρελαίου. Εάν η εφεύρεση του λαμπτήρα πυρακτώσεως, το 1879, οφείλεται στον Αμερικανό Έντισον (ένα πρώτο δίκτυο διανομής ηλεκτρικού λειτουργεί στη Νέα Υόρκη από το 1882), το αποφασιστικό βήμα στη βιομηχανία παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας γίνεται από τους Ευρωπαίους: ο Βέλγος Γκραμ τελειοποίησε το πρώτο δυναμό, οι Γάλλοι Μπερζέ και Ντεπρέ εφηύραν μεθόδους δέσμευσης της ενέργειας της ροής των υδάτων (του «λευκού άνθρακα») και μεταφοράς του ηλεκτρικού ρεύματος που παραγόταν απ' αυτήν σε μεγάλες αποστάσεις. Από τότε πολλές ορεινές κοιλάδες θα αποκτήσουν ηλεκτροχημικά και ηλεκτρομεταλλουργικά εργοστάσια τα οποία –στη Γαλλία, την Ιταλία, τη νότια Γερμανία, την Ελβετία– αναζωογονούν εν μέρει τη δραστηριότητα αυτών των περιοχών και δίνουν ζωή σε νέους κλάδους της βιομηχανίας (ειδικοί χάλυβες, αλουμίνιο).

Τέλος, γεννημένη στις αρχές του 20ού αιώνα χάρη στις προόδους της μηχανικής και τη χρησιμοποίηση μιας νέας πηγής ενέργειας, του πετρελαίου, η αυτοκινητοβιομηχανία αναπτύσσεται σε πολλές χώρες της Ευρώπης, ιδιαίτερα στην Ιταλία και τη Γαλλία όπου το 1913 κατασκευάζονται 45.000 και 25.000 αυτοκίνητα αντιστοίχως. Την εποχή εκείνη, αυτό το θορυβώδες και άβολο μεταφορικό μέσο αποτελεί ακόμα στην Ευρώπη προϊόν πολυτέλειας, αληθινό σημάδι ανα-

γνώρισης μιας ευκατάστατης και εκσυγχρονιστικής αστικής τάξης, ενώ από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού τα πρώτα βήματα στην τυποποίηση επιτρέπουν ήδη στη βορειοαμερικανική αγορά να απορροφά μια παραγωγή 500.000 αυτοκινήτων ετησίως.

Στην αφετηρία αυτής της πρωτοφανούς ανάπτυξης βιομηχανικών δραστηριοτήτων στη γηραιά ήπειρο βρίσκονται ορισμένες συνθήκες, μερικές από τις οποίες εμφανίστηκαν ήδη κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα και είναι συγχρόνως αίτια και αιτιατά των μεταβολών που αναφέρθηκαν.

Η επανάσταση των μεταφορών και των μέσων συγκοινωνιών επιτρέπει συγχρόνως την επιβράχυνση των αποστάσεων, τη μείωση του κόστους και τη συνακόλουθη αύξηση της ροής των εμπορευμάτων και των ταξιδιωτών, τονώνοντας παράλληλα τους τομείς της μεταλλουργίας, των ορυχείων και των δημοσίων έργων. Το ίδιο συμβαίνει και στη ναυτιλία με την προοδευτική αντικατάσταση του ιστιοφόρου από το ατμόπλοιο, το οποίο συνδέει την Ευρώπη με τα άλλα μέρη του κόσμου στο μισό ή και στο τρίτο ακόμα του χρόνου και επιτρέπει τον υποδεκαπλασιασμό ή υποδωδεκαπλασιασμό των κομίστρων ανάμεσα στο 1860 και το 1910. Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τις σιδηροδρομικές μεταφορές, το ευρωπαϊκό δίκτυο των οποίων αυξάνεται από 40.000 χιλιόμετρα στην αρχή της περιόδου σε 330.000 στις παραμονές του πολέμου. Χάρη σε μια πρωτοφανή επενδυτική προσπάθεια –9 δισεκατομμύρια στερλίνες μόνο για το Ηνωμένο Βασίλειο– κατασκευάζονται στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης πυκνά και συνεκτικά δίκτυα που συνδέουν τους μεγάλους πόλους δραστηριότητας, παράλληλα όμως εξυπηρετούν περιοχές απομονωμένες μέχρι τότε. Οι τεχνικές πρόοδοι που σημειώνονται σ' ό,τι αφορά την ισχύ, τους χειρισμούς (η εφεύρεση του τροχοφορείου επιτρέπει την παρακολούθηση κλειστών στροφών), την πέδηση, την κατασκευή της υποδομής, τη σήμανση επιτρέπουν στους επιβατικούς συρμούς να αναπτύσσουν μέση ωριαία ταχύτητα 75 χιλιομέτρων και στις εμπορικές αμαξοστοιχίες των 2.000 τόνων, 60 χιλιομέτρων, να έχουν δηλαδή 400 φορές τη χωρητικότητα ενός εμπορικού ιππήλατου αμαξιού και δεκαπλάσια ταχύτητα. Τέλος, οι μεγάλες αλπικές διαβάσεις –το Ζέμερινγκ από το 1854, οι σήραγγες του Σαιν Γκοτάρ και του Σεμπλόν που διανοίχθηκαν το 1882 και το 1906 αντίστοιχα– ευνοούν τις ανταλλαγές ανάμεσα στη βόρεια Ευρώπη και τη Μεσόγειο.

Αυτή η επανάσταση των μεταφορών, την οποία επεκτείνει και ενισχύει εκείνη των μέσων μετάδοσης πληροφοριών και σκέψης σε μεγάλες αποστάσεις (ηλεκτρικός τηλέγραφος με τη χρησιμοποίηση του αλφαβήτου Μορς, στη συνέχεια τηλέφωνο και ασύρματος τηλέγραφος), αποτελεί βασική προϋπόθεση του οικονομικού εκσυγχρονισμού των ευρωπαϊκών χωρών. Επιτρέπει την αξιοποίηση απρόσιτων ώς τότε πόρων, την εξειδίκευση περιοχών και το άνοιγμά τους στον εξωτερικό κόσμο, τη διοχέτευση προϊόντων προς κάθε κατεύθυνση σε τιμές σχετικά χαμηλές. Ευνοεί επομένως τις ανταλλαγές στο εσωτερικό της Ευρώπης και με τον υπόλοιπο κόσμο, ενώ συμβάλλει στη ριζική μεταβολή των οικονομικών δομών του καπιταλισμού.

Η εφαρμογή των καινοτομιών που επιτεύχθηκαν στους πρωτοποριακούς βιομηχανικούς τομείς και στις μεταφορές απαίτησε την κινητοποίηση τεράστιων κεφαλαίων, ενώ η εκπληκτική αύξηση των διεθνών ανταλλαγών (που τριακονταπλασιάστηκαν σε έναν αιώνα) προϋπέθετε την εξίσου θεαματική αύξηση του κυκλοφορούντος χρήματος. Από το 1850 αυτή η ανάγκη καλύφθηκε εν μέρει από τα πολύτιμα μέταλλα που έρχονταν από τα ορυχεία της Καλιφόρνιας και του Καναδά, και στη συνέχεια της Αλάσκας, της Αυστραλίας και της Νότιας Αφρικής. Η υποτίμηση του αργύρου έναντι του χρυσού οδήγησε τα ισχυρότερα κράτη να ευνοήσουν τον δεύτερο για να ισοσκελίσουν τις διεθνείς ανταλλαγές εισάγοντας τον μονομεταλλισμό του χρυσού. Η Αγγλία υιοθέτησε αυτό το δρόμο το 1816, η Γερμανία το 1873, ακολουθούμενη από τις σκανδιναβικές χώρες, και στη συνέχεια από τη Γαλλία (1876), την Ιταλία και την Ελβετία (1878), το Βέλγιο, την Αυστροουγγαρία (1892) και τη Ρωσία (1897).

Πολύ γρήγορα όμως φάνηκε ότι η κυκλοφορία του μεταλλικού χρήματος δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες του διεθνούς εμπορίου και ότι οι οικογενειακές επιχειρήσεις ήταν πολύ μικρές ώστε να διαθέτουν τα αναγκαία κεφάλαια για την αγορά και τη συντήρηση των σύγχρονων μηχανών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, εκτός από την ανάπτυξη του πιστωτικού νομίσματος (τραπεζογραμμάτια μετατρέψιμα σε πολύτιμο μέταλλο) και του τραπεζικού χρήματος (τραπεζικές καταθέσεις και επιταγές), τη σημαντική ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, καθώς οι τράπεζες αντλούσαν το διαθέσιμο χρήμα και το δάνειζαν μακροπρόθεσμα στους βιομήχανους και τους επιχειρηματίες που το χρειάζονταν για να κάνουν επενδύσεις. Η Αγγλία είχε ανοίξει κι εκεί το δρόμο επιτρέποντας στις αρχές της δεκαετίας του 1830 τη σύσταση ανώνυμων τραπεζικών εταιρειών (joint-stock banks). Μετά το 1850 τη μιμείται η Γαλλία και κατόπιν η Γερμανία, αποκτώντας πιστοδοτικούς θεσμούς που δεν αργούν να διαφοροποιηθούν σε τράπεζες επιχειρήσεων, από τη μια, που λειτουργούν κυρίως με δικά τους κεφάλαια, αποδύονται σε κερδοσκοπία και ελέγχουν κατευθείαν βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις, και σε τράπεζες καταθέσεων, από την άλλη, που δέχονται τα χρήματα των ιδιωτών, διαχειρίζονται το χαρτοφυλάκιό τους και τους δανείζουν προεξοφλώντας τα αξιόγραφα (επιταγές και γραμμάτια) του εμπορίου. Σε κάθε κράτος το σύνολο του συστήματος υπερκαλύπτεται από μια κεντρική τράπεζα η οποία ελέγχει την έκδοση του εθνικού νομίσματος.

Κατ' αυτό τον τρόπο, στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα συστήνονται στις κύριες εκβιομηχανισμένες χώρες ισχυροί τραπεζικοί οργανισμοί, οι οποίοι παίζουν όλο και περισσότερο το ρόλο της κινητήριας δύναμης στη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας. Έτσι, στην Αγγλία οι μεγάλες ιδιωτικές τράπεζες του Λονδίνου οι «*Πέντε Μεγάλες*» (Big Five: National and Provincial, Westminster, Midland και Lloyds, Barclays), στη Γαλλία οι Comptoir d'Escompte de Paris (1848), Crédit industriel et commercial (1895), Crédit Lyonnais (1863), Société générale (1864) και Banque de Paris et des Pays-Bas (1872), στη Γερμανία οι τέσσερις «*Ντ*» (D: Deutsche Bank, Diskonto, Dresdner Bank, Darmstädter Bank) δεσμεύουν κεφάλαια δικά

τους ή των καταθετών τους, σε μακροπρόθεσμα δάνεια στους πιο δυναμικούς τομείς της οικονομίας, συμβάλλουν στη διαμόρφωση πραγματικών πόλων οικονομικής και γεωγραφικής ανάπτυξης, υποστηρίζοντας τις περιοχές που είναι ικανότερες να επιτύχουν μεγάλη αύξηση παραγωγής (Ρουρ, ανθρακοφόρες γαλλοβελγικές λεκάνες, Λάνκσερ κ.λπ.), και επιδίδονται σύντομα σε μακρινές επιχειρήσεις που θα αποτελέσουν ένα από τα θεμέλια του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1880, τα χρηματιστήρια κινητών αξιών παίζουν επίσης ένα ρόλο ατμομηχανής στην ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού: ανταλλάσσονται εκεί μετοχές και ομόλογα που παρέχουν στις επιχειρήσεις κεφάλαιο και χρήμα σε μακροπρόθεσμη βάση. Στην Ευρώπη τα πιο σημαντικά έχουν την έδρα τους στο Παρίσι, το Λονδίνο, το Βερολίνο και τη Φρανκφούρτη.

ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η μεγάλη αύξηση της παραγωγής και των ανταλλαγών που χαρακτηρίζει το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα δεν αφορά στον ίδιο βαθμό το σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου. Οι διαφορές που διαπιστώθηκαν κατά την προηγούμενη περίοδο ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο, ανάμεσα στις δυτικές περιοχές που έκαναν από νωρίς τη βιομηχανική τους επανάσταση και στις ηπειρωτικές ζώνες του κέντρου και της ανατολής που διατηρούν τα αρχαϊκά χαρακτηριστικά μιας κατά βάση αγροτικής οικονομίας δεν έχουν κατά κανέναν τρόπο εξαφανιστεί, εάν δεν έχουν μάλιστα μεγαλώσει ακόμα περισσότερο. Με άλλα λόγια, στο τέλος της εν λόγω περιόδου η κλασική διάκριση ανάμεσα στην «Ευρώπη του κάρου» και την «Ευρώπη της ατμομηχανής» εξακολουθεί να ισχύει στις βασικές γραμμές της. Όσο για τις λεπτομέρειες, αν και η δεύτερη κερδίζει αδιάκοπα νέα εδάφη εις βάρος της πρώτης, ούτε η μία ούτε η άλλη σχηματίζουν ομοιογενή σύνολα. Στην ανατολή και το νότο νέα κράτη εμπλέκονται με μικρά βήματα στη διαδικασία εκσυγχρονισμού, ενώ η ιεραρχία των βιομηχανικών δυνάμεων τείνει να μεταβληθεί στη βορειοδυτική Ευρώπη.

Η Αυστροουγγαρία και η Ιταλία, που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, παρουσιάζουν παραπλήσια χαρακτηριστικά. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η εκβιομηχάνιση εντοπίζεται σε πολύ περιορισμένες ζώνες τους: στις ορεινές εσχατιές της Βοημίας και την περιοχή της Βιέννης για την Αυστροουγγαρία, στο τρίγωνο Τορίνο-Γένοβα-Μιλάνο για την Ιταλία. Και στις δύο χώρες ο οικονομικός εκσυγχρονισμός ανασχέθηκε από τους εκπροσώπους της μεγάλης γαιοκτησίας που αντιτίθενται σε κάθε αγροτική μεταρρύθμιση, αποστρέφονται τις βιομηχανικές επενδύσεις και στην πλειονότητά τους θεωρούν ότι η διατήρηση των προνομίων τους και η κοινωνική ειρήνη εξαρτώνται από τη διαιώνιση των παραδοσιακών δομών. Στην Ιταλία, όπου η υιοθέτηση το 1887 ενός έντονου προστατευτισμού παραλύει τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού, η ανεπάρκεια των εθνικών κεφαλαίων καθιστά αναγκαία την πρόσκληση ξένων επενδυτών, Γάλλων

αρχικά, και στη συνέχεια Γερμανών, πράγμα που θέτει ορισμένους τομείς της ιταλικής οικονομίας κάτω από ξένο οικονομικό έλεγχο.

Τα ίδια συμβαίνουν και στη Ρωσία, όπου η εκβιομηχάνιση που ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1880 δεν έχει διόλου ολοκληρωθεί στις παραμονές του πολέμου. Την εποχή εκείνη η γη παραμένει η κύρια πηγή πλούτου και απασχολεί περισσότερο από το 80% του ενεργού πληθυσμού. Αναμφίβολα, η γεωργική παραγωγή είναι ποσοτικά σημαντική (22 εκατομμύρια τόνοι σίτου, 10 εκατομμύρια τόνοι τεύτλων, 85% της παγκόσμιας παραγωγής λίνου) και παρέχει τη δυνατότητα μεγάλων εξαγωγών (45% του σίτου, 25% των γεωμήλων), αλλά η απόδοση παραμένει εξαιρετικά χαμηλή εξαιτίας της ισχνής εκμηχάνισης, της ανεπαρκούς χρησιμοποίησης χημικών λιπασμάτων και της κοινωνικής οργάνωσης της υπαίθρου. Πράγματι, η παραγωγή στηρίζεται στην εξαθλιωμένη μάζα των μουζίκων που υπόκεινται –ακόμη και μετά την κατάργηση της δουλοπαροικίας το 1861– στην κυριαρχία των μεγάλων ιδιοκτητών γης ή στους κανόνες της χωρικής κοινότητας, του *μιρ*. Λίγοι καταφέρνουν να αποκτήσουν την ιδιοκτησία της γης που καλλιεργούν.

Παρά τις προόδους που σημειώνονται κατά τις τρεις δεκαετίες που προηγούνται της πρώτης παγκόσμιας σύρραξης, η βιομηχανία δεν καταβάλλει διόλου την αντίσταση των παραδοσιακών δυνάμεων. Σχηματίζει απλώς διάσπαρτες νησίδες στα αχανή εδάφη της αυτοκρατορίας: τα Ουράλια που είναι η κοιτίδα των παλιών βιομηχανικών οικογενειών και δεν παράγουν περισσότερο από το ένα τέταρτο του χυτοσιδήρου, τη μεγάλη σιδηρουργική ζώνη του Ντονιέτς στην Ουκρανία, τις βιομηχανίες μεταποίησης στην περιοχή της Μόσχας, την πρωτεύουσα της υφαντουργίας Ιβάνοβο, τα νηματουργεία βάμβακος και το εργοστάσιο Πουτίλοφ που παράγει σιδηροδρομικό υλικό και βαρύ οπλισμό στην Αγία Πετρούπολη, καθώς και την πετρελαιοπαραγωγό περιοχή του Μπακού (30% της παγκόσμιας παραγωγής το 1913). Από πλευράς συνολικής παραγωγής, η Ρωσία παρουσιάζει σημαντική υστέρηση σε σύγκριση με τις άλλες βιομηχανικές δυνάμεις. Ο εξοπλισμός της είναι ακόμα μέτριος, ιδίως στον τομέα των μεταφορών. Οι δρόμοι είναι κακοί και οι σιδηροδρομικές γραμμές ανεπαρκείς (70.000 χιλιόμετρα, από τα οποία τα 5.000 για τον Υπερσιβηρικό[37]). Πάνω απ' όλα η βιομηχανία της είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με το ξένο κεφάλαιο (γαλλικό, γερμανικό, αγγλικό, βελγικό), το οποίο επενδύεται στους πιο σύγχρονους και αποδοτικούς κλάδους, αγνοώντας τους λιγότερο παραγωγικούς τομείς που είναι χρήσιμοι για τη ζωή της χώρας. Μεγάλο μέρος των κερδών εξάγεται υπό μορφή μερίσματος, χωρίς να επανενσωματώνεται στο εθνικό οικονομικό κύκλωμα.

Στη δυτική Ευρώπη, η τάση είναι να επεκταθεί η διαδικασία εκβιομηχάνισης –η οποία, αφού έφτασε στο Βέλγιο και τη νοτιοανατολική Γαλλία, προχωρεί στις σκανδιναβικές χώρες (ιδίως τη Σουηδία), την Ελβετία και τη βόρεια Ισπανία (Αστουρία και κυρίως Καταλανία)– και συγχρόνως να ξαναμοιραστούν τα χαρτιά ανάμεσα στις μεγάλες βιομηχανικές δυνάμεις της περιοχής: Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία και Γαλλία.

Η μεγάλη καινοτομία σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο είναι η θεαματική άνοδος της γερμανικής οικονομίας. Βεβαίως, η εκβιομηχάνιση προηγήθηκε της ένωσης, αλλά αυτή ευνόησε την επιτάχυνση του φαινομένου, δημιουργώντας μια μεγάλη αγορά που διαδέχθηκε την Τελωνειακή Ένωση και προφυλάχθηκε από τον ξένο ανταγωνισμό με την υιοθέτηση το 1879 υψηλών προστατευτικών δασμών. Έκτοτε, διαθέτοντας ένα ισχυρό νόμισμα (το μάρκο υιοθετείται το 1873), το Ράιχ μπορεί να αξιοποιήσει τα τεράστια πλεονεκτήματά του: τους άφθονους φυσικούς πόρους, ιδιαίτερα την ποτάσα της Αλσατίας και τον άνθρακα του Ρουρ που επιτρέπουν τον τριπλασιασμό της γερμανικής παραγωγής γαιάνθρακα μεταξύ 1880 και 1913 (από 59 σε 190 εκατομμύρια τόνους)· μια μεγάλη δημογραφική ζωτικότητα που, παρά τη σημαντική μετανάστευση στον Νέο Κόσμο, ανεβάζει τον πληθυσμό από τους 41 στους 65 εκατομμύρια κατοίκους ανάμεσα στο 1871 και το 1914· το δυναμισμό επιχειρηματιών όπως ο Κρουπ και ο Τύσεν στη σιδηρουργία, ο Ζήμενς και ο Ρατενάου στη βιομηχανία ηλεκτρικής ενέργειας, ο Μπάγιερ στη χημεία κ.ά.· μια κοινωνική πειθαρχία στηριζόμενη σε έναν πολύ έντονο εθνικισμό· τέλος, την ύπαρξη μιας συμπαγούς άρχουσας τάξης, στους κόλπους της οποίας βιομήχανοι και μεγάλοι γαιοκτήμονες συμφωνούν να προαγάγουν την οικονομική ανάπτυξη. Σε αυτά προστίθεται ο ρόλος ενός αυταρχικού κράτους, το οποίο προσπαθεί να ρυθμίσει τις εσωτερικές συγκρούσεις, τόσο με μια προηγμένη κοινωνική νομοθεσία όσο και με την προσφυγή στη βία, εφοδιάζει δε τη χώρα με πολύ αποτελεσματικά μέσα συγκοινωνίας: ένα σιδηροδρομικό δίκτυο που αυξάνεται από 20.000 χιλιόμετρα το 1870 σε 61.000 το 1914, πλωτές αρτηρίες, από τις οποίες σημαντικότερη είναι το Μίτελαντ Κανάλ[38], διευθέτηση του λιμένα του Αμβούργου, κ.λπ.

Από το 1890 παρατηρείται επίσης μια πραγματική έκρηξη της γερμανικής βιομηχανίας. Η παραγωγή χάλυβα περνά από τους 3 εκατομμύρια τόνους το έτος αυτό στους 17 εκατομμύρια το 1914, ενώ στον τομέα των μηχανικών κατασκευών, της χημείας και της ηλεκτρικής βιομηχανίας η Γερμανία ανεβαίνει στην πρώτη θέση ανάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις, ξεπερνώντας το Ηνωμένο Βασίλειο στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής και υποβάλλοντας το βρετανικό εμπόριο σε πολύ ισχυρό ανταγωνισμό.

Η ανάδυση της βιομηχανικής ισχύος της Γερμανίας έχει πράγματι ως συνεπακόλουθο τη σχετική παρακμή της αγγλικής οικονομίας. Στα μέσα του αιώνα η Μεγάλη Βρετανία είχε κρίνει τον εαυτό της αρκετά ισχυρό ώστε να επιβάλει τις θέσεις της υπέρ των ελεύθερων συναλλαγών και να άρει σταδιακά όλες τις τροχοπέδες που εμπόδιζαν την είσοδο στην εσωτερική αγορά της. Την εποχή εκείνη διέθετε τέτοιο τεχνολογικό προβάδισμα και τέτοιον παραγωγικό εξοπλισμό ώστε να μην έχει πολλά να φοβηθεί από τον ξένο ανταγωνισμό. Ωστόσο την τελευταία δεκαετία του αιώνα, και ακόμα σαφέστερα μετά το 1900, η βρετανική οικονομική μηχανή εμφανίζει σημάδια κάμψης, ως συνέπεια ακριβώς της ηλικίας της. Ισχυροποιημένοι από τις επιτυχίες του παρελθόντος, οι Βρετανοί βιομήχανοι άφησαν τον τεχνικό εξοπλισμό τους να γεράσει και αμέλησαν κάπως να ε-

πενδύσουν στις νέες βιομηχανίες. Επιπλέον, οι υψηλοί μισθοί βαρύνουν το κόστος παραγωγής. Έτσι οι εξαγωγές γίνονται ευάλωτες στον γερμανικό ανταγωνισμό, μειώνοντας το μερίδιο της αγοράς και επιδεινώνοντας το εμπορικό ισοζύγιο. Το τέλος της βικτωριανής βασιλείας χαρακτηρίζεται από σαφή επιβράδυνση της βιομηχανικής αύξησης, η οποία πέφτει κάτω από το 2% ετησίως, παρά τα πλεονεκτήματα που παραμένουν σημαντικά: την παραγωγή άνθρακα (290 εκατομμύρια τόνοι το 1914, από τους οποίους οι 100 εκατομμύρια εξάγονται), τη θαλάσσια ισχύ, την πρωτοκαθεδρία της χρηματοδοτικής αγοράς του Λονδίνου, το πλεόνασμα του ισοζυγίου πληρωμών χάρη στις «άδηλες» εξαγωγές (εισοδήματα από επενδύσεις στο εξωτερικό, ασφαλίσεις, ναύλα), τη βρετανική τεχνογνωσία σε τομείς όπως η βαμβακοβιομηχανία και οι ναυτικές κατασκευές.

Ανάμεσα σε αυτούς τους δύο μεγάλους πόλους της βιομηχανικής Ευρώπης, η Γαλλία διατηρεί τη θέση της μεσαίας δύναμης. Είναι πλούσια ως προς τη γεωργία της, που εκσυγχρονίζεται βραδέως και το 1913 απασχολεί ακόμα το 40% του ενεργού πληθυσμού, καλά προικισμένη με σιδηρομεταλλεύματα και υδατοπτώσεις, αλλά σχετικά φτωχή σε άνθρακα σε σύγκριση με τους δύο κυριότερους εταίρους της (13 εκατομμύρια τόνοι το 1870, 40 εκατομμύρια το 1913). Υποφέρει βέβαια από έλλειψη εργατικών χεριών, αποτέλεσμα της δημογραφικής κάμψης, αλλά διαθέτει άφθονα κεφάλαια τα οποία, τοποθετημένα εν μέρει στο εξωτερικό, της επιτρέπουν, όπως και στην Αγγλία, να αντισταθμίζει το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Εξάλλου στην καμπή του αιώνα, η γαλλική βιομηχανία φαίνεται να βρίσκει νέα πνοή με την ανάπτυξη του υδροηλεκτρισμού, την εγκατάσταση μιας σύγχρονης μεταλλουργίας (ειδικοί χάλυβες, αλουμίνιο) στις αλπικές κοιλάδες και την άνθιση νέων κλάδων όπως η αυτοκινητοβιομηχανία, η αεροναυπηγική, οι μηχανικές κατασκευές και ο κινηματογράφος, οι πρόοδοι των οποίων μαρτυρούν την προσαρμογή της στα δεδομένα της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης.

ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Η οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης συντελέσθηκε με ακανόνιστο τρόπο, σύμφωνα με μια εναλλαγή φάσεων ευημερίας και περιόδων παρατεταμένης ύφεσης. Τόσο οι μεν όσο και οι δε σημαδεύονται κατά διαστήματα περίπου δέκα ετών (1857, 1867, 1873, 1882-1884, κ.λπ.) από σύντομες κρίσεις που προκαλούνται από τον κορεσμό των αγορών, από την εκτεταμένη κερδοσκοπία ή από έλλειψη κεφαλαίων. Κατά γενικό κανόνα οι κρίσεις αυτές ξεκινούν από ένα χρηματιστηριακό κραχ, που ακολουθείται από δυσχέρειες στον τραπεζικό τομέα, και στη συνέχεια εξαπλώνονται στη βιομηχανία και τη γεωργία. Εκδηλώνονται στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες με πτώση των τιμών, πολλαπλασιασμό των χρεοκοπιών και αύξηση της ανεργίας. Η ανάκαμψη επέρχεται όταν έχουν ε-

ξαφανιστεί οι πλέον ασταθείς επιχειρήσεις και η οικονομία μπορεί να ξεκινήσει πάλι πάνω σε υγιέστερες βάσεις.

Έτσι από το 1850 έως το 1873 οι σιδηροδρομικοί εξοπλισμοί και η αφθονία χρήματος ευνοούν μια οικονομική ευημερία που μεταφράζεται σε σταθερή άνοδο των τιμών, διόγκωση των κερδών και έντονη αύξηση της ζήτησης, η οποία μάλιστα τονώνεται από την άνοδο των μισθών. Η σοβαρή κρίση που ξεσπά το 1873, ως συνέπεια παρακινδυνευμένης κερδοσκοπίας στους αυστριακούς σιδηροδρόμους και στις κινητές και ακίνητες γερμανικές αξίες, θα εξαπλωθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη και τον εκβιομηχανισμένο κόσμο, βυθίζοντάς τον σε μια ύφεση που θα διαρκέσει μέχρι το 1895, κάτω από τη συνδυασμένη επίδραση της επιβράδυνσης της παραγωγής χρυσού, των αγροτικών δυσχερειών που προκαλεί ο ανταγωνισμός των νέων χωρών και η μετάβαση που επιχειρείται στον βιομηχανικό τομέα ανάμεσα σε δύο τεχνολογικές εποχές (του σιδηροδρόμου και του άνθρακα από τη μια πλευρά, του ηλεκτρικού, του πετρελαίου και των νέων βιομηχανιών από την άλλη). Η ευημερία επανέρχεται το 1896. Θα διαρκέσει έως τον πόλεμο, τονωμένη από τη νέα εκτόξευση της τιμής του χρυσού (νότια Αφρική, Αυστραλία), αποτελεί δε το φόντο του τρίτου κύματος εκβιομηχάνισης της καπιταλιστικής Ευρώπης.

Στο μεταξύ οι επιχειρήσεις μετασχηματίζονται ώστε να ξεπεράσουν τις παροδικές δυσχέρειες και να προφυλαχθούν από νέες κρίσεις, ενώ οι αρχές επεμβαίνουν για να περιορίσουν τις συνέπειες της ύφεσης. Η οριζόντια και η κάθετη συγκέντρωση επιταχύνεται δημιουργώντας μεγάλες οικονομικές μονάδες που συνδέουν το βιομηχανικό με το τραπεζικό κεφάλαιο και συνιστούν τελικά αληθινές οικονομικές αυτοκρατορίες. Το 1914 στη Γαλλία, όπου η συγκέντρωση είναι ακόμα σχετικά περιορισμένη, μια δεκάδα εταιρειών μοιράζονται το κύριο τμήμα της σιδηρουργίας, εννέα εταιρείες τα ανθρακωρυχεία και πέντε τη βαριά χημική βιομηχανία. Στη Γερμανία όμως, το φαινόμενο λαμβάνει τεράστια έκταση με τη δημιουργία γιγαντιαίων επιχειρήσεων –τις *Konzern*– οι οποίες, όπως η εταιρεία Κρουπ στη μεταλλουργία (80.000 εργάτες), ελέγχουν ένα σοβαρό τμήμα των κλάδων που σχετίζονται με αυτό τον τομέα (ορυχεία, σιδηρουργία, μηχανικές κατασκευές κ.λπ.).

Εξάλλου οι μεγάλες επιχειρήσεις συνάπτουν μεταξύ τους συμφωνίες *καρτέλ*, δηλαδή συνεργασίες με στόχο να οργανώσουν τις αγορές και να τις μοιραστούν μεταξύ τους, διατηρώντας παράλληλα την ανεξαρτησία τους. Στη Γερμανία του 1914, υπάρχουν περισσότερα από 350 καρτέλ, ιδιαίτερα σημαντικά στον τομέα της ανθρακωρυχίας και της σιδηρουργίας. Το παιχνίδι του ελεύθερου ανταγωνισμού, που είναι η βάση του φιλελεύθερου καπιταλισμού, νοθεύεται από αυτές τις πρακτικές, όπως επίσης νοθεύεται στο διεθνές επίπεδο από την επάνοδο του προστατευτισμού, που μετά το 1880 γενικεύεται σε ολόκληρη την ήπειρο και προκαλεί αληθινούς «τελωνειακούς πολέμους» ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη. Στο γύρισμα του αιώνα, μόνη πιστή στην εφαρμογή των ελεύθερων συναλλαγών παραμένει η Αγγλία.

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΜΕΤΑΞΥ 1850 ΚΑΙ 1914

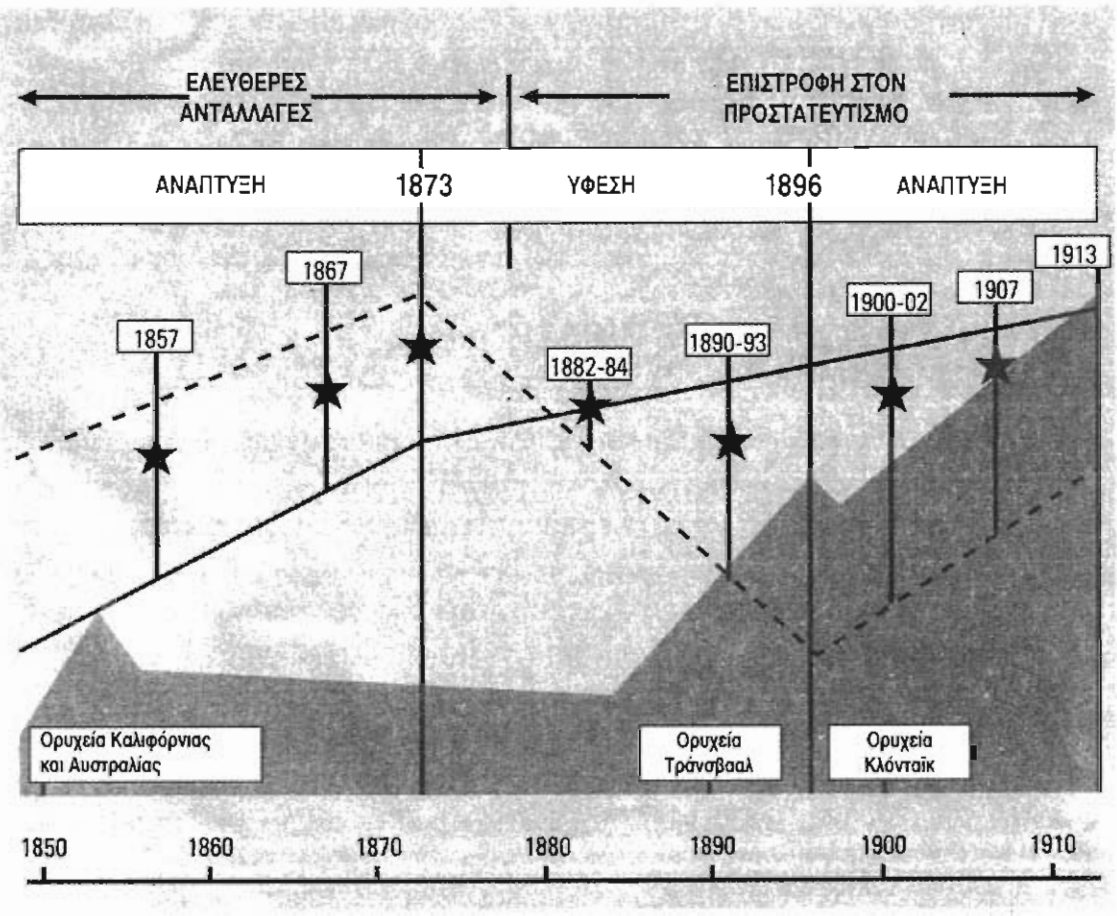

Παγκόσμια παραγωγή χρυσού:

Οι διακυμάνσεις στην εξέλιξη της παραγωγής συνδέονται στενά με την ανακάλυψη νέων ορυχείων.

Εξέλιξη των τιμών:

Μέχρι το 1873 ακολαυθαύν ανοδική πορεία (περίοδος ευημερίας, ανάπτυξη). Στη συνέχεια μειώνονται συνεχώς μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα (περίοδος οικαναμικών δυσχερειών, ύφεση). Οι αρχές του 20ού αιώνα θα σημαδευτούν ξανά από άνοδο των τιμών (ανάπτυξη).

Εξέλιξη της βιομηχανικής παραγωγής στη Μεγόλη Βρετανία:

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, η ανάπτυξη είναι συνεχής, παρά μια επιβράδυνση που αρχίζει το 1873

Οικονομικές κρίσεις:

Βραχείας διάρκειας, εκδηλώνονται με πτώση των τιμών και επιβράδυνση της παραγωγής.

Τέλος τα κράτη, για να εξασφαλίσουν διεξόδους στις επιχειρήσεις που εξαρτώνται απ' αυτά, ευνοούν τις αποικιακές κατακτήσεις, καθώς και τη διείσδυση εθνικών κεφαλαίων σε χώρες οικονομικά ή πολιτικά αδύνατες, όπως η Ρωσία, η Κίνα, τα λατινοαμερικανικά κράτη ή η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σ' αυτή την προοπτική, το καπιταλιστικό σύστημα, μεταβάλλοντας τις δομές του προς την κατεύθυνση της συγκέντρωσης και του περιορισμού του ανταγωνισμού, καθίσταται φορέας εθνικιστικών και ιμπεριαλιστικών τάσεων οι οποίες θα μεταβάλουν επικίνδυνα το κλίμα των διεθνών σχέσεων.

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Στο απόγειο της ισχύος της, η Ευρώπη εισέρχεται μετά το 1870 σε μια φάση υπερπόντιας επέκτασης, της οποίας οι πολλές και περίπλοκες αιτίες δεν μπορούν να αναφερθούν εδώ παρά κατά τρόπο συνοπτικό. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι αυτή η ακολουθία κατακτήσεων στην ιστορία της συνδέεται άμεσα με το δεδομένο του έθνους. Εν τούτοις, οι περιορισμοί, τα κίνητρα, οι ιδέες, τα αισθήματα που εκδηλώθηκαν απέναντι στους υποταγμένους λαούς αποκαλύπτουν μια συγγένεια προθέσεων και συμπεριφορών εκ μέρους των αποικιακών κρατών, η οποία κατά κάποιο τρόπο κάνει το ιμπεριαλιστικό εγχείρημα συστατικό της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Αναντίρρητα, τα υλικά συμφέροντα έπαιξαν σπουδαίο ρόλο. Οι βιομηχανικές επαναστάσεις του 19ου αιώνα ενέτειναν τις ανάγκες της Ευρώπης σε πολύτιμα μέταλλα και σε πρώτες ύλες: χαλκό και άλλα μη σιδηρούχα μεταλλεύματα, κυρίως δε βαμβάκι, που αρχίζει να σπανίζει με τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο και το οποίο η Αίγυπτος, υπό αγγλική κυριαρχία από το 1882, παρέχει σε σημαντικές ποσότητες. Εξάλλου, με τη γενική επιστροφή του προστατευτισμού, οι εξαγωγικές χώρες ελπίζουν ότι οι αποικίες θα μπορέσουν να απορροφήσουν τα προϊόντα της μητρόπολης.

Το ίδιο ισχύει για τα κεφάλαια των οποίων τα έσοδα είναι υψηλότερα στα υπερπόντια εδάφη απ' ό,τι στη γηραιά ήπειρο, χάρη στις τεράστιες δυνατότητες επενδύσεων που προσφέρουν στους επιχειρηματίες, τους τραπεζίτες και τους αποταμιευτές τα ορυχεία, οι σιδηροδρομικοί και λιμενικοί εξοπλισμοί, οι μεγάλες διώρυγες που ενώνουν ωκεανούς (του Σουέζ που αποπερατώνεται το 1869, του Παναμά που παραδίδεται στη ναυσιπλοΐα στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου), οι εκτεταμένες φυτείες χέβεα, καφέ, κοκκοφόρου φοίνικα κ.λπ. Θεωρητικά, αυτή η οικονομική διείσδυση μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς να χρειαστεί η προσάρτηση ή η στρατιωτική κατάληψη του επιζητούμενου εδάφους. Εν τούτοις, η θέληση να αντιτεθεί στις πρωτοβουλίες κάποιας άλλης δύναμης οδήγησε συχνά την τάδε ή τη δεινα ευρωπαϊκή χώρα να εγκαταστήσει την άμεση κυριαρχία της σ' έναν τόπο. Εκείνη της Γαλλίας στην Τυνησία, που μετατράπηκε σε «προτεκτοράτο» το 1881, εξηγείται έτσι από την επιθυμία ορισμένων γαλλι-

κών κύκλων (διπλωματών και πολιτικών αλλά και επιχειρηματιών) να παρεμποδίσουν τις οικονομικές φιλοδοξίες της Ιταλίας. Το ίδιο συνέβη με το Καμερούν: ο Βίσμαρκ αποφάσισε να επέμβει εκεί το 1884 μετά από αίτημα μιας μεγάλης οικογένειας εμπόρων του Αμβούργου, των Βέρμαν, οι οποίοι ήθελαν να προαγάγουν τα συμφέροντά τους έναντι των Βρετανών και των Γάλλων ανταγωνιστών τους.

Η δράση μικρών ομάδων συμφερόντων που βρίσκονται κοντά στην εξουσία είναι τόσο σημαντική επειδή συναντά εκείνη των κυβερνήσεων, οι οποίες ενδιαφέρονται αμεσότερα για το εθνικό συμφέρον. Σε μια εποχή όπου το εθνικό συμφέρον μετριέται με την ισχύ και το κύρος, η θέληση των κυβερνήσεων να οικοδομήσουν απέραντες αποικιακές αυτοκρατορίες είναι ένας τρόπος να αυξήσουν τις ζωτικές δυνάμεις του έθνους, παρέχοντάς του στρατιώτες, βάσεις για το στόλο και πρώτες ύλες για τη βιομηχανία του. Στον επιθετικό ανταγωνισμό που χαρακτηρίζει τα τέλη του 19ου αιώνα, η στρατηγική μέριμνα των Ευρωπαίων έπαιξε ουσιαστικό ρόλο.

Σε όλες τις αποικιοκρατικές χώρες, οι πολιτικοί άνδρες και οι ομάδες πίεσης ιμπεριαλιστικού προσανατολισμού βρήκαν στήριξη σε ισχυρά ρεύματα της κοινής γνώμης, που απέρρεαν από το μεγάλο εθνικιστικό κύμα του τέλους του 19ου αιώνα. Πράγματι για πολλούς Ευρωπαίους η αποικιοκρατία επιβεβαιώνει τη δύναμη και το πνεύμα του λαού τους και δίνει διέξοδο στην επιθυμία τους για ισχύ. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, η πολιτική του Ζυλ Φερύ βρίσκει στέρεο έρεισμα στην επιθυμία πολλών Γάλλων να σβήσουν την ταπείνωση του 1871 και να αποκτήσουν τα μέσα για να εκδικηθούν τη Γερμανία. Κυρίως όμως στη Μεγάλη Βρετανία η υπερπόντια επέκταση, εξυμνημένη από έναν συγγραφέα όπως ο Ράντγιαρντ Κίπλινγκ, γίνεται μέσο έκφρασης του πνεύματος της φυλής, ένας «αγώνας για τη ζωή» στον οποίο θα θριαμβεύσει ο πιο δυνατός και πιο παράτολμος λαός.

Θεωρώντας τον πολιτισμό τους ανώτερο από όλους τους άλλους, οι Ευρωπαίοι εκτιμούν ότι έχουν να εκπληρώσουν μια «αποστολή» απέναντι στους αποικισμένους λαούς, και συγκεκριμένα να τους φέρουν «*την* πρόοδο», σχήμα αόριστο στο οποίο υπεισέρχονται τα πραγματικά ή υποτιθέμενα αγαθά του εκσυγχρονισμού, οι ιδέες και τα ήθη της Ευρώπης, καθώς και οι αρχές των χριστιανικών θρησκειών. Αυτή η ιδέα ενός «φορτίου του λευκού ανθρώπου» μπορεί να είναι απαλλαγμένη από πολιτικές υστεροβουλίες, αλλά παράλληλα επιτρέπει στους θιασώτες της αποικιοκρατίας να ελαφρύνουν τη συνείδησή τους και να δικαιολογήσουν μερικές φορές επιχειρήσεις αρπαγής και λεηλασίας.

Εξάλλου, η αποικιακή κατάκτηση δεν έχει την ομόφωνη συγκατάθεση της κοινής γνώμης. Στην Αγγλία ο φιλελεύθερος Γλάδστων αντιτίθεται στον «ιμπεριαλιστή» Ντισραέλι και στη Γαλλία εθνικιστές δεξιάς και αριστερής απόκλισης καταλογίζουν στον Ζυλ Φερύ και στο «αποικιακό κόμμα» ότι εκτρέπουν τη χώρα από την αληθινή της αποστολή, την ανάκτηση δηλαδή των χαμένων επαρχιών. Στις αρχές του 20ού αιώνα θα τους διαδεχθούν οι σοσιαλιστές, που και

αυτοί θα διαιρεθούν λίγο αργότερα (π.χ. στην Ιταλία κατά την κατάκτηση της Τριπολίτιδας το 1911-1912) ως προς τη νομιμότητα ή όχι του ιμπεριαλιστικού εγχειρήματος.

Πολύ συχνά οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες, αντανάκλαση του πολύ μεγάλου δυναμισμού της Ευρώπης, προηγήθηκαν των κυβερνητικών ενεργειών. Σε όλο τον 19ο αιώνα, η δίψα για γνώσεις, εγγενής στην επιστημονική πρόοδο, καθώς και η αγάπη της περιπέτειας και του εξωτισμού τροφοδότησαν σε πολλούς Ευρωπαίους το πάθος της ανακάλυψης και της εξερεύνησης άγνωστων κόσμων. Με την παρακίνηση πολλών γεωγραφικών εταιρειών που ιδρύονται από τα μέσα του αιώνα, ναυτικοί και εξερευνητές διατρέχουν τις θάλασσες και τις ηπείρους αναζητώντας παρθένα εδάφη στα οποία υψώνουν τη σημαία της χώρας τους, κάτω από συνθήκες που παραμένουν δύσκολες παρά την πρόοδο των μεταφορικών μέσων. Γύρω στα 1850, αναχωρώντας από το Λονδίνο, την Αμβέρσα ή το Μπορντώ, χρειάζεται ακόμα κανείς περισσότερους από δύο μήνες για να φτάσει στην Κίνα ή την Αυστραλία. Η τελειοποίηση των μεγάλων ιστιοφόρων (*κλίπερς*) και των ατμόπλοιων τείνει να μειώσει σημαντικά αυτό το χρόνο, όμως στην ξηρά η μετακίνηση των εξερευνητικών αποστολών είναι εξαιρετικά αργή. Έτσι, για να διασχίσει κανείς την Αφρική από τα ανατολικά στα δυτικά μπορεί να χρειαστούν πολλά χρόνια επικίνδυνου ταξιδιού.

Η εξερεύνηση και ο τύπος ανθρώπων που την πραγματοποιούν άλλαξαν πολύ μέσα στις δεκαετίες. Στα μέσα του αιώνα, ο μοναχικός τυχοδιώκτης των πρώτων καιρών τείνει να υποκατασταθεί από τον επιστήμονα ή τον ανιδιοτελή εξερευνητή. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν άνδρες όπως ο Γερμανός Μπαρτ (Νιγηρία, Τσαντ), οι Γάλλοι Ρενέ Καγιέ (Τομπουκτού), Ντυβεριέ (νότια Αλγερία, Φεζάν) και Μουό (Σιάμ). Στη δεύτερη, ο Βρετανός Λίβιγκστον, αληθινό πρότυπο του είδους, στον οποίο οφείλεται η ανακάλυψη του ρου του Ζαμβέζη και εκείνη των λιμνών Νυάσα και Τανγκανίκα. Παιδί φτωχής οικογένειας που σπούδασε ιατρική, θεολογία, λατινικά και ελληνικά, δουλεύοντας παράλληλα ως εργάτης κλωστοϋφαντουργίας, πήρε το 1849 το δρόμο προς την ισημερινή Αφρική για να περιθάλψει τους ιθαγενείς και να τους κηρύξει το ευαγγέλιο. Τα ίχνη του είχαν χαθεί, μέχρι που τον βρήκε ο Στάνλυ τον Οκτώβριο του 1871, και δύο χρόνια αργότερα ο Λίβιγκστον πέθανε στην καρδιά της μαύρης ηπείρου. Ο Αμερικανός Χάρυ Στάνλυ ενσαρκώνει, από την πλευρά του, μια τελευταία κατηγορία, αυτή των εξερευνητών-επιχειρηματιών, που δεν είναι ιδιαίτερα ιδεαλιστές αλλά μάλλον τολμηροί, αποτελεσματικοί και ικανοί να συνδυάζουν τα δικά τους οφέλη με εκείνα των εντολέων τους.

Οι χριστιανοί ιεραπόστολοι –διαμαρτυρόμενοι και καθολικοί– έπαιξαν επίσης κεφαλαιώδη ρόλο. Υποστηριζόμενα από ισχυρά ρεύματα της κοινής γνώμης, τα εγχειρήματά τους έχουν στην αρχή καθαρά θρησκευτικό και ανθρωπιστικό χαρακτήρα. Ζητούν να κηρύξουν το ευαγγέλιο στους ιθαγενείς πληθυσμούς καθώς και να τους προστατεύσουν από την εκμετάλλευση και το δουλεμπόριο. Όμως, η εγκατάσταση των ιεραποστολών συνοδεύεται γρήγορα από εκείνη του

ευρωπαϊκού πολιτισμού και η ανάγκη προστασίας τους οδηγεί συχνά τα αποικιακά κράτη να επέμβουν στρατιωτικά σε ορισμένες περιοχές και να εγκαταστήσουν άμεσο ή έμμεσο έλεγχο από τη μητρόπολη.

Σε πολλές περιοχές –ιδιαίτερα σε αυτές που θα αποτελέσουν τη βρετανική Αφρική αλλά και στην Ασία και την Αυστραλία– οι πρώτες επαφές με τους αυτόχθονες υπήρξαν συχνά έργο των εμπόρων. Από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, το δουλεμπόριο αντικαταστάθηκε από άλλες μορφές εμπορίου –το κόμμι στη Σενεγάλη, το φοινικέλαιο στη Νιγηρία κ.λπ.–, που οδηγούν όσους επιδίδονται σ' αυτή τη δραστηριότητα να ριψοκινδυνεύσουν στην ενδοχώρα για να αποκομίσουν μεγάλα κέρδη, ανταλλάσσοντας με τους ιθαγενείς σπάνια εμπορεύματα έναντι ευρωπαϊκών προϊόντων με τα οποία έχουν εξοικειωθεί εδώ και αιώνες: οινοπνευματώδη, όπλα, υφάσματα, γυαλικά κ.ά.

Ναυτικοί και αξιωματικοί αποικιακών στρατευμάτων βρίσκονται επίσης στην αφετηρία αποικιοκρατικών επιχειρήσεων των οποίων οι ίδιοι ανέλαβαν την πρωτοβουλία, άλλοτε ως εξερευνητές άγνωστων περιοχών (ο Σαβορνιάν ντε Μπραζά στο Κογκό, ο Φρανσίς Γκαρνιέ στο Τονκίνο), άλλοτε ως «ειρηνευτές» περιοχών που είναι κοντά σε αποικισμένα εδάφη. Κι εδώ πάλι, όπως με τους ιεραποστόλους και τους εμπόρους, οι πολιτικοί ιθύνοντες, είτε για να εκμεταλλευτούν την επιτυχία τους είτε για να τους προστατεύσουν από τις αντιδράσεις των αυτοχθόνων, θα αποφασίσουν πολλές φορές να επέμβουν στρατιωτικά και να προσαρτήσουν ή απλώς να ελέγξουν τις εκτάσεις που ανακαλύφθηκαν.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Η δημογραφική επανάσταση που γνωρίζει η Ευρώπη από τα τέλη του 18ου αιώνα αποτελεί ισχυρό παράγοντα επέκτασης και διάδοσης του πολιτισμού, των ιδεών και των ηθών της. Πράγματι κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, ο πληθυσμός της γηραιάς ηπείρου εξακολουθεί να αυξάνει με αδιάλειπτο ρυθμό, συντηρώντας μεταναστευτικά ρεύματα ολοένα και πιο ισχυρά, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων κατευθύνεται προς τους νέους κόσμους.

Τα αίτια αυτής της αύξησης, που στα τέλη του αιώνα αρχίζει να παρουσιάζει σημάδια κάμψης, δεν έχουν αλλάξει από την προηγούμενη περίοδο. Κινητήριο στοιχείο είναι πάντα η πτώση της θνησιμότητας, που επεκτείνεται στις χώρες της νότιας και της ανατολικής Ευρώπης και που εξακολουθεί να εμφανίζεται –αν και με πιο βραδύ ρυθμό– στη δυτική Ευρώπη. Σε αυτό συμβάλλουν η γενική βελτίωση των συνθηκών υγιεινής, κατοικίας και διατροφής, καθώς και οι πρόοδοι της επιστήμης και της ιατρικής πρακτικής. Η εισαγωγή της πειραματικής μεθόδου στην ιατρική από τον Κλωντ Μπερνάρ, η επανάσταση που έφερε ο Παστέρ, η εφαρμογή του εμβολιασμού στον αγώνα εναντίον του εμπύρετου άνθρακα και της λύσσας (Παστέρ), της διφθερίτιδας (Ρου), της φυματίωσης (ο Γερμανός Κοχ), οι πρόοδοι που σημειώθηκαν στη χειρουργική (ιδίως χάρη στη γενί-

κευση της αντισηψίας), την επιδημιολογία, τη γυναικολογία, την παιδιατρική, την οφθαλμολογία κ.λπ. συντελούν στην υποχώρηση του θανάτου. Αυτό ανεβάζει τον μέσο όρο προσδοκώμενης ζωής στις εκβιομηχανισμένες χώρες της δυτικής Ευρώπης από τα 40 έτη που ήταν το 1840 σε πάνω από 50 το 1914, και από τα 30 έτη στα 40 στις κυρίως αγροτικές κοινωνίες της ανατολικής Ευρώπης.

Η πιο ταχεία αύξηση του πληθυσμού παρατηρείται στην ανατολική Ευρώπη, στην οποία η γεννητικότητα παραμένει υψηλή, ενώ στις περιοχές που εκβιομηχανίστηκαν παλαιότερα αρχίζει να παρουσιάζει κάμψη, κι αυτό για τους πολύ γνωστούς λόγους που σχετίζονται με τις μεταβολές της κοινωνίας και των νοοτροπιών: αστυφιλία, φόβος αγροτικής κατάτμησης στην ύπαιθρο, επιθυμία προαγωγής και ελπίδες για ένα καλύτερο επίπεδο ζωής που οδηγεί τους εκπροσώπους της μεσαίας τάξης να περιορίζουν τους απογόνους τους, νέος ρόλος που δίδεται στο παιδί μέσα στο κοινωνικό σώμα και κυρίως μείωση της θρησκευτικής πρακτικής. Η εξέλιξη αυτή είναι αισθητή κυρίως στη Γαλλία όπου, μετά το 1880, ο δείκτης αύξησης του πληθυσμού πέφτει σε 2,9‰ τη στιγμή που στην Ιταλία είναι 13‰, στη Γερμανία 13,7‰ και στη Μεγάλη Βρετανία 14,6‰.

Γενικά, το πλεόνασμα των γεννήσεων σε σχέση με τους θανάτους έχει ως αποτέλεσμα μια νέα διόγκωση του ευρωπαϊκού πληθυσμού ο οποίος, παρά την αύξηση του ρεύματος της υπερπόντιας μετανάστευσης, περνά από τους 274 εκατομμύρια κατοίκους το 1850 στους 400 εκατομμύρια το 1900 και στους 450 εκατομμύρια στις παραμονές του πολέμου. Αυτή την εποχή οι Ευρωπαίοι, που στις αρχές του 19ου αιώνα αντιπροσώπευαν το ένα πέμπτο του παγκόσμιου πληθυσμού, αποτελούν πάνω από ένα τέταρτο του πληθυσμού της γης, με πυκνότητα διπλή από εκείνη της Ασίας και δεκαπλή από της Αφρικής και της Αμερικής. Αυτό μαρτυρεί πόσα δημογραφικά αποθέματα και ισχύ διαθέτει η Ευρώπη.

Η αύξηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού δεν έχει παντού τις ίδιες επιδράσεις. Στις εκβιομηχανισμένες χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης συνεχίζει να τροφοδοτεί ισχυρά ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης ανάμεσα στις πυκνοκατοικημένες αγροτικές περιοχές που διαθέτουν μέτριες δυνατότητες ελκυστικής απασχόλησης και στις αστικές περιοχές σε πλήρη ανάπτυξη όπου η βιομηχανία και οι υπηρεσίες προσφέρουν στους νεοφερμένους ένα ολόκληρο φάσμα επαγγελματικών διεξόδων. Το φαινόμενο αυτό δεν αποκλείει την εκτός των συνόρων μετανάστευση, όπως μαρτυρούν τα παραδείγματα της Μεγάλης Βρετανίας και της Γερμανίας, χωρών που και οι δύο εξάγουν εργατικό δυναμικό –η πρώτη σε όλο τον 19ο αιώνα, η δεύτερη από τη δεκαετία του 1880– και συγχρόνως εισάγουν ανειδίκευτους εργάτες, περιορισμένους σε απωθητικές και κακοπληρωμένες δραστηριότητες. Μια χώρα όπως η Γαλλία, της οποίας ο πληθυσμός αυξάνει πολύ βραδύτερα από εκείνο των γειτόνων της, και απ' όπου λίγοι ξενιτεύονται, αναγκάζεται μάλιστα να προσφύγει στο τέλος της περιόδου σε μεγάλους αριθμούς μεταναστών που έρχονται, κατά βάση, από τη Γερμανία, το Βέλγιο, την Ελβετία και, ιδίως, την Ιταλία. Τις παραμονές του πολέμου, από τους 1,2 εκατομμύριο

Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

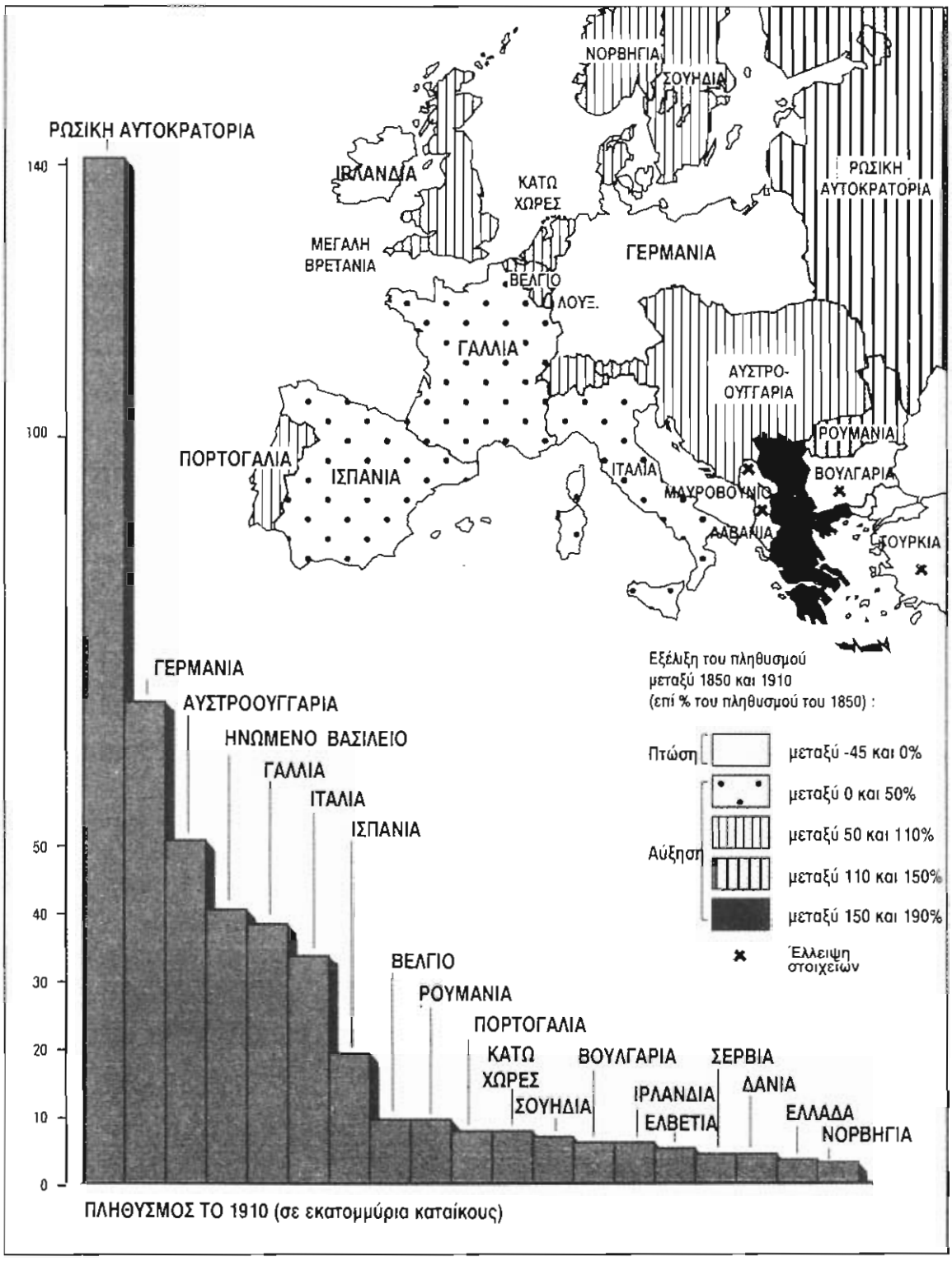

ξένους που επέλεξαν ως κατοικία τους τη Γαλλία, περίπου 450.000 προέρχονται από περιοχές πέρα από τις Άλπεις. Τέλος, στις χώρες της κεντρικής, της ανατολικής και της μεσογειακής Ευρώπης, όπου η νεότευκτη ή ανύπαρκτη βιομηχανία δεν επιτρέπει την απορρόφηση του πλεονάσματος εργατικών χεριών, δεν υπάρχει άλλη διέξοδος για τις εξαθλιωμένες και άνεργες μάζες από την υπερπόντια μετανάστευση.

Ο αριθμός των Ευρωπαίων που εγκατέλειψαν τη γηραιά ήπειρο μεταξύ 1871 και 1815 εκτιμάται σε 36 εκατομμύρια, στους οποίους πρέπει να προστεθούν 5 ή 6 εκατομμύρια Ρώσοι που διέβησαν τα Ουράλια για να εγκατασταθούν στις αχανείς εκτάσεις της Σιβηρίας και της κεντρικής Ασίας. Δεν μεταναστεύουν όλοι οριστικά: 70% μόνο από τους Βρετανούς και 55% από τους Ιταλούς εγκαθίστανται μόνιμα έξω από την ευρωπαϊκή ήπειρο. Οι υπόλοιποι επιστρέφουν στην πατρίδα τους μετά από μια περισσότερο ή λιγότερο παρατεταμένη παραμονή στη χώρα υποδοχής. Εκτιμάται συνολικά ότι, στην εν λόγω περίοδο, 30 εκατομμύρια άτομα επέλεξαν τον οριστικό εκπατρισμό στις νέες χώρες.

Οι λόγοι γι' αυτή την αιμορραγία σε ανθρώπινο δυναμικό είναι κατά βάση οικονομικής φύσης. Στην κλίμακα των «ανθρώπινων ιστοριών» δεν είναι κατ' ανάγκην οι πιο εξαθλιωμένοι που φεύγουν αλλά οι πιο τολμηροί και οι πιο αισιόδοξοι. Αντίθετα, από την άποψη της στατιστικής και της γεωγραφικής κατανομής, οι μεγαλύτερες ομάδες προέρχονται, στο τέλος του αιώνα, από τις φτωχότερες περιοχές της «Ευρώπης του κάρου», όπου κυριαρχούν ακόμα η αγροτική οικονομία και οι παραδοσιακές κοινωνικές δομές – τη Ρωσία, την Αυστροουγγαρία, τα Βαλκάνια, τις μεσογειακές χερσονήσους. Εν τούτοις μέχρι το 1890, οι ταχέως εκβιομηχανιζόμενες χώρες, όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Γερμανία και τα σκανδιναβικά κράτη, παρουσιάζουν επίσης πολυάριθμες αναχωρήσεις τις οποίες εξηγούν οι διακυμάνσεις της ανάπτυξης, η σοβαρότητα ορισμένων κρίσεων και οι πρόοδοι της εκμηχάνισης, που είναι υπεύθυνες για μια πραγματική «τεχνολογική» ανεργία.

Οι πολιτικοί και θρησκευτικοί λόγοι έπαιξαν μικρότερο ρόλο απ' ό,τι τον 17ο αιώνα, με εξαίρεση ίσως τους Εβραίους της ρωσικής αυτοκρατορίας που μεταναστεύουν στις Ηνωμένες Πολιτείες για να ξεφύγουν από τα πογκρόμ. Υπήρξαν και «εκτοπίσεις», όπως αυτές των εξεγερμένων του Ιουνίου 1848 στην Αλγερία, είναι όμως σπάνιες και οι αντιπολιτευόμενοι –φιλελεύθεροι, δημοκράτες, σοσιαλιστές, αναρχικοί–, που διαφεύγουν από την καταπίεση των αυταρχικών καθεστώτων, κατευθύνονται κυρίως στη Γαλλία, την Αγγλία ή την Ελβετία.

Τέλος, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα ψυχολογικά κίνητρα που προσδιορίζουν τις ατομικές επιλογές: η θέληση για επιτυχία, η διάθεση για περιπέτεια, η έλξη που ασκείται σε χωριά ολόκληρα από μικρούς πυρήνες συγγενών ή φίλων εγκατεστημένων στην ίδια περιοχή, ο μύθος της «γης της επαγγελίας» που εκμεταλλεύτηκαν οι ναυτιλιακές εταιρείες οι οποίες αποκομίζουν μεγάλα κέρδη μεταφέροντας φτωχούς ταξιδιώτες, στοιβαγμένους στα αμπάρια σαν ζώα.

Ανάμεσα στις αρχές του 19ου αιώνα και τον Μεγάλο Πόλεμο, η υπερπόντια μετανάστευση αφορά, τη μία ή την άλλη στιγμή και σε ποικίλους βαθμούς, το

σύνολο σχεδόν των ευρωπαϊκών λαών. Οι Βρετανοί εγκαινιάζουν την κίνηση και τροφοδοτούν το πιο σημαντικό κύμα: περίπου 17 εκατομμύρια άνθρωποι μεταξύ 1825 και 1914. Μέχρι το 1880 αντιπροσωπεύουν το 50% της ευρωπαϊκής μετανάστευσης, στη συνέχεια το 20-30%. Οι χώρες υποδοχής τους είναι κατά 95% αγγλοσαξονικού πολιτισμού: γύρω στο 1870-1880, το 65% μεταβαίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες, το 15% στον Καναδά, το 11% στην Αυστραλία, το 5% στη Νότια Αφρική. Οι Γερμανοί αρχίζουν να μεταναστεύουν στα μέσα του αιώνα, με σημαντική άνοδο κατά την περίοδο των μεγάλων οικονομικών δυσχερειών, 1880-1885. Συνολικά, πάνω από 6 εκατομμύρια εγκαταλείπουν τη Γερμανία και κατευθύνονται κατά προτεραιότητα στις Ηνωμένες Πολιτείες, την Αργεντινή και τη Βραζιλία. Η μαζική μετανάστευση των Ιταλών ξεκινά επίσης γύρω στο 1850-1860 και αφορά 10 εκατομμύρια ανθρώπους. Οι Πεδεμόντιοι, οι κάτοικοι της Τοσκάνης και του πρώην ενετολομβαρδικού βασιλείου μεταναστεύουν κυρίως στις γειτονικές χώρες (τη Γαλλία, την Ελβετία, την Αυστρία), ενώ την Ευρώπη εγκαταλείπουν κυρίως οι κάτοικοι της νότιας Ιταλίας, οι οποίοι επιστρέφουν ενίοτε προς το τέλος της ζωής τους. Οι κύριες κατευθύνσεις της ιταλικής μετανάστευσης είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Αργεντινή, η Βραζιλία, η Ουρουγουάη, ο Καναδάς και οι χώρες του Μαγκρέμπ (ιδιαίτερα η Τυνησία).

Η Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία δίδει 4 έως 5 εκατομμύρια μετανάστες –Πολωνούς, Ούγγρους, Σλάβους του νότου–, σε κύματα που μετά το 1900 ξεπερνούν τα 200.000 άτομα ετησίως. Μεταβαίνουν κατά βάση στις Ηνωμένες Πολιτείες όπου κατευθύνονται και μερικές εκατοντάδες χιλιάδες Σκανδιναβοί, ο ρυθμός εκπατρισμού των οποίων είναι χονδρικά ο ίδιος με εκείνον της γερμανικής μετανάστευσης. Τα 3 έως 4 εκατομμύρια Ισπανών που μεταναστεύουν μεταξύ 1850 και 1914 (με επιτάχυνση στο τέλος της περιόδου) παίρνουν, κατά προτεραιότητα, το δρόμο της Λατινικής Αμερικής. Σημαντικούς αριθμούς δίνουν επίσης στην ευρωπαϊκή μετανάστευση βαλκανικά κράτη όπως η Ρουμανία, λαοί της νότιας Ευρώπης όπως οι Πορτογάλοι και οι Έλληνες, άτομα και ομάδες προερχόμενες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία όπως οι Αρμένιοι (εναντίον των οποίων διεξάγεται το 1895-1896, και στη συνέχεια το 1915-1916, πραγματική γενοκτονία). Τέλος, σε ό,τι αφορά τους υπηκόους της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, οι αναχωρήσεις στη διάρκεια της εν λόγω περιόδου ανέρχονται σε 8 έως 9 εκατομμύρια, με κατεύθυνση τις μεγάλες ακατοίκητες εκτάσεις ανατολικά από τα Ουράλια. Οι υπόλοιποι –Ουκρανοί, κάτοικοι των βαλτικών περιοχών, Πολωνοί, Εβραίοι– παίρνουν το δρόμο της Βόρειας Αμερικής από τη δεκαετία του 1890.

Αυτή η εκπληκτική διασπορά των ευρωπαϊκών πληθυσμών, από τους οποίους ορισμένοι, όπως οι Ιρλανδοί και οι Πορτογάλοι, βρίσκονται σχεδόν μοιρασμένοι στα δύο ανάμεσα στην πατρίδα τους και τον Νέο Κόσμο, έχει ως συνέπεια τη μεταφορά των τρόπων ζωής και σκέψης των Ευρωπαίων, καθώς και του πολιτισμού τους, σε ευρύτατες περιοχές του πλανήτη. Συμβάλλει επομένως στην αληθινή πλανητική κυριαρχία που ασκείται την εποχή εκείνη από τα κράτη της γηραιάς ηπείρου.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Στις αρχές του 20ού αιώνα η ευρωπαϊκή πρωτοβουλία στον κόσμο γίνεται αμέσως ορατή πάνω σε έναν παγκόσμιο χάρτη με βάση την εδαφική κυριαρχία. Πράγματι, κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα συστήνονται τεράστιες αποικιακές αυτοκρατορίες. Περιλαμβάνουν εδάφη που οι Ευρωπαίοι έχουν από καιρό καταλάβει, χώρες που μέχρι τότε ήταν ανεξάρτητες ή που είχαν αποκτήσει σχεδόν πλήρη αυτονομία, καθώς και τις τεράστιες εκτάσεις που ανακαλύφθηκαν από τους εξερευνητές. Πρόκειται για ένα αληθινό μοίρασμα του πλανήτη που πραγματοποιήθηκε έτσι μέσα σε μερικές δεκαετίες.

Από τις αυτοκρατορίες αυτές, η πιο εκτεταμένη και με τον μεγαλύτερο πληθυσμό (30 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα, πάνω από 400 εκατομμύρια κατοίκους) είναι εκείνη που ελέγχουν οι Βρετανοί και που αποτελεί το όχημα του πολιτισμού τους. Περιλαμβάνει μεγάλες αποικίες λευκών –τον Καναδά, την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία, τη Νότια Αφρική–, που η μια μετά την άλλη μεταβλήθηκαν σε κτήσεις (dominions) με δική τους κυβέρνηση και μεγάλη διοικητική αυτονομία, και συγχρόνως πολυάριθμες αποικίες εκμετάλλευσης, διάσπαρτες σε όλες τις ηπείρους. Η Ινδία, της οποίας η βασίλισσα Βικτωρία έγινε αυτοκράτειρα το 1877, είναι το κυριότερο τμήμα. Οι Βρετανοί διατηρούν την εξουσία τους φέρνοντας σε αντιπαράθεση μεταξύ τους τους τοπικούς πρίγκιπες και τις θρησκευτικές κοινότητες, βασίζουν δε σε μεγάλο βαθμό την εξωτερική πολιτική τους στον έλεγχο των οδών.

Στη δεύτερη θέση έρχεται η Γαλλική Αυτοκρατορία με 11 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα και 48 εκατομμύρια κατοίκους. Κατέχοντας πολυάριθμα νησιά και εμπορικούς σταθμούς διάσπαρτους ανάμεσα στην Ινδία, την Αμερική και την Αυστραλία, η Γαλλία διατηρεί δύο συμπαγείς εδαφικές περιοχές: τη μια στην Αφρική που περιλαμβάνει τις χώρες του Μαγκρέμπ και τις τεράστιες εκτάσεις της Γαλλικής Δυτικής Αφρικής και της Γαλλικής Ισημερινής Αφρικής· την άλλη στην Άπω Ανατολή με την Ένωση της Ινδοκίνας που συστήθηκε το 1887. Για τη διοίκηση των μεγάλων εκτάσεων που βρίσκονται κάτω από την εξουσίας της, η Γαλλία εφαρμόζει είτε το καθεστώς του προτεκτοράτου (στην Τυνησία, το Μαρόκο) με έναν ύπατο αρμοστή (résident général) που εποπτεύει τους τοπικούς ηγεμόνες και τις κυβερνήσεις είτε της απευθείας διοίκησης που ασκείται με τη βοήθεια τοπικών στελεχών, η εξουσία των οποίων είναι άλλωστε πολύ περιορισμένη.

Εάν εξαιρεθεί η Ρωσία των τσάρων, που επεξέτεινε την κυριαρχία της σε μεγάλο μέρος της Ασίας, αλλά της οποίας οι αποικιακές κτήσεις προεκτείνουν κατά κάποιο τρόπο το μητροπολιτικό έδαφος, τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά αποικιακά κράτη κατέχουν μικρότερες εκτάσεις, που εν τούτοις επιτρέπουν σε ορισμένα απ' αυτά να συγκαταλέγονται στις μεσαίες δυνάμεις. Οι Κάτω Χώρες διατηρούν από το ένδοξο αυτοκρατορικό παρελθόν τους σημαντικά εδάφη στην Ινδονησία και πολλούς εμπορικούς σταθμούς (συνολικά 2 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιό-

μετρα και 38 εκατομμύρια κατοίκους). Το Βέλγιο, η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ιταλία έχουν κτήσεις στην Αφρική, το ίδιο και η Γερμανία. Εν τούτοις, αν και η τελευταία μπήκε με καθυστέρηση στο παιχνίδι της μοιρασιάς του κόσμου, στις παραμονές του πολέμου διαθέτει την τρίτη υπερπόντια αυτοκρατορία, με 3 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα και 16 εκατομμύρια κατοίκους.

Εκεί όπου επιβίωναν μεγάλες αυτοκρατορίες, στρατιωτικά αδύναμες και σε πολιτική αποσύνθεση αλλά κληρονόμοι πανάρχαιων και λαμπρών πολιτισμών, οι Ευρωπαίοι δεν εγκατέστησαν την άμεση κυριαρχία τους, αλλά αρκέστηκαν να επεκτείνουν την οικονομική και χρηματιστική επιρροή τους, βάση ενός ιμπεριαλισμού εξίσου σκληρού και υπεύθυνου για σοβαρές εντάσεις μεταξύ των δυνάμεων που τον ασκούν. Αυτή είναι η περίπτωση της Κίνας, η οποία βρίσκεται θεωρητικά υπό την πανίσχυρη εξουσία της δυναστείας των Μαντσού, που κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα γίνεται λεία των μεγάλων δυνάμεων. Διαιρεμένη σε ζώνες επιρροής, η Κίνα αναγκάζεται να παραχωρήσει στους Ευρωπαίους σιδηροδρόμους, λιμένες, καθώς και εδάφη έναντι ενοικίου. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν υποβάλλεται σε τόσο προχωρημένο διαμελισμό, αλλά Γερμανοί, Γάλλοι και Βρετανοί διεκδικούν εξίσου παραχωρήσεις, πεδία επενδύσεων, αγορές και τους τόπους μετάδοσης της πολιτιστικής επιρροής.

Η Ευρώπη θέλει πράγματι να είναι ένα πολιτιστικό «πρότυπο» για τον υπόλοιπο κόσμο. Τα εργαλεία, τα ενδύματα, οι κατοικίες, οι δρόμοι, οι σιδηρόδρομοι, καθώς και τα όργανα του πολέμου που εισήγαγαν οι μετανάστες ή οι άποικοι, υπήρξαν ισχυρά μέσα της ευρωπαϊκής επιρροής. Εν τούτοις, κανένα δεν έπαιξε τόσο σημαντικό ρόλο όσο η γλώσσα. Αφού οι χώρες της ιβηρικής αποικιοκρατίας απέκτησαν την ανεξαρτησία τους, τα ισπανικά και τα πορτογαλικά (στη Βραζιλία) ολοκληρώνουν την κατάκτηση του λατινοαμερικανικού χώρου από το Μεξικό μέχρι τη Γη του Πυρός. Τα γαλλικά διατηρούνται στην Ταϊτή και στη νήσο Μωρίς και κερδίζουν έδαφος στον Καναδά, τη βόρεια και τη μαύρη Αφρική, τη Συρία, τον Λίβανο, ακόμα και στην Άπω Ανατολή, χάρη στα σχολεία που ίδρυσαν οι καθολικοί ιεραπόστολοι και αργότερα οι μη εκκλησιαστικές αποστολές. Όμως τις πιο θεαματικές προόδους κάνουν τα αγγλικά.

Έχοντας γίνει η επίσημη γλώσσα των παλιών βρετανικών αποικιών –Ηνωμένες Πολιτείες και βρετανικές κτήσεις– επιτρέπουν τη συνεννόηση ανάμεσα στους λαούς της Ινδίας, που μιλούν πολύ διαφορετικές γλώσσες. Στα τέλη του 19ου αιώνα γίνεται πάνω απ' όλα η διεθνής γλώσσα των επιχειρήσεων και επικρατεί σε όλες τις ναυτικές οδούς, ενώ τα γαλλικά παραμένουν το όργανο επικοινωνίας των διπλωματών, των λογίων και των ανθρώπων των γραμμάτων. Έτσι, οι εκπρόσωποι των ιθυνουσών τάξεων πολλών χωρών έξω από την Ευρώπη (από τη Λατινική Αμερική, την Ινδία, την Ιαπωνία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία κ.λπ.) στέλνουν τακτικά τους γιους τους να σπουδάσουν στο Παρίσι ή στα κολέγια και τα πανεπιστήμια του Ηνωμένου Βασιλείου. Τέλος οι μητροπόλεις εφαρμόζουν μια πολιτική ίδρυσης σχολείων με προορισμό την εκπαίδευση κατώτερων στελεχών στις αποικίες. Στην καλύτερη περίπτωση τούτο αφορά ι-

σχνές μειονότητες ντόπιων παιδιών (3 έως 6% στις γαλλικές αποικίες, 8% στην Αλγερία· το 1914, 5 εκατομμύρια παιδιά φοιτούν σε αγγλικά σχολεία της Ινδίας), δεν παύει όμως να συμβάλλει σημαντικά στη διάδοση των ευρωπαϊκών γλωσσών και ιδεών.

Πράγματι, η Ευρώπη εξάγει τα ιδεώδη της και τα θεσμικά και πολιτιστικά της πρότυπα. Οι φιλελεύθερες ιδέες, η δημοκρατία, οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί θριάμβευσαν στη Βόρεια Αμερική και στις βρετανικές κτήσεις και γοητεύουν ορισμένες ελίτ στις οικονομικά καθυστερημένες χώρες, στη Λατινική Αμερική, την Ινδία, ακόμα και την Κίνα. Ο νεαρός Μάο Τσε-Τουνγκ έχει διαβάσει Ρουσώ, Μοντεσκιέ και Τολστόι! Η ιδέα της προόδου, η πίστη στην παντοδυναμία του ορθού λόγου και της επιστήμης, που αποτελούν τη βάση του θετικισμού και του επιστημονισμού, οι οποίοι κυριαρχούν την εποχή εκείνη στη δυτική σκέψη, ολόκληρη εν τέλει η κληρονομιά της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, εξαπλώνονται στις ευκατάστατες τάξεις των κοινωνιών έξω από την Ευρώπη, και συχνά θα αποτελέσουν άλλωστε τη μαγιά των πρώτων εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων.

Στα τέλη του αιώνα και άλλα ρεύματα ευρωπαϊκής προέλευσης αναπτύσσονται πέρα από την Ευρώπη: ο σοσιαλισμός αγγλικού τύπου στις βρετανικές κτήσεις, ο επαναστατικός συνδικαλισμός και ο αναρχισμός στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι διάφορες μορφές του εθνικισμού λίγο-πολύ παντού, συμπεριλαμβανομένης της Ιαπωνίας όπου παίρνει σαφώς επιθετικό χαρακτήρα. Η Ευρώπη είναι υπερήφανη για την πνευματική κυριαρχία της και θεωρεί ότι έφερε στον κόσμο *τον* πολιτισμό. Στα σχολικά βιβλία της εποχής, ο μικρός Γάλλος μαθαίνει ότι η Ευρώπη είναι η «βασίλισσα του κόσμου» και ο μικρός Αλγερινός ή ο μικρός Αναμίτης ότι πρόγονοί του είναι οι Γαλάτες! Αυτός ο ευρωκεντρισμός, αυτή η περισσότερο ή λιγότερο τονισμένη περιφρόνηση για τους άλλους πολιτισμούς, δεν εμποδίζει τους Ευρωπαίους να λεηλατούν συχνά τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς των χωρών στις οποίες διεισδύουν, για να κοσμήσουν τα μουσεία ή τις ιδιωτικές συλλογές τους.

Τέλος, μετανάστευση και αποικισμός συνοδεύονται από μια τεράστια προσπάθεια κήρυξης του ευαγγελίου στους λαούς έξω από την Ευρώπη. Πολύ συχνά η Βίβλος και ο σταυρός προηγούνται της σημαίας και οι κυβερνήσεις των ιμπεριαλιστικών χωρών βρίσκουν ως πρόσχημα την προστασία των ιεραποστολών για να καλύψουν τις στρατιωτικές τους επεμβάσεις. Πάντως, η ιεραποστολική δραστηριότητα δεν αποτελεί απλώς άλλοθι για την κατάκτηση ή την οικονομική διείσδυση. Τα ανθρωπιστικά αισθήματα, το πνεύμα της σταυροφορίας, η πίστη στην υπεροχή του χριστιανικού πολιτισμού, η θρησκευτική αναγέννηση στην Ευρώπη και η αύξηση του αριθμού των ιερωμένων επίσης εξηγούν την έκταση του φαινόμενου.

Στη Λατινική Αμερική, στη Βόρεια Αμερική και στις αποικίες με λευκούς πληθυσμούς, η πρόοδος του χριστιανισμού είναι συνέπεια του μεταναστευτικού ρεύματος που μεταβάλλει αυτές τις περιοχές σε προεκτάσεις της Ευρώπης. Αλλού, στην Αφρική και την Ασία, είναι έργο ειδικευμένων μοναχικών ταγμάτων

ΟΙ ΑΠΟΙΚΙΑΚΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ ΤΟ 1914

(Λευκοί Πατέρες, ιησουίτες, λαζαριστές κ.λπ.) ή των αναρίθμητων διαμαρτυρόμενων ιεραποστολικών εταιρειών. Το έργο που επιτέλεσαν οι 16.000 καθολικοί και οι 8.000 διαμαρτυρόμενοι ιεραπόστολοι είναι σημαντικό. Νοσοκομεία, ιατρεία, σχολεία, ανεγερμένα και συντηρούμενα από Ευρωπαίους ιερείς, αναμφίβολα συνετέλεσαν στη μείωση της θνησιμότητας και του αναλφαβητισμού σε περιοχές ιδιαίτερα υποβαθμισμένες. Επιπλέον, η δράση αυτή ευνόησε τη διείσδυση ευρωπαϊκών επιρροών, χωρίς πάντως να ανατρέψει τη γεωγραφική κατανομή των μεγάλων θρησκειών στον κόσμο. Το 1914, υπάρχουν 2 εκατομμύρια καθολικοί και 1,5 εκατομμύριο διαμαρτυρόμενοι στην Αφρική, αλλά μόνο ένα εκατομμύριο χριστιανοί σε 350 εκατομμύρια Κινέζους και 160.000 χριστιανοί σε 50 εκατομμύρια Ιάπωνες.

Η ηγεμονία της Ευρώπης ασκείται επίσης στον επιστημονικό χώρο, αποτέλεσμα μιας εξέλιξης που άρχισε τρεις αιώνες νωρίτερα. Μπορεί η έρευνα να παραμένει μια μεγάλη προσωπική περιπέτεια, οι επιστήμονες όμως είναι όλο και λιγότερο απομονωμένοι χάρη στην ανάπτυξη επιστημονικών εταιρειών –που πολλαπλασιάζονται και εξειδικεύονται στα τέλη του αιώνα–, μεγάλων επιθεωρήσεων διεθνούς κυκλοφορίας, συνεδρίων που συγκεντρώνουν περιοδικά την ελίτ των ερευνητών (της χημείας από το 1860, της ιατρικής από το 1867) και πανεπιστημιακών εργαστηρίων. Τα γερμανικά πανεπιστήμια, που διαθέτουν σύγχρονες εγκαταστάσεις και επιστήμονες παγκοσμίου φήμης, παίρνουν το προβάδισμα, ιδιαίτερα στη χημεία, την αστρονομία και τη φυσιολογία. Η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, όπου τα πανεπιστήμια δεν δέχονται φοιτητές φυσικών επιστημών παρά από το 1877, ακολουθούν με κάποια καθυστέρηση, πράγμα που δεν τις εμποδίζει να επιτύχουν θεαματικά αποτελέσματα στα μαθηματικά, τη φυσική, την ιατρική και τη φυσιολογία.

Πέρα από τις Ηνωμένες Πολιτείες που αρχίζουν να προσφέρουν ένα σημαντικό δυναμικό επιστημόνων, οι χώρες της Ευρώπης, ιδιαίτερα της βορειοδυτικής, συγκεντρώνουν το σύνολο σχεδόν των ειδημόνων παγκοσμίου φήμης. Έτσι, από τα 62 βραβεία Νόμπελ που απονεμήθηκαν μεταξύ 1901 και 1914, τα 59 δόθηκαν σε Ευρωπαίους (19 Γερμανούς, 12 Γάλλους, 6 Βρετανούς, 5 Ολλανδούς, 4 Σουηδούς, 3 Ιταλούς κ.λπ.).Ορισμένοι απ' αυτούς τους ερευνητές θα κάνουν σημαντικά βήματα στην επιστήμη τους: όπως ο Γάλλος Λουί Παστέρ, του οποίου οι εργασίες, αφού συνεχίστηκαν από τους συμπατριώτες του Ρισέ και Ρου καθώς και από τον Γερμανό Κοχ, έφεραν επανάσταση στον αγώνα εναντίον των λοιμωδών νόσων· ή όπως οι χημικοί Μπερτελό και Λήμπιχ, οι φυσικοί Μάξγουελ, Χερτς, Ρέντγκεν, Πιέρ και Μαρί Κιουρί, οι μαθηματικοί Ζορντάν και Ανρί Πουανκαρέ.

Η εφαρμοσμένη έρευνα οδηγεί σε ανακαλύψεις που θα ανατρέψουν τον τρόπο και τις συνθήκες ζωής των Ευρωπαίων και των άλλων κατοίκων του πλανήτη, με τις εφαρμογές του ηλεκτρισμού, της θερμοδυναμικής, της οργανικής χημείας κ.λπ. Η επιστήμη μοιάζει να μην έχει όρια. Βασισμένη σε μια μηχανιστική αντίληψη του σύμπαντος, απαντά σε μια διπλή επιταγή της εποχής: να δαμάσει

τη φύση και τον κόσμο –πράγμα που ικανοποιεί τη θέληση ισχύος των Ευρωπαίων– και να εξασφαλίσει στην ανθρωπότητα απεριόριστη πρόοδο. Εν τούτοις στα τέλη του αιώνα, αυτή η πίστη στο όραμα του επιστημονισμού υπονομεύεται από τις εργασίες των μαθηματικών (Αϊνστάιν), των φυσικών (Κιουρί, Λόρεντς), των χημικών (Ράδερφορτ, Μπορ), οι οποίοι αποδεικνύουν ότι το σύμπαν δεν υπακούει στους αυστηρούς και εφησυχαστικούς κανόνες του Κοπέρνικου και του Νεύτωνα και ότι η επιστήμη δεν είναι απαλλαγμένη από αβεβαιότητες. Κι εδώ όμως αυτή η αμφισβήτηση της επιστήμης και της φιλοσοφίας του θετικισμού είναι έργο των Ευρωπαίων.

Μέχρι το 1914 οι κυριότερες τεχνολογικές καινοτομίες προέρχονται επίσης από την Ευρώπη, ακόμα κι αν η βιομηχανική τους εκμετάλλευση και η χρησιμοποίησή τους στην καθημερινή ζωή προχωρεί ταχύτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όπως είδαμε, χάρη στους Ευρωπαίους ο ηλεκτρισμός κάνει την είσοδό του στη βιομηχανική εποχή. Ευρωπαϊκές είναι επίσης η εφεύρεση και η διαμόρφωση του ασύρματου τηλέγραφου (Χερτς, Μπρανλύ, Μαρκόνι) και του κινηματογράφου (αδελφοί Λυμιέρ), καθώς και οι πρώτες κατακτήσεις της αυτοκίνησης και της αεροπλοΐας. Αυτές οι τεχνικές μεταβολές και οι αλλαγές που εισάγουν στην καθημερινή ζωή δεν περιορίζονται στην Ευρώπη και στις υπερπόντιες προεκτάσεις της που αποτελούν οι Ηνωμένες Πολιτείες, ο Καναδάς, η Αυστραλία κ.λπ. Αντιθέτως, παρατηρείται μια διάδοση των υλικών μορφών του δυτικού πολιτισμού σε όλες τις ηπείρους. Άποικοι, ταξιδιώτες, έμποροι, φέρνουν μαζί τους αντικείμενα κατασκευασμένα στα εργοστάσια της γηραιάς ηπείρου και διαδίδουν τη χρήση τους στις νέες χώρες, μεταβάλλοντας την κατοικία, τις συνήθειες διατροφής και ένδυσης, τα μέσα μεταφοράς και επικοινωνίας. Ευρωπαίοι μηχανικοί και τεχνικοί σε χώρες αποικισμένες ή οικονομικά εξαρτημένες από τις βιομηχανικές δυνάμεις κατασκευάζουν δρόμους, σιδηροδρομικές γραμμές, λιμενικές εγκαταστάσεις, τηλεγραφικά ή τηλεφωνικά δίκτυα, που ευνοούν την εκμετάλλευση αυτών των εδαφών, αλλά που συμβάλλουν ταυτόχρονα στην ομογενοποίηση και τον εξευρωπαϊσμό των συνθηκών ζωής.

Μέχρι το 1914 οι Ευρωπαίοι παίζουν το ρόλο τραπεζιτών του κόσμου, κατέχοντας περίπου το 60% του νομισματοποιημένου χρυσού που υπάρχει στον κόσμο (από το οποίο το 14% στη Γαλλία, το 10,6% στη Γερμανία, το 9,5% στην Αγγλία). Το χρήμα που δεν αποθησαυρίζεται ή δεν επενδύεται επιτόπου για την ανάπτυξη των εθνικών οικονομιών τους επιτρέπει να κάνουν επικερδείς τοποθετήσεις στο εξωτερικό, είτε στην ίδια την Ευρώπη (ιδιαίτερα σε αναπτυσσόμενες χώρες όπως η Ρωσία) είτε στις άλλες ηπείρους. Επικεφαλής έρχονται οι Βρετανοί με επενδύσεις που το 1914 αντιπροσωπεύουν το ισοδύναμο 95 δισεκατομμυρίων χρυσών φράγκων[39], από τις οποίες το 47% βρίσκεται στην αυτοκρατορία τους, το 41% μοιρασμένο σχεδόν εξίσου ανάμεσα στη Βόρεια και τη Νότια Αμερική, και μόνο το 8% στην ηπειρωτική Ευρώπη. Η Γαλλία έρχεται στη δεύτερη θέση με 45 δισεκατομμύρια που αντιπροσωπεύουν πάνω από το τρίτο της κινητής περιουσίας της (κυρίως μετοχές και ομόλογα) και με μια πολύ δια-

φορετική κατανομή: 27,5 δισεκατομμύρια επενδυμένα το 1914 στην Ευρώπη, από τα οποία 12,3 δισεκατομμύρια στη Ρωσία, 6 στη Λατινική Αμερική, 2 στη βόρεια Αμερική, 3,3 στην Αφρική και μόνο 4 στις αποικίες. Τα γερμανικά κεφάλαια (29 δισεκατομμύρια χρυσά φράγκα) είναι κι αυτά τοποθετημένα κυρίως στην Ευρώπη, ιδίως στην Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία, τη Λατινική Αμερική και τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Οι τρεις αυτές χώρες συγκεντρώνουν από μόνες τους τα τρία τέταρτα των επενδύσεων στο εξωτερικό, ενώ το υπόλοιπο βρίσκεται κατά βάση στα χέρια των Ολλανδών, των Βέλγων, των Ελβετών και των Αυστριακών. Συνολικά, το ύψος των επενδύσεων που πραγματοποιούνται από τους Ευρωπαίους στον κόσμο εκτιμάται σε 200 δισεκατομμύρια (90% όλων των κεφαλαίων που έχουν εξαχθεί, έναντι μόνο 8% από τους Αμερικανούς) και, από αυτό το πόσό, τα 120 δισεκατομμύρια έχουν τοποθετηθεί έξω από τη γηραιά ήπειρο.

Οι επενδύσεις στο εξωτερικό αυξάνουν την οικονομική ισχύ της Ευρώπης. Κατ' αρχάς επειδή παρέχουν σημαντικά έσοδα στις χώρες που εξάγουν κεφάλαια. Το Ηνωμένο Βασίλειο, το εμπορικό ισοζύγιο του οποίου παρουσιάζει το 1913 έλλειμμα μεγαλύτερο από 3 δισεκατομμύρια φράγκα, αντισταθμίζει κατά πολύ αυτό το μειονέκτημα χάρη στα έσοδα των κεφαλαίων του που έχουν τοποθετηθεί στο εξωτερικό: πάνω από 5 δισεκατομμύρια, έναντι 2,8 δισεκατομμυρίων της Γαλλίας, το εμπορικό έλλειμμα της οποίας είναι της τάξης του 1,5 δισεκατομμυρίου. Κυρίως όμως τα μεγάλα καπιταλιστικά κράτη συναγωνίζονται για την αξιοποίηση των νέων χωρών, πράγμα που συνιστά γι' αυτά πηγή νέων κερδών. Χάρη στα κεφάλαιά τους, ελέγχουν τα βασικά μέσα μεταφορών και τις πηγές ανεφοδιασμού με πρώτες ύλες. Οι Βρετανοί, που έχουν κατασκευάσει στην Ινδία και τον Καναδά πάνω από 100.000 χιλιόμετρα σιδηροδρομικών γραμμών, κατέχουν το 90% του σιδηροδρομικού δικτύου της Αργεντινής και το 80% εκείνου της Βραζιλίας, πράγμα που τους επιτρέπει να εφοδιάζουν αυτές τις χώρες με σιδηροδρομικό υλικό, ακόμα και με αγγλικό άνθρακα, να εξασφαλίζουν σημαντικές εδαφικές παραχωρήσεις, να ελέγχουν την κτηνοτροφία, τις φυτείες καφέ, την εξόρυξη κ.λπ.

Οι Γερμανοί ενδιαφέρονται επίσης για τους σιδηροδρόμους της Λατινικής Αμερικής, της Κίνας και, κυρίως, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου και η μεγάλη υπόθεση του σιδηροδρόμου της Βαγδάτης (*Bagdadbahn*) ο οποίος συνδέει το Βερολίνο με τον Περσικό Κόλπο μέσω της Κωνσταντινούπολης: 4.000 χιλιόμετρα σιδηροδρομικής γραμμής κατασκευασμένης με κεφάλαια στο μεγαλύτερο μέρος τους γερμανικά, εξοπλισμένης με γερμανικό υλικό, και πλαισιωμένης από ένα διάδρομο 30 χιλιομέτρων από κάθε πλευρά της, μέσα στον οποίο όλες οι άδειες εξόρυξης παρέχονται στη Γερμανία. Η Γαλλία έχει συμφέροντα στους συριακούς και κινεζικούς σιδηροδρόμους, στους οθωμανικούς και μαροκινούς λιμένες, στις μεγάλες διώρυγες που συνδέουν ωκεανούς κ.λπ.

Αυτή η οικονομική διείσδυση συνοδεύεται από διεύρυνση της πολιτικής επιρροής των ευρωπαϊκών χωρών που εξάγουν κεφάλαια. Τα δάνεια που χορη-

γούνται στην κινεζική, την οθωμανική, τη μαροκινή κ.ά. κυβερνήσεις τούς επιτρέπουν να επιβάλλουν πολιτικούς προσανατολισμούς, προοίμιο μονομερούς κατοχής (των Βρετανών στην Αίγυπτο το 1882, των Γάλλων στο Μαρόκο το 1911) ή αληθινού κατακερματισμού σε ζώνες επιρροής, όπως συμβαίνει στην Κίνα, όπου η Ρωσία, η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία μοιράζουν μεταξύ τους, στις αρχές του 20ού αιώνα, τεράστιες περιοχές για επενδύσεις και οικονομικές δραστηριότητες. Αυτές οι ιμπεριαλιστικές πρακτικές συνοδεύονται από σκληρές αντιπαλότητες ανάμεσα σε οικονομικούς ομίλους υποστηριζόμενους από τις κυβερνήσεις τους, και διευρύνουν σε ολόκληρο τον κόσμο το πεδίο έντασης ανάμεσα στις κυριότερες δυνάμεις της Ευρώπης.

ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΚΑΙ ΑΔΡΑΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα, η επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης των ήδη οικονομικά προηγμένων κρατών της δυτικής και της βορειοδυτικής Ευρώπης και η σχετικά περιορισμένη επέκταση αυτής της διαδικασίας σε νέες ηπειρωτικές ζώνες τείνουν να μεγαλώσουν μάλλον την απόσταση ανάμεσα στην Ευρώπη της «ατμομηχανής» και εκείνη του «κάρου». Οι διαφορές στην ανάπτυξη έχουν ως συνέπεια μια πολύ άνιση κατανομή των μεταβολών που επιφέρει η βιομηχανική επανάσταση στη δομή των ευρωπαϊκών κοινωνιών, τους τρόπους ζωής και τις νοοτροπίες των πληθυσμών.

Το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα σηματοδοτεί μια αλλαγή στην κατάσταση και τη νοοτροπία των αγροτικών πληθυσμών της ανατολικής Ευρώπης, που μέχρι τότε είχαν επηρεαστεί ελάχιστα από τις μεταβολές της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης. Η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων, η διάδοση του τύπου και της βασικής εκπαίδευσης, η στρατιωτική θητεία, που γνωρίζει στους νεαρούς αγρότες άλλους ορίζοντες και άλλους κύκλους, και η προσωρινή μετανάστευση για εργασία ανοίγουν την ύπαιθρο σε νέες επιδράσεις. Η διατροφή και η κατοικία συνεχίζουν να βελτιώνονται αργά, το ίδιο και τα γεωργικά εργαλεία με τη γενικευμένη χρήση του τελειοποιημένου αρότρου, του μηχανικού σπορέα, της θεριστικής μηχανής, της αλωνιστικής μηχανής κ.λπ.

Σε όλες τις χώρες της δυτικής Ευρώπης αλλά και στη Γερμανία, τη βόρεια Ιταλία και τις βιομηχανικές περιοχές της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, οι πρόοδοι των μέσων επικοινωνίας αμβλύνουν τις τοπικές ιδιαιτερότητες και ενισχύουν έτσι την ενότητα και τη συνοχή του κράτους. Συγχρόνως ωθούν σε υποχώρηση τις αγροτικές πολιτιστικές παραδόσεις –χορούς, τραγούδια, ενδυμασίες, πρακτικές κοινωνικότητας, εορταστικές συμπεριφορές κ.λπ.– προς όφελος των τρόπων ζωής και σκέψης της μεγάλης πόλης. Νέοι «προύχοντες» (γιατροί, συμβολαιογράφοι, δάσκαλοι, χωρικοί που έχουν πλουτίσει και ζουν από τα εισοδήματα των γαιών τους όπως εκείνος ο ντον Καλογκέρο, η κόρη του οποίου παντρεύεται τον ανιψιό του πρίγκιπα Σαλίνα στο *Γατόπαρδο* (*Il Gatopardo*) του

Τζ. Τ. ντι Λαμπεντούζα) διαδέχονται τους παλιούς πνευματικούς πατέρες και σιγά σιγά προσηλυτίζουν τους αγροτικούς πληθυσμούς στις ιδέες του αστικού κόσμου. Έτσι, στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το μεγαλύτερο μέρος των χωρικών της Γαλλίας υποστηρίζει τη Δημοκρατία και αποτελεί μάλιστα το σταθερότερο υπόβαθρο του καθεστώτος.

Ωστόσο, η πρόοδος είναι ταχεία μόνο στις πλούσιες περιοχές εξειδικευμένης γεωργίας ή εντατικής κτηνοτροφίας, όπως είναι οι μεγάλες πεδιάδες καλλιέργειας δημητριακών του παρισινού λεκανοπέδιου και της νοτιοανατολικής Αγγλίας, οι αμπελουργικές περιοχές που είναι προσανατολισμένες στην ποιοτική παραγωγή, οι ζώνες παραγωγής τεύτλων στη βόρεια Ευρώπη, οι βοσκότοποι της Νορμανδίας ή της Ολλανδίας που έχουν στραφεί στη γαλακτοκομία. Ανάμεσα στους προνομιακούς αυτούς τομείς και στις περιοχές της πολυκαλλιέργειας για άμεση κατανάλωση και της παραδοσιακής κτηνοτροφίας που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του δυτικοευρωπαϊκού αγροτικού χώρου. Ακόμα και στη Γαλλία, και μάλιστα σε μια περιοχή που δεν συγκαταλέγεται στις πιο υποβαθμισμένες, η κακή διατροφή των νεαρών αγροτών δεν είναι καθόλου ένα φαινόμενο που τελειώνει στις αρχές του αιώνα, όπως μαρτυρούν οι παρακάτω γραμμές από μια αναφορά που απηύθυνε το 1904 ένας επιθεωρητής της εκπαίδευσης στο νομαρχιακό συμβούλιο της Νιέβρ:

> Πάνω σε ένα ράφι κατά μήκος των τοίχων είναι παραταγμένη μια σειρά από σάκους και καλάθια. Κοιτάζω: παντού μαύρο ψωμί, στον ένα σάκο έξι καρύδια, στον άλλο ένα αυγό, πιο πέρα μια ρέγκα, σπανίως ένα κομμάτι κρύο κρέας, αλλά σχεδόν πάντα ο αναπόφευκτος χυλός, γαλέτα από αλεύρι αραβοσίτου, αρκετά καλή όταν είναι ζεστή αλλά βαριά και δύσπεπτη όταν είναι κρύα. Κι αυτά τα καημένα μικρά παιδιά είχαν ξεκινήσει στις 6½ το πρωί, μέσα στη νύχτα και το χιόνι, μέσα από δύσβατους δρόμους· μερικές φορές είχαν κάνει 7 χιλιόμετρα, και στις 4 το απόγευμα ξανάφευγαν για το πατρικό τους χωρίς να έχουν φάει επί δώδεκα ώρες παρά μαύρο ψωμί και χυλό.

Η κατάσταση του αγροτικού κόσμου παραμένει λοιπόν δύσκολη ακόμα και στις χώρες όπου η εκβιομηχάνιση είναι σχετικά παλιό φαινόμενο, ιδιαίτερα στις περιοχές της κεντρικής, της δυτικής και της νότιας Γαλλίας, τις ορεινές και απομονωμένες ζώνες της Σκωτίας και της Ουαλίας, το νότιο Βέλγιο και τη νότια Γερμανία, όπου η φτώχεια τροφοδοτεί διαρκώς ένα ισχυρό ρεύμα μετανάστευσης προς τις πόλεις. Τούτο οδηγεί σε μια συνειδητοποίηση που ωθεί ορισμένα αγροτικά στρώματα –ημερομίσθιους εργάτες αλλά και μικροκαλλιεργητές, ακόμα δε και μικροϊδιοκτήτες γης– να οργανωθούν σε συνδικάτα ή να ασπαστούν τον σοσιαλισμό, όπως οι αμπελουργοί της νότιας Γαλλίας και οι κολίγοι της Εμίλια-Ρομάνια ή της Τοσκάνης.

Εξάλλου, πρέπει να σημειωθεί ότι, ακόμα και στις πλούσιες περιοχές και τα σχετικά ευκατάστατα στρώματα του δυτικοευρωπαϊκού αγροτικού κόσμου, η ευημερία των χωρικών στηρίζεται συχνά σε μια αληθινή εκμετάλλευση της γυ-

ναίκας, που οφείλει να φροντίζει συγχρόνως τα παιδιά, το νοικοκυριό και σημαντικό μέρος των γεωργικών εργασιών. Στηρίζεται επίσης στους εφήβους που μπαίνουν στη δουλειά από την ηλικία των δώδεκα ή δεκατριών χρονών.

Στις χώρες που έχουν γνωρίσει ελάχιστα την εκβιομηχάνιση, στη Ρωσία, το μεγαλύτερο μέρος της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, τα Βαλκάνια και τη μεσογειακή Ευρώπη, οι αρχαϊκές δομές διαβρώνονται πολύ αργά και η μοίρα των χωρικών χειροτερεύει λόγω του αγροτικού υπερπληθυσμού. Οι χωρικοί δεν επωφελούνται από τις τρέχουσες μεταβολές παρά μόνο μέσω της αγροτικής εξόδου και της μετανάστευσης εκτός συνόρων που ανακουφίζουν την ύπαιθρο από το πληθυσμιακό πλεόνασμα και εισάγουν σ' αυτή, με την επιστροφή μέρους των μεταναστών, ορισμένα κεφάλαια, καθώς και νέες ιδέες και τεχνικές. Συνολικά όμως η μοίρα των χωρικών παραμένει αβέβαιη.

Στη Ρωσία, η κατάργηση της δουλοπαροικίας το 1861 απελευθέρωσε τους μουζίκους χωρίς όμως να τους δώσει ιδιοκτησία γης, καθώς τα αγροτεμάχια και τα αναλογούντα χρέη έπρεπε να εξαγοραστούν. Έτσι οι περισσότεροι αναγκάζονται να αρκεστούν σε πολύ μικρά τεμάχια γης, ανεπαρκή για την επιβίωση της οικογένειάς τους. Το 1900 60% των χωρικών χαρακτηρίζονται επίσημα ως φτωχοί, πράγμα που δεν τους κάνει πάντως να ζητούν παρά μια επαναδιανομή της γης προς όφελός τους. Η αθλιότητα μπορεί βέβαια να επισύρει βίαιες αντιδράσεις στην ύπαιθρο, αλλά αυτές στρέφονται ουσιαστικά εναντίον των γαιοκτημόνων ή των κουλάκων· δεν αποβλέπουν στην ανατροπή του τσαρικού καθεστώτος. Το ίδιο συμβαίνει και στην Ιταλία, όπου η αυστηρότητα των όρων που επιβάλλουν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες (latifondisti) στους ενοικιαστές γης και στους κολίγους, η προϊούσα εξαθλίωση των εργατών γης (braccianti) –η γεωργική έρευνα του 1884 αναφέρει ότι πολλοί απ' αυτούς δυσκολεύονται να βρουν εργασία 150 μέρες ετησίως– και οι συγκυριακές επιπτώσεις από τη γεωργική κρίση του τέλους του αιώνα προκαλούν πάντως σύντομες αλλά έντονες εκρήξεις οργής των χωρικών, που επηρεάζουν κυρίως τις επαρχίες του νότου (αναρχίζον κίνημα των «Συνδέσμων των Εργατών» –Fasci dei Lavoratori–, στη Σικελία το 1892-1894) κι εκείνες της πεδιάδας του Πάδου. Κατά συνέπεια, στις δύο αυτές χώρες, καθώς και στα κράτη των Αψβούργων όπου τα διεκδικητικά κινήματα της υπαίθρου μπορούν να τροφοδοτήσουν τις αυτονομιστικές βλέψεις των εθνικών μειονοτήτων, ο αγροτικός κόσμος είναι σε μικρότερο βαθμό στοιχείο τάξης και σταθερότητας απ' ό,τι στη δυτική Ευρώπη.

ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Η σχετική στασιμότητα της υπαίθρου έρχεται σε αντίθεση με την πρωτοφανή αστική ώθηση που χαρακτηρίζει το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Έτσι, ενώ το 1815 λιγότερο από το 2% των Ευρωπαίων κατοικεί σε περίπου είκοσι πό-

λεις που ξεπερνούν τους 100.000 κατοίκους, στο τέλος του αιώνα υπάρχουν έξι πολεοδομικά συγκροτήματα με πάνω από ένα εκατομμύριο κατοίκους, 55 με πάνω από 250.000 και 180 με πάνω από 100.000. Το σύνολό τους συγκεντρώνει εκείνη τη στιγμή το 15% του πληθυσμού της γηραιάς ηπείρου. Το 40% των Γάλλων ζει σε κέντρα των οποίων ο πληθυσμός ξεπερνά τις 2.000 ψυχές, έναντι ενός 15% στα τέλη της Γαλλικής Αυτοκρατορίας. Εκείνη την περίοδο της έντονης δημογραφικής και αστικής αύξησης, ο πληθυσμός του Παρισιού περνάει από 700.000 σε 900.000 κατοίκους (4 εκατομμύρια μαζί με τα περίχωρα) και εκείνοι της Μασσαλίας και της Λυόν από 100.000 σε 550.000 και 500.000 αντίστοιχα.

Εν τούτοις, η αστική ανάπτυξη είναι λιγότερο θεαματική στη Γαλλία απ' ό,τι στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στην Ιταλία, για παράδειγμα, και κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο και τη Γερμανία, όπου υπάρχουν, στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, περίπου πενήντα πολεοδομικά συγκροτήματα που ξεπερνούν τους 100.000 κατοίκους.

Αυτή η αστική έκρηξη συντελέστηκε κατά πολύ διαφορετικό και συχνά άναρχο τρόπο. Νέες πόλεις ξεπήδησαν και άνθισαν σε βιομηχανικές τοποθεσίες –ανθρακωρυχεία, λεκάνες σιδηρούχων κοιτασμάτων κ.λπ.– ή κατά μήκος μεγάλων συγκοινωνιακών αρτηριών, εκεί όπου πριν δεν υπήρχαν παρά μικρά χωριά, όπως στο Λογκβύ της Λοραίνης, στο Κάρντιφ των μαύρων περιοχών της Ουαλίας, στο Τέρνι της κεντρικής Ιταλίας ή στο Ιβάνοβο, το «ρωσικό Μάντσεστερ». Στις μεγάλες μητροπόλεις όπως το Λονδίνο και το Παρίσι, η ροή των εσωτερικών μεταναστών προκάλεσε σημαντική επέκταση της αστικής περιφέρειας και πρωτοφανή συνωστισμό στις κεντρικές συνοικίες, τα αποτελέσματα των οποίων, καταστροφικά για τη φυσική και ψυχική υγεία των ατόμων και για τη σταθερότητα της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν οι πολιτικές αστικού σχεδιασμού. Οι μεγάλες διανοίξεις οδών που πραγματοποίησε ο βαρώνος Ωσμάν στο Παρίσι της Δεύτερης Αυτοκρατορίας και οι εργασίες εκκαθάρισης και ανακατασκευής που συντελέστηκαν κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα σε πόλεις όπως το Βερολίνο, η Βιέννη, το Λονδίνο, το Μιλάνο και η Ρώμη ανήκουν στην ίδια στρατηγική που συνδυάζει –με υπόβαθρο έναν κερδοσκοπικό πυρετό– την υγιεινολογική μέριμνα και τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης.

Είναι αλήθεια ότι μέσα στο πλαίσιο των δυσμενών οικονομικών συγκυριών που χαρακτηρίζουν το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, οι εργαζόμενες τάξεις που αποτελούν τις μεγαλύτερες ομάδες νέων κατοίκων στις πόλεις δίνουν ακόμη την εικόνα «επικίνδυνων τάξεων» σε ένα ολόκληρο τμήμα των ιθυνόντων στρωμάτων. Εν τούτοις, στη διάρκεια της περιόδου, η μοίρα των εργατών βελτιώνεται αισθητά κάτω από τη διπλή επίδραση του γενικού πλουτισμού των ευρωπαϊκών κοινωνιών και του αγώνα που διεξάγεται από τους εργαζομένους.

Από τη μια πλευρά, οι δημόσιες αρχές θέτουν διάφορες τροχοπέδες στον «άγριο καπιταλισμό», ιδιαίτερα μειώνοντας τη διάρκεια εργασίας των γυναικών και των παιδιών. Στη Γερμανία, ένας νόμος του 1891 περιορίζει το όριο σε 11

ώρες για τις γυναίκες και σε 10 για τους εφήβους. Στη Γαλλία, ο νόμος του 1900 απαγορεύει την εργασία σε παιδιά κάτω των 13 ετών και περιορίζει την εργασία των γυναικών και των νέων κάτω των 18 ετών σε 10 ώρες, με μια ώρα ανάπαυση ενδιαμέσως. Το 1905 αποφασίζεται και στις δύο χώρες ότι οι εργάτες ορυχείων δεν θα εργάζονται πάνω από 8 ώρες. Στη Ρωσία, η διάρκεια της ημερήσιας εργασίας καθορίζεται το 1906 σε 10 ώρες, αλλά ο νόμος εφαρμόζεται πολύ ελλιπώς, ενώ σε χώρες όπως η Ιταλία ή η Ισπανία δεν υπάρχει κανένας κανονισμός εναντίον της εντατικής εκμετάλλευσης των εργαζομένων.

Από την άλλη πλευρά, ο *πραγματικός* μισθός (λαμβάνοντας υπόψη το κόστος ζωής) αυξάνεται στη διάρκεια της περιόδου κατά 25 έως 30%. Αυτό μεταφράζεται σε αισθητή βελτίωση της διατροφής –καταναλίσκεται περισσότερο άσπρο ψωμί, κρέας, ζάχαρη, βούτυρο και λιγότερα αμυλώδη– και της κατοικίας, παρότι πολλές εργατικές οικογένειες εξακολουθούν να ζουν σε ανθυγιεινά καταλύματα, να πληρώνουν υψηλά ενοίκια και να υπόκεινται στην απειλή της έξωσης μόλις πληγούν από την ανεργία ή την ασθένεια.

Η εργοδοσία και οι δημόσιες αρχές συνδυάζουν τις προσπάθειές τους για να αποτρέψουν τον κίνδυνο κοινωνικής αναταραχής. Η εργοδοσία υιοθετεί μια πατερναλιστική πολιτική, προσανατολισμένη κυρίως στην κατασκευή κοινωνικής κατοικίας και εργατικών πολυκατοικιών (ειδικότερα γύρω από τα ανθρακωρυχεία του Νορ και του Πα-ντε-Καλαί, τα εργοστάσια σιδηρουργίας του Ρουρ, τις βιομηχανίες αυτοκινήτων και ελαστικών, όπως η FIAT στο Τορίνο και η Μισελέν στο Κλερμόν-Φεράν). Το δε κράτος υιοθετεί μια κοινωνική νομοθεσία, ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στη Γερμανία καθώς ο Βίσμαρκ εισάγει νόμους που επιτρέπουν να δημιουργηθεί η ασφάλεια υγείας (1883), η ασφάλεια ατυχημάτων (μόνο με έξοδα των ιδιοκτητών, το 1884) και η ασφάλεια αναπηρίας και γήρατος (1889). Αυτό το σύστημα κοινωνικής προστασίας, που θα διευρυνθεί ακόμα περισσότερο κατά τη βασιλεία του Γουλιέλμου Β΄, κάνει το γερμανικό κράτος παράδειγμα προς μίμηση για την Αυστροουγγαρία το 1890. Η Αγγλία ακολουθεί με περίπου είκοσι χρόνια καθυστέρηση: η ασφάλεια γήρατος στους άνω των 70 ετών και ο *Νόμος Εθνικής Ασφάλισης* (National Insurance Act) που προστατεύει τους εργάτες από τους κινδύνους της ασθένειας, της αναπηρίας και της ανεργίας δεν υιοθετούνται παρά το 1911. Η Γαλλία, τέλος, θα πρέπει να περιμένει το 1910 για να τεθεί σε ισχύ ένα σύστημα εργατικών συντάξεων, χρηματοδοτούμενων από τις εισφορές των εργαζομένων, τους εργοδότες και τις κρατικές επιχορηγήσεις. Στις άλλες χώρες, ο νόμος της μη παρέμβασης είναι σχεδόν απόλυτος.

Αν και η συνολική κατάσταση του εργατικού κόσμου έγινε πράγματι καλύτερη, εξακολουθούν να υπάρχουν μεγάλες διαφορές από χώρα σε χώρα, από περιοχή σε περιοχή και από επάγγελμα σε επάγγελμα. Στο Λονδίνο μια ράφτρα που εργάζεται στο σπίτι της κερδίζει τέσσερις φορές λιγότερο από έναν ειδικευμένο εργάτη στη μεγάλη βιομηχανία. Στη Γαλλία ο εργάτης τυπογραφείου, ο επιπλοποιός ή ο κτίστης κερδίζουν το 1911 μεταξύ 0,80 και 1 φράγκο την ώρα, ενώ στην επαρχία οι συνάδελφοί τους παίρνουν για την ίδια εργασία μόνο 0,40 ή

0,50 του φράγκου, και ο ράφτης ή ο υποδηματοποιός μεταξύ 0,30 και 0,40 του φράγκου, ο δε υφαντής από 0,25 έως 0,30. Σε όλες τις περιπτώσεις, το ημερομίσθιο των γυναικών είναι το μισό από εκείνο των ανδρών και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των εργατών είναι πολύ βραδύτερη από τα κέρδη της εργοδοσίας, τα οποία τετραπλασιάζονται μεταξύ 1850 και 1870 και διπλασιάζονται μεταξύ 1880 και 1914.

ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Μεγάλο μέρος των κοινωνικών κατακτήσεων του εργατικού κόσμου είναι αποτέλεσμα μιας διττής δράσης στο συνδικαλιστικό και στο πολιτικό πεδίο. Από τη δεκαετία του 1880 το εργατικό κίνημα συνιστά για τις ιθύνουσες τάξεις υπολογίσιμη δύναμη, μολονότι ούτε ιδεολογικά ομοιογενές είναι ούτε ομοφωνεί ως προς τα μέσα που πρέπει να χρησιμοποιηθούν για να εκπληρωθούν τα συμφέροντά του. Ειδικότερα, στις συνδικαλιστικές οργανώσεις τίθενται δύο ερωτήματα: Θα πρέπει άραγε να δράσουν έτσι ώστε να επιτύχουν μια προοδευτική μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων ή να θέσουν ως στόχο τη βίαιη απαλλοτρίωση της αστικής τάξης; Κι από την άλλη πλευρά, πρέπει η δράση τους να είναι αυτόνομη –ξεχωριστή από τη δράση των κομμάτων– ή αντίθετα να υπόκειται στους πολιτικούς στόχους που καθορίζουν οι σοσιαλιστές ηγέτες; Ανάλογα με τις απαντήσεις που δίδονται σε αυτά τα ερωτήματα, μπορεί να διακρίνει κανείς τρία *πρότυπα* στην Ευρώπη του τέλους του 19ου αιώνα.

Το βρετανικό πρότυπο συνδυάζει τη μεταρρυθμιστική δράση (τον ρεφορμισμό) και την άμεση σχέση με μια πολιτική οργάνωση στην οποία κυριαρχούν τα συνδικάτα. Τα τελευταία έκαναν την εμφάνισή τους στη Μεγάλη Βρετανία αμέσως μετά τα μέσα του αιώνα, πρώτα με τις συντεχνίες (craft unions) κατά τρόπο αυτοσχεδιαστικό και χωρίς προκαθορισμένο σχέδιο, στη συνέχεια δε με τη μορφή των *συνδικάτων νέου τύπου* (new model unions) που συγκεντρώνουν εργάτες από διάφορους κλάδους της βιομηχανίας και του εμπορίου, αλλά απαιτούν, όπως και οι συντεχνίες, από τα μέλη τους πλήρη επαγγελματική κατάρτιση και μια υψηλή συνδρομή. Τα ποσά που εισπράττονται επιτρέπουν στα συνδικάτα να λειτουργούν ως αμυντικές συσσωματώσεις και συγχρόνως ως ασφαλιστικά ταμεία. Το 1868 ιδρύεται με πρωτοβουλία των «χρηματιστηρίων εργασίας»[40] του Μάντσεστερ και του Σάλφορντ το Συνέδριο των Εργατικών Συνδικάτων (Trade Union Congress - TUC), που θα λάβει νομική αναγνώριση το 1871 και έκτοτε θα εξασφαλίζει έναν ελάχιστο βαθμό ενότητας και συντονισμού μέσα σε ένα κίνημα το οποίο διατηρεί μέχρι το 1880 τα αρχικά του χαρακτηριστικά. Κατά συνέπεια, η πελατεία του πρώτου βρετανικού συνδικαλισμού αποτελείται από μια αληθινή εργατική αριστοκρατία, που είναι υπερήφανη για την τεχνογνωσία της και διαφυλάσσει καλά τα προνόμιά της. Έχοντας διατηρήσει τη νοοτροπία των παραδοσια-

κών τεχνιτών, δεν είναι ιδιαίτερα δεκτική στις επαναστατικές ιδέες και επιδιώκει κυρίως να βελτιώσει την υλική της κατάσταση και τη θέση της στην κοινωνία.

Από το 1887 ιδρύονται νέα *συνδικάτα*, που ευνοούνται από τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών. Αυτή τη φορά συγκεντρώνουν ανειδίκευτους εργάτες (λιμενεργάτες, εργάτες στο φωταέριο κ.λπ.), αρκούνται σε μικρές συνδρομές και χρησιμοποιούν με εξαιρετική ζωτικότητα το όπλο της απεργίας. Μπροστά στον ανταγωνισμό, τα παλιά *συνδικάτα* ανοίγονται με τη σειρά τους σε ανειδίκευτους εργάτες και προσδίδουν στη δράση τους πιο ριζοσπαστικό και πολιτικό χαρακτήρα. Κάτω από την επιρροή του Κηρ Χάρντι, ηγέτη της ισχυρής ομοσπονδίας των εργατών ορυχείων, η TUC –που στο τέλος του αιώνα αριθμεί 4 εκατομμύρια μέλη– συλλαμβάνει την ιδέα να συμμετάσχει κατευθείαν στη συγκρότηση ενός μεγάλου κόμματος της εργατικής τάξης. Έτσι το 1906 θα ιδρυθεί το Εργατικό Κόμμα (Labour Party), το οποίο μεταξύ των 13 μελών της εκτελεστικής επιτροπής του περιλαμβάνει 9 εκπροσώπους των εργατικών συνδικάτων. Παρατηρείται επομένως μια πολιτικοποίηση του βρετανικού συνδικαλισμού σε μεταρρυθμιστική κατεύθυνση καθώς και η εκκόλαψη ενός προτύπου του οποίου η επιρροή εκτείνεται όχι μόνο στις αγγλοσαξονικές χώρες αλλά και στα σκανδιναβικά κράτη. Ως αντίδραση δε σε αυτό αναπτύσσεται πάλι στη Μεγάλη Βρετανία, στις παραμονές του πολέμου, ένα επαναστατικό ρεύμα, που εμψυχώνεται από τους ηγέτες του συνδικάτου των λιμενεργατών Τομ Μαν και Μπεν Τίλετ.

Στη Γερμανία, ο συνδικαλισμός αντιμετώπισε δυσκολίες από τα πρώτα του βήματα και έλαβε επίσης από νωρίς ξεκάθαρο πολιτικό χαρακτήρα. Οι πρώτες συγκροτημένες οργανώσεις διαμορφώθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1860, αρχικά στη Σαξονία και στη συνέχεια στα άλλα γερμανικά κράτη, στηριζόμενες σε παλιές συνεργατικές πρακτικές (μεσαιωνικές συντροφιές), που σε μερικά επαγγέλματα είχαν παραμείνει πολύ ενεργές. Για παράδειγμα, τα ταμεία αλληλοβοήθειας των μεταλλουργών είχαν νομική αναγνώριση, και στην Πρωσία ένας νόμος του 1854 είχε καταστήσει υποχρεωτική τη συμμετοχή των εργατών ορυχείων σ' αυτές τις οργανώσεις που ακόμα ένωναν εργοδότες και εργάτες.

Μετά τη γερμανική ενοποίηση, με την οποία η πρωσική νομοθεσία εξαπλώνεται στο σύνολο του γερμανικού κράτους, το συνδικαλιστικό κίνημα αναπτύσσεται σε στενή σχέση με τη σοσιαλδημοκρατία. Συνενωμένες το 1875 στο κίνημα των «ελεύθερων συνδικάτων», οι εργατικές οργανώσεις εξαρτώνται πράγματι στο μεγαλύτερο μέρος τους από το σοσιαλιστικό κόμμα και διεξάγουν τον αγώνα τους σε μια συνολική προοπτική, που συνδυάζει τα βραχυπρόθεσμα οικονομικά κίνητρα και ένα πολιτικό πρόγραμμα που έχει ως στόχο την κατάκτηση της εξουσίας και το μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η κατάκτηση της εξουσίας προσανατολίζεται στο συμβιβασμό με τις ιθύνουσες τάξεις, πράγμα που ανταποκρίνεται στις μεταρρυθμιστικές τάσεις οι οποίες πλειοψηφούν στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία. Το αίτημα του μετασχηματισμού της κοινωνίας εκφράζει τη φροντίδα των συνδικαλιστικών ηγετών να τηρήσουν κάποια απόσταση από το σοσιαλιστικό κόμμα. Το 1905, παρά την αντίθεση της αριστερής πτέρυγας του

κόμματος, πετυχαίνουν να αναγνωριστεί η ανεξαρτησία της δράσης τους, και τον επόμενο χρόνο απορρίπτουν οριστικά την ιδέα της γενικής απεργίας.

Συνενωμένα στη Γενική Ένωση (Gewerkschaftsbund) που διευθύνει ο Καρλ Λεγκίν, τα «ελεύθερα συνδικάτα» συγκεντρώνουν το 1914 περισσότερους από 2,5 εκατομμύρια εργαζομένους και διαθέτουν έναν ισχυρό μηχανισμό: 15.000 μόνιμους μισθωτούς, πολλές εφημερίδες, εκατοντάδες συνεταιρισμούς, ταμεία ανεργίας, γραφεία εύρεσης εργασίας κ.λπ. Στη Γερμανία υπάρχουν συνολικά πάνω από 4 εκατομμύρια συνδικαλισμένα μέλη οργανώσεων συμπεριλαμβανομένων των χριστιανικών συνδικάτων. Παρ' όλο που έχουν απωλέσει τον επαναστατικό τους χαρακτήρα και ευνοούν πλέον την ενσωμάτωση των μαζών στην κοινωνία (ρέπουν μάλλον πρόθυμα προς τον εθνικισμό και τον ιμπεριαλισμό), συνιστούν εξαιρετικά αποτελεσματικές ομάδες άσκησης πίεσης. Το γερμανικό πρότυπο ασκεί ισχυρή έλξη πάνω στο αυστροουγγρικό εργατικό κίνημα και γενικότερα σε εκείνο της ανατολικής Ευρώπης.

Στη Γαλλία, όπου ο νόμος του 1864 ήρε την απαγόρευση των εργατικών «συνασπισμών», οι εργαζόμενοι συνέστησαν στα τέλη της Δεύτερης Αυτοκρατορίας «συνδικαλιστικά επιμελητήρια» (chambres syndicales), που αναπτύχθηκαν κυρίως σε επαγγέλματα εξοικειωμένα από παλιά με μορφές οργάνωσης και τα οποία διαθέτουν στελέχη προετοιμασμένα για τέτοιο έργο (τυπογράφοι, ράφτες, πιλοποιοί). Όπως λοιπόν και στην Αγγλία, η πρώτη γενιά του συνδικαλισμού συγκροτείται από μια εργατική ελίτ, αποτελούμενη από στοιχεία των «παλιών επαγγελμάτων» και συγγενή λόγω νοοτροπίας με τους παραδοσιακούς τεχνίτες. Στη μεγάλη της πλειοψηφία είναι πιο ευαίσθητη στις θέσεις του Προυντόν και του ελευθεριακού αναρχισμού παρά στη διδασκαλία του μαρξισμού.

Η συντριβή της Κομμούνας και η καταπίεση που σημαδεύει την απαρχή της Γ΄ Δημοκρατίας έχουν ως αποτέλεσμα τον μακρόχρονο αποκεφαλισμό του γαλλικού εργατικού κινήματος, ενώ η πλειοψηφία της «Ηθικής Τάξης» που κυριαρχεί στην εθνοσυνέλευση αντιτίθεται στη σύσταση πραγματικών συνδικάτων στο όνομα της «ελευθερίας της εργασίας». Εν τούτοις, πολλά από τα συνδικαλιστικά επιμελητήρια που είχαν κάνει την εμφάνισή τους στο τέλος της Β΄ Δημοκρατίας επανασυστήνονται στους ίδιους επαγγελματικούς τομείς, υιοθετώντας στην πλειονότητά τους μετριοπαθή στάση στους εργατικούς αγώνες.

Τελικά, με την έγκρισή τους από το νόμο Βαλντέκ-Ρουσώ του 1884, οι εργατικές οργανώσεις συγκροτούνται γύρω από δύο πόλους: τα ταμεία εργασίας, οργανώσεις που συνενώνουν τα συνδικάτα σε τοπικό πλαίσιο και που εμψυχώνονται από το Φερνάν Πελουτιέ, και τις εθνικές ομοσπονδίες των συνδικάτων. Το 1895 ιδρύεται η Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας (Confédération générale du travail - CGT), που με την ώθηση του Βικτόρ Γκριφυέλ θα συνενώσει σιγά σιγά την πλειονότητα των συνδικάτων και στη συνέχεια τα χρηματιστήρια εργασίας. Η πρωτοτυπία της CGT έγκειται κατ' αρχάς στο γεγονός ότι δέχθηκε την έντονη επιρροή του ελευθεριακού ρεύματος. Πράγματι, πολλοί μαχητικοί αναρχικοί, πεπεισμένοι για την αναποτελεσματικότητα των τρομοκρατικών ενεργειών που

οργάνωσαν στα έτη 1891-1894, επέλεξαν να ενταχθούν στα συνδικάτα για να τους προσδώσουν επαναστατικό προσανατολισμό.

Το άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του γαλλικού συνδικαλιστικού προτύπου, του οποίου τα κυριότερα ομόλογα σχήματα απαντούν στις λατινικές χώρες –Ιταλία, Ισπανία–, βρίσκεται στη θέλησή του να παραμείνει ανεξάρτητο από πολιτικές οργανώσεις. Αυτή την απόφαση λαμβάνει σχεδόν ομόφωνα το συνέδριο της Αμιένης τον Οκτώβριο του 1906. Συγχρόνως, ο «Καταστατικός χάρτης της Αμιένης» (Charte d'Amiens) προσδιορίζει μια επιθετική στρατηγική με στόχο την ανάληψη της εξουσίας από τα ίδια τα συνδικάτα μέσω της γενικής απεργίας. Η αντίληψη αυτή οδηγεί, μεταξύ 1906 και 1909, σε απεργίες και βίαιες συγκρούσεις, που συνοδεύονται από συλλήψεις των κυριότερων ηγετών της CGT. Μετά την αποτυχία των κινήσεων αυτών, η οργάνωση, που το 1914 δεν αριθμεί περισσότερα από ένα εκατομμύριο μέλη, στρέφεται με τον Λεόν Ζουώ σε πιο μεταρρυθμιστικές θέσεις.

Παράλληλα με την άνθιση του συνδικαλισμού, ή σε στενή σχέση με αυτόν, αναπτύσσονται στην Ευρώπη διάφορα ρεύματα που επικαλούνται τον σοσιαλισμό και τον διεθνισμό. Το 1864 ιδρύεται επισήμως στο Λονδίνο μια «Διεθνής Ένωση Εργαζομένων». Γεννημένη στους κύκλους των πολιτικών προσφύγων, η ιδέα μιας «διεθνούς» των λαών είχε τροφοδοτήσει στις προηγούμενες δεκαετίες διάφορες προσπάθειες που όμως είχαν μείνει χωρίς συνέχεια: η Νέα Ευρώπη (Giovane Europa) του Ματσίνι το 1834, η Δημοκρατική Ένωση (Association démocratique) που ιδρύθηκε στις Βρυξέλλες το 1853, η Διεθνής Ένωση (International Association) που συστήθηκε το 1856 γύρω από μικρές ομάδες Γάλλων, Γερμανών και Πολωνών «χαρτιστών» και σοσιαλιστών.

Η Διεθνής Έκθεση του Λονδίνου το 1862 έδωσε την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή εργάτες διαφόρων χωρών, και τον Ιούλιο του 1863 μια σύσκεψη συγκέντρωσε στη βρετανική πρωτεύουσα τους εκπροσώπους των κυριότερων συνδικάτων του Λονδίνου και πολλούς Γάλλους εργάτες, μεταξύ των οποίων τους ορειχαλκουργούς Τολαίν και Περασόν. Απ' αυτή τη συνάντηση βγήκε ένα προσχέδιο συμφωνίας, που θα συγκεκριμενοποιηθεί τον επόμενο χρόνο στη σύσκεψη του Σαιντ Μάρτιν Χωλ (29 Σεπτεμβρίου 1864). Γαλλοαγγλική στη φάση της εκκόλαψης, η Διεθνής Ένωση Εργαζομένων περιλαμβάνει στην πρώτη επιτροπή της είκοσι ένα Βρετανούς και εννέα Γάλλους αλλά και δέκα Γερμανούς, έξι Ιταλούς, δύο Πολωνούς και δύο Ελβετούς.

Πολύ γρήγορα η Α΄ Διεθνής βρέθηκε διασπασμένη σε ανταγωνιστικά ρεύματα. Οι Άγγλοι αποτελούν τη σημαντικότερη εθνική ομάδα, αλλά στη δημιουργία της Διεθνούς βλέπουν ένα μέσο να σταματήσουν την είσοδο εργατικού δυναμικού από το εξωτερικό, αφαιρώντας κατ' αυτό τον τρόπο από τη βρετανική εργοδοσία ένα όργανο πίεσης στο ύψος των μισθών. Έτσι, πολύ σύντομα, απομακρύνονται από την οργάνωση, αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο στους «ηπειρωτικούς». Αυτοί από την πλευρά τους είναι διαιρεμένοι σε μαρξιστές και σε απολιτικούς θιασώτες του Προυντόν. Ο ίδιος ο Μαρξ, που την εποχή εκείνη βρισκόταν εξόρι-

στος στο Λονδίνο, έπαιξε ένα μικρό ρόλο στην ίδρυση της Διεθνούς Ένωσης Εργαζομένων. Αλλά η επιρροή του στις διευθυντικές βαθμίδες της οργάνωσης αυξάνει γρήγορα και από το 1868 προκύπτει μια μαρξιστική πλειοψηφία.

Από τότε, και ενώ με παρότρυνση της Διεθνούς Ένωσης Εργαζομένων αναπτύσσονται πολυάριθμα τμήματά της στο Βέλγιο και τη Γαλλία, ελκύονται με τη σειρά τους σ' αυτήν η Ισπανία, η Ιταλία και η Γερμανία που μέχρι τότε είχαν μείνει απέξω, το ίδιο δε συμβαίνει και με την Ολλανδία, τη Δανία, την Ελβετία και την Αυστρία.

Η Διεθνής, που το 1870 περιλαμβάνει πολλές εκατοντάδες χιλιάδες μέλη, διευθύνεται από ένα γενικό συμβούλιο το οποίο εδρεύει στο Λονδίνο και συγκαλεί ετήσια συνέδρια. Σε κάθε χώρα αντιπροσωπεύεται από ένα εθνικό γραφείο. Φαίνεται έτσι προορισμένη να παίξει σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού και μάλιστα προς όφελος του μαρξιστικού κολλεκτιβισμού. Αλλά η αντιπαράθεση μέσα στους κόλπους της των οπαδών του Μαρξ και του Μπακούνιν δεν αργεί να προκαλέσει τη μεταφορά της έδρας στη Νέα Υόρκη, όπου και θα διαλυθεί τον Ιούλιο του 1876.

Η αύξηση του εργατικού πληθυσμού, οι επιδράσεις της μακράς ύφεσης της περιόδου 1873-1895 και ο εκδημοκρατισμός των μεγάλων βιομηχανικών κρατών που καταλήγει στην αναγνώριση των συνδικάτων και επιτρέπει την ανάπτυξη εργατικών κομμάτων αποτελούν ευνοϊκές συνθήκες για την εξέλιξη του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ευρώπη κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Ο Μαρξ είχε ζητήσει από τους εργαζομένους να συστήσουν «μεγάλα ταξικά κόμματα». Το δρόμο εδώ δείχνουν οι Γερμανοί εργαζόμενοι. Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία, που μετά την πτώση του Βίσμαρκ επανασυστήθηκε με τα συνέδρια της Χαλ (1890) και της Ερφούρτης, γίνεται σε μερικά χρόνια –και παραμένει μέχρι το 1914– το πρώτο ευρωπαϊκό σοσιαλιστικό κόμμα και αυτό που δίνει τον τόνο στον παγκόσμιο σοσιαλισμό. Διαθέτει πολλές δεκάδες εφημερίδες, μεταξύ των οποίων τη *Vorwärt* με 800.000 συνδρομητές, και αριθμεί 1.700.000 μέλη. Ο αριθμός των σοσιαλιστών βουλευτών περνά από 40 το 1893 σε 56 το 1898, κατόπιν σε 80 το 1903 και σε 110 το 1912. Στις τελευταίες αυτές εκλογές η σοσιαλδημοκρατία αποσπά 4.250.000 ψήφους, δηλαδή το 35% του συνόλου, πράγμα που την καθιστά πρώτο κόμμα στη Γερμανία.

Στη Γαλλία, οι σοσιαλιστές είναι πολύ περισσότερο διαιρεμένοι. Οι μαρξιστές, συγκεντρωμένοι γύρω από τον Ζυλ Γκεντ, αγωνίζονται μέσα από το Εργατικό Κόμμα της Γαλλίας (Parti ouvrier de France), του οποίου η επιρροή και η αριθμητική δύναμη πολύ απέχουν από τις αντίστοιχες της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Εξάλλου, προσκρούουν στον ανταγωνισμό των άλλων, λίγο-πολύ μικρότερων, σχηματισμών: του Επαναστατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (Parti socialiste révolutionnaire) που εμπνέεται από τον Μπλανκί· του Επαναστατικού Εργατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (Parti socialiste ouvrier révolutionnaire) του οποίου ο αρχηγός Ζαν Αλεμάν είναι μαζί με τον Μπενουά Μαλόν ο μόνος αυθεντικός εργάτης που μετέχει στα επιτελεία του γαλλικού σοσιαλισμού· ακό-

μη, των οπαδών του Πωλ Μπρους, που αποκαλούνται «ποσιμπιλιστές» επειδή ρίχνουν το βάρος σε άμεσες και «εφικτές» (possibles) διεκδικήσεις. Τελικά το 1905, όλες αυτές οι τάσεις ενώνονται για να σχηματίσουν το Ενωμένο Σοσιαλιστικό Κόμμα (Parti sosialiste unifié) που αποτελεί το Γαλλικό Τμήμα της Εργατικής Διεθνούς (Section française de l'International ouvrière - SFIO), οι δύο κύριοι ηγέτες του οποίου είναι ο Ζωρές και ο Γκεντ. Έκτοτε οι Γάλλοι σοσιαλιστές σημειώνουν και αυτοί πολύ αισθητές εκλογικές επιτυχίες. Διαθέτουν 52 βουλευτές το 1906, 75 το 1910, 103 το 1914, παρ' όλο που τα μέλη του κόμματος παραμένουν αριθμητικά περιορισμένα (λιγότερα από 75.000 μέλη στις παραμονές του πολέμου).

Ο σοσιαλισμός κερδίζει επίσης έδαφος στη Μεγάλη Βρετανία, όπου στις βουλευτικές εκλογές του 1910 το Εργατικό Κόμμα λαμβάνει 40 έδρες, στην Ιταλία, όπου το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (Partito Socialista Italiano), ιδρυμένο το 1892, εκλέγει 59 βουλευτές το 1913, και στη Ρωσία, όπου από το 1898 υπάρχει Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα το οποίο, από το 1906, αντιπροσωπεύεται στη δούμα. Σοσιαλιστικά κόμματα ιδρύονται και στην Ισπανία, το Βέλγιο, τη Σουηδία, την Αυστρία κ.α. Το 1889 όλες αυτές οι οργανώσεις συνενώνονται στους κόλπους της Β΄ Διεθνούς, η οποία το 1896 ανακοινώνει τον αποκλεισμό των αναρχικών από τους κόλπους της, αλλά δεν καταφέρνει να επιβάλει στα διάφορα εθνικά τμήματά της μια αληθινή ιδεολογική συνοχή.

Πράγματι, μέχρι το 1914 το ευρωπαϊκό σοσιαλιστικό κίνημα σημαδεύεται από βαθύτατες διαιρέσεις ανάμεσα σε μεταρρυθμιστές και επαναστάτες, μαρξιστές και αναρχικούς, υπέρμαχους και αντίπαλους της γενικής απεργίας σε περίπτωση ευρωπαϊκού πολέμου.

Ο «ρεβιζιονισμός» βρίσκει το προνομιακό του πεδίο στη Γερμανία και το θεωρητικό του στο πρόσωπο του Έντουαρντ Μπερνστάιν, ενός υπαλλήλου τράπεζας εξόριστου στο Λονδίνο, όπου έγινε φίλος του Μαρξ και του Ένγκελς. Στις *Προϋποθέσεις του σοσιαλισμού και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας* (*Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*) που εκδόθηκε το 1899, ο Μπερνστάιν επικρίνει τις μαρξιστικές θέσεις σχετικά με την επιδείνωση των κρίσεων και την «προϊούσα εξαθλίωση των μαζών». Καταλήγει μάλιστα στην άποψη ότι η εργατική τάξη δεν είναι ακόμα αρκετά ώριμη για να αναλάβει την εξουσία. Πρέπει λοιπόν να εγκαταλείψει τους επαναστατικούς στόχους της και να αναπτύξει τη δημοκρατία χρησιμοποιώντας την καθολική ψηφοφορία. Έτσι, από τη νόμιμη οδό, θα εγκαθιδρυθεί προοδευτικά ο σοσιαλισμός, ο οποίος κατά τον Μπερνστάιν συνίσταται στην κατάργηση των πιο άγριων μορφών εκμετάλλευσης, στη βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία και στη δυνατότητα του εργάτη «που βρίσκεται ακόμα στην κατάσταση του προλετάριου να φτάσει σ' εκείνη του αστού».

Το ίδιο το «ορθόδοξο» μαρξιστικό ρεύμα διασπάται σε μια μεταρρυθμιστική τάση που πιστεύει ότι η εξουσία μπορεί να κερδηθεί με τις εκλογές και σε μια επαναστατική πτέρυγα που απορρίπτει αυτή την πολιτική και θέλει να μετατρέ-

ψει τα σοσιαλιστικά κόμματα σε πρωτοπορία της εργατικής τάξης. Στη Γερμανία, οι οπαδοί του καθαρού μαρξιστικού δόγματος, συγκεντρωμένοι γύρω από τον Καρλ Κάουτσκυ, αντιτίθενται στους ρεβιζιονιστές, χωρίς όμως να μπορούν να εμποδίσουν τον Μπερνστάιν και τους φίλους του να κερδίσουν έδαφος στους κόλπους του κόμματος. Εξάλλου, οι θέσεις τους είναι αρκετά μετριοπαθείς. Στο τέλος της περιόδου, αναπτύσσεται επίσης ένα ακροαριστερό ρεύμα που εμπνέεται από τον Καρλ Λήπκνεχτ και τη Ρόζα Λούξεμπουργκ. Στη Ρωσία, από την εποχή του συνεδρίου των Βρυξελλών (1903), οι σοσιαλδημοκράτες είναι διασπασμένοι σε δύο ανταγωνιστικές τάσεις. Οι μπολσεβίκοι (πλειοψηφική τάση), συγκεντρωμένοι γύρω από τον Λένιν, θέλουν να καταστήσουν το κόμμα μια οργανωμένη και πειθαρχημένη ομάδα, που να είναι σε θέση όταν έρθει η ώρα να οδηγήσει την εργατική τάξη στην επανάσταση και τη δικτατορία του προλεταριάτου. Οι μενσεβίκοι (μειοψηφική τάση) θέλουν να δημιουργήσουν ένα μεγάλο μαζικό κίνημα, ανοικτό σε διαφορετικές τάσεις και διατεθειμένο να συμμαχήσει με τη φιλελεύθερη αστική τάξη κατά τη μακρά περίοδο του μετασχηματισμού που θα φέρει τη Ρωσία στο προεπαναστατικό στάδιο.

Στη Γαλλία, στους κόλπους του SFIO υπάρχουν πολλές τάσεις. Στους οπαδούς του Γκεντ που βρίσκονται πιο κοντά στη μαρξιστική ορθοδοξία αντιπαρατίθενται οι «ρεφορμιστές», οι εξεγερσιακοί όπως ο Γκυστάβ Ερβέ, και κυρίως η τάση που ενσαρκώνει ο Ζωρές, ο οποίος κυριαρχεί στο κόμμα από το συνέδριο της Τουλούζ (1907) και προσπαθεί να επιτύχει μια σύνθεση των διαφόρων σχολών του σοσιαλισμού. Θεωρώντας ανεπαρκή τη μαρξιστική ερμηνεία, ο Ζωρές εκτιμά ότι το κράτος δεν θα πρέπει να «καταστραφεί», αλλά να «κατακτηθεί» από τα μέσα με την πρόοδο της δημοκρατίας και της παιδείας των μαζών. Στην Ιταλία τέλος κυριαρχούν από το 1912 τα επαναστατικά στοιχεία και αποκλείονται από το κόμμα όλοι όσοι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, είναι ύποπτοι συμβιβαστικών διαθέσεων απέναντι στην αστική τάξη, είτε επειδή (όπως ο Τρέβες και ο Τουράτι) υποστήριξαν την αποικιοκρατική πολιτική της κυβέρνησης στη διάρκεια του πολέμου της Λιβύης, είτε επειδή συνδέονται με τον τεκτονισμό.

Την ίδια στιγμή, το αναρχικό κίνημα συνεχίζει να παίζει έναν όχι ευκαταφρόνητο ρόλο στο σύνολο των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών ρευμάτων. Μέχρι το 1900 προέχει εδώ η τρομοκρατική δράση – η «προπαγάνδα μέσω του γεγονότος». Έχοντας αποπεμφθεί από τη Διεθνή και περιοριστεί σε μικρές μειοψηφικές ομάδες, οι αναρχικοί απομονώνονται από το εργατικό κίνημα. Η δεκαετία του 1890 σημαδεύεται σε ολόκληρη την Ευρώπη από πολυάριθμες δολοφονικές απόπειρες που στρέφονται πρώτα και κύρια εναντίον ηγεμόνων και αρχηγών κρατών: του προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας Σαντί Καρνό που δολοφονήθηκε στη Λυόν τον Ιούνιο του 1894 από τον Σάντε Καζέριο, του βασιλιά της Ιταλίας Ουμβέρτου Α΄ που δολοφονήθηκε στη Μόντσα τον Αύγουστο 1900 από τον Γκαετάνο Μπρέσι, της αυτοκράτειρας Ελισάβετ της Αυστρίας η οποία μαχαιρώθηκε στη Γενεύη το Σεπτέμβριο του 1898 από έναν άλλο Ιταλό αναρχικό, τον Λουκένι κ.ά. Παράληλα διατηρείται ένα μη τρομοκρατικό ελευθεριακό σο-

σιαλιστικό ρεύμα, που διαποτίζει βαθιά το εργατικό κίνημα σε χώρες όπως η Ισπανία και κυρίως η Ιταλία με τον Καφιέρο και τον Μαλατέστα.

Μόλις τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα, οι οπαδοί της «προπαγάνδας μέσω του γεγονότος» συνειδητοποιούν τη στειρότητα της στάσης τους. Αφού σκέφτηκαν τη ρήση του Κροπότκιν, ότι «ένα οικοδόμημα θεμελιωμένο σε αιώνες ιστορίας δεν καταστρέφεται με μερικά κιλά δυναμίτη», εγκαταλείπουν την παράνομη δράση και προσπαθούν να επανασυνδεθούν με τις μάζες μέσω του επαναστατικού συνδικαλισμού, αξιώνοντας την πλήρη ανεξαρτησία του κινήματός τους από κάθε δόγμα.

Τέλος, απέναντι στην κλιμάκωση των κινδύνων που χαρακτηρίζουν τη δεκαετία του 1905, οι Ευρωπαίοι σοσιαλιστές προβληματίζονται για τη στάση που θα πρέπει να υιοθετήσουν σε περίπτωση σύρραξης ανάμεσα στα καπιταλιστικά κράτη. Θα είναι έτοιμοι να παραλύσουν την πολεμική μηχανή κηρύσσοντας γενική απεργία; Οι εκπρόσωποι της Β΄ Διεθνούς δεν καταφέρνουν να συμφωνήσουν σε αυτό το θέμα ούτε στη Στουτγκάρδη το 1907 ούτε στη Βασιλεία το 1912. Οι κυριότεροι δισταγμοί προέρχονται από τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, που είναι βαθιά διαποτισμένη από τον εθνικισμό και αντιτίθεται σε οτιδήποτε θα μπορούσε, εμποδίζοντας την κινητοποίηση του Ράιχ, να συντελέσει στη νίκη της τσαρικής Ρωσίας, την οποία θεωρούν επικεφαλής της ευρωπαϊκής αντίδρασης. Μια βαθιά δυσφορία επικρατεί λοιπόν στη Διεθνή στις παραμονές του πολέμου.

Έτσι το 1914 ο ευρωπαϊκός σοσιαλισμός, όπως και το συνδικαλιστικό κίνημα, παρουσιάζει αδυναμίες που προέρχονται κυρίως από την έλλειψη ιδεολογικής συνοχής και τη δεκτικότητά του σε εθνικιστικά και ιμπεριαλιστικά μοτίβα. Και τα δύο όμως δεν παύουν να συνιστούν μια σημαντική δύναμη που συνετέλεσε στη βελτίωση της μοίρας των εργατών.

ΘΡΙΑΜΒΕΥΟΝΤΕΣ ΑΣΤΟΙ ΚΑΙ «ΝΕΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ»

Ενώ σε όλο το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα εκδηλώνεται παντού στην Ευρώπη η βραδεία παρακμή της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων, η αστική τάξη εμφανίζεται διαρκώς ως μια κοινωνική κατηγορία σε ταχεία άνοδο. Διαδίδοντας την πολιτική ισότητα, η Γαλλική Επανάσταση την είχε βάλει στην ίδια θέση με την αριστοκρατία σε ένα μεγάλο τμήμα της γηραιάς ηπείρου. Η ευημερία των ετών 1850-1870 την καθιστά κυρίαρχη τάξη στις πιο πολλές εκβιομηχανισμένες χώρες.

Μονοπωλώντας την εξουσία στη Γαλλία της Δεύτερης Αυτοκρατορίας, ασκώντας την από κοινού με την αριστοκρατία στη βικτωριανή Αγγλία, ή φιλοδοξώντας να συμμετάσχει σ' αυτή τη Γερμανία του Βίσμαρκ, η μεγαλοαστική τάξη των υψηλών προυχόντων και των επιχειρηματιών συνεχίζει να διευρύνει την οικονομική της βάση, ενώ με τις συνθήκες ζωής της ελάχιστα ξεχωρίζει από την εύπορη αριστοκρατία, με την οποία εξάλλου συνδέεται συχνά με τα δεσμά

του γάμου. Οι εκπρόσωποί της διαθέτουν ιδιωτικό μέγαρο στην πόλη και πύργο στην εξοχή, ανοιχτό τετράτροχο αμάξι και πολλούς υπηρέτες. Κάνουν κοσμική ζωή στο Παρίσι, το Λονδίνο, τη Ρώμη και τις μεγάλες επαρχιακές πόλεις. Ταξιδεύουν πρόθυμα και συμβαίνει μάλιστα να διαμένουν για μεγάλο διάστημα σε ξένες χώρες: η Ρώμη, η Βενετία, η Φλωρεντία –όπου εγκαθίσταται μια μεγάλη παροικία πλούσιων Ευρωπαίων, ιδίως Βρετανών–, οι ελβετικές λίμνες, οι λουτροπόλεις και η Κυανή Ακτή προσελκύουν έτσι μια εύπορη ελίτ, η οποία στα τέλη του αιώνα είναι εξοικειωμένη με τους μεγάλους διηπειρωτικούς σιδηροδρόμους, τις κλινάμαξες και τα μεγάλα ξενοδοχεία με τα διάσημα ονόματα, το Excelsior στη Νεάπολη, το Quisanana στο Κάπρι, το Westminster στη Νίκαια κ.ά. Παράλληλα, για μια πελατεία που σύντομα επεκτείνεται προς τη μεσαία τάξη, αναπτύσσονται οι παραλίες της μόδας στη Μάγχη και τον Ατλαντικό: Ντωβίλ, Καμπούρ, Ντινάρ, Λα Μπωλ, Μπιαρίτς.

Κάτω από τις μεγάλες αστικές δυναστείες υπάρχουν πράγματι τα στρώματα του «καλού αστικού κόσμου», όπως αποκαλείται στη Γαλλία, αν και έχει το αντίστοιχό του σε όλες τις εκβιομηχανισμένες χώρες της Ευρώπης. Αυτός περιλαμβάνει επιχειρηματίες και εμπόρους μικρότερου διαμετρήματος, ιδιοκτήτες με χαμηλότερο εισόδημα, ανώτερους δημοσίους υπαλλήλους, καθηγητές πανεπιστημίου και τα κυριότερα ελεύθερα επαγγέλματα: γιατρούς, συμβολαιογράφους, δικηγόρους, δημοσιογράφους. Ελκύεται από το κρατικό λειτούργημα και τροφοδοτεί τα ανώτερα κρατικά όργανα και τον πολιτικό κόσμο με ένα δραστήριο και ικανό στελεχιακό δυναμικό, από το οποίο αναδύονται λαμπρές προσωπικότητες: οι Γάλλοι Καγιώ, Βαλντέκ-Ρουσώ και Πουανκαρέ, οι Ιταλοί Κρίσπι και Τζιολίτι, ο Γερμανός Μπέτμαν-Χόλβεγκ , ο Βρετανός Τζόζεφ Τσάμπερλαιν κ.ά.

Υψηλοί προύχοντες και «καλοί αστοί» έχουν ως κοινό γνώρισμα το ότι αποτελούν μια ελίτ. Τούτη προικίζει τις κόρες της, στέλνει τους γιους της στο λύκειο (ή σε διάσημα κολλέγια της Αγγλίας), στη συνέχεια στο πανεπιστήμιο ή στις άλλες ανώτατες σχολές. Πηγαίνει ανελλιπώς στην εκκλησία, τηρεί τους «καλούς τρόπους», των οποίων ο κώδικας μπορεί εξάλλου να διαφέρει από τη μια χώρα στην άλλη (στη Γαλλία μαθαίνουν στα παιδιά ότι στη διάρκεια του γεύματος πρέπει να βάζουν τα χέρια τους πάνω στο τραπέζι και στην Αγγλία ακριβώς το αντίθετο!). Επιδεικνύει τις «αστικές αρετές»: τη σύνεση, την οικονομία, την τακτικότητα στην εργασία, μια κάποια ηθική αυστηρότητα, που δεν είναι απαλλαγμένη από υποκρισία και που άλλωστε υποχωρεί στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα, ιδίως σε μια χώρα όπως η Γαλλία, όπου πολλοί από τους εκπροσώπους του παρισινού αστικού κόσμου παραδίδονται κατά την περίοδο της Δεύτερης Αυτοκρατορίας στις ηδονές του ξεφαντώματος και συχνάζουν στους νυκτόβιους κύκλους φημισμένων καλλιτέχνιδων (Ορτάνς Σνεντέρ) ή γυναικών ελαφρών ηθών.

Ανάμεσα στην αστική τάξη καθεαυτή και τις λαϊκές τάξεις βρίσκεται ο ετερόκλητος και γοργά αυξανόμενος κόσμος των «μεσαίων τάξεων». Είναι δύσκολο να τον προσδιορίσει κανείς με ακρίβεια αφού από τον εργατικό και των αγροτικό κόσμο καθώς και από τα «ανώτερα» στρώματα της κοινωνίας δεν δια-

κρίνεται τόσο χάρη στα εισοδήματα των εκπροσώπων του όσο χάρη στα επαγγέλματα που ασκούν, στον τρόπο ζωής και κυρίως στην εμφανή θέλησή του να μην ταυτιστεί με τους «προλετάριους».

Τα εκατομμύρια των ανθρώπων που απαρτίζουν αυτό το κοινωνικό νεφέλωμα στην εκβιομηχανιζόμενη Ευρώπη είναι κατά κάποιο τρόπο «αστοί». Ή τουλάχιστον προσπαθούν να φαίνονται και να γίνουν τέτοιοι προωθώντας τις οικογένειές τους σε αυτή την τάξη μέσα από μια υπομονετική προσπάθεια κοινωνικής ανόδου, στην οποία υπεισέρχονται η συσσώρευση κεφαλαίου, οι γαμήλιες στρατηγικές που αποβλέπουν στην αύξηση του εισοδήματος και της περιουσίας και κυρίως στην αναρρίχηση των παιδιών τους στην ιεραρχία των κοινωνικών τάξεων, η εκπαίδευση, τέλος, που παραμένει για μεγάλο διάστημα –στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας και ανώτερης εκπαίδευσης– μονοπώλιο της αστικής τάξης.

Η προέλευση αυτών των κοινωνικών κατηγοριών είναι εξαιρετικά ποικίλη. Κατ' αρχάς υπάρχει μια αγροτική μικροαστική τάξη που δύσκολα ξεχωρίζει από τον αγροτικό κόσμο. Ακόμα και όταν είναι πλούσιος, ο καλλιεργητής που συνεχίζει να ασκεί το επάγγελμά του παραμένει άνθρωπος της γης. Μπορεί να εξουσιάζει μια λεγεώνα μισθωτών υπηρετών και ημερομίσθιων αγρεργατών, να κατέχει σημαντική έκταση γης και πολλά σπίτια, να κάνει τον γιο του παπά, δάσκαλο ή υπαξιωματικό καριέρας, να παντρέψει την κόρη του με έναν κατώτερο προύχοντα, εν τούτοις ο ίδιος δεν παύει να είναι αγρότης. Αντίθετα, εάν νοικιάσει το κτήμα του για να εγκατασταθεί στην πόλη και να ζήσει από τις προσόδους της γης του, γίνεται εισοδηματίας, δηλαδή μικροαστός, πρώτο βήμα μιας κοινωνικής ανόδου που μπορεί να προσφέρει στον «νεόπλουτο» πρώην χωρικό τις τιμές και τη συμφεροντολογική αναγνώριση αυθεντικών αριστοκρατών που αναζητούν μια νύφη με καλή προίκα για να «ξαναχρυσώσουν το οικόσημό τους».

Κυρίως όμως οι ενδιάμεσες αυτές κατηγορίες αναπτύχθηκαν σε ολόκληρη τη βιομηχανική Ευρώπη χάρη στην άνθιση των πόλεων και στην προϊούσα περιπλοκή των μηχανισμών της οικονομίας και της δημόσιας διοίκησης. Στις αρχές του 20ού αιώνα, μερικές εξακολουθούν να αναπαράγουν το παραδοσιακό πρότυπο της βιοτεχνίας και της μικρής επιχείρησης, αλλά οι διαφορές εισοδήματος, γεωγραφικής θέσης, κοινωνικής αναγνώρισης που αποδίδεται σ' ένα επάγγελμα περισσότερο απ' ό,τι σε άλλο κάνουν την ονομασία των «μεσαίων τάξεων» να καλύπτει καταστάσεις εξαιρετικά ποικίλες. Ανάμεσα στον μικροεπιχειρηματία που δραστηριοποιείται σε έναν κλάδο με «ευγενή» φήμη (επιπλοποιία, τυπογραφία) και σε έναν κάπελα εγκατεστημένο σε λαϊκή συνοικία η κοινωνική απόσταση είναι μεγάλη, το ίδιο κι ανάμεσα σ' έναν πλούσιο μυλωνά και στον μικρομπακάλη του χωριού.

Στις «μεσαίες τάξεις» ανήκουν επίσης κοινωνικές κατηγορίες που αυξήθηκαν σε όγκο και σε σημασία με τις μεταβολές που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση, η καπιταλιστική συγκέντρωση και η ανάπτυξη των σύγχρονων κρατών: κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι (δάσκαλοι, ταχυδρομικοί, υπάλληλοι της κεντρικής διοίκησης, υπαξιωματικοί), εμποροϋπάλληλοι, υπάλληλοι των οργανισμών

παροχής υπηρεσιών (τραπεζών, ασφαλιστικών γραφείων, σιδηροδρόμων, δημοτικού φωτισμού, συντήρησης δρόμων κ.ά.), εργοδηγοί βιομηχανίας, τεχνικοί κ.ά. Θα πρέπει να προστεθεί εδώ η μάζα των μικροεισοδηματιών, καθόλου αμελητέα σε μια εποχή που το χρήμα παρουσιάζει αξιοσημείωτη σταθερότητα και είναι ακόμα δυνατό να ζει κανείς από οικονομίες που πραγματοποίησε ή από το εισόδημα μιας μικρής κληρονομιάς.

Μόνο μια μειονότητα των μελών αυτών των ενδιάμεσων κοινωνικών κατηγοριών μπορούν πάντως να επιτρέψουν στον εαυτό τους «να ζήσουν αστικά». Τούτο προϋποθέτει ένα ελάχιστο επίπεδο εισοδημάτων και συγχρόνως μια «παιδεία» όχι μόνο πνευματική αλλά σχετική με την εκμάθηση ενός κοινωνικού κώδικα που επιδιώκει μάλλον να «κατατάξει» τα άτομα παρά να αναπτύξει την προσωπική τους αξία (τα αγγλικά κολλέγια και ορισμένα θρησκευτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της ηπείρου εξαιρούνται κάπως από τον κανόνα).

Γενικά, τα μέλη των μεσαίων τάξεων δεν ξεχωρίζουν διόλου από καλά αμειβόμενους εργάτες παρά μόνο από τις καλύτερες συνθήκες διατροφής –εκτός απ' όταν χρειάζεται να γίνουν οικονομίες στο φαγητό για να «κρατηθεί η κοινωνική θέση», όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση των εμποροϋπαλλήλων– και κατοικίας, από τη λίγο περισσότερη αναψυχή και από μια φροντίδα διαφοροποίησης, η οποία εκφράζεται στο επίπεδο της ενδυμασίας, της ομιλίας, της επίπλωσης και των εκπαιδευτικών πρακτικών που έχουν δανειστεί από την «καλή κοινωνία». Για τις κόρες π.χ., η εκμάθηση πιάνου τείνει να γίνει αληθινό «δίπλωμα αστικότητας».

Παντού οι μεσαίες τάξεις ξανοίγονται στην πολιτική και τείνουν να θέσουν υπό αμφισβήτηση την ηγεμονία των ελίτ. Το ζήτημα τακτοποιείται εύκολα στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης όπου, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, η προσέγγιση της αστικής τάξης και των «νέων στρωμάτων» πραγματοποιείται χωρίς δυσκολία. Στην πλειονότητά τους, οι εκπρόσωποι των ενδιάμεσων κατηγοριών στρέφονται προς τα σχήματα που ενσαρκώνουν τα δημοκρατικά και προοδευτικά ιδεώδη τους: στη Γαλλία προς το ριζοσπαστικό κόμμα και στο Ηνωμένο Βασίλειο προς την αριστερή πτέρυγα του φιλελεύθερου κόμματος.

Αντίθετα, σε χώρες που έχουν εκβιομηχανιστεί πιο πρόσφατα, όπως η Γερμανία, η Αυστροουγγαρία, η Ρωσία ή η Ιταλία, όπου δεν υπάρχουν αληθινές φιλελεύθερες παραδόσεις, οι μεσαίες τάξεις στρέφονται συχνά προς εξτρεμιστικά σχήματα, επιλέγοντας τη ριζοσπαστική αμφισβήτηση της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Από τις τάξεις τους στρατολογούνται σε μεγάλο βαθμό οι αγωνιστές και τα στελέχη της γερμανικής και της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας, ορισμένοι αναρχικοί ηγέτες ή επαναστάτες συνδικαλιστές στις χώρες της μεσογειακής Ευρώπης και ένα μέρος των οπαδών των εθνικιστικών οργανώσεων.

Αυτές οι τάσεις αμφισβήτησης αναπτύσσονται στα τέλη του 19ου αιώνα στις κατηγορίες που απειλούνται από την καπιταλιστική συγκέντρωση και από τις μεγάλες μεταβολές της βιομηχανικής εποχής: βιοτέχνες, εργάτες σε «παλιά

επαγγέλματα», μικροϊδιοκτήτες, ξεπεσμένοι διανοούμενοι και άλλοι παραγκωνισμένοι από τον εκσυγχρονισμό, στους οποίους επικρέμαται η απειλή της απαλλοτρίωσης και της προλεταριοποίησης. Προσπαθώντας να αντισταθμίσουν τις υλικές δυσκολίες και την περιθωριοποίησή τους, πολλοί από τους εκπροσώπους αυτών των κοινωνικών κατηγοριών πιστεύουν ότι βρίσκουν μια διέξοδο από τα προβλήματά τους στο σωβινιστικό πάθος και στο ιμπεριαλιστικό και αυταρχικό σχέδιο που μοιράζονται με μια μερίδα της αστικής τάξης η οποία δεν ταυτίζεται –ή δεν ταυτίζεται πλέον– με τον φιλελευθερισμό και με τα ιδεώδη της Ευρώπης του Διαφωτισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Πολιτικά πρότυπα, θρησκείες και κουλτούρες στην Ευρώπη κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα

• Στην Ευρώπη του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα αντιπαρατίθενται ένα φιλελεύθερο και ένα αυταρχικό πρότυπο. Το πρώτο κυριαρχεί στη βορειοδυτική Ευρώπη και προωθείται σε όλο το βόρειο τμήμα της ηπείρου. Αλλά η ανατολική Ευρώπη (Ρωσία), η κεντρική (Γερμανία) και η νότια (Αυστροουγγαρία ή Ιταλία) παραμένουν πιστές, με ορισμένες αποχρώσεις, στο αυταρχικό πρότυπο.

• Οι μεγάλες θρησκείες έχουν περιέλθει σε αμυντική θέση. Κάτω από τις επιθέσεις του αντικληρικισμού, του θετικισμού και του επιστημονισμού, δίδουν αντιφατικές απαντήσεις: σχηματίζεται ένα νεωτεριστικό ρεύμα που επιθυμεί την προσαρμογή στον νέο κόσμο και συγχρόνως ένα παραδοσιακό που αναδιπλώνεται στην αυστηρή τήρηση των δογμάτων. Αλλά, μετά το 1890, ο ίδιος ο θετικισμός και η πίστη του στην επιστήμη πλήττονται από τις επιστημονικές εργασίες που θέτουν υπό αμφισβήτηση τις εδραιωμένες βεβαιότητες.

• Με εξαίρεση τη μουσική όπου παραμένει ένα σημείο αναφοράς, ο ρομαντισμός παραχωρεί τη θέση του σε μορφές λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής έκφρασης περισσότερο συμβατές με τη θετικιστική ατμόσφαιρα που επικρατεί στην κοινωνία: ο ρεαλισμός, ο νατουραλισμός γίνονται κυρίαρχες μορφές έκφρασης, ενώ η τάση για την τελειότητα της μορφής θριαμβεύει με τους παρνασσιστές.

• Με τις αμφισβητήσεις του τέλους του αιώνα και την κρίση του θετικισμού, ο ορθός λόγος παύει να είναι η μοναδική αναφορά και παραχωρεί τη θέση του στην εντύπωση (impression) και στα σύμβολα στους χώρους της ποίησης, της ζωγραφικής και της μουσικής. Η απόρριψη των καθιερωμένων αξιών της κοινωνίας οδηγεί στο καταφύγιο της παράδοσης (η γη και οι νεκροί, ο στρατός), στις έννοιες της ελίτ,

της φυλής και της θρησκείας ή σε αφηρημένες αναζητήσεις όπως εκείνη που στη ζωγραφική οδηγεί στη διαμόρφωση του κυβισμού.

• Από το «μοντέρνο στυλ» που διαποτίζει τις διακοσμητικές τέχνες με την αυστηρότητα του λειτουργικού ρυθμού, γεννιέται μια τέχνη της πόλης. Στους κόλπους αυτού του κόσμου της πόλης, η παραδοσιακή λαϊκή κουλτούρα εξαφανίζεται προς όφελος μιας μαζικής κουλτούρας που βασίζεται στην κατανάλωση και της οποίας το λαϊκό τραγούδι, το μιούζικ χωλ και οι δημόσιοι χοροί αποτελούν τις πρώτες εκδηλώσεις, πριν ο κινηματογράφος και ο αθλητισμός γίνουν με τη σειρά τους η αναψυχή των μαζών.

Οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που γνώρισε η Ευρώπη στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα δεν άλλαξαν μόνο το πλαίσιο και τις συνθήκες ζωής των κατοίκων της. Επέσυραν ακόμη βαθιές ανατροπές πολιτικής, πνευματικής, θρησκευτικής και πολιτιστικής τάξης.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ, Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟΥ

Μια ματιά στον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης στο γύρισμα του 19ου αιώνα αποκαλύπτει ένα αληθινό μωσαϊκό καθεστώτων. Μόνο η Γαλλία (μετά το διάλειμμα της Δεύτερης Αυτοκρατορίας), η Πορτογαλία (το 1910) και η Ελβετία (ομοσπονδιακό δημοκρατικό κράτος από το 1815) είναι δημοκρατίες. Παντού αλλού, η μοναρχία διατηρείται ή επεκτείνεται με τη σύσταση κρατών που προέκυψαν από τη χειραφέτηση των εθνών (Ελλάδα, Βέλγιο, Ρουμανία, Βουλγαρία, Σερβία, Νορβηγία).

Η διάκριση ανάμεσα σε φιλελεύθερα καθεστώτα που σέβονται τις ατομικές ελευθερίες και την ισότητα των πολιτών μπροστά στο νόμο και σε αντιδραστικά καθεστώτα δεν εξαρτάται άλλωστε από τη δημοκρατική ή τη μοναρχική μορφή της διακυβέρνησης, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο αυτή ασκείται και από τα όρια που τίθενται στην παντοδυναμία της. Ωστόσο, η τάση που φαίνεται να επικρατεί στα τέλη του 19ου αιώνα είναι προς την κατεύθυνση της δημοκρατίας.

Στις περισσότερες χώρες όπου θριάμβευσε η βιομηχανική επανάσταση, η αστική τάξη εγκατέστησε φιλελεύθερα καθεστώτα, στα οποία οι ουσιώδεις εξουσίες ανήκουν σε εκλεγμένα κοινοβούλια που εγγυώνται με νόμο τις ελευθερίες των πολιτών. Ωστόσο αυτά τα καθεστώτα, που αρχικά ελέγχονταν από μια μειονότητα «ενεργών» πολιτών (που πλήρωναν δηλαδή έναν υψηλό φόρο για να έχουν εκλογικό διακαίωμα), διευρύνουν σιγά σιγά την κοινωνική τους βάση, παρέχοντας το δικαίωμα ψήφου σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού. Μόνο στην Ελβετία εφαρμόζεται η άμεση δημοκρατία, όπου η γνώμη του λαού ζητείται με δημοψηφίσματα και μια ομάδα πολιτών μπορεί να υποβάλει κατευ-

θείαν ένα σχέδιο νόμου. Στα άλλα κράτη ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής επιτυγχάνεται με τη σταδιακή εφαρμογή της καθολικής ψηφοφορίας. Το σύστημα αυτό υιοθετείται στη Γαλλία το 1848 και ύστερα πάλι το 1875, στη Δανία το 1849, στη Γερμανία το 1871 (μόνο για την εκλογή στη γερμανική βουλή), στην Ελλάδα το 1864, στην Ελβετία το 1874, στη Βουλγαρία το 1879, στη Σερβία το 1888, στην Ισπανία το 1890, στο Βέλγιο το 1893 και στη Νορβηγία το 1897. Μέχρι τον πόλεμο, οι γυναίκες εξαιρούνται (εκτός από τη Νορβηγία και τη Δανία) καθώς και ορισμένες άλλες κατηγορίες του πληθυσμού. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, ακόμα και μετά τη μεγάλη μεταρρύθμιση του 1884-1885 που θεσμοθετεί τη «σχεδόν καθολική» ψηφοφορία, παραμένουν χωρίς πολιτικά δικαιώματα, εκτός από τις γυναίκες –των οποίων η διαμαρτυρία εκφράζεται με το κίνημα των «σουφραζετών»– και τα άρρενα τέκνα που κατοικούν με τους γονείς τους, οι υπηρέτες και οι πένητες.

Η πρόοδος της δημοκρατίας συμβαδίζει με την άσκηση των ελευθεριών της έκφρασης και της ενημέρωσης, επομένως με ένα φιλελεύθερο καθεστώς στον τύπο, με την αναγνώριση στους πολίτες του δικαιώματος να συνεταιρίζονται και να ασκούν ανεμπόδιστα τη θρησκεία της επιλογής τους, με την ανάπτυξη πολιτικών κομμάτων των οποίων ο κύριος ρόλος είναι η προσέλκυση ψήφων, αλλά που στα τέλη του αιώνα αρχίζουν να αποκτούν συγκροτημένη οργάνωση, πολύ διαφορετική εξάλλου από τη μία χώρα στην άλλη. Από την άλλη πλευρά, συνοδεύεται από μέτρα που λαμβάνονται από τα κοινοβούλια για τη διόρθωση των συνεπειών της κοινωνικής ανισότητας, ή τουλάχιστον για τη βελτίωση της μοίρας των λιγότερο ευνοημένων: για παράδειγμα, περιορισμός του χρόνου εργασίας, έλεγχος της εργασίας των γυναικών και των ανηλίκων, διαμόρφωση ενός συστήματος ασφάλισης για την ασθένεια, την ανεργία κ.λπ.

Το Ηνωμένο Βασίλειο, πρώτη χώρα που ολοκλήρωσε τη βιομηχανική της επανάσταση, είναι και το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος που καθίσταται πρότυπο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Εν τούτοις, μέχρι τα τέλη του πρώτου τρίτου του αιώνα, δεν σημειώνεται ούτε επέκταση του δικαιώματος της ψήφου ούτε αποτελεσματικός περιορισμός της ισχύος της αριστοκρατίας, παρά την περιθωριοποίηση της βασιλικής εξουσίας και την υιοθέτηση ενός αληθινού *κοινοβουλευτικού* καθεστώτος – γύρω στο 1830 ο πρωθυπουργός που επιλέγεται από τις τάξεις της πλειοψηφίας αρχίζει να ασκεί την εξουσία με τη βοήθεια ενός υπουργικού συμβουλίου που ορίζει ο ίδιος και το οποίο είναι υπεύθυνο έναντι του κοινοβουλίου.

Η βουλή των λόρδων παραμένει φέουδο της υψηλής αριστοκρατίας –κάστας που δεν είναι πάντως κλειστή καθώς ο βασιλιάς μπορεί να τη διευρύνει ή να την ανανεώνει ορίζοντας όσους λόρδους επιθυμεί– και διατηρεί το προνόμιο να απορρίπτει οποιοδήποτε σχέδιο νόμου ψηφίζεται από τη βουλή των κοινοτήτων. Κυριαρχείται επίσης από την αριστοκρατία χάρη σε ένα εκλογικό σύστημα που ευνοεί τις «κομητείες» (counties) και τους «δήμους» (boroughs) των αγροτικών περιοχών και αφήνει ελεύθερο το πεδίο στις πελατειακές σχέσεις και τη διαφθορά. Το ίδιο ισχύει στην τοπική διοίκηση, δεδομένου ότι ο λόρδος, ανώτατος κρατικός

λειτουργός κάθε κομητείας (lord lieutenant), επιλέγεται από τον βασιλιά και διορίζει με τη σειρά του τον σερίφη[11], τον ειρηνοδίκη και τους κατώτερους διοικητικούς υπαλλήλους αντλώντας από τα μέλη της μικρής αριστοκρατίας της υπαίθρου (gentry) που είναι στενά συνδεδεμένη με το κατεστημένο (establishment).

Η βρετανική πολιτική ζωή οικοδομείται γύρω από δύο κόμματα, τα οποία καταλήγουν σιγά σιγά να εναλλάσσονται στη διεύθυνση των κρατικών υποθέσεων –το κόμμα των *τόρυς* (tories), που υποστηρίζει τα βασιλικά προνόμια και τον πολιτικό και κοινωνικό συντηρητισμό, και το πρώην κόμμα των *ουίγων* (whig), που υπεραμύνεται των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου και, με την επωνυμία «φιλελεύθερο κόμμα», γίνεται ο υποκινητής της αλλαγής– κι αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ενεργοποίηση της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας. Μια πρώτη εκλογική μεταρρύθμιση το 1832 θέτει τέλος στις πιο κραυγαλέες καταχρήσεις. Το κοινοβούλιο, για να εκτονώσει ένα κύμα λαϊκής αναταραχής, καταργεί έναν ορισμένο αριθμό εδρών που ανήκουν στους «σάπιους δήμους» (που είχαν εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους τους και όπου δεν απέμεναν παρά μερικοί ψηφοφόροι που ψήφιζαν σύμφωνα με τις οδηγίες του τοπικού άρχοντα) και τις ανακατανέμει στις βιομηχανικές περιοχές και τις μεγάλες πόλεις, ενώ η ομογενοποίηση του συστήματος ψηφοφορίας με βάση το φορολογικό όριο (franchise) ανεβάζει τους ψηφοφόρους από 400.000 σε 800.000.

Το 1867, ο συντηρητικός Ντισραέλι προλαβαίνει τους φιλελευθέρους και επεκτείνει το νόμο του 1832 με βάση τις ίδιες αρχές ανακατανομής των εδρών και μείωσης του φορολογικού ορίου για την ψηφοφορία. Για πρώτη φορά ψηφίζουν και όσοι δεν διαθέτουν ακίνητη περιουσία και το εκλογικό σώμα φτάνει τα 2 εκατομμύρια, καλύπτοντας το σύνολο των αστικών στρωμάτων και το πιο εύπορο τμήμα του εργατικού κόσμου. Τη στιγμή εκείνη ορισμένοι σύγχρονοι μιλούν για «άλμα στο σκοτάδι».

Τα αποφασιστικά βήματα γίνονται από τον φιλελεύθερο Γλάδστωνα. Για να καταπολεμήσει τη διαφθορά, εισάγει το 1872 τη μυστική ψήφο και το 1874 τον έλεγχο της διάθεσης χρημάτων στις εκλογές. Πάνω απ' όλα η μεγάλη μεταρρύθμιση του 1884-1885 δημιουργεί νέες περιφέρειες με βάση μόνο τον αριθμό των κατοίκων και μειώνει για μια ακόμα φορά το φορολογικό όριο, ανεβάζοντας έτσι τον αριθμό των εκλογέων στα 5,5 εκατομμύρια.

Ο εκδημοκρατισμός του δικαιώματος της ψήφου συνοδεύεται από ανακατανομή των εξουσιών ανάμεσα στα τρία κύρια θεσμικά όργανα. Κατ' αρχάς, παρ' όλο που κανένα κείμενο δεν ορίζει το κοινοβουλευτικό καθεστώς, οι βασιλείς παραιτούνται προοδευτικά από την επιλογή των υπουργών και την επιβολή μιας πολιτικής. Τηρούνται μεν ενήμεροι για τις αποφάσεις που λαμβάνονται και μερικές φορές ασκούν έμμεση επιρροή, αλλά οφείλουν να αφήσουν στον πρωθυπουργό την πραγματική άσκηση της εξουσίας.

Συγχρόνως, η βουλή των λόρδων αναγκάζεται να αναγνωρίσει την υπεροχή της βουλής των κοινοτήτων. Στην αρχή του αιώνα, μια κρίση φέρνει σε αντιπαράθεση τις δύο βουλές. Η απόρριψη από τη βουλή των λόρδων του προϋπολογι-

σμού του 1908-1909 (ο οποίος εισήγαγε νέους φόρους σε βάρος των πλουσίων) θέτει στους Βρετανούς ένα συνταγματικό ζήτημα ουσίας: είναι αποδεκτό μια ομάδα προνομιούχων που διορίζεται από τον βασιλιά να θέτει εμπόδια στη βούληση του έθνους που ενσαρκώνεται από τη βουλή των κοινοτήτων; Για να δώσει τη δυνατότητα στον λαό να εκφέρει τη γνώμη του πάνω σε αυτή τη διάσταση, η κυβέρνηση διαλύει τη βουλή των κοινοτήτων και πετυχαίνει, δύο συνεχόμενες φορές, μια πλειοψηφία ευνοϊκή για τις θέσεις της. Έχοντας κατ' αυτό τον τρόπο αποδοκιμαστεί από το έθνος, οι λόρδοι αναγκάζονται να αποδεχθούν το Νόμο περί του Κοινοβουλίου (Parliament Act), ο οποίος περιορίζει σημαντικά τις εξουσίες τους. Δεν θα έχουν πια το δικαίωμα να αντιτάσσονται στον προϋπολογισμό και δεν θα μπορούν να προβάλλουν αρνησικυρία για διάστημα μεγαλύτερο από δύο έτη σε οποιοδήποτε άλλο νομοσχέδιο. Στο εξής βασικός θεσμός του Ηνωμένου Βασιλείου είναι η βουλή των κοινοτήτων, η οποία ψηφίζει του νόμους και τον προϋπολογισμό και ελέγχει την κυβέρνηση που προέρχεται από τις τάξεις της πλειοψηφίας.

Στα τέλη του 19ου αιώνα το «βρετανικό πρότυπο» επεκτείνεται στις χώρες της βόρειας Ευρώπης καθώς και έξω από την ήπειρο, στα εδάφη όπου παραχωρείται κατά στάδια η «υπεύθυνη διακυβέρνηση» και στη συνέχεια η ανεξαρτησία. Το πρότυπο αυτό δεν προσδιορίζεται μόνο από την προοδευτική επέκταση του δικαιώματος της ψήφου και από ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς που έχει σταθεροποιηθεί με το δικομματισμό. Στηρίζεται εξίσου στην ευρεία παραχώρηση πολιτικών ελευθεριών –ειδικότερα της ελευθερίας του τύπου– και σε μια μεγάλη διοικητική και πολιτική αποκέντρωση. Σ' αυτά προστίθενται, στις αρχές του 20ού αιώνα, και χωρίς να τεθούν υπό αμφισβήτηση οι θεμελιώδεις αρχές του φιλελευθερισμού, μια μεταρρυθμιστική βούληση βασισμένη στην ιδέα ότι η απάλειψη των πιο κραυγαλέων καταχρήσεων του καθεστώτος της ελεύθερης οικονομίας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας συνιστά υποχρέωση του δημοκρατικού κράτους που είναι εγγυητής του γενικού συμφέροντος.

Το άλλο πολιτικό πρότυπο που προσφέρεται στις εκβιομηχανιζόμενες και εκσυγχρονιζόμενες ευρωπαϊκές κοινωνίες είναι αυτό της δημοκρατικής Γαλλίας. Η Γ΄ Δημοκρατία, που ανακηρύχθηκε το Σεπτέμβριο του 1870, μετά την καταστροφή του Σεντάν, φάνηκε να είναι, για μια δεκαετία σχεδόν, ένα προσωρινό καθεστώς, προθάλαμος μιας παλινορθωμένης μοναρχίας οριστικά ταγμένης στην αρχή του κοινοβουλευτισμού. Έτσι το σύνταγμα του 1875 έθεσε σε εφαρμογή ένα πολιτικό σύστημα το οποίο, απαλλαγμένο από την υποθήκη της μοναρχίας, μπορούσε εξίσου εύκολα να εξελιχθεί σε μια προεδρική δημοκρατία ή σε έναν απόλυτο κοινοβουλευτισμό, καταλήγοντας εν τέλει στη λεγόμενη «δικτατορία του κοινοβουλίου». Η επιλογή ανάμεσα στις δύο παραπάνω τάσεις έγινε από το εκλογικό σώμα, μετά την κρίση της 16ης Μαΐου 1877, κατά τρόπο ευνοϊκό για την κοινοβουλευτική δημοκρατία, κι αυτό για λόγους εν πολλοίς περιστασιακούς που συνδέονταν με την προσωπικότητα και τις προσωπικές (φιλοβασιλικές) επιλογές του πρώτου προέδρου της Γ΄ Δημοκρατίας στρατάρχη ντε Μακ-Μαόν, οι οποίες όμως αργότερα θα βαρύνουν πολύ στο μέλλον του καθεστώτος.

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Πράγματι, μετά την παραίτηση του Μακ-Μαόν το 1879, ο διάδοχός του στην προεδρία της Δημοκρατίας Ζυλ Γκρεβύ δεσμεύεται να μη συγκρουστεί ποτέ με την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, με άλλα λόγια, να της αφήσει την πολιτική πρωτοβουλία και να αποδεχθεί ότι αυτή εμπνέει την κυβερνητική πολιτική. Αυτή η ερμηνεία των συνταγματικών νόμων του 1875 κάνει τελικά να περιπέσουν σε αχρηστία τα μέσα που διέθετε ο αρχηγός του κράτους στις σχέσεις του με τη βουλή που προέρχεται από καθολική ψηφοφορία: το δικαίωμα να τη διαλύει και το δικαίωμα να ζητεί την επανεξέταση των νόμων. Μόνο ο Καζιμίρ-Περιέ θα προσπαθήσει να αντιδράσει στις συνέπειες του «συντάγματος Γκρεβύ» το 1894, αλλά, αντιλαμβανόμενος την αδυναμία του να πάει αντίθετα στο ρεύμα, θα παραιτηθεί από τα καθήκοντά του μετά από λίγους μήνες παραμονής στο Ελυζέ. Όλοι οι διάδοχοί του θα αποδεχθούν τον περιορισμό τους σε ένα ρόλο απλής εκπροσώπησης, αφήνοντας στον πρωθυπουργό τη διεύθυνση της κυβερνητικής πολιτικής.

Είναι σαφές ότι το καθεστώς που προέκυψε από τη συνταγματική πρακτική που εγκαινίασε ο Ζυλ Γκρεβύ –και που υπογράμμισε η μικρή μεταρρύθμιση του 1884 καταργώντας την ισοβιότητα ενός τμήματος των γερουσιαστών– καταδίκαζε τις κυβερνητικές ομάδες σε αστάθεια και σε μια σχετική στασιμότητα. Κι αυτό επειδή η διάρκεια και η δράση των κυβερνήσεων εξαρτιόταν από ευμετάβλητες κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες, που δεν υπέκειτο στην απειλή της διάλυσης της βουλής, αλλά υποτίθεται ότι ενσάρκωναν την κυριαρχία του έθνους. Έτσι μεταξύ 1875 και 1915 η Γ΄ Δημοκρατία θα γνωρίσει 52 κυβερνήσεις, πολλές από τις οποίες ασχολήθηκαν κυρίως με την επιβίωσή τους, αποφεύγοντας κάθε μέτρο που κινδύνευε να προκαλέσει την αντιπαλότητα της τάδε ή της δείνα ομάδας της πλειοψηφίας που είχε προέλθει από την κάλπη.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, πώς μπορεί άραγε να γίνεται όντως λόγος για δημοκρατικό «πρότυπο», όπως το αντιλαμβανόταν η πλειονότητα των Γάλλων καθώς και ορισμένοι ευρωπαϊκοί λαοί; Μάλλον επειδή, πέρα από τις κοινοβουλευτικές μεταμορφώσεις και τις κυβερνητικές «κρίσεις» που σημαδεύουν την ιστορία της Γ΄ Δημοκρατίας μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το καθεστώς που τέθηκε σε ισχύ με τους συνταγματικούς νόμους του 1875 χρησίμευσε ως πλαίσιο και όργανο για τον εκδημοκρατισμό της γαλλικής κοινωνίας και για την ενίσχυση των πολιτικών ελευθεριών: ελευθερία του συνέρχεσθαι και ελευθερία του τύπου που εξασφαλίστηκαν με τους νόμους της 30ής Ιουνίου και της 29ης Ιουλίου 1881, ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και δημοτικές ελευθερίες που θεσμοθετήθηκαν ή ενισχύθηκαν με τους νόμους της 22ας Μαρτίου και της 5ης Απριλίου 1884. Επίσης επειδή, παρά τις αντιθέσεις τους σε ορισμένα σημεία, οι καιροσκόποι και οι ριζοσπάστες που διαδέχθηκαν οι μεν τους δε στη διεύθυνση των κρατικών υποθέσεων είχαν ως κοινή επιδίωξη να προαγάγουν το κοινωνικό σώμα στο δρόμο που χάραξαν οι ένδοξοι πρόγονοι της επαναστατικής περιόδου – πιστοί στα ιδεώδη της προόδου που διατύπωσε η φιλοσοφία του Διαφωτισμού και διέδωσε η Γαλλική Επανάσταση, τόσο οι μεν όσο και οι δε προσπάθησαν να

συμβιβάσουν τις επιταγές της ελευθερίας και τις επιταγές μιας γενικής επιθυμίας για ισότητα ευκαιριών και κοινωνική προαγωγή, όχημα της οποίας υπήρξε η δημόσια εκπαίδευση (κοσμική, δωρεάν και υποχρεωτική) που θεσμοθετήθηκε με τους νόμους του 1881-1882. Τέλος επειδή η Δημοκρατία, που δεχόταν επιθέσεις τόσο από τα δεξιά, από τους οπαδούς της επανόδου στο Παλαιό Καθεστώς ή από τους κόλακες ενός καισαρισμού που στηρίζεται σε δημοψηφίσματα, όσο και από τα αριστερά, από τους υποστηρικτές της κοινωνικής επανάστασης, κράτησε, πότε καλύτερα πότε χειρότερα, ανάμεσα σ' αυτές τις ακραίες τάσεις, τη μέση οδό: αντιστάθηκε στις επανειλημμένες επιθέσεις των αντιπάλων της – είτε των αντιδραστικών, που έδρασαν στις δύο μεγάλες κρίσεις του μπουλανζισμού[42] και της υπόθεσης Ντρέυφους, είτε των επαναστατών, που εκδηλώθηκαν με τις αναρχικές απόπειρες δολοφονίας των αρχών του 20ού αιώνα, στη συνέχεια δε με την άνθιση του επαναστατικού συνδικαλισμού των αρχών του αιώνα· αμφισβήτησε στους πρώτους τη μονοπώληση του εθνικισμού και παραχώρησε στους δεύτερους μια κοινωνική νομοθεσία, ομολογουμένως δειλή ακόμη αν συγκριθεί με εκείνη του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γερμανίας· στηρίχθηκε κυρίως στη μάζα των μεσαίων τάξεων και των αγροτών, την οποία ικανοποιεί με το κοινωνικό της πρόγραμμα για μια δημοκρατία μικροϊδιοκτητών που είναι κύριοι των μέσων της εργασίας τους, με τον δημοκρατικό «ελιτισμό» της και με τον αισιόδοξο, απαλλαγμένο από συμπλέγματα, μεσσιανισμό της. Και είναι αλήθεια ότι, για πολλούς εκπροσώπους της μικρής και της μεσαίας αστικής τάξης, καθώς και για ένα τμήμα της εργατικής ελίτ, στις χώρες όπου επιταχύνονται στα τέλη του αιώνα τα αποτελέσματα της βιομηχανικής επανάστασης, το γαλλικό δημοκρατικό πρότυπο τείνει να πάρει το προβάδισμα έναντι των άλλων μορφών πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό συμβαίνει σε χώρες όπως η Ιταλία, η βόρεια Ισπανία, οι εκβιομηχανισμένες περιοχές της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, η Σερβία ή η Ρουμανία, ενώ το βρετανικό πρότυπο, που θριαμβεύει στη βόρεια Ευρώπη, βρίσκει οπαδούς στις αστικές τάξεις κρατών που έχουν πελατειακές σχέσεις με τη Μεγάλη Βρετανία, όπως η Ελλάδα και η Πορτογαλία. Και στις δύο περιπτώσεις, οι αρχαϊκές ακόμα κοινωνικοοικονομικές δομές αυτών των χωρών προσφέρουν μια πολύ εύθραυστη και ισχνή βάση για να μπορέσει να λειτουργήσει ο κοινοβουλευτισμός σε ικανοποιητικές συνθήκες.

Από την άλλη πλευρά, είτε εμπνέεται από την Αγγλία είτε από τη Γαλλία, το φιλελεύθερο-δημοκρατικό πρότυπο γνωρίζει ορισμένες δυσκολίες στις αρχές του 20ού αιώνα. Μοιάζει να προσαρμόζεται δύσκολα στην εισβολή των μαζών στο πολιτικό παιχνίδι. Ακόμα και στις χώρες όπου οι άρχουσες τάξεις συμβιβάστηκαν εγκαίρως μαζί τους, μέσα από τη διεύρυνση του δικαιώματος της ψήφου, την πρόσβαση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και την παραχώρηση μιας κοινωνικής νομοθεσίας που αποσκοπούσε να διορθώσει τις στρεβλές συνέπειες του φιλελευθερισμού, η διεύθυνση των κρατικών υποθέσεων παραμένει στα χέρια μιας ολιγαρχίας του πλούτου ή της γνώσης, η οποία μονοπωλεί τις ηγετικές θέσεις και ανοίγεται με μεγάλη βραδύτητα στα «νέα στρώματα». Το αποτέλεσμα

είναι μια μεταβολή των πολιτικών πρακτικών –ιδιαίτερα με την εμφάνιση των μεγάλων «μαζικών κομμάτων»– και η αμφισβήτηση από ορισμένους, τόσο στη δεξιά όσο και στην αριστερά, των θεμελίων της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Απέναντι στις φιλελεύθερες δημοκρατίες της βορειοδυτικής Ευρώπης, οι μεγάλες δεσποτικές αυτοκρατορίες που μοιράζονται το ανατολικό και το κεντρικό τμήμα της ηπείρου μεταβάλλουν πολύ αργά και αποσπασματικά τις παραδοσιακές πολιτικές δομές τους. Αυτό ισχύει κυρίως για τη Ρωσία όπου η προσπάθεια μετεξέλιξης προς έναν δυτικού τύπου φιλελευθερισμό, την οποία ανέλαβε ο τσάρος Αλέξανδρος Β΄ στις αρχές της δεκαετίας του 1860, στέφθηκε τελικά από αποτυχία. Ενώ είχε καταργήσει τη δουλοπαροικία το 1861 και είχε υιοθετήσει διάφορες μεταρρυθμίσεις σχετικά με τη δικαιοσύνη, τον στρατό, τη δημόσια εκπαίδευση και τη σύσταση αιρετών δημοτικών συμβουλίων (zemstvos), ο Αλέξανδρος Β΄ αποφάσισε, μετά τον ξεσηκωμό της Πολωνίας του 1863-1864, να επανέλθει στην αυταρχική πολιτική. Αυτό προκάλεσε τη ζωηρή αντίδραση των νεαρών διανοουμένων που είχαν ασπαστεί τον μηδενισμό και τη βίαιη δράση, με αποτέλεσμα η βασιλεία του «μεταρρυθμιστή τσάρου» –ο οποίος μπήκε στο στόχαστρο των τρομοκρατών και δολοφονήθηκε τελικά το 1881– να καταλήξει στη βίαιη καταστολή.

Κατά τη βασιλεία του Αλεξάνδρου Γ΄, ηγεμόνα αυταρχικού και στενών οριζόντων, η καταστολή ξεσπά πάνω στις αναρχικές οργανώσεις που λίγο-πολύ συντρίβονται το 1887, για να πλήξει στη συνέχεια τους φιλελευθέρους και τους διανοουμένους. Ο τύπος φιμώνεται, οι βιβλιοθήκες εκκαθαρίζονται από όλα τα έργα που θεωρούνται ανατρεπτικά, τα πανεπιστήμια τίθενται κάτω από στενή παρακολούθηση. Συγχρόνως, η πολιτική εκρωσισμού των αλλογενών λαών συνεχίζεται και επιτείνεται. Τα μέτρα που λήφθηκαν για το σκοπό αυτό έχουν ως στόχο κυρίως τους Εβραίους, οι οποίοι υποβάλλονται σε σοβαρότατες παρενοχλήσεις, απομακρύνονται από ορισμένα επαγγέλματα, ληστεύονται και σφαγιάζονται στη διάρκεια των *πογκρόμ* που ενθαρρύνονται από την εξουσία. Πλήττουν όμως και τους κατοίκους των βαλτικών χωρών και κυρίως τους Πολωνούς, στους οποίους επιβάλλεται η ρωσική γλώσσα και η ορθόδοξη θρησκεία.

Εν τούτοις, κατά τη βασιλεία του Νικολάου Β΄ (1894-1917), η αντίσταση στο καθεστώς εντείνεται. Η αστική τάξη, που ακόμα δεν είναι σημαντική, αλλά επωφελείται από την οικονομική εξέλιξη, επιθυμεί μια φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος που θα της επιτρέπει να διαδραματίσει έναν πολιτικό ρόλο και να δώσει στη Ρωσία θεσμούς εμπνευσμένους από τη Δύση. Ορισμένοι από τους εκπροσώπους της, υπό την αιγίδα του ιστορικού Μιλιούκοφ, θέτουν τα θεμέλια του Συνταγματικού Δημοκρατικού Κόμματος («KD» ή *καντέτ*), οι οπαδοί του οποίου στρατολογούνται ανάμεσα σε καθηγητές πανεπιστημίου, δικηγόρους, γιατρούς, ιδιοκτήτες γης εκλεγμένους στα zemstvos όπου αποκτούν πολιτική παιδεία. Ωστόσο αυτή η φιλελεύθερη αντιπολίτευση υποσκελίζεται από τους υπέρμαχους μιας πιο ριζοσπαστικής αλλαγής: από τη μια τους σοσιαλιστές-επαναστάτες κληρονόμους του μηδενισμού, οι οποίοι, εχθρικά διακείμενοι απέναντι στην εκβιομηχάνιση, προσελκύουν κυρίως τον αγροτικό κόσμο, κι από την

άλλη τους σοσιαλδημοκράτες, εμποτισμένους από μαρξιστικές ιδέες, που στηρίζονται σε μια ολιγάριθμη αλλά πολύ συγκεντρωμένη εργατική τάξη.

Η επανάσταση του 1905 σηματοδοτεί μια καμπή στην ιστορία της τσαρικής αυτοκρατορίας. Το επαναστατικό κίνημα ευνοείται από τις μεγάλες απεργίες που πολλαπλασιάζονται στα πρώτα χρόνια του αιώνα και από τον ατυχή πόλεμο εναντίον της Ιαπωνίας και φαίνεται να θριαμβεύει μετά τα τραγικά γεγονότα της «Κόκκινης Κυριακής»: στις 22 Ιανουαρίου 1905 το πεινασμένο πλήθος διαδηλώνει μπροστά στα Χειμερινά Ανάκτορα στην Αγία Πετρούπολη, κρατώντας αγιογραφίες και προσωπογραφίες του τσάρου, όταν ο στρατός ανοίγει πυρ και σκοτώνει περίπου χίλιους ανθρώπους. Ακολουθούνται από στάσεις στο στόλο (θωρηκτό Ποτέμκιν) και γενική απεργία τον Οκτώβριο. Αλλά ο τσάρος υποχωρεί και παραχωρεί βασικές πολιτικές ελευθερίες και μια νομοθετική βουλή, τη *δούμα*, που εκλέγεται με περιορισμένη ψηφοφορία. Αρχίζει τότε ένα νέο πείραμα από τον Νικόλαο Β΄ και τον πρωθυπουργό του Στολύπιν. Ο τελευταίος ήθελε να αναπτύξει μια τάξη ευκατάστατων χωρικών που θα στηρίζει το καθεστώς ώστε να αποφευχθεί κάθε πολιτική ανατροπή. Ο τσάρος εφαρμόζει τις μεταρρυθμίσεις με δισταγμό και παύει τη δούμα όταν αυτή γίνεται πολύ ανυπάκουη. Ο Στολύπιν δολοφονείται το 1911 και το καθεστώς, που εξακολουθεί να μην έχει προσαρμοστεί στις νέες οικονομικές συνθήκες, προσκρούει σε μια όλο και πιο σημαντική και μαχητική αντιπολίτευση, έστω κι αν πολλοί επαναστάτες αναγκάζονται να πάρουν το δρόμο της εξορίας για να αποφύγουν την πολιτική αστυνομία.

Η Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία γνωρίζει στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα μια φιλελεύθερη εξέλιξη πολύ πιο έντονη. Στη Σισλειθανία (όπου κυριαρχεί η Αυστρία), η κυβέρνηση του Φραγκίσκου-Ιωσήφ, υποχρεωμένη καθώς είναι να συμβιβάζει αντικρουόμενες διεκδικήσεις, προχωρεί σε ορισμένες δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις για να μην αναγκαστεί να υποχωρήσει στα αιτήματα ανεξαρτησίας των διαφόρων εθνών. Οι προβλέψεις του κονκορδάτου του 1855 που αφορούν το γάμο και την εκπαίδευση καταργούνται. Η Εκκλησία χάνει τον έλεγχο του ληξιαρχείου[47] και των σχολείων, ενώ ένας νόμος θεσπίζει την υποχρεωτική και κοσμική πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Υιοθετούνται επίσης κοινωνικές μεταρρυθμίσεις: ασφάλιση για ασθένειες και εργατικά ατυχήματα, μείωση των ωρών εργασίας κ.λπ. Τέλος, το δικαίωμα της ψήφου επεκτείνεται σταδιακά μέχρι την παραχώρηση, το 1906, της καθολικής ψηφοφορίας, με τέτοια όμως οριοθέτηση των εκλογικών περιφερειών που ευνοείται το γερμανικό στοιχείο.

Στην Τρανσλειθανία (Ουγγαρία), η αριστοκρατία προτίθεται να διατηρήσει το μονοπώλιο της εξουσίας και αντιτίθεται στη συμμετοχή τόσο των εθνικών μειονοτήτων όσο και των λαϊκών στρωμάτων σε αυτήν. Το 1905, οι σοσιαλιστές οργανώνουν βίαιες διαδηλώσεις για την παραχώρηση της καθολικής ψηφοφορίας. Ο αυτοκράτορας χρησιμοποιεί αυτή τη διεκδίκηση ως μοχλό πίεσης για να εξαναγκάσει την αριστοκρατία να παραιτηθεί από την αξίωσή της για σύσταση ξεχωριστού εθνικού στρατού. Τέλος, το 1913, μια εκλογική μεταρρύθμιση μειώνει κάπως το φορολογικό όριο για την ψηφοφορία, πράγμα που δεν επαρκεί για

να φέρει τη δημοκρατία στο ουγγρικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Γενικά, τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το κράτος των Αψβούργων διατηρεί έναν αυταρχικό χαρακτήρα πολύ πιο έντονο από εκείνον της γερμανικής αυτοκρατορίας.

Πράγματι, στη Γερμανία, το καθεστώς που ο Βίσμαρκ συνέλαβε και οικοδόμησε την επαύριο της ανακήρυξης της αυτοκρατορίας βασίζεται σε ορισμένους συμβιβασμούς. Από τη μια μεριά, συμβιβασμός ανάμεσα στις εθνικές βλέψεις του γερμανικού λαού και τις συντηρητικές τάσεις της ιθύνουσας τάξης. Εδώ ο «σιδηρούς καγκελάριος» προσπαθεί να διατηρήσει την ισορροπία, και μια σχετική ισοτιμία, ανάμεσα στα συμφέροντα των μεγαλογαιοκτημόνων (Junkers) και σε εκείνα των αστών επιχειρηματιών. Από την άλλη, συμβιβασμός ανάμεσα στην απόλυτη μοναρχία, τέκνο του πεφωτισμένου δεσποτισμού του 18ου αιώνα, και τον φιλελευθερισμό που επιθυμούν οι κοινωνικές κατηγορίες των οποίων η άνθιση συνδέεται με την εκβιομηχάνιση. Τούτος επιτυγχάνεται με τη θέσπιση μιας ομοσπονδιακής βουλής που εκλέγεται με καθολική ψηφοφορία (Reichstag) όχι για να κυβερνήσει, αλλά για να επιτρέψει την εμφάνιση όλων των ομάδων (οι συντηρητικοί εκπροσωπούν τα συμφέροντα των *γιούνκερς*, οι εθνικοφιλελεύθεροι εκείνα της βιομηχανικής και εμπορικής αστικής τάξης, οι κεντρώοι την καθολική μειονότητα).

Από τη στιγμή που ο καγκελάριος, ο οποίος παίζει συγχρόνως το ρόλο του πρωθυπουργού της αυτοκρατορίας και της Πρωσίας, και τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου είναι υπέθυνοι μόνο απέναντι στον αυτοκράτορα, δεν υπάρχει πραγματικό κοινοβουλευτικό καθεστώς. Έχοντας στα χέρια του την εκτελεστική εξουσία, ο αυτοκράτορας διοικεί τον στρατό, εκδίδει τους νόμους, κηρύσσει τον πόλεμο και μπορεί να διαλύσει τη βουλή. Άλλος ένας συμβιβασμός επιδιώκεται τέλος ανάμεσα στις τάσεις ενοποίησης και τις τάσεις καταξίωσης παραδοσιακών ιδιαιτεροτήτων: η Πρωσία επιβάλλει τη θέλησή της στη Γερμανία, αλλά κάθε κράτος (υπάρχουν 25) διατηρεί την κυβέρνησή του όντας κυρίαρχο σε ζητήματα τοπικών πόρων, δικαιοσύνης και εκπαίδευσης, την εκλεγμένη βουλή του (Landtag), καθώς και μια αντιπροσωπεία στη γερουσία (Bundesrat), η οποία ψηφίζει τους νόμους και διαμορφώνει τον προϋπολογισμό που στη συνέχεια ψηφίζεται από το Ράιχσταγκ.

Στο σύνολό του, αυτό το ομοσπονδιακό πολιτικό σύστημα πολύ απέχει από το κοινοβουλευτικό καθεστώς. Πάσχει από την πολυπλοκότητα και την αλληλεπικάλυψη των διαφόρων θεσμών, καθώς και από την ανεπάρκεια των ομοσπονδιακών εσόδων και την ανικανότητα της κεντρικής κυβέρνησης να επιβάλει την καθολική ψηφοφορία σε όλα τα κράτη (Länder), ιδιαίτερα δε στην Πρωσία.

Όσο καιρό ο Βίσμαρκ διατηρεί τα καθήκοντα του καγκελαρίου του Ράιχ καταφέρνει να ελίσσεται ανάμεσα στις αντιτιθέμενες τάσεις και να κυβερνά στηριζόμενος σε εναλλασσόμενες πλειοψηφίες: συντηρητικοί και φιλελεύθεροι εναντίον του καθολικού κέντρου (Zentrum) στη διάρκεια του πολιτιστικού αγώνα (Kulturkampf), καθολικό κέντρο και συντηρητικοί κατά φιλελευθέρων για να γί-

νει αποδεκτή η επάνοδος στον προστατευτισμό μετά το 1878. Οι κυμαινόμενες αυτές πλειοψηφίες τον υποστηρίζουν στον αγώνα που ανέλαβε για να υποτάξει τα στοιχεία εκείνα που κατά τη γνώμη του απειλούν την ενότητα του γερμανικού κράτους: τις μη γερμανικές μειονότητες που υπόκεινται –ιδιαίτερα στην Αλσατία-Λοραίνη και την Πολωνία– σε μια εντατική πολιτική εκγερμανισμού· τους καθολικούς στους οποίους ο καγκελάριος προσάπτει ότι εχθρεύονται την πρωσική ηγεμονία και υποστηρίζουν τα δικαιώματα των κρατών και των εθνικών μειονοτήτων· τέλος τους σοσιαλιστές, εναντίον των οποίων αρχικά χρησιμοποιεί την ισχύ, απαγορεύοντάς τους κάθε δημόσια εκδήλωση και καταργώντας τους συλλόγους και τις εφημερίδες τους, στη συνέχεια δε επιδιώκει να τους απορροφήσει με τολμηρά κοινωνικά μέτρα.

Μετά την αναγκαστική αποχώρηση του Βίσμαρκ το 1890, ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος Β΄ προσπαθεί να αποκαταστήσει τον αυταρχικό χαρακτήρα του καθεστώτος, επιλέγοντας τους καγκελαρίους του ανάμεσα σε αφανείς προσωπικότητες, όπως ο Καπρίβι και ο Χόενλοε, και μη διστάζοντας να τους αποπέμψει όταν διαφωνεί μαζί τους, όπως συνέβη το 1909 με τον πρίγκιπα φον Μπύλοφ. Από τότε τίθεται με όλο και περισσότερη οξύτητα το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ της εκτελεστικής εξουσίας και του κοινοβουλίου. Οι καγκελάριοι προσπαθούν, όπως ο Βίσμαρκ, να στηριχθούν σε συμμαχικές πλειοψηφίες (συντηρητικοί + εθνικοφιλελεύθεροι + κέντρο, αλλά το τελευταίο αυτό κόμμα περνά μερικές φορές στην αντιπολίτευση), χωρίς να αφήνουν να δημιουργηθεί ένα αυθεντικό κοινοβουλευτικό καθεστώς. Ο αυτοκράτορας λαμβάνει υπόψη του αυτά που ψηφίζει η ομοσπονδιακή βουλή μόνο όταν είναι σύμφωνα με τους στόχους του. Το αποτέλεσμα είναι μια ενδημική στασιμότητα και μια αυξανόμενη αντίθεση στο καθεστώς, η οποία εξακολουθεί να επικεντρώνεται στο ζήτημα του τρόπου εκλογής της πρωσικής βουλής (ψηφοφορία κατά κοινωνικές τάξεις). Το 1909 συγκροτείται μια αντισυντηρητική πολιτική συμπαράταξη, η οποία συγκεντρώνει τα μέλη της μικροαστικής τάξης και οργανώνει διαδηλώσεις. Στις εκλογές του 1912 η αντιπολίτευση θριαμβεύει εναντίον του κυβερνητικού μετώπου, με τους σοσιαλδημοκράτες να συγκεντρώνουν από μόνοι τους σχεδόν το ένα τρίτο των βουλευτικών εδρών. Ο καγκελάριος Μπέτμαν-Χόλβεγκ αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο και σκέφτεται να προωθήσει μεταρρυθμίσεις, αλλά προσκρούει στην αντίθεση των συντηρητικών, που πλειοψηφούν στην πρωσική βουλή, και στους δισταγμούς του Γουλιέλμου Β΄. Το 1914, μη έχοντας μπορέσει να επιτύχει τον πλήρη θεσμικό μετασχηματισμό της, η Γερμανία βρίσκεται στα πρόθυρα μιας σοβαρής πολιτικής κρίσης.

Στην Ιταλία, το σύνταγμα που παραχωρήθηκε στο Πεδεμόντιο το 1848 –το Statuto– και επεκτάθηκε το 1861 σε ολόκληρο το βασίλειο άνοιγε το δρόμο σε μια εξέλιξη που μπορούσε να πάρει τόσο αυταρχική όσο και φιλελεύθερη κατεύθυνση. Πράγματι, ως αρχηγός της εκτελεστικής εξουσίας, ο βασιλιάς έχει ευρύτατες αρμοδιότητες. Συγκαλεί και διαλύει τα κοινοβούλια και μπορεί, όταν θέλει, να νομοθετεί με διατάγματα. Τη νομοθετική εξουσία μοιράζονται μεταξύ

τους μια βουλή που εκλέγεται από πολίτες ηλικίας τουλάχιστον 25 ετών, οι οποίοι καταβάλλουν έναν ελάχιστο φόρο 40 ιταλικών λιρών, και μια γερουσία της οποίας τα μέλη διορίζονται από τον βασιλιά.

Από πολλές απόψεις η εξέλιξη συντελείται με αναφορά στα δύο κυρίαρχα πρότυπα: από τη μια πλευρά ο κοινοβουλευτισμός αγγλογαλλικής έμπνευσης που φαίνεται να επικρατεί την εποχή του Καβούρ, από την άλλη το αυταρχικό καθεστώς γερμανικού τύπου που επιβάλλεται στα τέλη της βασιλείας του Βίκτωρα-Εμμανουήλ Β΄ και σ' εκείνη του διαδόχου του Ουμβέρτου Α΄. Μέχρι τις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Ιταλία θα ταλαντεύεται ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους και δεν θα γνωρίσει πραγματικά δημοκρατικό καθεστώς.

Στην πράξη, ο πολιτικός βίος κυριαρχείται από μια αριθμητικά αδύναμη άρχουσα τάξη –πολύ περισσότερο που, μετά την κατάληψη της Ρώμης, ο πάπας απαγόρευσε στους καθολικούς να λαμβάνουν μέρος στις εκλογές–, αλλά η οποία, χάρη στην οικονομική της ισχύ και στο σύστημα της ψηφοφορίας με βάση το φορολογικό όριο, ελέγχει την οικονομική ζωή και τα πολιτικά γρανάζια της χώρας. Έτσι, δεν υπάρχει αποφασιστική διαφορά ανάμεσα στην «ιστορική δεξιά», που συγκεντρώνει τη φιλελεύθερη αριστοκρατία και τους μεγαλοαστούς του βορρά, και στη «συνταγματική αριστερά», που στρατολογεί το μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεών της ανάμεσα στους εκπροσώπους της μεσοαστικής τάξης και των ελεύθερων επαγγελματιών της κεντρικής και της νότιας Ιταλίας. Βεβαίως, η τελευταία, συγκροτημένη σε μεγάλο βαθμό από δημοκρατικούς συμφιλιωμένους με τη μοναρχία, μάχεται για την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου και πρεσβεύει έναν έντονο αντικληρικισμό, αλλά οι μέθοδοι διακυβέρνησής της δεν έχουν τίποτα το δημοκρατικό. Ο κύριος εκπρόσωπός της, ο Σικελός Κρίσπι που ανέρχεται στην εξουσία το 1887, κυβερνά τη χώρα με τη βοήθεια του βασιλιά, χωρίς να νοιάζεται για το κοινοβούλιο, το οποίο άλλωστε έχει γεμίσει εν μέρει με όργανά του χρησιμοποιώντας, κατά την προεκλογική εκστρατεία, τη διαφθορά και τον εκφοβισμό. Κατά τα λοιπά, μη διατεθειμένος να ανεχθεί την εξωκοινοβουλευτική αντιπολίτευση που ανέκυψε μέσα από την καταστροφική οικονομική κατάσταση και τις κοινωνικές αδικίες, καταστέλλει με εξαιρετική βία τις στάσεις των χωρικών και των εργατών.

Μετά την πτώση του Κρίσπι το 1896, η χώρα περνά μια περίοδο ταραχών που τερματίζονται το 1901. Από το έτος αυτό, κάτω από τη διπλή επιρροή του βασιλιά Βίκτωρα-Εμμανουήλ Γ΄ και του πρωθυπουργού Τζιολίτι, η Ιταλία εισέρχεται σε μια πιο ήρεμη και φιλελεύθερη φάση. Ο Τζιολίτι χρησιμοποιεί κι αυτός, χωρίς αναστολές, την εκλογική διαφθορά και καταφέρνει να εξασφαλίζει κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες διατηρώντας πελατειακές σχέσεις με όλες τις πολιτικές οικογένειες. Επιδεικνύει την ίδια πυγμή με τους προκατόχους του απέναντι στις επαναστατικές εξάρσεις που εκδηλώνονται σποραδικά στην ύπαιθρο και στις βιομηχανικές περιοχές, ταυτόχρονα όμως υιοθετεί μια κοινωνική νομοθεσία και προσπαθεί να προσεταιριστεί στο καθεστώς τη μεταρρυθμιστική πτέρυγα του σοσιαλιστικού κινήματος. Συγχρόνως καταφέρνει να επαναφέρει

τους καθολικούς στην πολιτική ζωή της χερσονήσου, στο όνομα του αγώνα εναντίον των ανατρεπτικών τάσεων της άκρας αριστεράς, και το 1912 παραχωρεί δικαίωμα ψήφου στο σύνολο σχεδόν των Ιταλών. Από το 1870, ο αριθμός των εν δυνάμει ψηφοφόρων δεκαπλασιάστηκε και η κοινοβουλευτική αντιπολίτευση έπαψε να αποτελεί κενό τύπο (στις εκλογές του 1913 οι σοσιαλιστές λαμβάνουν 53 έδρες). Εν τούτοις, αυτό δεν αρκεί για να καταστεί το ιταλικό πολιτικό σύστημα ένα καθεστώς φιλελεύθερης δημοκρατίας, σύμφωνα με το βρετανικό ή το γαλλικό πρότυπο.

Ευρώπη των ελευθεριών και Ευρώπη του αυταρχισμού. Με τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση και την αποδιοργάνωση των παραδοσιακών κοινωνιών που τη συνοδεύει, η πρώτη τείνει γενικά να επεκταθεί εις βάρος της δεύτερης. Στην Ελβετία, όπου για καιρό παρέμεινε αβέβαιος ο αγώνας ανάμεσα στο κοσμικό σύστημα και τον κληρικισμό, ανάμεσα στις ολιγαρχίες και τις συντηρητικές αγροτικές κοινότητες από τη μια πλευρά και τη φιλελεύθερη αστική τάξη από την άλλη, η αναθεώρηση του 1874 ενισχύει τον ενωτικό και κοσμικό χαρακτήρα της συνομοσπονδίας, την οποία πλέον κυβερνά το δημοκρατικό και αστικό «ριζοσπαστικό» κόμμα. Στο Βέλγιο και την Ολλανδία, όπου μια δυναμική και αποφασισμένη αστική τάξη δίδει ώθηση στις βιομηχανικές και ιμπεριαλιστικές πρωτοβουλίες, το στέμμα αναγκάζεται σιγά σιγά να υποχωρήσει μπροστά στην εθνική αντιπροσωπεία, η οποία είχε παραμείνει για μεγάλο διάστημα περιορισμένη από το σύστημα του φορολογικού ορίου ψηφοφορίας. Η εξέλιξη στις δύο χώρες οδηγεί, σύμφωνα με το βρετανικό πρότυπο, στην εδραίωση ενός αυθεντικού κονοβουλευτικού καθεστώτος. Στις σκανδιναβικές χώρες, η πολιτική δημοκρατία και ο κοινοβουλευτισμός, που επιβάλλονται σταδιακά παρά τις παραδοσιακές αντιστάσεις του στέμματος, της αριστοκρατίας και του λουθηρανικού κλήρου, δεν στηρίζονται τόσο στην ακόμα περιορισμένη εκβιομηχάνιση και στην άνθιση της επιχειρηματικής αστικής τάξης όσο στο ρόλο που έπαιξαν οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες και οι χωρικές κοινότητες των παράλιων ζωνών που κατοικούνται από ψαράδες και ναυτικούς.

Αντίθετα, στις χώρες της μεσογειακής και ανατολικής Ευρώπης οι παραδοσιακές δομές παραμένουν πολύ ισχυρές. Στην Ισπανία το συνταγματικό καθεστώς χρησιμεύει ως πρόσοψη στους αγώνες των φατριών, οι οποίοι σημαδεύονται από στρατιωτικά πραξικοπήματα (pronunciamentos), όπως εκείνο που έθεσε τέλος στο σύντομο δημοκρατικό πείραμα του 1873. Στην Πορτογαλία η αντίθεση ανάμεσα στις φιλελεύθερες τάσεις που ενσαρκώνει η επιχειρηματική αστική τάξη και στις παραδοσιακές δυνάμεις –στρατός, κλήρος, μεγαλογαιοκτήμονες– στις οποίες στηρίζεται η μοναρχία προκάλεσε ενδημικές ταραχές στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα. Η δημοκρατία ανακηρύσσεται το 1910 και αποκτά ένα σύνταγμα εμπνευσμένο σε μεγάλο βαθμό από το γαλλικό κοινοβουλευτικό πρότυπο, πρόκειται όμως για ένα ασταθές κοινοβουλευτικό καθεστώς που δεν θα αντέξει για πολύ στις πραξικοπηματικές απόπειρες των αντιπάλων του. Τέλος, ενώ η Ελλάδα, η Ρουμανία και η Σερβία γνωρίζουν στις αρχές του αιώνα

μια εξέλιξη που φαίνεται να οδηγεί σε έναν μετριασμένο κοινοβουλευτισμό, συγκρίσιμο κάπως με εκείνον της Ιταλίας, η Βουλγαρία και η Αλβανία, πρόσφατα απαλλαγμένες από τον τουρκικό ζυγό (η πρώτη το 1887, η δεύτερη το 1912), παραμένουν πιστές στο αυταρχικό πρότυπο της ανατολικής Ευρώπης.

ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ: ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ Ή ΕΠΑΝΑΚΤΗΣΗ;

Σε ό,τι αφορά τις παραδοσιακές πίστεις, τη θρησκευτική πρακτική και τη θέση που κατέχουν οι Εκκλησίες στην ευρωπαϊκή κοινωνία, ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από αντικρουόμενες τάσεις, συνισταμένη των οποίων είναι πάντως μια ποσοτική απώλεια ακροατηρίου και μια γενικευμένη αναδίπλωση στον πνευματικό χώρο.

Βεβαίως, η θρησκευτική ανανέωση που είχε εκδηλωθεί την επαύριο της επαναστατικής θύελλας εξακολουθεί να τροφοδοτεί εκδηλώσεις πίστης και μυστικιστικού ζήλου –αέναη αφοσίωση, ευλάβεια προς την καρδία του Ιησού[44], μαριανή λατρεία (της Παναγίας), προσκυνήματα στη Ρώμη, το Παραί-λε-Μονιάλ και κυρίως τη Λούρδη– που μπορούν να προσελκύσουν μεγάλα πλήθη (περισσότεροι από 3 εκατομμύρια προσκυνητές στη Λούρδη μεταξύ 1878 και 1903). Είδαμε ήδη ότι οι διάφορες Εκκλησίες προβαίνουν σε μια έντονη ιεραποστολική προσπάθεια και επανακτούν έδαφος σε ορισμένα αστικά στρώματα που οι επαναστάσεις του 1848 και η άνοδος του σοσιαλισμού έχουν απομακρύνει από τις βολταιρικές ρίζες τους. Μάλιστα, με την αντιθετικιστική στροφή στο τέλος του αιώνα, πολλοί διανοούμενοι ασπάζονται τον καθολικισμό ή τον προτεσταντισμό.

Ωστόσο αυτές οι συχνά θεαματικές εκδηλώσεις επανόδου στην παραδοσιακή πίστη δεν πρέπει να μας ξεγελούν, παρ' όλο που η Ευρώπη διατηρεί ζώνες ένθερμων πιστών όπως η βόρεια και δυτική Γαλλία, η νότια και βορειοανατολική Ιταλία, η βόρεια και ανατολική Γερμανία, η Ουαλία και η Ιρλανδία, οι πολωνικές επαρχίες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και του γερμανικού κράτους κ.ά. Στις περισσότερες εκβιομηχανιζόμενες και αστικοποιούμενες περιοχές η θρησκευτική πρακτική και η επιρροή των Εκκλησιών υποχωρούν, τόσο στις μάζες όσο και στους κύκλους των διανοουμένων. Εξάλλου, παρουσιάζεται μια αποξένωση από το εκκλησιαστικό λειτούργημα που στη Γαλλία λαμβάνει δραματικές διαστάσεις: γύρω στο 1900, περισσότερες από 4.000 ενορίες δεν έχουν ιερέα και ο αριθμός των χειροτονιών, που την εποχή εκείνη βρισκόταν γύρω στις 1.550, πέφτει στο μισό σε διάστημα δέκα ετών. Είναι αλήθεια ότι ο μοναχισμός πλήττεται λιγότερο, τουλάχιστον μέχρι τα αντικληρικά μέτρα των αρχών του αιώνα, τα οποία περιορίζουν στην ίδια αναλογία το δυναμικό των μοναχικών ταγμάτων, χωρίς καθόλου αυτή η υποχώρηση να μεταφράζεται σε απώλεια θρησκευτικής ζωτικότητας.

Άμεσα συνδεδεμένη με τη βιομηχανική επανάσταση και με την αποδιοργάνωση των παραδοσιακών κοινωνιών που τη συνοδεύουν σε πολλές περιοχές

της Ευρώπης, αυτή η σχετική αποξένωση εξηγείται επίσης από την ανικανότητα των Εκκλησιών να δώσουν απάντηση στα προβλήματα που τίθενται από τον νεότερο κόσμο και να διακόψουν τις σχέσεις τους με τις δυνάμεις συντήρησης της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων. Υποχρεώνονται έτσι από τα μέσα του 19ου αιώνα να αντιμετωπίσουν επιθέσεις που αναπτύσσονται τόσο στο πνευματικό και φιλοσοφικό επίπεδο όσο και στον πολιτικό και κοινωνικό χώρο.

Προεκτείνοντας τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού είχε αρχίσει να υπονομεύει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και την αυθεντία των Εκκλησιών στην αντίληψη της άρχουσας ελίτ, η θετικιστική φιλοσοφία του Ωγκύστ Κοντ προαναγγέλλει το θρίαμβο της επιστήμης ως θρησκείας του μέλλοντος. Παράλληλα, οι πρόοδοι της γεωλογίας και της παλαιοντολογίας, η θεωρία του μεταμορφισμού που διατυπώνεται από τον Λαμάρκ και αναπτύσσεται από τον Δαρβίνο (το *Περί της προέλευσης των ειδών μέσω της φυσικής επιλογής / On the Origins of Species by Means of Natural Selection* είναι του 1859), η ιστορική κριτική που εφαρμόστηκε στις Γραφές (ο Ρενάν δημοσιεύει το 1863 το βιβλίο του *Η ζωή του Χριστού / La vie de Jésus*) ολοκληρώνουν την αμφισβήτηση της κυριολεκτικής ερμηνείας και της παραδοσιακής διδασκαλίας της Βίβλου.

Από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, οι ιδέες της ανοχής και της κοσμικότητας (laïcité) διαδόθηκαν και ήρθαν σε αντίθεση με τις έννοιες της θρησκείας του κράτους και της εγκαθιδρυμένης Εκκλησίας. Η αυξανόμενη επιθυμία για δημοκρατία σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες αντιβαίνει προς την αρχή του θείου. Συνεχίζοντας να κηρύσσουν στους λαούς πίστη και υποταγή στους ηγεμόνες, στο όνομα της τάξης που θέλησε ο Θεός και της ένωσης θρόνου και άμβωνα, οι Εκκλησίες εμφανίζονται συχνά ως το πιο πιστό στήριγμα των αυταρχικών μοναρχιών σε μια Ευρώπη που συγκλονίζεται από εθνικές και φιλελεύθερες επαναστάσεις. Τέλος, οι στρεβλές συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης και η εκμετάλλευση του εργατικού προλεταριάτου δεν προκάλεσαν στην αρχή καμία άλλη αντίδραση εκ μέρους τους εκτός από την καταδίκη των σοσιαλιστικών απόψεων.

Αυτή η έλλειψη προσαρμογής των Εκκλησιών στους μετασχηματισμούς των ευρωπαϊκών κοινωνιών έχει ως αποτέλεσμα τον κλονισμό της ενότητάς τους, καθώς φέρνει σε αντιπαράθεση μέσα στους κόλπους τους νεωτεριστές και παραδοσιακούς. Κανένα δόγμα δεν αποφεύγει αυτή την εσωτερική αντιπαράθεση, με εξαίρεση τη ρωσική ορθόδοξη Εκκλησία που είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με το κράτος και η οποία αποτελεί στην αυτοκρατορία των τσάρων έναν σχεδόν μονολιθικό συντηρητικό κυματοθραύστη. Στους διαμαρτυρομένους ζωηρές δογματικές διαμάχες φέρνουν σε αντιπαράθεση τους υπερασπιστές της παραδοσιακής πίστης και εκείνους που αναζητούν να προσαρμόσουν το δόγμα στον νεότερο κόσμο. Ο αγγλικανισμός περνά έτσι μια σοβαρή κρίση που προκαλείται από την παρουσία στις τάξεις του μελών τα οποία –όπως οι «νεωτεριστές» στην καθολική εκκλησία– θέλουν να συμφιλιώσουν την πίστη με την επιστήμη. Αλλά η «ορθόδοξη» τάση είναι πολύ πιο ισχυρή εδώ, όπως είναι και στις παλιές λουθηρανι-

κές περιοχές όπου επικρατεί η αυστηρή παράδοση. Το κίνημα της «αφύπνισης», που αποδίδει περισσότερη σημασία στην πίστη παρά στο δόγμα, επηρεάζει κυρίως τους Γάλλους και τους Ελβετούς καλβινιστές, ενώ στους κόλπους των Εκκλησιών της Μεταρρύθμισης αναπτύσσεται μια φιλελεύθερη τάση που κατά βάση αντιλαμβάνεται τη Βίβλο ως συλλογή ηθικών επιταγών. Η τάση αυτή αντιπροσωπεύεται στη Γερμανία, ιδιαίτερα στις φημισμένες θεολογικές σχολές του Τύμπινγκεν και της Χαϊδελβέργης, καθώς και στη Γαλλία όπου οι «ορθόδοξοι» είναι βεβαίως περισσότεροι από τους «νεωτεριστές», αλλά όπου οι τελευταίοι επικρατούν με την πνευματική ακτινοβολία και την επιρροή τους στους οικονομικούς κύκλους, την ανώτερη δημόσια διοίκηση και τα πανεπιστήμια. Η εβραϊκή ορθοδοξία υφίσταται κι αυτή ρωγμές από μια αντιταλμουδική[45] μεταρρυθμιστική κίνηση που ανθεί σε κύκλους εύπορους και προ πολλού ενσωματωμένους στις χώρες υποδοχής. Αντίθετα οι παραδοσιακές πρακτικές και η χρήση των γίντις[46] διατηρούν τη θέση τους στα γκέτο της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης, καθώς και στις κοινότητες που προέρχονται από πρόσφατες μεταναστεύσεις.

Δεδομένης της ισχύος και των δομών του, ο καθολικισμός διαπερνάται σε μεγαλύτερο βαθμό από όλα τα άλλα δόγματα από διάφορα ρεύματα: τον ουλτραμοντανισμό που πρεσβεύει την υπεροχή της παποσύνης έναντι της εκάστοτε ιδιαιτερότητας των εθνικών Εκκλησιών (που στη Γαλλία αντιπροσωπεύεται από τον γαλλικανισμό) και που θα θριαμβεύσει το 1869 με την υιοθέτηση του δόγματος του αλάθητου του πάπα από τη σύνοδο του Βατικανού· τον φιλελεύθερο καθολικισμό που προβάλλεται μετά το 1830 από τον Λαμεναί· τον ακραίο καθολικισμό που αντιπροσωπεύεται από τον Ιταλό Ταπαρέλι ντ' Ατζέλιο, τον Ισπανό Βαλχάμας και τον Γάλλο Λουί Βεγιό, αρχισυντάκτη της εφημερίδας *L'Univers*. Καταδικασμένος μια πρώτη φορά το 1832 με την παπική εγκύκλιο *Διερωτηθείτε* (*Mirari vos*), που οδήγησε στη ρήξη του Λαμεναί με την Εκκλησία, ο φιλελεύθερος καθολικισμός γνωρίζει μετά το 1850 μια δεύτερη ώθηση στο Βέλγιο, τη Γερμανία, την Ιταλία και κυρίως τη Γαλλία με τον Μονταλαμπέρ και τον σεβασμιότατο Ντυπανλού. Ενόψει της απειλής που συνιστά για την κοσμική του εξουσία το φιλελεύθερο βασίλειο που προέκυψε από το Risorgimento, ο πάπας Πίος Θ΄ συγκεντρώνει σε δύο συναφή έγγραφα τις επικρίσεις του εναντίον όλων των μορφών της νεωτερικής σκέψης: τον *Κατάλογο* (*Syllabus complectens praecipuos nostrae aetis errores*) απαριθμεί σε 80 άρθρα τα «σφάλματα της εποχής μας», μεταξύ των οποίων βρίσκεται ο ορθολογισμός, ο φιλελευθερισμός, η εκκοσμίκευση των θεσμών, η ελευθερία της συνείδησης και της λατρείας, ο σοσιαλισμός κ.λπ.· η εγκύκλιος *Πόση φροντίδα* (*Quanta Cura*) επικρίνει συλλήβδην αυτές τις ιδεολογικές τάσεις των καιρών.

Πολλαπλασιάζοντας τις καταδίκες και εντείνοντας τις συγκεντρωτικές και απολυταρχικές της τάσεις, η Αγία Έδρα υπό τον Πίο Θ΄ αρνείται να συνδιαλλαγεί με τα προοδευτικά κινήματα της εποχής. Ο διάδοχός του Λέων ΙΓ΄ (1878-1903) δεν είναι διόλου ένας πάπας των συμβιβασμών: διατηρεί τις τεταμένες σχέσεις με την ιταλική μοναρχία, αναγκάζει τον Βίσμαρκ να φανεί λιγότερο α-

διάλλακτος στις σχέσεις του με τον καθολικό κλήρο και υπενθυμίζει απροκάλυπτα ότι ο Θεός είναι η «μόνη πηγή εξουσίας». Συγχρόνως όμως δέχεται μια «υγιή και νόμιμη ελευθερία», ωθεί τους καθολικούς να αποδεχθούν τα υφιστάμενα καθεστώτα για να αυξήσουν την επιρροή τους και τους αναγνωρίζει «το δικαίωμα να συνεργάζονται στις κρατικές υποθέσεις» εκεί όπου η Εκκλησία δεν βρίσκεται «υπό διωγμόν».

Στη Γαλλία η στάση αυτή ανοίγει το δρόμο για την προσέγγιση της δημοκρατίας, και η σχετική πρωτοβουλία, που εγκρίνεται με την εγκύκλιο *Στο μέσο των φροντίδων* (*Au milieu des sollicitudes*) του 1892, είναι έργο του καρδιναλίου Λαβιζερί. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Εκκλησία ασπάστηκε τον φιλελευθερισμό. Ακόμα λιγότερο δε ότι οι ενθαρρύνσεις που προέρχονται από την κορυφή έπεισαν τις καθολικές μάζες να ταχθούν στο πλευρό της δημοκρατίας. Παρ' όλες τις προσπάθειες του αβά Λεμίρ και του Μαρκ Σαννιέ, οι εκλογές του 1898 ενταφιάζουν την πρώτη απόπειρα εγκαθίδρυσης ενός χριστιανοδημοκρατικού κόμματος στη Γαλλία, ενώ με την υπόθεση Ντρέυφους εντείνεται η συνένωση του καθολικού κόσμου και του πιο ριζοσπαστικού συντηρητισμού.

Το ενδιαφέρον της Εκκλησίας για το «κοινωνικό ζήτημα» σηματοδοτεί την αφύπνιση της καθολικής συνείδησης μπροστά στα προβλήματα που τίθενται από την εκμετάλλευση της βιομηχανικής εργασίας –που μνημονεύεται στη μεγάλη παπική εγκύκλιο *Περί των νέων πραγμάτων* (*Rerum novarum*) του 1891– και μαζί μια σαφή άρνηση της νεωτερικότητας. Πράγματι, αν και οι έρευνες που αναλήφθηκαν για τη διαμόρφωση ενός κοινωνικού καθολικισμού (στη Γερμανία από τον σεβασμιότατο Κέτελερ, στην Αγγλία από τον καρδινάλιο Μάνινγκ, στο Βέλγιο από τη «σχολή της Λιέγης», στην Ελβετία υπό την αιγίδα της Καθολικής Ένωσης Κοινωνικών Μελετών του Φρίμπουργκ, στη Γαλλία γύρω από τον Αλμπέρ ντε Μεν και τον Ρενέ ντε λα Τουρ ντυ Πεν) καταλήγουν σε ένα αυστηρό κατηγορητήριο του φιλελεύθερου καπιταλισμού, επικαλούνται πάντως σε γενικές γραμμές μια παρελθοντολογική θεώρηση της κοινωνίας. Οι κοινωνικά ευαίσθητοι καθολικοί προέρχονται συχνά από τις τάξεις των αριστοκρατών γαιοκτημόνων και ονειρεύονται μια επιστροφή στον παλιό πατριαρχικό και συντεχνιακό κόσμο. Με άλλα λόγια, στον αγώνα τους εναντίον της τάξης πραγμάτων που εγκαθίδρυσε η φιλελεύθερη αστική και αντικληρική αστική τάξη αναζητούν στήριγμα στις λαϊκές μάζες. Αυτό δεν σημαίνει ότι η συμπάθειά τους για όσους υφίστανται εκμετάλλευση και για τους ηττημένους της βιομηχανικής επανάστασης είναι ανειλικρινείς, ούτε ότι δεν κινούνται από μια αυθεντική βούληση μεταρρύθμισης. Απλώς αυτή εγγράφεται σε μια προοπτική συνολικά αντίθετη στα ιδεώδη στα οποία βασίζεται ο εκδημοκρατισμός των ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Η ανάρρηση στο θρόνο του Πίου Ι΄ το 1903 συνοδεύεται εξάλλου από μια αναδίπλωση της καθολικής ιεραρχίας στο πεδίο της προσαρμογής στον νεότερο κόσμο. Εκεί όπου ο Λέων ΙΓ΄ είχε αφήσει περιθώρια δράσης στους οπαδούς μιας συνδιαλλαγής με την κληρονομιά του Διαφωτισμού, ο διάδοχός του ευνοεί τους φανατικούς του περιβάλλοντός του και θρυμματίζει τις ελπίδες συμφιλίω-

σης με τις ιδεολογίες που δεν συμμορφώνονται προς το αυστηρό χριστιανικό δόγμα: τον φιλελευθερισμό, τον θετικισμό, τη δημοκρατία, τον σοσιαλισμό. Ο «μοντερνισμός», αυτή η απόπειρα που έκαναν ορισμένοι Ευρωπαίοι καθολικοί στοχαστές –οι Γάλλοι Εντουάρ Λε Ρουά και Λουαζύ, ο Άγγλος ιησουίτης Τζωρτζ Τύρελ, οι Ιταλοί Μπουοναγιούτι και Φογκατσάρο– να προσαρμόσουν τη θρησκευτική φιλοσοφία, την ερμηνεία της Βίβλου και την ιστορία του δόγματος στα δεδομένα της σύγχρονης επιστήμης και στους νόμους της ιστορικής κριτικής, και η οποία οδηγεί ορισμένους να μη θεωρούν πλέον τα δόγματα ως απόλυτες και αμετακίνητες αλήθειες αλλά ως χρήσιμα σύμβολα, καταδικάζεται επισήμως το 1907 με την παπική εγκύκλιο *Βόσκηση των αμνών του Θεού* (*Pascendi dominici gregis*). Το *Αυλάκι* (*Sillon*) του Μαρκ Σαννιέ, που συνιστά από πολλές απόψεις την πολιτική έκφραση του μοντερνισμού και προσπαθεί να συμφιλιώσει χριστιανισμό, δημοκρατία και επιθυμία για κοινωνική δικαιοσύνη, αποδοκιμάζεται κι αυτό από τον πάπα το 1910. Βεβαίως, έκτοτε δεν εξαφανίζονται όλα τα όργανα επανάκτησης των αποχριστιανισμένων μαζών τα οποία είχαν διαμορφωθεί στην περίοδο του πάπα Λέοντα ΙΓ΄. Ο Πίος Ι΄ αφήνει να υφίστανται οργανισμοί μελέτης, όπως οι «Κοινωνικές Εβδομάδες» (Semaines sociales), και κυρίως τα καθολικά συνδικάτα που γνωρίζουν ήδη πραγματική επιτυχία στη Γερμανία. Αλλά η Εκκλησία διατηρεί τεταμένες σχέσεις με ορισμένα κράτη –όπως η Ιταλία από το 1870, η Ισπανία ή η Γαλλία, όπου το αντικληρικό ρεύμα των αρχών του αιώνα προκάλεσε τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων με την Αγία Έδρα μετά το ταξίδι του προέδρου της Δημοκρατίας Λουμπέ στη Ρώμη το 1904– και βλέπει ξαφνικά την επιρροή της να μειώνεται (μεταβίβαση της περιουσίας του κλήρου στην πολιτεία, εκκοσμίκευση της εκπαίδευσης, πολύ μεγάλη μείωση του δυναμικού των μοναχικών ταγμάτων, κ.λπ.). Στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Εκκλησία βρίσκεται έτσι σε κατάσταση αυξανόμενης περιθωριοποίησης ως προς τις αλλαγές που επήλθαν στην εκβιομηχανισμένη Ευρώπη από τα μέσα του 19ου αιώνα.

ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΤΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΤΥΠΟΥ

Από τα μέσα του αιώνα μέχρι το 1885-1890 κυρίαρχη ιδεολογία στις εκβιομηχανισμένες χώρες της δυτικής Ευρώπης είναι αυτή που συνδέει τον ορθολογισμό, την πίστη στην παντοδυναμία της επιστήμης, την ιδέα της απεριόριστης προόδου των ανθρώπινων κοινωνιών και τη βούληση για οργάνωση αυτών των κοινωνιών με σεβασμό των «φυσικών νόμων», συγκεκριμένα αυτών της βιολογίας. Στην κυριολεξία, μόνο το φιλοσοφικό οικοδόμημα που διαμορφώθηκε από τον Ωγκύστ Κοντ μεταξύ 1830 και 1857 αξίζει τον χαρακτηρισμό του «θετικιστικού» δόγματος. Πέρα όμως από αυτή τη στενή εκδοχή, ο όρος προσδιορίζει έναν ορισμένο αριθμό φιλοσοφικών και επιστημολογικών τάσεων που βρίσκουν εφαρμογή σε διάφορους κλάδους της γνώσης και έχουν ως κοινό γνώρισμα την ε-

χθρότητα προς τη μεταφυσική και τη φροντίδα να περιορίσουν το αντικείμενο της μελέτης και της σκέψης τους στην παρατήρηση των φαινομένων και στον καθορισμό των νόμων που τα διέπουν. Στη Γαλλία, αυτή η διάχυτη φιλοσοφία, που έχει τις καταβολές της στους εγκυκλοπαιδιστές και την οποία ο Κοντορσέ διατύπωσε πιο περίτεχνα στο έργο του *Σχέδιο για την ιστορική εικόνα της προόδου του ανθρώπινου νου* (*Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain*, 1794), θα γίνει στην Γ΄ Δημοκρατία η επίσημη φιλοσοφία του καθεστώτος. Μετά τον Ωγκύστ Κοντ που πέθανε το 1857, ο Ρενάν –του οποίου *Το μέλλον της επιστήμης* (*L'Avenir de la Science*) γραμμένο σαράντα χρόνια νωρίτερα δημοσιεύεται το 1890– και ο Ταιν, κατά τον οποίο δεν μπορεί να δοθεί πίστη παρά μόνο «στο παρατηρημένο, το δοκιμασμένο και το αποδεδειγμένο», είναι οι μεγάλοι μύστες μιας «επιστημονικά θεμελιωμένης και θετικής» θρησκείας. Μιας θρησκείας που διαποτίζει στο τέλος του αιώνα όλη την κουλτούρα της θριαμβεύουσας δημοκρατίας, εμπνέει το εκπαιδευτικό της πρόγραμμα και τροφοδοτεί τη σκέψη των μεγάλων πανεπιστημιακών δασκάλων: ενός Λαβίς στην ιστορία, ενός Βιντάλ ντε Λα Μπλας στη γεωγραφία, ενός Ριμπό, πατέρα της πειραματικής ψυχολογίας, και πάνω απ' όλα ενός Ντυρκέμ στην κοινωνιολογία, αληθινού θεμελιωτή μιας «επιστήμης των ηθών» που, απελευθερωμένη από τις κατηγορικές προσταγές, συνδέει τις ηθικές υποχρεώσεις με «κοινωνικά δεδομένα», νοούμενα σαν να υπάρχουν έξω από τις ατομικές συνειδήσεις.

Στις άλλες χώρες όπου με τη βιομηχανική επανάσταση αναπτύσσονται αστικά στρώματα τα οποία ακολουθούν τον ίδιο δρόμο με τα γαλλικά και τα βρετανικά ομόλογά τους (ο ρόλος του Δαρβίνου και εκείνος του Σπένσερ συμβάλλουν πράγματι στην επέκταση του επιστημονισμού) επιβάλλεται σε ένα τμήμα των ελίτ η πίστη στην παντοδυναμία της επιστήμης ως πηγής της απελευθέρωσης του ανθρώπου και της προόδου. Κι αυτό σε μια εποχή που, μέσα στο πλαίσιο της ταχείας οικονομικής και κοινωνικής μεταβολής, παρατηρείται μια αμφισβήτηση του ορθολογισμού, αρχικά περιθωριακή, στη συνέχεια όλο και πιο εκτεταμένη.

Μέχρι το 1890 το ντετερμινιστικό οικοδόμημα στο οποίο είχαν εγκατασταθεί όλες οι επιστημονικές γνώσεις παρέμενε σχεδόν απρόσβλητο. Ωστόσο, στα επόμενα δεκαπέντε χρόνια υφίσταται αντιθέτως μια σειρά επιθέσεων που κλονίζουν σοβαρά τα θεμέλιά του. Οι πρωτοποριακές εργασίες φυσικών όπως ο Μαξ Πλανκ, ο Αϊνστάιν, ο ντε Μπρολί, ο Λόρεντς, ο Μακ, ο Κίρχοφ κ.ά. ανατρέπουν τις παραδοσιακές αντιλήψεις σχετικά με το χώρο, το χρόνο και την ύλη, και οι θεωρίες που επεξεργάζονται, οι οποίες απορρίπτουν το απόλυτο, τη σταθερότητα και τη συνέχεια των πραγμάτων, καταφέρουν ένα πολύ ισχυρό πλήγμα στην πίστη στο αλάθητο της επιστήμης. «Η πλήρης αντικειμενικότητα της επιστήμης δεν είναι παρά μια χίμαιρα», θα πει ο μαθηματικός Εμίλ Πικάρ, ενώ ο συνάδελφός του Ανρί Πουανκαρέ δέχεται ότι η επιστήμη «θα είναι πάντα ατελής» και ότι στην πραγματικότητα δεν είναι παρά «μια κατάταξη, ένας τρόπος σύνδεσης των δεδομένων που τα φαινόμενα χωρίζουν». Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι ίδιοι οι ερευνητές διακηρύσσουν τη χρεοκοπία της επιστήμης. Απλώς όλο και περισ-

σότεροι εκτιμούν ότι δεν πρέπει να ζητάει κανείς τόσο να αντλήσει απόλυτες αλήθειες απ' αυτήν όσο να τη χρησιμοποιεί ως εργαλείο προόδου, δίδοντας έμφαση στη συγκεκριμένη χρησιμότητα της γνώσης, όπως κάνουν οι πραγματιστές – στη Γαλλία οι Α. Ρε, Ε. Λε Ρουά και Λ. Λαμπερτονιέρ, στην Αγγλία ο Σίλερ, στην Ελβετία ο Γκονσέτ , στην Ιταλία ο Παπίνι, για να αναφέρουμε μόνο Ευρωπαίους.

Τα πιο σκληρά πλήγματα κατά του ορθολογισμού και της νοησιαρχίας προέρχονται από τον Μπεργκσόν και τον Νίτσε. Ο Μπεργκσόν, επανερχόμενος στην καταδίκη της μεταφυσικής από τον Καντ και τον Ωγκύστ Κοντ, επιχειρεί να ξεπεράσει ταυτόχρονα τον εμπειρισμό και τον ορθολογισμό και επικρίνει αυστηρά την αξίωση της νόησης να περικλείσει το σύνολο της γνώσης και την ολότητα της ύπαρξης. Συνδέοντας τη θεωρία της γνώσης με εκείνη της ζωής, αντιπαραθέτει στις μηχανιστικές και θετικιστικές αντιλήψεις την άποψη ότι η εξέλιξη των ειδών εξαρτάται από μια «ζωτική ορμή» προερχόμενη από μια συνείδηση που προσπαθεί να ξεπεράσει τις αντιστάσεις της ύλης για να την καταστήσει όργανο ελευθερίας (*Η δημιουργική εξέλιξη / L' Évolution créatrice*, 1907). Με άλλα λόγια, ενώ δέχεται την ύπαρξη μιας δημιουργικής δύναμης που ξεπερνά τον άνθρωπο, αναγνωρίζει ταυτόχρονα στο ανθρώπινο είδος και στα άτομα που το απαρτίζουν μια δυνατότητα ελεύθερης επιλογής, η οποία τους επιτρέπει να ξεφύγουν από τους απόλυτους νόμους του ντετερμινισμού.

Ο Νίτσε θεμελιώνει τη φιλοσοφία του σε μια πρωταρχική άρνηση: εκείνη που προέβαλε ο πεσιμισμός του Σοπενχάουερ, της οποίας δέχεται τις προκείμενες, αλλά απορρίπτει το συμπέρασμα που είναι η απάρνηση της «θέλησης για ζωή». Ο Νίτσε βάζει πράγματι τη «ζωτική ενέργεια» στο κέντρο της σκέψης του. Καθώς η ζωή είναι μια «αιώνια επιστροφή», ο άνθρωπος δεν μπορεί παρά να δεχθεί να τη ζει και να την ξαναζεί χαρούμενα, καταβάλλοντας μια ηρωική προσπάθεια να βγει από τον εαυτ ι του και να μετατραπεί σε ανώτερο ον, σε *υπεράνθρωπο*, όχι πια ως υποταγιένος δούλος αλλά ως δημιουργός, ικανός να μετασχηματίσει το πεπρωμένο του σε «προορισμό». Από εκεί πηγάζει η κριτική του στην ορθολογική γνώση, που δεν μπορεί, κατ' αυτόν, να προσφέρει κανέναν κανόνα ζωής, καθώς και η ηθική του που βασίζεται στη *θέληση για δύναμη* και στην άρνηση των «φαρισαϊσμών», όπως τους αποκαλεί, των πλαστών αξιών που εμπνέονται από τον χριστιανισμό και τους διασφαλιστικούς θεσμούς της θετικιστικής εποχής: τον οίκτο, την ελεημοσύνη, την παραίτηση, τη δικαιοσύνη, το δίκαιο, τη δημοκρατία κ.λπ.

Η επίδραση αυτών των δύο φιλοσόφων σε ένα σημαντικό μέρος της ευρωπαϊκής διανόησης των αρχών του 20ού αιώνα είναι αξιοσημείωτη και μαζί διφορούμενη. Του Μπεργκσόν εκτείνεται τόσο στους πραγματιστές και σε πολλούς πρωτεργάτες του νέου πνευματισμού όσο και στον θεωρητικό του επαναστατικού συνδικαλισμού Ζωρζ Σορέλ και σε όσους από τους μαθητές του, επιχειρώντας μια ριζική αναθεώρηση του μαρξισμού, διαμορφώνουν μια θεματική που από πολλές απόψεις είναι ήδη αυτή του φασισμού. Η επίδραση του Νίτσε τροφοδοτεί ταυτόχρονα τον αισθητικό και εγωκεντρικό διαλογισμό συγγραφέ-

ων όπως ο Ζιντ και ο Γκαμπριέλε Ντ' Ανούντσιο, τον ατομικιστικό αναρχισμό που βρίσκει στον νιτσεϊσμό ένα μέρος από τις πνευματικές του ρίζες, καθώς και τις ιδεολογίες της βίας που αναπτύσσονται σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες κάτω από την ετικέτα του εθνικοσοσιαλισμού, του φουτουρισμού ή του αγγλικού βορτισισμού.

Η αποκατάσταση του ανορθολογικού και του ενστίκτου που απορρέει απ' αυτές τις βιταλιστικές ιδεολογίες βρίσκει ένα πεδίο εφαρμογής στις εργασίες ορισμένων ψυχαναλυτών: όχι τόσο σε αυτές του Φρόυντ, του οποίου η πνευματική διαδρομή καταλήγει σε έναν ουμανισμό απαλλαγμένο από την υποκρισία του, όσο στα έργα ενός άλλου Βιεννέζου ψυχαναλυτή, του Άλφρεντ Άντλερ. Γι' αυτό τον μαθητή του Νίτσε, τάσεις και παρορμήσεις αποτελούν εκδηλώσεις μιας ζωτικής ώθησης που επιτρέπει στον άνθρωπο να κατανικά τα εμπόδια της φύσης και τον ανταγωνισμό των άλλων ειδών. Η ζωή, εκτιμά αυτός ο μαθητής και συνάδελφος του Φρόυντ, είναι μια κίνηση που τείνει στην αυτοσυντήρηση του τάδε ή του δείνα ατόμου ή ομάδας και προϋποθέτει έναν συνεχή αγώνα για την επιτυχή προσαρμογή στον περιβάλλοντα κόσμο. Η σκέψη του Άντλερ συναντά έτσι μια προσφιλή έννοια του Νίτσε, τη θέληση για δύναμη, ενώ συγχρόνως προσεγγίζει τις δαρβινικές ιδέες της φυσικής επιλογής και του αγώνα για τη ζωή, των οποίων η επίδραση στις εθνικιστικές και ιμπεριαλιστικές ιδεολογίες είναι τότε πολύ έντονη. Έχοντας εκτραπεί από τις αρχικές προθέσεις εκείνων που τις συνέλαβαν, οι ιδέες αυτές σχηματίζουν το υπόστρωμα πάνω στο οποίο αναπτύσσονται οι φυλετικές και αντισημιτικές θέσεις κρούσης κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και μέχρι τον πόλεμο. Οι σημαντικότεροι από αυτούς που τις συνέλαβαν και τις έκαναν προσιτές στο ευρύ κοινό είναι οι Γάλλοι Γκυστάβ Λεμπόν, Γκομπινώ, Βασέρ ντε Λαπούζ, Ζυλ Σουρύ, Εντουάρ Ντρυμόν και Ζυλ Γκερέν, ο Βρετανός Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλαιν, οι Γερμανοί Βίλχελμ Μαρ, Φρήντριχ Νάουμαν και Στέκερ, οι Αυστριακοί Καρλ Λουέγκερ και Βάλτερ Ρηλ, ο Ιταλός Τζιοβάνι Πρετσιόζι κ.ά. Πρόκειται για ένα ρατσισμό και έναν αντισημιτισμό οι οποίοι, όπως και η απλή ξενοφοβία, δεν περιορίζονται στον περιχαρακωμένο κύκλο των εθνικιστών διανοουμένων, αλλά διαποτίζουν ευρείς τομείς της κοινής γνώμης, καταλήγοντας άλλοτε σε έναν αληθινό λεκτικό εμφύλιο πόλεμο, όπως εκείνος που στα τέλη του αιώνα στη Γαλλία φέρνει σε αντιπαράθεση οπαδούς και αντιπάλους του Ντρέυφους, άλλοτε όπως στη Ρωσία ή τη Ρουμανία, σε αληθινά πογκρόμ εναντίον των εβραϊκών κοινοτήτων.

Η ΑΝΤΙΡΟΜΑΝΤΙΚΗ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ

Παρά τη δύναμή του, το κίνημα του ρομαντισμού δεν είχε επιβληθεί παντού. Οι αστοί του 19ου αιώνα περιφρόνησαν για μεγάλο διάστημα τις ακρότητές του και αισθάνθηκαν να τους ανησυχεί το πάθος του για την ελευθερία. Μετά το 1848, η επίδραση της μόδας και η αλλαγή των γενεών οδηγούν το αίσθημα

εξέγερσης που εμψυχώνει τους νεαρούς καλλιτέχνες και το κοινό τους να θέσουν στο στόχαστρό τους την κυρίαρχη σχολή σε ό,τι το επαναληπτικό και το ανούσιο αυτή παρουσιάζει.

Η αλλαγή πραγματοποιείται σε ένα πλαίσιο που συνδέει την άνοδο της αστικής τάξης με σημαντικές μεταβολές στην παραγωγή και την κατανάλωση έργων τέχνης. Κατ' αρχάς, με την παρακμή της παραδοσιακής αριστοκρατίας και την εξάλειψη ή την εξαφάνιση πολλών πριγκιπικών αυλών (βασίλειο της Νεάπολης, δουκάτα της κεντρικής Ιταλίας, γερμανικά πριγκιπάτα), παρατηρείται μια υποχώρηση των μεγάλων μαικήνων. Βεβαίως η κίνηση αυτή είναι λιγότερο χαρακτηριστική στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη απ' ό,τι στη Γαλλία, όπου η εποπτεία που ασκείται στις τέχνες και τα γράμματα από την παλιά άρχουσα τάξη εκλείπει με την αποσύνθεσή της και με την απώλεια της πολιτικής επιρροής της. Η αστική τάξη είναι πολύ απορροφημένη από την τεράστια προσπάθεια ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που συνοδεύει τη βιομηχανική επανάσταση και πολύ αφοσιωμένη στο κυνήγι της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας για να αντιληφθεί την τέχνη ως κάτι το αναγκαίο και τον καλλιτέχνη ως σοβαρό πρόσωπο. Στην πολύ μεγάλη πλειονότητά της δεν θα μπορέσει να εξασφαλίσει τη συνέχεια, ή τουλάχιστον θα το κάνει με καθυστέρηση, αφήνοντας στην κυβέρνηση και στους δημόσιους οργανισμούς τη φροντίδα της χρηματοδότησης σημαντικού μέρους της καλλιτεχνικής παραγωγής μέσω κρατικών παραγγελιών και βραβείων προσφερόμενων από τις ακαδημίες.

Την ίδια στιγμή που διαγράφεται μια τάση βιομηχανικής παραγωγής αντικειμένων τέχνης –και τούτο ισχύει για όλες τις ευρωπαϊκές χώρες– αυτά αρχίζουν να γίνονται εμπόρευμα όπως οτιδήποτε άλλο και να υπόκεινται στους νόμους της αγοράς και στα απρόβλεπτα της κερδοσκοπίας. Στα τέλη του αιώνα συλλέκτες και «περίεργοι», παρακινημένοι από την αγάπη για τις τέχνες αλλά και από την επιθυμία για επικερδείς τοποθετήσεις, αγοράζουν ολοένα και περισσότερο από εξειδικευμένους επιχειρηματίες. Έτσι, στο Παρίσι, ο έμπορος πινάκων –ένας Αμπρουάζ Βολάρ ή ένας Πωλ Ντυράν-Ρυέλ– γίνεται σημαντική προσωπικότητα. Βαθύς γνώστης της καλλιτεχνικής ζωής αλλά και ικανός έμπορος, αποκτά το μονοπώλιο της παραγωγής ενός ζωγράφου, είτε αγοράζοντας μαζικά τα έργα του είτε συνάπτοντας μαζί του συμβόλαιο και πληρώνοντας προκαταβολικά την παραγωγή του σε μηνιαία βάση. Για το σκοπό αυτό προσφεύγει σε κεφάλαια τρίτων, συχνά υπό τη μορφή τραπεζικού δανείου. Για παράδειγμα, ο διευθυντής της Union Générale προσφέρει στην αίθουσα εκθέσεων Ντυράν-Ρυέλ τα κεφάλαια με τα οποία αυτή εξασφαλίζει το μονοπώλιο των ιμπρεσιονιστικών πινάκων, αγοράζοντάς τους σε εξευτελιστικές τιμές για να τους μεταπωλήσει στη συνέχεια με σημαντικά κέρδη.

Το Παρίσι, πραγματική πρωτεύουσα της ευρωπαϊκής τέχνης μαζί με τη Βιέννη, προσελκύει στα τέλη του 19ου αιώνα δημιουργούς από όλα τα μέρη της γηραιάς ηπείρου. Συχνά η ζωή τους είναι δύσκολη, ιδίως γι' αυτούς που αρνούνται τις ευκαιρίες που τους προσφέρονται από τα σπουδαστικά προγράμματα

της επίσημης τέχνης, τα οποία προορίζονται πάντως για τους Γάλλους. Καθώς οι κρατικές παραγγελίες δίδονται κατά προτίμηση σε εκείνους που έχουν πάρει το «βραβείο της Ρώμης»[47], το οποίο απονέμεται από τη Γαλλική Ακαδημία της Ρώμης και συνοδεύεται από μακρά παραμονή στην Ιταλία με έξοδα του κράτους, πολλοί ταλαντούχοι καλλιτέχνες ακολουθούν το δρόμο αυτό. Για να επιτύχει όμως κανείς θα πρέπει να υποκύψει στις κυρίαρχες τάσεις της Ακαδημίας, να αναπαραγάγει δηλαδή ένα «κλασικό» πρότυπο και να αποφύγει κάθε καινοτομία που μπορεί να σκανδαλίσει. Τα έργα που πραγματοποιούνται στη συνέχεια κατά παραγγελία των δημόσιων αρχών φέρουν συχνά τη σφραγίδα αυτού του «ακαδημαϊσμού», όπως τα αυστηρά μνημεία που ανεγέρθηκαν στη διάρκεια της Γ΄ Δημοκρατίας ή η διακόσμηση της Σορβόνης. Τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη δεν υπολείπονται άλλωστε, όπως μαρτυρεί ο ψυχρός μνημειακός χαρακτήρας της δημόσιας τέχνης που θριαμβεύει στο γύρισμα του αιώνα από το Βερολίνο στη Βιέννη καί από τη Ρώμη στις Βρυξέλλες ή το Λονδίνο.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, οι καλλιτέχνες που αρνούνται να υποτάξουν την έμπνευσή τους στους κανόνες της επίσημης τεχνοτροπίας και ακολουθούν νεωτεριστικές οδούς είναι καταδικασμένοι στην αφάνεια και την ανέχεια για το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους. Ο Ολλανδός Βαν Γκογκ, ο οποίος δεν μπόρεσε να επιζήσει στη Γαλλία παρά μόνο χάρη στη συνεχή βοήθεια του αδελφού του, είχε πουλήσει μόνο έναν πίνακα και γραφεί γι' αυτόν μόνο ένα άρθρο όταν ήταν 36 ετών, ενώ οι περισσότεροι εμπρεσιονιστές δεν θα γνωρίσουν τη δόξα παρά μετά το θάνατό τους. Έτσι οι «καταραμένοι» καλλιτέχνες –ζωγράφοι και γλύπτες, μουσικοί και ποιητές– ζουν συχνά στο περιθώριο μιας κοινωνίας που παραγνωρίζει το ταλέντο τους, αλλά την οποία και οι ίδιοι περιφρονούν και αρέσκονται να προκαλούν με την αντισυμβατικότητά τους. Η «μποέμικη ζωή» (ρομαντικό θέμα που ανέβασε στη σκηνή ο Ανρί Μυρζέ και μετατράπηκε στη συνέχεια σε λυρικό έργο από τους Ιταλούς Πουτσίνι και Λεονκαβάλο) που πολλοί απ' αυτούς ακολουθούν στις βιεννέζικες λαϊκές συνοικίες ή σε αυτές της Μονμάρτης και του Μονπαρνάς είναι ένας τρόπος να υποδηλώσουν τη ρήξη τους με τις «αστικές» αξίες.

Ο ρομαντισμός ρίχνει λοιπόν τα τελευταία του πυρά. Στη ζωγραφική, ο θάνατος του Ντελακρουά σημαδεύει για τη γαλλική σχολή το τέλος μιας εποχής που στην Αγγλία συνεχίζεται με την αντιακαδημαϊκή –αλλά έντονα διανοητική– αντίδραση των προραφαηλιτών ζωγράφων (Ροσέτι, Μπερν-Τζόουνς, Χαντ, Μιλαίς κ.ά.), τους οποίους υψώνει στους ουρανούς ο μεγάλος κριτικός Ράσκιν. Η λογοτεχνία γνωρίζει την ίδια τύχη, παντού εκτός από τις χώρες στις οποίες τροφοδοτείται από τον πατριωτικό πυρετό των εθνικών κινημάτων και εμπνέεται από θρυλικές παραδόσεις και από μια έντονα μυθοποιημένη ιστορία (Σκανδιναβία, σλαβικές χώρες, Ρουμανία). Η μουσική είναι η μόνη τέχνη όπου δεν μπορεί να γίνει λόγος για παρακμή της ρομαντικής έμπνευσης. Πρώτα απ' όλα επειδή οι συνθέτες, ακόμα κι όταν το μουσικό θέμα παραμένει «κλασικό», αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη ελευθερία τη μορφή (με τη δημιουργία του συμφωνι-

κού ποιήματος, της ραψωδίας κ.λπ.). Έπειτα, επειδή συχνά δίνουν προτεραιότητα στις δραματικές εντυπώσεις: τη μόδα του σολίστ διαδέχεται ένας ζωηρός θαυμασμός για την ηχητική δύναμη και τον ορχηστρικό λυρισμό. Τέλος, επειδή τα θέματα που πραγματεύονται και η ατμόσφαιρα που ανασυστήνουν παραμένουν εκείνα του μεγάλου ρομαντικού ρεύματος. Μοιράζοντας το χρόνο του ανάμεσα στην περισυλλογή σε ένα μοναστήρι της Ρώμης, στην αυλή της Βαϊμάρης όπου είναι διευθυντής ορχήστρας και στη Βουδαπέστη απ' όπου αντλεί την έμπνευσή του, ο Λιστ συνεχίζει μέχρι το θάνατό του το 1866 ένα έργο οραματιστή συνθέτη. Ο Βέρντι δίνει μετά το 1850 τα καλύτερα έργα του, αναμιγνύοντας την ιστορική τοιχογραφία με την επίκληση εξαιρετικών ατομικών πεπρωμένων, το επικό με το λυρικό, το δράμα με τη φάρσα. Τέλος, ο Γερμανός Μπραμς και ο Νορβηγός Γκρηγκ, οι Αυστριακοί Χούγο Βολφ, Άντον Μπρούκνερ και Γκούσταφ Μάλερ, ο Ρώσος Τσαϊκόφσκι φέρνουν την ορχηστρική τέχνη σ' ένα πολύ υψηλό επίπεδο όσον αφορά την αρχιτεκτονική δομή της και τη συγκίνηση που προκαλεί.

Η αντιρομαντική αντίδραση εκδηλώνεται κατ' αρχάς μέσα από τον ρεαλισμό. Τούτος εμφανίζεται μετά το 1850 σε χώρες που έχουν πραγματοποιήσει από νωρίς τη βιομηχανική τους επανάσταση και όπου έχει εμπεδωθεί η επιρροή του θετικισμού και του επιστημονισμού. Η Γαλλία είναι λοιπόν η πρώτη ενδιαφερόμενη. Προετοιμασμένος από τον Μεριμέ, τον Σταντάλ και κυρίως τον Μπαλζάκ, εμφανιζόμενος ως αντίδραση στα λυρικά, περιπετειώδη, ονειρικά και φανταστικά στοιχεία του ρομαντισμού, ο ρεαλισμός θέλει να είναι η πλήρης και αντικειμενική αναπαραγωγή της πιο κοινότοπης πραγματικότητας, μέσα από τη διερεύνηση των ανθρώπινων και των κοινωνικών δεδομένων. Πρόκειται για μια «λογοτεχνική δαγεροτυπία», την οποία εκπροσωπούν συγγραφείς δεύτερης επιλογής όπως ο Ανρί Μυρζέ, όπως ο Σαμφλερύ που κωδικοποιεί τους κανόνες της, όπως ο Ντυραντύ που την υπερασπίζεται στην εφημερίδα του *Le Réalisme*, ώς τη στιγμή που ο Φλωμπέρ επιβάλλεται άθελά του ως ο επικεφαλής της σχολής δημοσιεύοντας το 1857 τη *Μαντάμ Μποβαρύ* (*Madame Bovary*). Σ' αυτό το ρεύμα ανήκουν επίσης στη μεν Γαλλία ο πρώιμος Ζολά (*Τερέζα Ρακέν* / Téréza Raquin, 1867) και οι Γκονκούρ, καθώς και δραματικοί συγγραφείς όπως ο Εμίλ Ωζιέ και ο Αλέξανδρος Δουμάς υιός, στη Γερμανία ο δραματουργός Φρήντριχ Χέμπελ, στη Νορβηγία ο Χένρικ Ίψεν, στη Σουηδία ο Ώγκουστ Στρίντμπεργκ, στη Ρωσία ο Τουργκένιεφ, ο Ντοστογιέφσκι και ο Τολστόι, τέλος δε στη Μεγάλη Βρετανία οι μυθιστοριογράφοι της βικτωριανής εποχής όπως ο Θάκερυ, ο Τζωρτζ Έλιοτ και βεβαίως ο Ντίκενς που βάζει ένα από τα πρόσωπά του να πει «Αυτό που θέλω είναι γεγονότα [...]. Τα γεγονότα είναι το μόνο πράγμα που χρειάζεται εδώ κάτω [...]. Η λέξη φαντασία θα πρέπει να εξοστρακιστεί για πάντα».

Την επαύριο επίσης των γεγονότων του 1848, αναπτύσσεται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ένας ζωγραφικός ρεαλισμός, του οποίου οι πρώτοι και πιο διάσημοι εκπρόσωποι είναι οι Γάλλοι Γκυστάβ Κουρμπέ και Εντουάρ Μανέ. Ο Κουρμπέ επιδεικνύει έναν κοινωνικό ρεαλισμό, αναπαριστώντας τον λαό, ιδίως τον

λαό της υπαίθρου, που ο Μιλέ είχε ήδη εισαγάγει στη ζωγραφική στη δεκαετία του 1840, τον οποίο όμως ο δημιουργός των *Λιθοξόων* (*Casseurs de pierres*) και της *Κηδείας στο Ορνάν* (*l'Enterrement à Ornans*) απεικονίζει με τελείως διαφορετικό τρόπο, μεταχειριζόμενος τα πρόσωπά του ως άτομα και όχι ως τύπους. Ο ρεαλισμός του Μανέ είναι λιγότερο συνδεδεμένος με την καταγγελία των αδικιών της εποχής του και λιγότερο «επαναστατικός» στη θεματολογία του απ' ό,τι στην τεχνική του, καθώς ο ζωγράφος προσπαθεί, τόσο στα πορτρέτα όσο και στις τυπικές σκηνές κοινωνικής ζωής, να επανασυνδεθεί με την παράδοση της μεγάλης βενετσιάνικης και ισπανικής ζωγραφικής. Έχοντας αγνοηθεί για μεγάλο διάστημα στην ίδια τους τη χώρα –στην Παγκόσμια Έκθεση του 1867 αποκλείονται και οι δύο από τις επίσημες αίθουσες και αναγκάζονται να παρουσιάσουν τα έργα τους σε ιδιωτικά περίπτερα– ο Κουρμπέ και ο Μανέ έχουν αντίθετα μεγάλη επιρροή στο εξωτερικό, κυρίως στις γερμανόφωνες χώρες, όπου στη δεκαετία του 1860 διαπρέπουν καλλιτέχνες όπως ο Φέρντιναντ Βαλντμύλερ στη Βιέννη, ο Φρήντριχ Βάσμαν στο Τυρόλο, ο Βίλχελμ Λάιμπλ στο Μόναχο κ.ά.

Τεράστιο θεμελιώδες κίνημα αντίδρασης στις ρομαντικές υπερβολές και «ανοησίες», ο ρεαλισμός δεν θα μπορούσε πάντως να περιοριστεί σε μια μόνο φλέβα. Στη Γαλλία με τον Ζαν Λεόν Ζερόμ, τον Ανρί Ζερβέ και τον Βέλγο Αλφρέ Στεβέν, στην Αγγλία με τον Γουίλιαμ Φριθ και τον Σάμουελ Φίλντς, στην Ισπανία με τον Μάρτι Αλσίνα, στην Ιταλία με τον Τζιάκομο Φαβορέτο, στη Γερμανία με τον Φρήντριχ φον Μέντσελ, δεν άργησε να μεταβληθεί σε ακαδημαϊσμό, θέτοντας πάνω απ' όλα την ακρίβεια του σκίτσου, την προσεκτική επιλογή των λεπτομερειών και του φόντου, την τεχνική επιδεξιότητα και τη στυλιστική ορθοδοξία. Αντίθετα, στους Φλωρεντινούς Μακιαγιόλι ή στους ζωγράφους της Σχολής της Μπαρμπιζόν (τον Τεοντόρ Ρουσώ, τον Κορό, τον Ντεκάν, τον Ντιάζ, τον Πωλ Υέ κ.ά.), η τεχνοτροπία του ακαδημαϊσμού εξοβελίζεται προς όφελος μιας άμεσης και γρήγορης μεταγραφής των υπάρξεων και των πραγμάτων. Αργότερα, στις δεκαετίες του 1880 και του 1890, αρχίζει μια προσέγγιση των δύο σχολών μέσω των έργων των Ιταλών Μπολντίνι και Σινιορίνι, των Γάλλων Ζαν Μπερώ και Ντεγκά, των Ισπανών Φορτούνυ και Σορόλια κ.ά., ενώ στην Αγγλία ζωγράφοι όπως ο Άρθουρ Χιουζ, ο Ρόμπερτ Μάρτινω και ο Ώγκουστους Λέοπολντ Εγκ οδηγούν τον πέραν της Μάγχης ρεαλισμό σε μια οδό που, ευνοώντας δραματικά θέματα και εντυπώσεις, προδιαγράφει το λογοτεχνικό πρόγραμμα του Ζολά.

Με τον συγγραφέα των *Ρουγκόν-Μακάρ*[18], ο μυθιστορηματικός ρεαλισμός ωθεί στον παροξυσμό τα μαθήματα του Κοντ και του Ταιν και θέτει ως στόχο του την εφαρμογή των μεθόδων και των διδαγμάτων της θετικής επιστήμης στη λογοτεχνία. Έχοντας εμπνευστεί από την *Εισαγωγή στη μελέτη της πειραματικής ιατρικής* (*Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*) του Κλωντ Μπερνάρ, ο Ζολά δημοσιεύει το 1880 *Το πειραματικό μυθιστόρημα* (*Le Roman expérimental*) στο οποίο εκθέτει τις ιδέες του γύρω από την πεζογραφία εκείνη που θα δώσει το νατουραλιστικό μυθιστόρημα και θα χρησιμεύσει, τουλάχιστον

στην αρχή, ως θεωρητική πλατφόρμα στους συγγραφείς της «ομάδας του Μεντάν», δηλαδή, εκτός από τον συγγραφέα του *Ζερμινάλ* (*Germinal*) Ζολά, στον Μωπασάν, τον Λεόν Ενίκ, τον Ανρί Σεάρ, τον Πωλ Αλεξίς και τον Υυσμάν. Όπως η επιστήμη, τις μεθόδους της οποίας οφείλει να εφαρμόζει, το μυθιστόρημα πρέπει να συμβάλλει στην αναζήτηση της αλήθειας, επομένως να αναπαράγει την αλήθεια με σχολαστική αντικειμενικότητα και απ' όλες τις όψεις της, αρχίζοντας από τις πιο τετριμμένες. Είτε πιστεύουν, όπως ο Ζολά, στη δυνατότητα αναμόρφωσης του κόσμου και υποστήριξης της προόδου είτε βυθίζονται, όπως ο Μωπασάν, στον πεσιμισμό και τον μηδενισμό οι νατουραλιστές θέτουν ως στόχο τους την καταγγελία του πανταχού παρόντος κακού, ασχέτως εάν πρόκειται για την κατάρα του ενστίκτου και της κληρονομικότητας, την εκμετάλλευση και τα σύμφυτα στίγματα της αστικής κοινωνίας (αλκοολισμός, πορνεία, κερδοσκοπία, διαφθορά), τις ζημιές της ηθικής αυστηρότητας και της θρησκείας ή, ακόμα, γι' αυτή τη μάστιγα της ανθρωπότητας που συνιστά το γεγονός του πολέμου.

Γεννημένος στη Γαλλία, πατρίδα του θετικισμού και του επιστημονισμού, ο νατουραλισμός βρίσκει ακόμα στα τέλη του αιώνα ένθερμους θεράποντες στο πρόσωπο συγγραφέων όπως ο Ντωντέ, ο Οκτάβ Μιρμπώ, ο Ζυλ Βαλέ, ο Ντεκάβ, ο Ρονύ ο πρεσβύτερος, ο Πωλ Μαργκερίτ, ο Γκις κ.ά., έστω και αν αυτοί βρίσκονται σε ρήξη με τη δογματική ακαμψία του δασκάλου, του οποίου καταγγέλλουν την «επιστημονική άγνοια» και τη ροπή προς «το σκουπίδι» (μανιφέστο που δημοσιεύτηκε το 1887 μετά την έκδοση του έργου του Ζολά *Η Γη* / *La Terre*). Μετά, το κίνημα χάνει την ορμή του. Έξω από τη Γαλλία γνωρίζει τεράστια επιτυχία από τη δεκαετία του 1880 και τροφοδοτεί ξένους δημιουργούς που, με την εξαίρεση του ιταλικού βερισμού –ο οποίος εμφανίζεται με τους Βέργκα, Ντε Ρομπέρτο, Ματίλντε Σεράο, Γκρ. Ντελέντα, Ντε Μάρκι κ.ά. και παράγει πρωτότυπα έργα, πολύ χαρακτηριστικά για το τοπικό τους πλαίσιο– δέχονται την έντονη επιρροή του Ζολά. Ο Καμίλ Λεμονιέ και ο Ζωρζ Έικχουτ στο Βέλγιο, ο Μπόλσε και ο δραματουργός Χάουπτμαν στη Γερμανία, ο Χάμσουν στη Νορβηγία, η Εμίλια Πάρθο Μπαθάν στην Ισπανία, προέρχονται λίγο-πολύ άμεσα από αυτή τη ρίζα, ενώ πολύ μεγάλα ονόματα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, από τον Μπλάσκο Ιμπάνεθ έως τον Τόμας Μαν και από τον Τόμας Χάρντυ έως τον Μαξίμ Γκόρκι, παραμένουν στο περιθώριο και αρκούνται να παντρεύουν στα έργα τους τη ρεαλιστική έμπνευση με την κοινωνική ανησυχία.

Η αντιρομαντική αντίδραση συνοδεύεται από μια επιστροφή στον κλασικισμό και στη φροντίδα της μορφικής τελειότητας που σύντομα αγγίζει όλους τους τομείς της τέχνης. Η ποίηση του παρνασσισμού, με τους Τεοφίλ Γκωτιέ, Λεκόντ ντε Λιλ, Χοσέ-Μαρία δε Ερέδια, Συλύ Πρυντόμ, εμφανίζεται λόγια και απρόσωπη, εχθρός του λυρισμού και των εγκάρδιων διαχύσεων, φορέας απόλυτης ακρίβειας και αλάθητης αρμονίας. Πολλοί Ευρωπαίοι μουσικοί, από τον Μέντελσον έως τον Μπραμς και από τον Φωρέ έως τον Σαιν-Σανς, αφοσιώνονται στη διατήρηση ή την αναβίωση των αυστηρών κανόνων της μουσικής σύν-

θεσης όπως αυτοί είχαν καθοριστεί την εποχή του Χάυδν και του Μότσαρτ. Στη ζωγραφική, ο Πυβί ντε Σαβάν επανασυνδέεται με μια παράδοση της οποίας υπερασπιστής υπήρξε ο Ενγκρ και η οποία υποτάσσει το χρώμα και την κίνηση στην αρμονία των μορφών και στο αρχιτεκτονικό σχέδιο.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Με τον Μπωντλαίρ των *Ανθέων του κακού* (*Fleurs du mal*, 1857), τον Βερλαίν των *Κρόνιων ποιημάτων* (*Poèmes saturniens*, 1861), τη χρωματισμένη πρόζα των Γκονκούρ, τον *Τριστάνο και Ιζόλδη* (*Tristan und Isolde*) του Βάγκνερ (1859), μια ολόκληρη ποίηση των εντυπώσεων και των συμβόλων υπεισέρχεται, σε μικρές δόσεις, στην κουλτούρα του δεύτερου ημίσεος του 19ου αιώνα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 γνωρίζει ολοένα και μεγαλύτερη διάδοση και σύντομα εξαπλώνεται σε όλους τους τομείς της τέχνης, χωρίς όμως να κατέχει ηγεμονική θέση, όταν μάλιστα δεν περιορίζεται απλώς στο περιθώριο.

Σε αυτή την πολιτιστική επανάσταση που θα τροφοδοτήσει τα αλλεπάλληλα κύματα των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών «πρωτοποριών», η ζωγραφική φαίνεται ότι έπαιξε ρόλο ατμομηχανής, καθώς το πέρασμα στη «μοντέρνα» τέχνη πραγματοποιείται με τη μεσολάβηση του Μανέ και των εμπρεσιονιστών. Αντιδρώντας από νωρίς σε ό,τι το συμβατικό και το παγιωμένο μπορούσε να έχει η αναπαράσταση του κόσμου από «ρεαλιστές» ζωγράφους οι οποίοι αναφέρονταν περισσότερο σε ό,τι *γνώριζαν* παρά σε ό,τι *έβλεπαν*, ο δημιουργός του *Μπαλκόν* (*Balcon*) και του *Προγεύματος στη χλόη* (*Déjeuner sur l'herbe*) υπήρξε ο πρώτος που διατύπωσε την άποψη ότι αυτό που είχε σημασία να αναπαρασταθεί σε έναν πίνακα ήταν περισσότερο η βιωμένη εντύπωση παρά η «αντικειμενική» πραγματικότητα, στο βαθμό που αυτή υπάρχει: όχι ένα τοπίο καθεαυτό, αλλά το συγκεκριμένο τοπίο, τη συγκεκριμένη ώρα της ημέρας, με τη συγκεκριμένη ιδιαίτερή του φωτεινότητα, πράγμα που αληθεύει εξίσου για την προσωπογραφία και για κάθε άλλο θέμα.

Διαλέγοντας έτσι να ζωγραφίσει το φευγαλέο και να αποδώσει την αίσθηση μάλλον παρά την ιδέα που σχηματίζει κανείς για τη φύση των πραγμάτων, ο Μανέ θέτει τις βάσεις του εμπρεσιονισμού, χωρίς ωστόσο να δώσει στην τεχνική του τον τύπο εκείνης που οι εμπρεσιονιστές θα προσπαθήσουν να επιβάλουν στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα κυρίως στη Γαλλία αλλά και σε μερικές άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στις απαρχές του εμπρεσιονισμού βρίσκεται πράγματι μια μικρή ομάδα Παρισινών ζωγράφων αποτελούμενη από τον Ωγκύστ Ρενουάρ, τον Κλωντ Μονέ, τον Εντγκάρ Ντεγκά, τον Καμίγ Πισαρό, την Μπερτ Μοριζό, τον Πωλ Σεζάν και μερικούς άλλους, η οποία σχηματίζεται στις αρχές της Δεύτερης Αυτοκρατορίας και από το 1874 αρχίζει να εκθέτει στην αίθουσα τέχνης του φωτογράφου Ναντάρ τους πίνακες που απορρίφθηκαν από το επίσημο Σαλόν. Ο τρόπος της ζωγραφικής τους προκαλεί αληθινό σκάνδαλο και ένας

δημοσιογράφος της σατιρικής εφημερίδας *Charivari*, αναφερόμενος στον πίνακα του Μονέ *Εντύπωση, ήλιος που ανατέλλει* (*Impression, soleil levant*), που εκτίθεται τον Απρίλιο του 1874, βαπτίζει σκωπτικά την ομάδα «εμπρεσιονιστές», ονομασία που θα τους μείνει. Με την υποστήριξη του εμπόρου πινάκων Ντυράν-Ρυέλ, οι εμπρεσιονιστές θα ζωγραφίσουν στη διάρκεια μιας εικοσαετίας περίπου –χονδρικά μεταξύ 1870 και 1890– εκατοντάδες πίνακες που συγκαταλέγονται στα αριστουργήματα της ευρωπαϊκής τέχνης, η αξία των οποίων όμως θα αναγνωριστεί κυρίως αργότερα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1870 πωλούνται σε εξευτελιστικές τιμές (7 γαλλικά φράγκα για έναν Πισαρό!). Η τιμή των εμπρεσιονιστικών πινάκων δεν αρχίζει να γνωρίζει σταθερή άνοδο παρά μόνο μετά το θάνατο του Σισλέ το 1889.

Κύριοι στόχοι των εμπρεσιονιστών είναι να ξεκόψουν, όπως ο Μανέ τον οποίο θαυμάζουν, από τις συμβάσεις της επίσημης τέχνης και από τον ακαδημαϊκό «ρεαλισμό», να αποδώσουν την αλήθεια της εντύπωσης και, για το σκοπό αυτό, να προσπαθήσουν να αποκαταστήσουν το φως στην αληθινή του διάσταση. Γι' αυτό, αντλώντας τα θέματά τους από τη φύση (με προτίμηση στους ξεπλυμένους από τη βροχή ουρανούς, την αχλύν, τους ανατέλλοντες ή δύοντες ήλιους), επηρεασμένοι από την τέχνη της ιαπωνικής λιθογραφίας και από τις εργασίες των φυσικών που δείχνουν ότι το φως διαχωρίζεται από το πρίσμα, δουλεύουν συνήθως με μικρές πινελιές και αντιπαραθέτουν τα συμπληρωματικά χρώματα, εξαφανίζοντας το μαύρο προς όφελος των χρωματισμένων σκιών.

Η επιρροή των Γάλλων εμπρεσιονιστών στην ευρωπαϊκή (και την αμερικανική) ζωγραφική είναι τεράστια και συγχρόνως εξαιρετικά οριοθετημένη. Πράγματι, έξω από τη Γαλλία δεν υπήρξε αληθινή «εμπρεσιονιστική» σχολή, με εξαίρεση, και εκεί σε περιορισμένο βαθμό, τη Γερμανία με τον Λήμπερμαν και τη Σχολή της Απόσχισης. Υπάρχουν πολλοί «συνοδοιπόροι» του εμπρεσιονισμού, όπως ο Αμερικανός Γουίστλερ, και ξένοι μαθητές του Μονέ και του Σισλέ (ο τελευταίος είναι ο ίδιος βρετανικής καταγωγής και «ιδιοσυγκρασίας»), αλλά στην πλειονότητά τους είναι ζωγράφοι που ζουν στο Παρίσι και ζωγραφίζουν μέσα στο κλίμα του εμπρεσιονισμού που προτιμούν, κάπου ανάμεσα στην κοιλάδα του Σηκουάνα και τις ακτές της Μάγχης. Από την άλλη μεριά, το εμπρεσιονιστικό εγχείρημα εγκαινίασε μια αληθινή εικαστική επανάσταση παροτρύνοντας αφενός τους Ευρωπαίους και μη Ευρωπαίους καλλιτέχνες να συνειδητοποιήσουν τις τεράστιες δυνατότητες ανανέωσης της τέχνης τους, και σπάζοντας αφετέρου τους δεσμούς με την παραδοσιακή αντίληψη της ζωγραφικής ως αναπαράστασης του εξωτερικού κόσμου. Από το ρήγμα που άνοιξε μ' αυτό τον τρόπο θα εισχωρήσουν βίαια, ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, νέα νεφελώματα που αμφισβητούν την εδραιωμένη εικαστική τάξη, σε συνάρτηση με τη μεγάλη πνευματική αναστάτωση που χαρακτηρίζει τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση.

Ωστόσο, από το 1890, η εξέλιξη των εικαστικών τεχνών συντελείται από πολλές απόψεις σε αντίδραση προς το εμπρεσιονιστικό και «νεοεμπρεσιονιστικό»

ρεύμα (εκπρόσωποι του τελευταίου ο Πωλ Σινιάκ και ο Ζωρζ Σερά, που αποσυνθέτουν το φως σε μια πλειάδα μικρών κηλίδων), το οποίο κατηγορείται ότι θυσιάζει τα πάντα στο χρώμα και στα παιχνίδια του φωτός. Ο Πωλ Σεζάν, που εφάρμοσε και ο ίδιος τις τεχνικές του εμπρεσιονισμού και αποδίδει μεγάλη σημασία στο φως, προσπαθεί συγχρόνως να αποδώσει τους όγκους και τα επίπεδα κι ακόμη μερικές φορές να ανακατασκευάσει γεωμετρικά την οπτική του έτσι ώστε να αποδώσει την αρμονία της φύσης. Υπ' αυτή την έννοια εγκαινιάζει πραγματικά τη μοντέρνα ζωγραφική, προαναγγέλλει αναντίρρητα τον κυβισμό.

Από εδώ και πέρα το ζητούμενο δεν είναι, κατά την έκφραση του Πωλ Κλέε, «να αναπαράγει κανείς τα ορατά πράγματα αλλά να κάνει τα πράγματα ορατά», να απελευθερώνει δηλαδή την εσωτερική αλήθεια των πραγμάτων, όπως ο ψυχαναλυτής προσπαθεί να απελευθερώσει την εσωτερική αλήθεια των ατόμων. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα μετά την ομάδα των «ναμπί» (Γκωγκέν, Βυιγιάρ, Μπονάρ, Μωρίς Ντενί, Πωλ Σερυζιέ κ.ά.), οι «φωβ» (Ματίς, Βλαμένκ, Ντεραίν, Ντυφί, Βαν Ντόνχεν) χρησιμοποιούν το χρώμα όχι πια για να αποδώσουν την οπτική εντύπωση, αλλά για να εκφράσουν μια ψυχική διάθεση και να προκαλέσουν ένα συγκινησιακό σοκ. Πάνω απ' όλα είναι οι πρώτοι μετά τον Σεζάν που βλέπουν τον κόσμο αντικειμενικά ή, καλύτερα, που βάζουν την «αλήθεια πριν από την ακρίβεια» (Ματίς).

Στη μουσική σημειώνεται μια ταυτόσημη ρήξη με τις παραδοσιακές αντιλήψεις και αρμονίες και, αν η μοντέρνα ζωγραφική κυριαρχείται από τη γαλλική σχολή, η νέα μουσική τέχνη ανθίζει αναμφίβολα στη Γερμανία. Με τον Ρίτσαρντ Βάγκνερ, ο οποίος πεθαίνει το 1883, αλλά η επιρροή του δεν παύει να αυξάνει μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, η νέα μουσική παρουσιάζεται ως τέχνη ολοκληρωμένη –που συνδέει την ποίηση με τη μουσική και με την τέχνη της σκηνοθεσίας και της διακόσμησης– και συγχρόνως ως απάντηση στην απογοήτευση του Ευρωπαίου ανθρώπου, σε μια απαισιόδοξη οπτική του κόσμου που ο δημιουργός της *Τετραλογίας* κληρονόμησε από τον Σοπενχάουερ. Την απάντηση αυτή ο Βάγκνερ την αναζητεί –όπως και ο Νίτσε, που κάποια στιγμή υπήρξε μαθητής και φίλος του– στο σκοτεινό άσμα του ενστίκτου και του πάθους, στη βίαιη επιθυμία του πόνου, του αίματος και του θανάτου, στην εκούσια επιστροφή στην ανυπαρξία. Αναμιγνύοντας κατ' αυτό τον τρόπο την εξύμνηση των ενστικτωδών δυνάμεων και τη λατρεία του γερμανικού παρελθόντος (γερμανικοί θρύλοι καθώς και εξιδανικευμένη θεώρηση της μεσαιωνικής Γερμανίας), ο δάσκαλος του Μπάυροϋτ μεταφράζει σε μουσική γλώσσα τις ελπίδες μιας γενιάς που ζητεί να δικαιώσει τις φιλοδοξίες της και συγχρόνως να ξεπεράσει τον εαυτό της μέσα από τον μεγαλειώδη μύθο του Έθνους και της Φυλής. Δεν είναι έτσι καθόλου περίεργο που άσκησε μεγάλη επίδραση στους παγγερμανιστές. Πέρα όμως από αυτή τη φιλοσοφικοπολιτική κληρονομιά, έφερε την επανάσταση στο λυρικό δράμα, εξαφανίζοντας τις άριες, εισάγοντας τις μουσικές απαγγελίες μέσα σε ένα ομοιογενές σύνολο χωρίς διακοπές και κάνοντας χρήση του *λάιτμοτίβ*· κι ακόμα σημάδεψε βαθιά τουλάχιστον δύο γενιές Ευρωπαίων συνθε-

τών, Γερμανών όπως ο Ρίχαρντ Στράους αλλά και Αυστριακών όπως ο Μάλερ και ο Μπρούκνερ, ή Γάλλων όπως ο Σεζάρ Φρανκ, ο Ανρί Ντυπάρκ και ο Βενσάν ντ' Αντύ.

Σύγχρονο του νεοεμπρεσιονισμού, των «ναμπί» της «σχολής του Ποντ-Αβέν» και του γενικού θαυμασμού για τον Βάγκνερ –ο Μπωντλαίρ υπήρξε ένας από τους πρώτους που τον υπερασπίστηκε στη Γαλλία–, το κίνημα του συμβολισμού αναπτύσσεται κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα σε ένα ολόκληρο κομμάτι της Ευρώπης. Εμφανίζεται αρχικά στη Γαλλία όπου, αντιδρώντας στον κλασικισμό του Παρνασσού, η ποίηση απελευθερώνεται από την κλασική προσωδία, υιοθετεί τον ελεύθερο στίχο και επιδιώκει περισσότερο να υποβάλει παρά να περιγράψει, συνδέοντας, όπως ο Βερλαίν και ο Ρεμπώ, αφηρημένες έννοιες και αισθητές παραστάσεις, ή καταλήγοντας να κλειστεί, όπως ο Μαλαρμέ, σε έναν ερμητισμό της «καθαρής σκέψης», προσιτό σε μια μικρή μειονότητα μυημένων. Μουσική και ποίηση βρίσκονται έτσι στενά συνδεδεμένες, όπως είχε προτείνει ο Βάγκνερ και όπως με τη σειρά του επιθυμεί ο Ντεμπυσύ, του οποίου το έργο (*Πελλέας και Μελισάνθη / Pelléas et Mélisande*, 1902, και, *Πρελούδιο στο απόγευμα ενός φαύνου / Prélude à l'après-midi d'un faune*, πάνω σε ένα ποίημα του Μαλαρμέ κ.ά.) εμπνέεται ταυτόχρονα από τους εμπρεσιονιστές ζωγράφους και από τους συμβολικούς ποιητές (όπως και αυτοί, ο Ντεμπυσύ απεχθάνεται την ευφράδεια και αρέσκεται σε μια αμφιβολία που προσιδιάζει στο όνειρο). Η ζωγραφική εξάλλου δεν μένει αδιάφορη στο κίνημα και η αισθητική τού συμβολισμού εκφράζεται στην αρκετά απλοϊκή βαρύτητα των αλληγοριών του Πυβί ντε Σαβάν, στον αισθησιασμό του Αλμπέρ Μπενάρ, στο προσφιλές ημίφως του Εζέν Καριέρ ή ακόμα στα μυστηριώδη, παραισθητικά οράματα του Γκυστάβ Μορώ.

Στην υπόλοιπη Ευρώπη, ο συμβολισμός θα γνωρίσει επίσης μεγάλη άνθιση στα τέλη του αιώνα: στο Βέλγιο με την ποίηση του Βερχάρεν και τα δράματα του Μαίτερλινκ, στη Γερμανία με τον Στέφαν Γκέοργκε (ο οποίος συναναστράφηκε στο Παρίσι τους Γάλλους συμβολιστές και ιδιαίτερα τον Μορεάς[49], που έγινε ο εκπρόσωπος της σχολής), στην Αυστρία με τον Ράινερ Μαρία Ρίλκε, στην Αγγλία με τον Σουίνμπερν και τον Μπρίτζες, στην Ιταλία με τον Ντ' Ανούντσιο της πρώιμης περιόδου, ακόμα και στις σκανδιναβικές χώρες ή τη μακρινή Ρωσία.

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΕΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Η λογοτεχνία του τέλους του αιώνα κι εκείνη της δεκαετίας που προηγείται του πολέμου μαρτυρούν την αναστάτωση των πνευμάτων και τη θέληση για ανανέωση που συνοδεύουν τη μεγάλη αλλαγή της «ιμπεριαλιστικής» εποχής. Στα μεγάλα βιομηχανικά κράτη που αντιπαρατίθενται στον διεθνή χώρο, ιδιαίτερα στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αγγλία, την Ιταλία και την Αυστρία, τα περισσότε-

ρα λογοτεχνικά είδη –μυθιστόρημα, θέατρο, ποίηση κ.λπ.– υφίστανται άμεσα την επίδραση του εθνικιστικού κύματος. Συγγραφείς που μέχρι τότε βρίσκονταν μάλλον υπό το κράτος της τέχνης για την τέχνη και της εκλεπτυσμένης «παρακμής», ή ενός ειρηνόφιλου και σοσιαλίζοντος ουμανισμού –όπως ο Πεγκύ– περνούν σύσσωμοι στο στρατόπεδο των υμνητών του Έθνους. Όπως ο Μωρίς Μπαρές, που πέρασε χωρίς μεταβατικές καθυστερήσεις από τη *Λατρεία του εγώ* (*Culte du moi*) (τριλογία που εκδόθηκε ανάμεσα στο 1889 και το 1891) στο *Μυθιστόρημα της εθνικής ενέργειας* (*Roman de l'énergie nationale*) και στους *Προμαχώνες της Ανατολής* (*Bastions de l'Est*), ο Γκαμπριέλ Ντ' Ανούντσιο ενσαρκώνει ολόκληρη την εξέλιξη μιας γενιάς που σε λιγότερο από δεκαπέντε χρόνια αντάλλαξε τον παρακμιακό αισθητισμό της με μορφές εξύμνησης του εαυτού πιο ρωμαλέες και λιγότερο στοχαστικές. Αντίθετα με άλλους Ιταλούς διανοουμένους, όπως ο Οριάνι, ο Κοραντίνι, ο Πρετσολίνι, ο Παπίνι κ.ά., για τους οποίους η προσχώρηση στις εθνικιστικές πεποιθήσεις είναι αποτέλεσμα ιδεολογικής μεταστροφής, αυτή του ποιητή των *Ρωμαϊκών ωδών* (*Élegies romaines*) εκφράζει ουσιαστικά μια βολονταριστική επιλογή που ζητεί να επιβάλει μια μοναδική προσωπικότητα. Μεγάλος θαυμαστής του Νίτσε, του οποίου εξάλλου παραμορφώνει αρκετά το μήνυμα, ήρωας της κοσμικής ζωής προικισμένος με αρκετή δόση επιδειξιομανίας, ο Ντ' Ανούντσιο βλέπει πριν απ' όλα στην εθνικιστική περιπέτεια, όπως αργότερα στον πόλεμο και στην επιχείρηση του Φιούμε[50], τη δυνατότητα να ζήσει ένα μεγάλο πεπρωμένο. Αναφύεται σε αυτόν, όπως και σε πολλούς άλλους διανοουμένους της γενιάς του (γεννήθηκε το 1863) και αυτής που ακολουθεί, ένας αριστοκρατικός ρομαντισμός που θυμίζει εκείνον της δεκαετίας του 1820.

Εξάλλου, δίπλα στη λογοτεχνία με σαφώς πολιτικό περιεχόμενο παρατηρείται μια μεγάλη άνθιση έργων τα οποία, απορρίπτοντας τις αξίες της υφιστάμενης κοινωνίας, αναζητούν μια απάντηση στα αγωνιώδη ερωτήματα που θέτουν στον Ευρωπαίο άνθρωπο η επιτάχυνση του ρυθμού της ζωής του και η αμφισβήτηση των πιο σταθερών του πεποιθήσεων. Ορισμένοι προβαίνουν σε μια ατομικιστική αντίδραση, όπως ο Ζιντ των *Γήινων τροφών* (*les Nourritures terrestres*) και των *Υπογείων του Βατικανού* (*les Caves de Vatican*), για τον οποίο η άρνηση του αστικού κόσμου συνοδεύεται από ένα νιτσεϊκό πάθος για την ενστικτώδη ζωή και από μια λατρεία της ελευθερίας που φτάνει μέχρι το δοξασμό της αυθαίρετης πράξης (acte gratuit). Οριακά η αντίδραση αυτή παραπέμπει σε μια θέληση φυγής προς το ανορθολογικό, το παράλογο, το γκροτέσκο, που από το 1896 εκφράζει ο *Πατήρ Υμπύ* (*Père Ubu*) του Ζαρύ, και η οποία προαναγγέλλει το παραλήρημα του «νταντά». Ωστόσο πολλοί άλλοι αναζητούν καταφύγιο είτε στις παραδοσιακές αξίες και τις παλαιές κοινότητες («η γη και οι νεκροί» για τον Μπαρές, ο στρατός για τον Ερνέστο Ψυχάρη, εγγονό του Ρενάν, η ελίτ και η φυλή για τον Στέφαν Γκέοργκε) είτε σε μια ποίηση που εξαίρει τη συλλογική επιθυμία, την περιδίνηση μέσα στο πλήθος, τη λήθη του εγώ και την ομοθυμία των καρδιών, πράγμα που εκδηλώνεται στον γερμανικό εξπρεσιονισμό και στον ουνανιμισμό (unanimisme) των Γάλλων συγγραφέων που συστήνουν την ομάδα

του Αβαείου της Κρετέιγ – εγχειρήματα πολύ διαφορετικά στο πνεύμα τους αλλά που υποδηλώνουν πάντως ένα κοινό υπόβαθρο.

Έτσι οι αρχές του 20ού αιώνα σημαδεύονται από αφθονία σχολών και από εξαιρετική ποικιλία τρόπων έκφρασης. Από τη μια μεριά παρατηρείται η άνθιση των καθαρά εθνικών σχολών. Ο εξπρεσιονισμός είναι την εποχή εκείνη σχεδόν αποκλειστικά γερμανικός, όπως ο εμπρεσιονισμός υπήρξε παλιότερα γαλλική ιδιοτυπία. Η ρωσική μουσική συγκροτείται γύρω από την «ομάδα των πέντε» (Μπαλακίρεφ, Σεζάρ Κούι, Μουσόργκσκι, Ρίμσκυ-Κόρσακοφ, Μποροντίν) και διαμορφώνεται σε αντίδραση προς τα δυτικά πρότυπα, ενώ παράλληλα συγκροτείται μια καθαρά ουγγρική σχολή με τον Μπέλα Μπάρτοκ, μια τσεχική με τον Σμέτανα και τον Ντβόρζακ, μια ισπανική με τον Μανουέλ ντε Φάλια και μια τυπικά γαλλική με τον Εντουάρ Λαλό, τον Σαιν-Σανς και τον Φωρέ. Το «κίνημα του '98», που γεννήθηκε από τα τραύματα της ήττας μπροστά στις Ηνωμένες Πολιτείες, είναι αποκλειστικά έργο των Ισπανών διανοουμένων, ενώ ο φουτουρισμός είναι ουσιαστικά ιταλικός και ρωσικός. Θα μπορούσαν να προστεθούν πολλά άλλα παραδείγματα. Αυτό, από την άλλη πλευρά, δεν εμποδίζει τις περισσότερες «πρωτοπορίες» που αναπτύσσονται στις αρχές του αιώνα, κυρίως στις δύο αυτές εστίες του κοσμοπολιτισμού που αποτελούν το Παρίσι και η Βιέννη, να κλίνουν αντίθετα προς τη διεθνικότητα.

Τούτο ισχύει για τον κυβισμό, του οποίου οι *Δεσποινίδες της Αβινιόν* (*Demoiselles d'Avignon*) του Πικάσο, ζωγραφισμένες το 1906-1907, αποτελούν κατά κάποιο τρόπο ένα εικαστικό μανιφέστο. Όπως είδαμε, το δρόμο είχε δείξει ο Σεζάν, αλλά η νέα σχολή πάει πιο μακριά. Την ώρα που η νέα φυσική διδάσκει ότι η ύλη, ο χώρος και ο χρόνος είναι ασυνεχείς, ο κυβισμός ζητεί να τεμαχίσει το πραγματικό σε απλά στοιχεία, να αποσυνθέσει το αντικείμενο σε όγκους και επίπεδα, σε σφαίρες, κυλίνδρους, κύβους κ.λπ. έτσι ώστε ο θεατής να μπορεί να το ανασυνθέσει νοερά σύμφωνα με τη δική του εσωτερική οπτική. Παρισινός, και μάλιστα από τη Μονμάρτη ως προς την αρχική του εγκατάσταση, ο κυβισμός είναι διεθνικός ως προς την καταγωγή των εκπροσώπων του: των Γάλλων Ζωρζ Μπρακ, Φερνάν Λεζέ, Ωγκύστ Ερμπέν, Ρομπέρ Ντελωναί, Ζακ Βιγιόν, Μαρσέλ Ντυσάν κ.ά., των Ισπανών Πάμπλο Πικάσο, και Χουάν Γκρι, του Ρώσου Αρσιπανκό και του Ούγγρου Τσάκυ. Το ίδιο ισχύει για την αφηρημένη τέχνη των παραμονών του πολέμου, η οποία πρωτοπαρουσιάζεται μετά το 1910 από τους Ρώσους Καντίνσκυ, Μαλέβιτς και Σαγκάλ, τον Τσέχο Κούπκα, τον Ολλανδό Μόντριαν, τον Γάλλο Πικαμπιά και ασφαλώς τον Πικάσο του *Τρελού* (*l'Aficionado*).

Οι πρωτοπορίες των αρχών του αιώνα δεν αρκούνται να ξεπεράσουν τα σύνορα του έθνους-κράτους. Προσπαθούν να συντρίψουν τα στεγανά που ακόμα χωρίζουν τις πλαστικές τέχνες, τη λογοτεχνία, τη μουσική, το θέατρο και το χορό. Κι αυτό όχι μόνο επειδή υπάρχουν σαφείς αντιστοιχίες ανάμεσα στις σχολές: ανάμεσα στον ποιητικό συμβολισμό και τον εικαστικό εμπρεσιονισμό, ανάμεσα στα δύο αυτά ρεύματα και τη μουσική ενός Γκαμπριέλ Φωρέ (μελοποιεί το *Καλό τραγούδι* / *la Bonne Chanson* του Βερλαίν) ή ενός Ντεμπυσύ, ανάμεσα

στον φωβισμό και τη βιταλιστική και βασανισμένη γλυπτική του Ροντέν και του Μπουρντέλ, ανάμεσα στην ποίηση του Απολιναίρ και τον κυβισμό. Αλλά και επειδή ορισμένα έργα βρίσκονται στο σταυροδρόμι πολλών τεχνών, τόσο στο λυρικό θέατρο όσο και στη χορογραφική συμφωνία. Η πρεμιέρα του *Δάφνης και Χλόη* (*Daphnis et Chloé*) του Μωρίς Ραβέλ στο θέατρο Châtelet του Παρισιού το 1912, με τα ρωσικά μπαλέτα του Σεργκέι ντε Ντιαγκίλεφ, σε λιμπρέτο και χορογραφία του Φοκίν, ντεκόρ και κοστούμια του Μπακστ, και με αστέρα χορευτή τον Νιζίνσκι, αποτελεί διεθνές γεγονός, το ίδιο και η πρεμιέρα της *Ιεροτελεστίας της άνοιξης* (*Sacre du Printemps*) του Στραβίνσκυ το επόμενο έτος στο Théâtre des Champs-Élysées, πρόσφατα χτισμένο από τους αδελφούς Περέ και διακοσμημένο από τους Μπουρντέλ, Μπονάρ, Μωρίς Ντενί και Βυιγιάρ.

ΓΕΝΝΗΣΗ ΜΙΑΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Η τεράστια αστική ανάπτυξη του δεύτερου ημίσεος του 19ου αιώνα δεν συνοδεύτηκε από μια αληθινή αρχιτεκτονική και πολεοδομική επανάσταση. Πραγματοποιήθηκε με άναρχο τρόπο, επεκτείνοντας συνεχώς παραπέρα τον οικοδομημένο χώρο και συμπαραθέτοντας, χωρίς μεγάλη φροντίδα εναρμόνισης, δημόσια μνημεία, κτίρια κατοικιών και ρυθμούς. Το Παρίσι επωφελήθηκε από τις αναπλάσεις που συνέλαβε ο Ωσμάν στη διάρκεια της Δεύτερης Αυτοκρατορίας, αλλά θα πρέπει να αναμείνει κανείς το 1880 για να εκδηλωθεί παρόμοια φροντίδα στο Βερολίνο με τον Στύμπεν, στη Βιέννη με τον Ζίτε και σε άλλες πόλεις με την ώθηση αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων όπως οι Χάρβαρντ, Γιούνβιν και Γκέντις.

Όσο για την καθεαυτή αρχιτεκτονική, περιορίστηκε για μεγάλο διάστημα σε μια αρκετά εκλεκτική και επαναληπτική απομίμηση μνημείων του παρελθόντος. Στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου, από το Παρίσι στο Βερολίνο και από το Λονδίνο στη Βιέννη, θριαμβεύουν λίγο-πολύ νόθες αναβιώσεις: νεοκλασικισμός πανταχού παρών και στερεότυπος, νεομπαρόκ ρυθμός με επιτηδευμένα σχήματα, όπως στο δικαστικό μέγαρο των Βρυξελλών, του Πολάρ, ή στο Vittoriano[51] της Ρώμης, ρωμαιοβυζαντινός ρυθμός στο ναό της Σακρέ-Κερ του Παρισιού, υπομνήσεις του «στυλ Τυδόρ» στα έργα του Άγγλου Γουέμπ κ.λπ. Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα γίνεται μια προσπάθεια να εγκλιματιστεί στον κόσμο της πόλης η αρχιτεκτονική των σιδηρών κατασκευών, που χρησιμοποιείται από τους μηχανικούς στα μεγάλα έργα υποδομής. Μετά τις Halles[52], του Μπαλτάρ και τη μεγάλη αίθουσα της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Παρίσι, του Λαμπρούστ, θα κατασκευαστούν, εκτός από τον πύργο του Άιφελ που ανεγέρθηκε με την ευκαιρία της Διεθνούς Έκθεσης του 1889, το Περίπτερο της Βιομηχανίας (1878), η αίθουσα ανατομίας του Muséum, του Ντυτέρ, και οι γέφυρες Μιραμπώ (1896) και Αλεξάνδρου Γ΄. Γενικά όμως οι Ευρωπαίοι αρχιτέκτονες και οι χρηματοδότες τους προτιμούν λύσεις που αποκρύπτουν τον μεταλλικό σκελετό.

Γύρω στα 1900, αρχιτέκτονες και διακοσμητές αρχίζουν να αντιδρούν στη δουλική απομίμηση μορφών του παρελθόντος. Πρώτα παρουσιάζονται στο αισθητικό περιβάλλον της Διεθνούς Έκθεσης του Παρισιού οι «αποκοτιές» του *μοντέρνου στυλ* (modern style), όλο απαλές καμπύλες που του στοιχίζουν το χαρακτηρισμό «στυλ νούγι». Με εξαίρεση ορισμένες επιτυχείς κατασκευές (όπως οι παλιές είσοδοι του παρισινού μετρό), τούτος δεν θα αργήσει να συναντηθεί με τα «αφράτα» αρχιτεκτονικά ανάγλυφα του νεομπαρόκ, θα προκαλέσει όμως μια μάλλον αξιοσημείωτη ανανέωση των διακοσμητικών τεχνών (έπιπλα, λάμπες, γυαλικά της σχολής του Νανσύ, με τους Εμίλ Γκαλέ, Εκτόρ Γκιμάρ και Πωλ Ντωμ, αφίσες, ξυλογραφίες και διακοσμητικά πανώ του Τσέχου Άλφονς Μούχα, στυλ «Λίμπερτυ» στη Μεγάλη Βρετανία κ.λπ.).

Τα πρώτα σημεία μιας αρχιτεκτονικής επανάστασης αναγγέλλονται πάντως τα τελευταία δέκα-δεκαπέντε χρόνια πριν από τον πόλεμο: στην Αυστρία, όπου ο Όττο Βάγκνερ χρησιμοποιεί αρμονικά το συνδυασμό νέων υλικών και κλασικών μορφών (Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο της Βιέννης το 1904-1905), στη Γαλλία και την Αγγλία με τις πρώτες εμφανίσεις του οπλισμένου σκυροδέματος (μπετόν) στο αστικό τοπίο (Τσ. Χόλντερ, Ωγκύστ και Γκαστόν Περέ), κυρίως δε στη Γερμανία, όπου οι αρχιτέκτονες αναζητούν πρωτότυπες μορφές και συλλαμβάνουν μια «νέα τέχνη» (Jugendstil, art nouveau) που συνδέει την αρχιτεκτονική με τις βιομηχανικές τεχνικές (Werkbund) και όπου το 1914 θριαμβεύει ο ρυθμός του «Μονάχου» που παρουσιάζεται στην έκθεση της Κολωνίας με το πρότυπο εργοστάσιο του Βάλτερ Γκρόπιους. Η λειτουργικότητα και η αυστηρότητα των γραμμών δεν επιβάλλονται ακόμα στην πλειονότητα των αρχιτεκτόνων, αλλά κερδίζουν έδαφος σε μια Ευρώπη που έχει σαφώς την αίσθηση ότι εισέρχεται σε μια νέα εποχή.

Σ' αυτό το καθυστερημένα ανακαινισμένο πλαίσιο των «πλοκαμοειδών πόλεων» που εξαπλώνονται προς όλες τις κατευθύνσεις, διαμορφώνεται στα τέλη του 19ου αιώνα μια μαζική κουλτούρα, περισσότερο επικεντρωμένη στην ατομική κατανάλωση παρά στη συλλογική συμμετοχή. Πράγματι, παντού όπου θριάμβευσε, η βιομηχανική επανάσταση έφερε μια ταχεία υποχώρηση της παραδοσιακής λαϊκής κουλτούρας. Δεμένη κατά κύριο λόγο με τον αγροτικό κόσμο, η τελευταία ήταν πριν απ' όλα μια κουλτούρα της ζωντανής κίνησης και ομιλίας, ευκαιριακά υποκαθιστάμενη από την εικονογραφία και τη λογοτεχνία των πλανόδιων πωλητών (αλμανάκ, συναξάρια κ.λπ.). Αποτελούμενη από παροιμίες, παιδικά στιχάκια, τραγούδια, χορούς, διηγήσεις θρύλων και ποικίλα τελετουργικά, έβρισκε την ευκαιρία να εκφραστεί σε μακρές χειμωνιάτικες ολονυκτίες, οικογενειακές τελετές και αγροτικές ή εποχιακές γιορτές (Χριστούγεννα, φωτιές του Άι-Γιάννη, καρναβάλι κ.ά.). Όλα αυτά βέβαια συνεχίζονται, τουλάχιστον μέχρι τον Μεγάλο Πόλεμο, σε ορισμένες απομονωμένες περιοχές και σε χώρες που δεν επηρεάζονται πολύ από τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Εκεί όμως όπου αυτή επιβάλλεται, η πόλη γίνεται γρήγορα ισχυρός παράγοντας διάβρωσης της λαϊκής κουλτούρας –και της χριστιανικής θρησκείας– για τους πληθυσμούς

που προέρχονται από την αγροτική έξοδο. Σιγά σιγά τούτοι ξεχνούν τις παραδόσεις τους και τις πολιτιστικές πρακτικές τους, χωρίς να έχουν πρόσβαση στην κουλτούρα της ελίτ.

Στο εξής, το λαϊκό αίσθημα εκφράζεται στις πόλεις κυρίως μέσω των τραγουδιών. Στη Γαλλία, από την Πρώτη μέχρι τη Δεύτερη Αυτοκρατορία, ένα κοινό μικροαστών και βιοτεχνών συχνάζει στα καμπαρέ-σαντάν όπου συνθέτουν και τραγουδούν στίχους που ενίοτε στρέφονται κατά της εξουσίας. Έτσι, από τον *Βασιλιά ντ' Υβετό* (*le Roi d'Yvetôt*) του Βερανζέρου (1813) έως την *Εποχή των κερασιών* (*Le Temps des cerises*) του Ζαν-Μπατίστ Κλεμάν (1866) και τη *Διεθνή* (*l'Internationale*) του Εζέν Ποτιέ, το λαϊκό τραγούδι μπαίνει με τόλμη στην πολιτική και κοινωνική ζωή.

Στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα, το τραγούδι τείνει πάντως να γίνει επαγγελματική υπόθεση. Στα «καφέ-κονσέρ» που ανθίζουν στην καρδιά ή στην περιφέρεια των μεγάλων πολεοδομικών συγκροτημάτων, πρώτα στη Γαλλία και την Αγγλία κι έπειτα στις γερμανικές χώρες και τη βόρεια Ιταλία, προκύπτει μια διάκριση ανάμεσα σε καλλιτέχνες και θεατές. Συγχρόνως, το πρόγραμμα διευρύνεται προς άλλες μορφές θεάματος: τον «μονόλογο», συχνά καυστικό στο Παρίσι του 1900, τα νούμερα των «ζογκλέρ», των ακροβατών, των χορευτών με τις κλακέτες, των ταχυδακτυλουργών, των «ανθρώπων-λάστιχο», εμφανίσεις «φρουφρού» που θα κάνουν διάσημα τα κέντρα «Μουλέν Ρουζ» και «Ταμπαρέν» της Μονμάρτης, και τις οποίες δεν θα αργήσουν να μιμηθούν οι άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Στο γύρισμα του αιώνα, το «μουσικό καφέ» και το «τραγουδάδικο», όπως και το βιεννέζικο καφέ και η λονδρέζικη «ταβέρνα» παραχωρούν σιγά σιγά τη θέση τους στο «θέαμα ποικιλιών» και στο «μιούζικ χωλ».

Τέλος, οι αστικοί πληθυσμοί –τουλάχιστον αυτοί στους οποίους οι σκληρές συνθήκες της βιομηχανικής εργασίας επιτρέπουν λίγο χρόνο διασκέδασης και τα μέσα να την πληρώσουν– έρχονται να διεκδικήσουν το μερίδιό τους στο όνειρο και το ξέσκασμα στους δημόσιους χορούς, τα καφενεία και τα καπηλειά, που φυτρώνουν στις όχθες του Σηκουάνα, του Μάρνη, του Δούναβη ή του Ρήνου· στο τσίρκο, που γνωρίζει και αυτό τις μέρες της δόξας του στις αρχές του 20ού αιώνα με τις μεγάλες δυναστείες των Ιταλών (Μπουλιόνε, Φρατελίνι), των Ισπανών (Μεντράνο) ή των Βέλγων (Φερναντό)· τέλος στο πανηγύρι, κατ' εξοχήν τόπο του αστικού συμποσιασμού και εορτασμού.

Πέρα απ' αυτές τις εορταστικές και σχεδόν τελετουργικές εκδηλώσεις (ο χορός, το πανηγύρι, οι έξοδοι του σαββατόβραδου στο «μουσικό καφέ», η Κυριακή «δίπλα στο ποτάμι», είναι επαναλαμβανόμενες δραστηριότητες συνδεδεμένες με τον ελάχιστο χρόνο αναψυχής του εργατικού κόσμου), αναπτύσσεται σιγά σιγά στους λαϊκούς κύκλους και σε ένα μεγάλο τμήμα των μεσαίων τάξεων μια πραγματική κουλτούρα υποκατάστασης. Δεν πρόκειται πια, όπως ήταν ο κανόνας στον αγροτικό κόσμο, για μια κουλτούρα δημιουργίας ή μετάδοσης αλλά απλής κατανάλωσης: μια κουλτούρα-εμπόρευμα, γεννημένη από την επανάσταση των μεταφορών, την ανάπτυξη του εμπορίου και από την άνθιση των μέσων επικοινωνίας.

Η γενική βελτίωση των συνθηκών ζωής και εκπαίδευσης, καθώς και οι πρόοδοι στις τεχνικές αναπαραγωγής και διάδοσης θα μεταβάλουν σταδιακά αυτή τη λαϊκή κουλτούρα και αναψυχή σε μια μαζική κουλτούρα, που κάνει τα πρώτα της βήματα στις δεκαετίες του 1890 και του 1900. Εκείνο τον καιρό ο τύπος είναι ακόμα ο κύριος φορέας της, με την έννοια ότι δεν αρκείται να κρατά το κοινό ενήμερο για τα μικρά και τα μεγάλα γεγονότα της ημέρας, αλλά δημοσιεύει ήδη «ανταποκρίσεις», κατανέμει σε επιφυλλίδες μια σειρά μυθιστορήματα και υποθάλπει μια ολόκληρη νοερή εικονοπλασία, η οποία συνεισφέρει αποφασιστικά στην εικόνα που σχηματίζουν οι Ευρωπαίοι για τους γείτονές τους, συμμάχους, φίλους ή εχθρούς. Μέχρι τον πόλεμο, τα έντυπα και η κυκλοφορία τους αυξάνουν διαρκώς, ενώ ο τύπος γνώμης και οι εφημερίδες που θέλουν να κρατήσουν κάποιο επίπεδο (στη Γαλλία ο *Figaro* και το *Journal des Débats*, στην Ιταλία η *Corriere della Sera*, στην Αγγλία οι *Times*, κ.ά.) αντεπεξέρχονται με δυσκολία στον ανταγωνισμό των πληροφοριακών φύλλων μεγάλου τιράζ. Στη Γαλλία π.χ., τα τέσσερα μεγάλα παρισινά έντυπα –*Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Matin* και *Le Journal*– συναριθμούν τέσσερα εκατομμύρια αντίτυπα. Αυτό σημαίνει ότι, με τη μεσολάβηση της κριτικής (λογοτεχνικής, θεατρικής, μουσικής) και των πληροφοριών γύρω από τη ζωή των συγγραφέων, των καλλιτεχνών, των «ιερών τεράτων» της σκηνής, το ευρύ κοινό έρχεται σε καθημερινή επαφή με την πολιτιστική παραγωγή της εποχής, ενώ με τη μέθοδο της κατάτμησης σε επιφυλλίδες επιταχύνεται η μαζική διάδοση δημοφιλών μυθιστορημάτων: *Όλιβερ Τουίστ* (*Oliver Twist*) και *Δαβίδ Κόπερφιλντ* (*David Copperfield*) του Τσαρλς Ντίκενς, *Τα μυστήρια των Παρισίων* (*Les Mystères de Paris*) του Εζέν Συ, *Οι Παρνταγιάν* (*Les Pardaillan*) του Μισέλ Ζεβακό, *Καρδιά* (*Cuore*) του Εντμόντο ντ' Αμίτσις κ.ά.

Μεταξύ 1890 και 1910 πρωτοπαρουσιάζονται επίσης δύο φαινόμενα που, κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, θα αποτελέσουν τους προνομιακούς φορείς της μαζικής κουλτούρας, ξεπερνώντας τα σύνορα των κρατών και λειτουργώντας ταυτόχρονα ως στηρίγματα των εθνικών αξιών και της διεθνικότητας. Είναι πρώτα ο κινηματογράφος, που αναπτύσσεται από το 1895 –η πρώτη δημόσια προβολή έλαβε χώρα στις 28 Δεκεμβρίου στο Grand Café του βουλεβάρτου των Καπουτσίνων στο Παρίσι– και γνωρίζει στο διάστημα των είκοσι πέντε επόμενων χρόνων αξιοσημείωτη πρόοδο. Αρχικά απλό θέαμα των πανηγυριών αποτελούμενο από ταινίες μικρού μήκους που απεικονίζουν σκηνές της καθημερινής ζωής, και στη συνέχεια από μικρές κωμικές ή ποιητικές ιστορίες, ο κινηματογράφος δεν αργεί να μετατραπεί σε έναν ξεχωριστό καλλιτεχνικό κλάδο, συνδυασμένο με μια εξαιρετικά δυναμική βιομηχανική δραστηριότητα. Παράλληλα αποτελεί για τους Ευρωπαίους ένα ισχυρό όργανο πληροφόρησης και προπαγάνδας, το οποίο, μέσω των ανταποκρίσεων επικαιρότητας –για παράδειγμα, ο Μελιές στέλνει τους οπερατέρ του στην Αγία Πετρούπολη το 1896 να κινηματογραφήσουν τη στέψη του Νικολάου Β΄–, συμβάλλει στην καλύτερη γνωριμία των άλλων λαών (τη στιγμή που το ταξίδι στο εξωτερικό παραμένει μια δυνατότητα των ολίγων) και συγχρόνως στη διάδοση επιλεγμένων εικόνων

που αποσκοπούν να ενισχύσουν τις πεποιθήσεις ή τα εθνικιστικά αντανακλαστικά του κοινού. Μέχρι τον πόλεμο, η γαλλική κινηματογραφία κυριαρχεί στην ευρωπαϊκή αγορά χάρη στις «ταινίες τέχνης» (στην πραγματικότητα απλό κινηματογραφημένο θέατρο) και στα κωμικά έργα που παράγουν οι εταιρείες Μελιές, Πατέ και Γκωμόν. Όμως μετά το 1900 πλήττεται άμεσα από τον ανταγωνισμό των μεγάλων αμερικανικών εταιρειών καθώς και των νέων ευρωπαϊκών κινηματογραφιών: αρχικά της ιταλικής και της βρετανικής, κατόπιν της γερμανικής, της σουηδικής και της δανικής.

Έπειτα είναι ο αθλητισμός, που δεν μεταβάλλεται σε μαζική δραστηριότητα παρά μόλις στο τέλος της περιόδου και τον οποίο διατρέχουν όλες οι αντιφάσεις της εποχής. Στην αρχή πράγματι, έτσι όπως λειτουργεί από τη δεκαετία του 1840 στην υψηλή βρετανική κοινωνία, ο αθλητισμός απορρέει από ένα πνεύμα παιδιάς και έχει ως κύριο στόχο να αναπτύξει στα άτομα τις φυσικές, ηθικές και κοινωνικές αρετές που πρέπει να προσιδιάζουν στις ελίτ. Πρόκειται λοιπόν για ένα αριστοκρατικό και κοσμοπολιτικό ιδεώδες που ενσαρκώνεται στο *fair play*, καθώς και σε έναν ερασιτεχνισμό εξίσου ξένο προς το κίνητρο του κέρδους και προς το σωβινιστικό ρίγος. Μέσα σε αυτό το πνεύμα ο αθλητισμός αναπτύχθηκε στη Μεγάλη Βρετανία κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα αναδεικνύοντας μια σειρά αθλημάτων με αυστηρά κωδικοποιημένους κανόνες –ράγκμπυ, ποδόσφαιρο, τένις, κρίκετ, πυγμαχία κ.λπ.– τα οποία διασπείρει στην ηπειρωτική Ευρώπη κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, συνήθως με τη μεσολάβηση Βρετανών φιλοξενουμένων: ταξιδιωτών, εμπόρων, σπουδαστών κ.ά. Οι πρώτες γαλλικές, ιταλικές ή ελβετικές ποδοσφαιρικές ομάδες (Ρέισινγκ, Γιουβέντους, Μίλαν, A.C. κ.ά.) διαθέτουν έτσι ένα ολόκληρο υπόβαθρο παικτών που έχουν έρθει από την άλλη μεριά της Μάγχης, και το ίδιο ισχύει για το ράγκμπυ και τον στίβο.

Αυτές είναι επίσης οι προθέσεις που ωθούν στη Γαλλία τον βαρώνο Πιέρ ντε Κουμπερτέν να διεξαγάγει εκστρατεία για την αποκατάσταση των Ολυμπιακών Αγώνων σε μια προοπτική που εξαίρει βέβαια το ξεπέρασμα του εαυτού και την επιδίωξη ατομικών ή συλλογικών άθλων, αλλά δεν παύει να ευνοεί την ίδια στιγμή τον αυστηρό ερασιτεχνισμό και την προσέγγιση μεταξύ των λαών. Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια εγκλιματισμού του βρετανικού αθλητικού προτύπου στον ευρωπαϊκό χώρο (καθώς και στα εκτός Ευρώπης κράτη αγγλοσαξονικής κουλτούρας) συντελείται σε μια εποχή που αυτός σαρώνεται από το εθνικιστικό κύμα. Δεν είναι περίεργο που κάτω απ' αυτές τις συνθήκες το πνεύμα των Ολυμπιακών Αγώνων, και του αθλητισμού γενικότερα, διαποτίζεται από σωβινιστικό πάθος. Στη διάρκεια της πρώτης μεγάλης ολυμπιακής συγκέντρωσης της νεότερης εποχής, που λαμβάνει χώρα στην Αθήνα το 1896, τα πλήθη υποδέχονται με ενθουσιασμό τον Έλληνα αθλητή που έρχεται πρώτος στο ιδιαίτερα συμβολικό αγώνισμα του μαραθώνιου, ενώ ο νεαρός Μωρά, ανταποκριτής της μασσαλιώτικης εφημερίδας *Le Soleil*, συνειδητοποιεί με πίκρα το χάσμα που χωρίζει τους μέτριους εκπροσώπους του γαλλικού αθλητισμού από τους Βρετανούς και τους Γερμανούς ομολόγους τους. Θα πρέπει εξάλλου να περιμένουμε το 1912

για να αρθεί στο διεθνές επίπεδο ένας Γάλλος, ο Ζαν Μπουέν, κερδίζοντας τον αγώνα δρόμου των 5.000 μέτρων στη Στοκχόλμη.

Μέχρι τον πόλεμο ο ευρωπαϊκός αθλητισμός παραμένει, σύμφωνα με τις καταβολές του, υπόθεση των λίγων τυχερών (happy few) που συχνάζουν στις λέσχες περιωπής των μεγάλων μητροπόλεων της ηπείρου και διαθέτουν χρόνο και μέσα αναψυχής. Από παλιά πράγματι, η λαϊκή αντιπροσώπευση στον αθλητισμό περιορίζεται στους συλλόγους σκοποβολής και γυμναστικής, δηλαδή σε οργανώσεις που προϋπάρχουν της μεταστροφής στο βρετανικό πρότυπο και αποπνέουν μια τελείως διαφορετική φιλοσοφία. Άμεσα προσανατολισμένοι στην προετοιμασία των νέων για την πολεμική αναμέτρηση, αποτελούν προνομιακό όχημα του εθνικού αισθήματος, και μάλιστα του πιο αδιάλλακτου εθνικισμού, γνωρίζουν δε μεγάλη επιτυχία τόσο στα μεγάλα εκβιομηχανισμένα και αντίπαλα κράτη, όπως η Γερμανία και η Γαλλία, όσο και στα ουδέτερα και φιλειρηνικά, όπως η Ελβετία και οι σκανδιναβικές χώρες, καθώς και στους κόλπους μειονοτήτων, όπως οι Τσέχοι Σοκόλ[53], στις οποίες παρέχουν ένα ισχυρό μέσο ταύτισης και συνοχής.

Ο εκδημοκρατισμός των καθαρά αθλητικών πρακτικών και η διάδοση του αθλήματος-θεάματος θα συντελεστούν στις αρχές του 20ού αιώνα στις εκβιομηχανισμένες και ιδιαίτερα αστικοποιημένες περιοχές της γηραιάς ηπείρου, αρχικά μέσω των «μηχανικών» αθλημάτων: της ποδηλασίας κατά πρώτο λόγο, με τα εγκαίνια του «Γύρου της Γαλλίας» το 1903, και κατόπιν των αυτοκινητοδρομιών. Τα υπόλοιπα αθλήματα διατηρούν μέχρι τον πόλεμο τον ελιτίστικο χαρακτήρα τους και τον ερασιτεχνικό τους προσανατολισμό. Σ' αυτό τον τομέα, όπως και σε πολλούς άλλους, η πρώτη παγκόσμια σύρραξη θα επιφέρει μια βαθιά ανατροπή των πρακτικών και των νοοτροπιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Η σύγκρουση των ευρωπαϊκών εθνικισμών και η πορεία προς τον πόλεμο

◆ ***Κυριαρχούμενη από τη Γερμανία, η Ευρώπη του τέλους του 19ου αιώνα θα αναστατωθεί από τις επιδράσεις της πολιτικής του Γουλιέλμου Β΄.***

◆ ***Η αποπομπή του Βίσμαρκ και η εγκατάλειψη της στρατηγικής των συμμαχιών που εκείνος είχε προωθήσει επιτρέπουν στη Γαλλία να βγει από την απομόνωσή της. Μεταξύ 1887 και 1893, η Γαλλία συνάπτει συμμαχία με τον τσάρο. Κατά τα άλλα, το 1903-1904 ο Γάλλος υπουργός των Εξωτερικών Ντελκασέ οδηγεί τη χώρα του σε προσέγγιση με την Ιταλία και συνάπτει με τους Άγγλους την Εγκάρδια Συνεννόηση. Το 1907 το σύστημα των γαλλικών συμμαχιών συμπληρώνεται με ένα σύμφωνο που θέτει τέλος στην αποικιακή αντιδικία ανάμεσα στη Μεγάλη Βρετανία και τη Ρωσία. Αυτές οι ποικίλες διπλωματικές πρωτοβουλίες γεννούν την Τριπλή Συνεννόηση.***

◆ ***Για να συντρίψει ένα σύστημα συμμαχιών που στρέφεται πλέον εναντίον της Γερμανίας, ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος Β΄ θα πολλαπλασιάσει τις δυναμικές ενέργειες ώστε να πείσει τα μέλη της Τριπλής Συμμαχίας για την αστάθεια αυτού του οικοδομήματος. Έτσι ακολουθούν διαδοχικά η πρώτη μαροκινή κρίση του 1911, η βοσνιακή κρίση του 1908-1909 και η δεύτερη μαροκινή κρίση του 1911, και στη συνέχεια οι βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-1913 κατά τους οποίους οι πελάτες της Ρωσίας και της Αυστρίας ερίζουν για τα κατάλοιπα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κάθε κρίση αυξάνει τους κινδύνους πολέμου, οξύνει τις εθνικιστικές τάσεις, δικαιολογεί την ενίσχυση των εξοπλισμών.***

◆ ***Η δολοφονία του διαδόχου της Αυστρίας πρίγκιπα Φραγκίσκου-Φερδινάνδου στο Σαράγιεβο στις 28 Ιουνίου 1914 δίνει το έναυσμα του πολέμου. Θεωρώντας κατάλληλη τη στιγμή, η Γερμανία εξωθεί***

την Αυστρία στην αδιαλλαξία. Ένα απαράδεκτο τελεσίγραφο στους Σέρβους, το οποίο αυτοί απορρίπτουν, γίνεται το σύνθημα για το ξέσπασμα της σύγκρουσης. Μέσα από το παιχνίδι των συμμαχιών και των μετώπων που καθιστούν κάθε κράτος αλληλέγγυο στις διενέξεις των συμμάχων του, όλα τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη εμπλέκονται με τη σειρά τους σε μια σύρραξη που γίνεται αδύνατο να ελεγχθεί. Στις αρχές Αυγούστου του 1914 η Ευρώπη βυθίζεται στον πόλεμο. Φαντάζεται ότι θα είναι σύντομος.

Μετά την πτώση του Βίσμαρκ το 1890, η Γερμανία παραμένει το κέντρο βάρους της ευρωπαϊκής πολιτικής. Το ρόλο της αυτό τον οφείλει στη δημογραφική της σημασία –67 εκατομμύρια κάτοικοι στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πράγμα που την κάνει το κράτος με τον μεγαλύτερο πληθυσμό της Ευρώπης μετά τη Ρωσία–, καθώς και στον οικονομικό δυναμισμό της, που βασίζεται σε μια ισχυρή βαριά βιομηχανία, και σε πρωτοποριακές εμπορικές μεθόδους, οι οποίες κάνουν τη γερμανική αυτοκρατορία τον μεγάλο ανταγωνιστή του Ηνωμένου Βασιλείου.

Περιχαρακωμένο στην «υπέροχη απομόνωσή» του, το Ηνωμένο Βασίλειο δεν ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα προβλήματα της ηπείρου και αφιερώνει το κυριότερο μέρος της ενέργειάς του στην ιμπεριαλιστική του επέκταση και στην κατάκτηση νέων αγορών, αφήνοντας, μέσα στην Ευρώπη, το πεδίο ελεύθερο στη γερμανική διπλωματία.

Αλλά οι τύχες του Ράιχ δεν είναι πια στα χέρια του επιδέξιου «σιδηρού καγκελάριου». Στη θέση του, ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος Β΄, πολύμορφη προσωπικότητα, που βλέπει την εξουσία σαν μια διαρκή παράσταση και τον εαυτό του να παίζει τους πρώτους ρόλους στο ευρωπαϊκό θέατρο, ακολουθεί μια ασυνάρτητη πολιτική σπασμωδικών κινήσεων και δισταγμών, φροντίζοντας όμως πάντα να παραμένει στο προσκήνιο. Δίνει εξάλλου την ευκαιρία στα άλλα ευρωπαϊκά έθνη να καλλιεργήσουν τα δικά τους εθνικά πάθη.

Πράγματι, οι σωβινιστικές διακηρύξεις του και η επιθυμία του να καταγάγει διπλωματικές νίκες διεγείρουν στις άλλες χώρες έναν οξυμένο εθνικισμό. Στη Γαλλία η ιδέα της ρεβάνς που κατείχε τα πνεύματα μετά το 1871 υποκαταστάθηκε από έναν «αμυντικό» εθνικισμό, αντίδραση στην ισχυροποίηση της Γερμανίας και εχθρικό προς αυτή. Στην Αυστρία ο κίνδυνος κατακερματισμού της αυτοκρατορίας και η απειλή που συνιστά η Ρωσία ωθούν τον αυτοκράτορα να αξιώσει παραχωρήσεις στα Βαλκάνια ως αποζημίωση για τα πλήγματα που υπέστη στα τέλη του 19ου αιώνα. Στους Σλάβους των περιοχών του Δούναβη το αναπτερωμένο εθνικό αίσθημα περιμένει από τους Ρώσους να τεθούν επικεφαλής μιας μεγάλης απελευθερωτικής σταυροφορίας.

Σημαντικό είναι επίσης το βάρος της Γερμανίας στα ζητήματα εκτός Ευρώπης, σε μια εποχή που αυτά βαρύνουν όλο και περισσότερο στη μοίρα της γηραι-

άς ηπείρου. Ενώ ο Βίσμαρκ είχε φανεί εξαιρετικά επιφυλακτικός απέναντι σε μια ιμπεριαλιστική πολιτική που θα εφαρμοζόταν πέρα από τα όριά της, ο Γουλιέλμος Β΄, ωθούμενος, είναι αλήθεια, από τις επιταγές μιας οικονομίας σε πλήρη ανάπτυξη, επιθυμεί να αποκτήσει η Γερμανία μία «θέση στον ήλιο» και ρίχνει τη χώρα του σε μια πολιτική ανοιχτή προς κάθε κατεύθυνση: τη λεγόμενη παγκόσμια πολιτική (Weltpolitik).

Από τότε η διανομή του κόσμου, στην οποία από το 1870 προέβαιναν με σχετική διακριτικότητα κράτη όπως η Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ιταλία, το Βέλγιο, η Ολλανδία και αργότερα οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ιαπωνία, προκαλεί, όσο περιορίζεται ο χάρτης των διαθέσιμων εδαφών, μια σειρά συγκρούσεων ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Ο Γουλιέλμος Β΄, επιδέξιος στο χειρισμό των αντιπαλοτήτων που φέρνουν σε αντιπαράθεση τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, ώστε αυτές να βγάζουν τα κάστανα από τη φωτιά, ποντάρει σε αυτή την κατάσταση και δεν διστάζει να οξύνει τους αποικιακούς αγώνες.

Ωστόσο, η πολιτική κατάκτησης των αγορών που επιχειρεί και η επιθυμία του να δώσει στη Γερμανία έναν ισχυρό πολεμικό στόλο, ως όργανο της παγκόσμιας πολιτικής, φέρνουν πολύ γρήγορα το Ράιχ αντιμέτωπο με τα βρετανικά συμφέροντα. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες το Ανατολικό Ζήτημα περνά σε δεύτερο πλάνο στις ευρωπαϊκές διαμάχες. Δεν ενδιαφέρει πια παρά τις δύο δυνάμεις για τις οποίες η βαλκανική περιοχή παραμένει ένας χώρος δυνατής επέκτασης, δηλαδή την Αυστροουγγαρία και τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Πλην όμως, μέσα στο κλίμα που επικρατεί στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, κάθε κρίση που επηρεάζει οποιαδήποτε από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν μπορεί παρά να έχει επιπτώσεις και στις άλλες. Κι αυτό επειδή η πολιτική δεν ανήκει πια στους διπλωμάτες.

Στο εξής αυτή αφορά άμεσα τα πλήθη, καθώς η πίεση της κοινής γνώμης είναι ένα στοιχείο που όλες οι καγκελαρίες οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τους. Θα πρέπει λοιπόν να σημειωθεί ότι τα πλήθη υποκινούνται από εθνικιστικά αισθήματα που ανήκουν στην ατμόσφαιρα της εποχής και βαρύνουν ιδιαίτερα στους διπλωματικούς προσανατολισμούς των κυβερνώντων, χωρίς η διεθνιστική και ειρηνόφιλη θέληση ορισμένων σοσιαλιστών ηγετών να είναι σε θέση να εμποδίσει αυτές τις σωβινιστικές και πολεμοχαρείς τάσεις.

Έτσι, ο πόλεμος ξαναγίνεται ένα σταθερό στοιχείο που οι πολιτικοί υπεύθυνοι πρέπει να παίρνουν υπόψη στους υπολογισμούς τους. Οι προσπάθειες που γίνονται για να αποφευχθεί ο πόλεμος, είτε στο πλαίσιο της Σοσιαλιστικής Διεθνούς είτε στο πλαίσιο των Διασκέψεων Ειρήνης που λαμβάνουν χώρα στη Χάγη το 1899 και το 1907, στέφονται από αποτυχία, καθώς ο κάθε παράγων του διεθνούς παιχνιδιού ενδιαφέρεται κυρίως να βρει ένα βήμα προπαγάνδας που θα του επιτρέψει να δικαιολογήσει τις φιλοδοξίες του.

Υπ' αυτές τις συνθήκες το μεγάλο πρόβλημα καθενός είναι να βρει συμμάχους για την ημέρα που θα ξεσπάσει ο πόλεμος, γιατί κανείς –ή σχεδόν κανείς– δεν αμφιβάλλει ότι θα ξεσπάσει. Η συντηρητική βούληση του Βίσμαρκ και οι

προσπάθειές του να παρεμποδίσει το σχηματισμό μιας ρεβανσιστικής ένωσης κυριαρχούμενης από τη Γαλλία ήταν μέχρι το 1890 η πιο ασφαλής εγγύηση για τη διατήρηση της ειρήνης. Από τη στιγμή που ο καγκελάριος παραμερίστηκε, οι αδεξιότητες του Γουλιέλμου Β΄ θα επιτρέψουν στη Γαλλία να βγει από την απομόνωσή της. Στο εξής, με τη σύσταση δύο ανταγωνιστικών συνασπισμών, η Ευρώπη θα πορευτεί προς τον πόλεμο.

Η ΓΑΛΛΟΡΩΣΙΚΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ

Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τη Γερμανία, αυτός που είχε γίνει έμμονη ιδέα για τον Βίσμαρκ, ήταν η συμμαχία ανάμεσα στον ανατολικό και τον δυτικό γείτονά της: τη Ρωσία και τη Γαλλία, οι οποίες, εάν έμπαιναν στην ίδια τροχιά, θα μπορούσαν να απειλήσουν θανάσιμα δύο από τις τρεις ηπειρωτικές πλευρές του Ράιχ. Έτσι εξηγείται η συνεχής φροντίδα του καγκελάριου να αποφύγει μια ρήξη με τον τσάρο, ακόμα κι όταν τα γερμανικά πολιτικά συμφέροντα οδηγούσαν στον αντίποδα των ρωσικών επιδιώξεων. Είδαμε πώς αυτή η πολιτική του Βίσμαρκ στην ανατολή συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό στην πτώση του.

Βεβαίως ο κίνδυνος δεν διέφευγε της προσοχής του Γουλιέλμου Β΄ και του διπλωματικού συμβούλου του βαρώνου φον Χόλσταϊν. Αλλά και οι δύο θεωρούσαν ότι τα αισθήματα που ο Αλέξανδρος Γ΄ έτρεφε απέναντι στη Γαλλία αποτελούσαν εγγύηση εναντίον αυτής της συμμαχίας. Κατ' αρχάς, ο τσάρος αποστρεφόταν τους Γάλλους γι' αυτό που ήταν. «Οι Γάλλοι είναι ο πιο σιχαμένος λαός του κόσμου και δεν συμμαχεί κανείς με κάτι σάπιο», δήλωνε χωρίς περιστροφές. Από την άλλη μεριά, δεν έτρεφε λιγότερη αντιπάθεια για το καθεστώς που είχαν υιοθετήσει οι κάτοικοι της Γαλλίας, τη δημοκρατία, αυτό το «ανόητο πολίτευμα». Πεπεισμένος για την πολιτική ανικανότητα που είχε να παρουσιάσει μια δημοκρατική Γαλλία απέναντι σε μια Γερμανία με «νόμιμη» και σταθερή διακυβέρνηση, φροντίζει να επιδεικνύει μια διαρκή συμπάθεια προς τη δεύτερη. Έτσι εξηγείται, παρ' όλες τις διαψεύσεις των ελπίδων του τσάρου, η διατήρηση της συνθήκης Αντασφάλισης με το Βερολίνο όσο ο Βίσμαρκ βρισκόταν στην εξουσία.

Εν τούτοις, από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, διαγράφεται μια νέα εξέλιξη. Το 1887 η Κεντρική Τράπεζα του Ράιχ αρνείται να ανανεώσει τα δάνεια που είχαν δοθεί στη ρωσική κυβέρνηση. Την ίδια εποχή η Γαλλία, στην οποία τα αποθέματα αποταμιεύσεων είναι σημαντικά και προσανατολίζονται εύκολα στις κρατικές επενδύσεις που θεωρούνται λιγότερο επισφαλείς από τις ιδιωτικές τοποθετήσεις, δέχεται να αγοράσει ομόλογα του ρωσικού δανείου, το οποίο είναι απαραίτητο στον τσάρο για την ανάπτυξη του σιδηροδρομικού του δικτύου και των βαριών βιομηχανιών του Ντονιέτς. Ο φόβος να εκλείψει αυτή η απαραίτητη πηγή πιστώσεων καθιστά την πολιτική της κυβέρνησης της Αγίας

νάγκες του τσάρου. Έτσι, στα τέλη του 1893, ο Αλέξανδρος Γ΄ επικυρώνει τη συνθήκη. Η γαλλική κυβέρνηση κάνει το ίδιο στις 4 Ιανουαρίου 1894. Η απομόνωση της Γαλλίας έχει σπάσει. Τρία χρόνια μετά την πτώση του καγκελάριου, το σύστημα Βίσμαρκ τινάζεται στον αέρα. Κατ' αυτό τον τρόπο, τη στιγμή που η Ευρώπη μπαίνει σε μια περίοδο έντασης, η οποία οφείλεται στη σύγκρουση των ιμπεριαλισμών, η Γαλλία διασφαλίζεται με το στήριγμα που βρήκε στον «ρωσικό οδοστρωτήρα».

ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΝΤΕΛΚΑΣΕ

Από το 1890 έως το 1907, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις αναπτύσσεται περισσότερο σε παγκόσμιο επίπεδο παρά σε καθαρά ευρωπαϊκό. Τα ζητήματα της ηπείρου –Βαλκάνια, Αλσατία-Λοραίνη κ.λπ.– τίθενται με λιγότερο πιεστικό τρόπο, χωρίς όμως και να σβήνουν από τις έγνοιες των λαών. Μετά το 1907 θα ξαναπάρουν το προβάδισμα απέναντι στις ιμπεριαλιστικές αντιπαλότητες, μέχρι τότε όμως οι εντονότεροι οικονομικοί ανταγωνισμοί και αγώνες επιρροής ασκούνται έξω από την Ευρώπη. Φέρνουν σε σύγκρουση τους Βρετανούς και τους Ρώσους στην κεντρική Ασία, την Ιταλία και τις άλλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις στο Κέρας της Αφρικής και, πάνω απ' όλα, την Αγγλία και τη Γαλλία στην Αφρική και στην Άπω Ανατολή. Αυτός ο τελευταίος ανταγωνισμός αποκρυσταλλώνεται το 1898 στο Σουδάν με μια δυναμική αναμέτρηση για την κατοχή της θέσης Φασόντα στον Άνω Νείλο, που φέρνει τις δύο χώρες στα πρόθυρα πολέμου. Υποχωρώντας στις αγγλικές αξιώσεις, ο νέος υπουργός των Εξωτερικών της Γαλλίας Τεοφίλ Ντελκασέ αποφεύγει την τελευταία στιγμή τη σύγκρουση, αλλά, έχοντας φτάσει στο χείλος της αβύσσου, το Παρίσι και το Λονδίνο αισθάνθηκαν έντονα την απομόνωσή τους.

Όπως και η βρετανική κυβέρνηση, ο Ντελκασέ συνειδητοποιεί τη σοβαρότητα της κρίσης. Υπολογίζει τους κινδύνους που θα συνεπαγόταν για τη Γαλλία η παραμονή της στην απομόνωση σε μία Ευρώπη όπου δεσπόζουν πλέον οι συσχετισμοί των δυνάμεων και μια ένοπλη σύγκρουση μπορεί να ξεσπάσει ανά πάσα στιγμή, αναφλέγοντας την ήπειρο. Ωστόσο, γι' αυτό τον μαθητή του Γαμβέττα δεν μπορεί να υπάρξει άλλος εχθρός από τη Γερμανία. Με μια εμμονή που θυμίζει εκείνη του Βίσμαρκ δέκα-δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα, όταν επεδίωκε να απομονώσει τη Γαλλία, ο Ντελκασέ θα προσπαθήσει να υφάνει το δίκτυο των συμμαχιών και των φιλιών που θα δώσουν στη χώρα του τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει τον πόλεμο ή να τον αποφύγει χωρίς να χάσει το γόητρό της σε περίπτωση που το Ράιχ ανελάμβανε την πρωτοβουλία μιας δυναμικής αναμέτρησης.

Στην αρχή ο ένοικος του Και ντ' Ορσαί[54] επιδίδεται στη σταθεροποίηση της συμμαχίας με την Αγία Πετρούπολη. Οι προσπάθειές του καταλήγουν το 1899-1900 σε έναν νέο προσδιορισμό του περιεχομένου της συμμαχίας. Δεν πρόκειται πλέον για την πάση θυσία διατήρηση της ειρήνης αλλά για τη διαφύλαξη

Πετρούπολης πιο ευμενή απέναντι στη Γαλλία. Αλλά μέχρι την πτώση του Βίσμαρκ, αυτή η μεταβολή κλίματος παραμένει πολύ περιορισμένη.

Μετά το 1890, όταν η Γερμανία αρνείται να ανανεώσει τη συνθήκη Αντασφάλισης, ο Αλέξανδρος Γ΄ αισθάνεται έντονα τη διπλωματική του απομόνωση. Έκτοτε εμφανίζεται περισσότερο δεκτικός στις προτάσεις της γαλλικής διπλωματίας, πολύ περισσότερο μάλιστα που η Γαλλία διαθέτει πλέον ένα μέσο οικονομικής πίεσης καθόλου ευκαταφρόνητο. Τον Αύγουστο του 1890 ο τσάρος κάνει μια πρώτη χειρονομία. Προσκαλεί τον αρχηγό του γενικού επιτελείου του γαλλικού στρατού στρατηγό ντε Μπουαντέφρ στα μεγάλα γυμνάσια του ρωσικού στρατού. Τον επόμενο χρόνο, μια γαλλική μοίρα γίνεται δεκτή με ενθουσιασμό στην Κρονστάνδη. Σημειωτέον ότι στη διάρκεια της δεξίωσης που δίδεται προς τιμήν των Γάλλων αξιωματικών, η ρωσική ορχήστρα παιανίζει τη *Μασσαλιώτιδα* και ο τσάρος, ασκεπής, ακούει με προσοχή τον ύμνο της Γαλλικής Επανάστασης.

Η πρόωρη ανανέωση της Τριπλής Συμμαχίας το Μάιο του 1891, που συνοδεύεται από μεγάλη δημοσιότητα εκ μέρους των χωρών που την υπογράφουν, ωθεί τον Αλέξανδρο Γ΄ να κάνει το αποφασιστικό βήμα. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους, συνάπτεται μια πρώτη πολιτική συμφωνία. Δεν πρόκειται ακόμα για συμμαχία αλλά για μια απλή συνθήκη γενικής πολιτικής. Η Γαλλία και η Ρωσία δηλώνουν τη φιλία τους και υπόσχονται να προβούν σε διαβουλεύσεις μεταξύ τους σε περίπτωση που μια από τις δύο αισθανόταν να απειλείται. Στην Αγία Πετρούπολη διατηρούν ακόμα την ελπίδα μιας βελτίωσης των γερμανικών αισθημάτων και συνεπώς δεν βιάζονται να προωθήσουν περισσότερο τις διαπραγματεύσεις με το Παρίσι. Πρέπει να γίνει η συνάντηση του Κιέλου ανάμεσα στον Αλέξανδρο Γ΄ και τον Γουλιέλμο Β΄ για να αντιληφθεί επιτέλους ο τσάρος ότι κάθε προσέγγιση με τη Γερμανία είναι πλέον αδύνατη. Κατά συνέπεια οι συνομιλίες ανάμεσα στη Γαλλία και τη Ρωσία ξαναρχίζουν και τον Ιούλιο του 1892 καταλήγουν στην υπογραφή στρατιωτικής συνθήκης. Σε περίπτωση επίθεσης εναντίον της μιας ή της άλλης χώρας, η συμβαλλόμενη δύναμη θα επέμβει στο πλευρό της συμμάχου της, η μεν Γαλλία κινητοποιώντας 1.300.000 άνδρες, η δε Ρωσία παρατάσσοντας 800.000 στρατιώτες. Εξάλλου, η έστω και μερική επιστράτευση σε μια από τις δυνάμεις της Τριπλής Συμμαχίας θα επισύρει απαραίτητα γενική επιστράτευση στη Ρωσία και τη Γαλλία. Τέλος προβλέπεται ότι οι δύο σύμμαχοι δεν θα υπογράψουν ξεχωριστή ειρήνη, ότι η συμμαχία θα έχει την ίδια διάρκεια ισχύος με την Τριπλή Συμμαχία –εναντίον της οποίας ρητά στρέφεται– και ότι η συνθήκη παραμένει απόλυτα μυστική.

Δεν απομένει παρά να ξεπεραστεί το τελικό εμπόδιο της επικύρωσης. Καθεμία από τις δύο κυβερνήσεις διστάζει, φοβούμενη μήπως παρασυρθεί σε έναν πόλεμο που δεν θα την αφορά άμεσα: πόλεμο ανάκτησης της Αλσατίας-Λοραίνης που θα προκαλούσε η Γαλλία, ή βαλκανικό πόλεμο που θα πυροδοτούσε η Ρωσία. Οι τελευταίοι δισταγμοί κάμπτονται στα τέλη του 1893 μπροστά στην ψήφιση από το γερμανικό κοινοβούλιο ενός νέου νόμου για τον στρατό, την αύξηση των τελωνειακών δασμών στα ρωσικά προϊόντα και τις πιεστικές οικονομικές α-

της «ευρωπαϊκής ισορροπίας». Αυτό σημαίνει σαφώς ότι σε περίπτωση που αυτή ανατρεπόταν στα Βαλκάνια από την Αυστροουγγαρία, η Γαλλία θα μπορούσε να επέμβει στο πλευρό της Ρωσίας. Μήπως αυτή η δέσμευση είναι υπερβολική; Αναμφίβολα, όμως ο Ντελκασέ αναμένει, σε ανταπόδοση, την υπόσχεση για ρωσική υποστήριξη σε έναν πόλεμο που θα ξεκινούσε ενδεχομένως με το ζήτημα της Αλσατίας-Λοραίνης.

Σύντομα του δίδεται η ευκαιρία να προκαλέσει ένα ρήγμα στην Τριπλή Συμμαχία. Οι σχέσεις της Ιταλίας με τη Γαλλία είχαν διαταραχθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1880 εξαιτίας της εγκατάστασης γαλλικού προτεκτοράτου στην Τυνησία, και η Ιταλία, με την ώθηση του πρωθυπουργού της Κρίσπι, είχε ενισχύσει τους δεσμούς της με τις κεντροευρωπαϊκές δυνάμεις. Μετά την αποικιακή καταστροφή στην Άντουα της Αιθιοπίας (Μάρτιος του 1896), η Ιταλία περνάει σε μια πολιτική «περισυλλογής» ως προς τα αποικιακά πράγματα και προσέγγισης με τη Γαλλία. Την πολιτική αυτή επιτάσσουν τόσο οικονομικοί όσο και πολιτικοί λόγοι, καθώς και τα γαλλόφιλα αισθήματα της νέας ιθύνουσας ομάδας (Ρουντίνι, Βισκόντι-Βενόστα) και του νεαρού βασιλιά Βίκτωρα-Εμμανουήλ Γ΄. Η διευθέτηση της γαλλοϊταλικής διένεξης γίνεται έτσι με μια σειρά βήματα: συμφωνία για την Τυνησία το 1896, εμπορική ρύθμιση το 1898, που θέτει τέρμα σε έναν δεκαετή «τελωνειακό πόλεμο», συμφωνία αμοιβαίας παραίτησης σε περίπτωση γαλλικής επέμβασης στο Μαρόκο και ιταλικής στην Τριπολίτιδα το 1900, τέλος μυστική υπόσχεση της κυβέρνησης της Ρώμης το 1902 να μην μπει στον πόλεμο εναντίον της Γαλλίας σε περίπτωση σύγκρουσης που θα προκαλούσε η Γερμανία.

Εν τούτοις η πιο θεαματική επιτυχία του Ντελκασέ, γεμάτη συνέπειες για το μέλλον, είναι η απρόσμενη προσέγγιση με το Ηνωμένο Βασίλειο. Μετά τη Φασόντα, η κατάσταση της κοινής γνώμης και από τις δύο πλευρές της Μάγχης έκανε αδιανόητη μια συμμαχία ανάμεσα στις δύο χώρες. Παρ' όλ' αυτά, η διπλωματική απομόνωση της Μεγάλης Βρετανίας, η στρατιωτική της αδυναμία και ο έντονος ανταγωνισμός στον οποίο την υπέβαλε η Γερμανία, τόσο από οικονομική και εμπορική άποψη όσο και στο επίπεδο των ναυτικών εξοπλισμών, συνιστούσαν μια ευνοϊκή συγκυρία που ο Ντελκασέ μπόρεσε να εκμεταλλευτεί με επιδεξιότητα.

Οι διαπραγματεύσεις που διεξήχθησαν στο Λονδίνο από τον πρεσβευτή Πωλ Καμπόν υπήρξαν πάντως επίπονες. Όταν ο βασιλιάς της Αγγλίας Εδουάρδος Ζ΄ επισκέφθηκε επισήμως το Παρίσι το Μάιο του 1903, έγινε αρχικά δεκτός με ψυχρότητα από τον κόσμο που δεν είχε λησμονήσει «την προσβολή της Φασόντα». Όμως η επιδεξιότητα και η καλή του διάθεση τον βοήθησαν να κατακτήσει τους Παρισινούς. Το δυσκολότερο βήμα είχε γίνει: εκείνο που περνά από το δρόμο και ο απόηχός του φτάνει μετά στον τύπο και στις καθημερινές συζητήσεις. Τον Ιούλιο ήταν η σειρά του προέδρου της Δημοκρατίας Λουμπέ να επισκεφθεί το Λονδίνο, όπου έγινε δεκτός με ενθουσιασμό.

Τέλος μια συμφωνία που υπογράφηκε στις 8 Απριλίου 1904 θέτει τέρμα στη γαλλοβρετανική αποικιακή διένεξη, έχοντας ως κύριο όρο ότι η Γαλλία αναγνωρίζει την κατοχή της Αιγύπτου από την Αγγλία και εξασφαλίζει σε αντάλ-

λαγμα ελευθερία κινήσεων στο Μαρόκο. Η συνθήκη δεν περιέχει καμία πρόβλεψη γενικής πολιτικής και δεν συνιστά με κανέναν τρόπο συμμαχία. Κι έτσι όμως, επειδή ακριβώς εξαφανίζει κάθε αιτία τριβής ανάμεσα στη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, μεταβάλλει αξιοσημείωτα τη διπλωματική κατάσταση στην Ευρώπη. Εγκαθιστώντας ένα κλίμα εγκαρδιότητας ανάμεσα στις μέχρι χθες αντίπαλες δυνάμεις, προετοιμάζει αναμφισβήτητα μια στενότερη προσέγγιση. Μ' αυτό τον τρόπο η «Εγκάρδια Συνεννόηση» αναγγέλλει μια νέα ομαδοποίηση των δυνάμεων, σύμφωνα με το σχέδιο που συνέλαβε ο Ντελκασέ.

1905: ΠΡΩΤΟΣ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΣ ΣΤΟ ΜΑΡΟΚΟ

Οι συμφωνίες του Απριλίου του 1904, αφήνοντας στη Γαλλία ελευθερία δράσης στο Μαρόκο, δίδουν το έναυσμα σε κρίσεις που δέκα χρόνια αργότερα θα οδηγήσουν την Ευρώπη της «ένοπλης ειρήνης» στην αιματηρότερη σύρραξη της ιστορίας της.

Πράγματι, η Γαλλία συνάπτει συμφωνίες με όλες τις δυνάμεις που ενδιαφέρονται για τη μεσογειακή ισορροπία ώστε να εξασφαλίσει την ευμενή ουδετερότητά τους στο όλο και πιθανότερο ενδεχόμενο επέμβασής της στο Μαρόκο. Όμως ο Ντελκασέ δεν διαβουλεύεται με τη Γερμανία, κατ' αρχάς επειδή δεν βλέπει τις σχέσεις με αυτή τη δύναμη παρά μόνο κάτω από ανταγωνιστικούς όρους, κι έπειτα επειδή εκτιμά ότι το Ράιχ δεν έχει να διεκδικήσει στην περιοχή παρά μόνο δευτερεύουσας σημασίας δικαιώματα και συμφέροντα.

Μια τέτοια πολιτική δεν είναι απαλλαγμένη από κινδύνους. Ο Γουλιέλμος Β΄ θορυβείται από το δίκτυο συμμαχιών που ύφανε ο Γάλλος υπουργός των Εξωτερικών, οι οποίες, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, στρέφονται εναντίον της χώρας του. Η Βίλχελμστράσε[55] δεν απεύχεται την ευκαιρία να προκαλέσει κάποια ρήξη ανάμεσα στη Γαλλία και τους φίλους και συμμάχους της Ρώσους και Βρετανούς. Επωφελούμενη από την εμπλοκή των Ρώσων στην Άπω Ανατολή και στη συνέχεια από τα επαναστατικά γεγονότα του 1905, η Γερμανία θα προσπαθήσει να διαλύσει την «Τριπλή Συνεννόηση»[56] καταδεικνύοντας στην Αγγλία τους κινδύνους της γαλλικής συμμαχίας, να επιφέρει ρήξη ανάμεσα στη Γαλλία και τη Ρωσία προβάλλοντας στον Νικόλαο Β΄ την ανεπαρκή βοήθεια που του προσφέρει η σύμμαχός του, τέλος δε να εκμηδενίσει στην πορεία τον Ντελκασέ και την πολιτική του.

Σ' αυτή την προοπτική ο Γουλιέλμος Β΄ και ο καγκελάριός του φον Μπύλοφ θα επιλέξουν εσκεμμένα το μαροκινό ζήτημα για να προκαλέσουν μια κρίση από την οποία αναμένουν την κατάρρευση του διπλωματικού συστήματος που διαμόρφωσε ο Γάλλος υπουργός. Η αναρχία στην οποία είχε βυθίσει το Μαρόκο ο σουλτάνος Μουλάι Αμπντ αλ-Αζίζ ενθάρρυνε σε μεγάλο βαθμό τις φιλοδοξίες των μεγάλων δυνάμεων. Μέχρι τις αρχές του αιώνα όμως οι δυνάμεις αυτές δεν κατάφεραν παρά να αλληλοεξουδετερωθούν, προσπαθώντας κα-

θεμία με τη σειρά της να επιβάλει την επιρροή της στη χώρα. Βεβαίως ο σουλτάνος παραχώρησε οφέλη, αλλά προς όλα τα κράτη, χωρίς διακρίσεις.

Η κατάσταση αλλάζει από τη στιγμή που οι Γάλλοι επεκτείνουν τις κατακτήσεις τους στη νότια Αλγερία και τη Σαχάρα. Το «αποικιακό κόμμα» και ο αρχηγός του Εξέν Ετιέν κρίνουν ότι έφτασε η ώρα να ολοκληρώσει η Γαλλία το αποικιακό της έργο στο Μαγκρέμπ, εγκαθιστώντας το προτεκτοράτο της στο Μαρόκο. Αυτή είναι η γνώμη και του Ντελκασέ ο οποίος, από την άφιξή του στο Και ντ' Ορσαί, προσπαθεί, όπως είδαμε, να κερδίσει τη συγκατάθεση των μεσογειακών δυνάμεων στα γαλλικά επεκτατικά σχέδια για την αυτοκρατορία των Σαρίφ[57]. Όπως αναφέρθηκε, με τη Γερμανία δεν έχουν προηγηθεί διαβουλεύσεις και τα οικονομικά της συμφέροντα στην περιοχή δεν είναι τόσο αμελητέα όσο διατείνονται οι Γάλλοι. Κυρίως όμως η χώρα αυτή δεν είναι διατεθειμένη να εκδιωχθεί από το Μαρόκο χωρίς να αντιδράσει, τη στιγμή που οι ιθύνοντές της δεν παύουν να διακηρύσσουν την «παγκόσμια» αποστολή της. Κατόπιν τούτου, θα αρπάξει την ευκαιρία να διαταράξει τις γαλλοβρετανικές σχέσεις πυροδοτώντας την πρώτη «μαροκινή κρίση».

Εγκαινιάζοντας την πολιτική της «γροθιάς στο τραπέζι» η κυβέρνηση του Ράιχ αποφασίζει να δράσει χωρίς ενδοιασμούς. Στην αρχή, ο Γουλιέλμος Β΄ αντιμετωπίζει με επιφυλάξεις την πολιτική που επεξεργάζονται οι Χόλσταϊν και Μπύλοφ. Αλλά εκείνοι καταφέρνουν να τον πείσουν και στις 31 Μαρτίου 1905, ενώ ο κόσμος είναι ακόμη άναυδος από την είδηση της ρωσικής συντριβής στο Μούκντεν, αποβιβάζεται στην Ταγγέρη όπου εμφανίζεται ως υπερασπιστής της μαροκινής ελευθερίας και όπου εκφωνεί ένα λόγο του οποίου το περιεχόμενο, διαστρεβλωμένο από τον τύπο, προκαλεί μεγάλη ένταση ανάμεσα στο Παρίσι και το Βερολίνο. Ενισχυμένος από αυτή την παρέμβαση και με τη ζωηρή επιδοκιμασία της Γερμανίας, η οποία αρνείται τρεις φορές να διαπραγματευθεί με τον Ντελκασέ, ο σουλτάνος προτείνει τη σύγκληση μιας διεθνούς διάσκεψης.

Αυτή η απροκάλυπτη παρέμβαση καταλαμβάνει εξαπίνης και διαιρεί τη γαλλική κυβέρνηση. Ενώ ο πρωθυπουργός Ρουβιέ και οι περισσότεροι υπουργοί προκρίνουν συνετή στάση, ο Ντελκασέ που δηλώνει τη βεβαιότητά του για τη βρετανική υποστήριξη προτείνει να προχωρήσει η Γαλλία και να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο πολέμου. Ενήμερος γι' αυτή τη διάσταση απόψεων, ο πρεσβευτής της Γερμανίας παρεμβαίνει κατευθείαν στη διένεξη και εισηγείται στον Ρουβιέ την αποπομπή του ενοίκου τού Και ντ' Ορσαί. Στις 6 Ιουνίου, στη διάρκεια μιας σύσκεψης του υπουργικού συμβουλίου που καταδεικνύει με δραματικό τρόπο την απομόνωσή του, ο Ντελκασέ παραιτείται. Έτσι η Γερμανία σημειώνει την πρώτη της νίκη. Πετυχαίνει τη δεύτερη τον Ιούλιο, όταν ο Ρουβιέ, ο οποίος έχει αναλάβει προσωρινά το υπουργείο Εξωτερικών, δέχεται μετά από δισταγμούς τη σύγκληση της διεθνούς διάσκεψης.

Παραλίγο δε να καταγάγει και τρίτη διπλωματική επιτυχία, η οποία πλέον θα ήταν αποφασιστική, στη διάρκεια μιας συνάντησης ανάμεσα στον Νικόλαο Β΄ και τον Γουλιέλμο Β΄ στις 23 Ιουλίου 1905 στο Μπγέρκε, μια νησίδα στα

φινλανδικά ύδατα. Καταβεβλημένος από την ήττα του από τους Ιάπωνες στη Μαντζουρία και ευρισκόμενος υπό την επιρροή του «εξαδέλφου του Γουίλυ»[58], ο τσάρος δέχεται να υπογράψει μαζί του μια συνθήκη αμυντικής συμμαχίας στην οποία η Γαλλία προσκαλείται να προσχωρήσει. Ο Γουλιέλμος Β΄ θριαμβεύει: η γαλλορωσική συμμαχία φαίνεται να έχει συντριβεί, η Γαλλία υποχωρεί στο Μαρόκο, ο Ντελκασέ αναγκάζεται να παραχωρήσει τη θέση του στους θιασώτες μιας συνετούς πολιτικής απέναντι στη Γερμανία.

Πρόκειται για νίκες φαινομενικές μάλλον παρά πραγματικές. Για τον αυτοκράτορα της Γερμανίας και τους ανθρώπους της Βίλχελμστράσε οι διαψεύσεις έρχονται αναπάντεχα. Πρώτα, η ρωσική υπαναχώρηση μετά τη συνάντηση του Μπγέρκε. Ο τσάρος είχε ενεργήσει εν αγνοία του υπουργού του των Εξωτερικών κόμη Λάμσντορφ. Όταν αυτός ενημερώνεται για τη συνθήκη, αναμετρά αμέσως τη βαρύτητά της για τη γαλλορωσική συμμαχία. Θεωρεί ότι αποκλείεται να δεχθεί η Γαλλία να προσχωρήσει σε έναν διπλωματικό συνδυασμό του οποίου κέντρο βάρους θα ήταν το Ράιχ. Πράγματι, όταν ο Ρώσος πρεσβευτής στο Παρίσι Νελίντοφ, σε συνάντησή του με τον Ρουβιέ, υπαινίσσεται το ενδεχόμενο μιας ηπειρωτικής συμμαχίας, ο Γάλλος πρωθυπουργός αρνείται ξεκάθαρα. Ο Λάμσντορφ προσπαθεί λοιπόν να πείσει τον Νικόλαο Β΄ για το λάθος του. Η Ρωσία δεν μπορεί να συνάψει συμμαχία με τη Γερμανία και συγχρόνως να διατηρήσει τη φιλία της με τη Γαλλία, μια φιλία η οποία, πέρα από τις στρατιωτικές εγγυήσεις που προσφέρει στην αυτοκρατορία των τσάρων, ανοίγει την αγορά του Παρισιού στον ρωσικό δανεισμό. Επομένως, ο Νικόλαος πρέπει να εγκαταλείψει τις δεσμεύσεις του Μπγέρκε. Ανακοινώνει τουλάχιστον ότι αναβάλλει την εφαρμογή τους.

Στη συνέχεια έρχεται η απομόνωση της Γερμανίας στη διεθνή συνδιάσκεψη που συγκαλείται στην Αλγκεθίρας τον Ιανουάριο του 1906, για να αποφασιστεί η τύχη του Μαρόκου. Μόνο η Αυστροουγγαρία υποστηρίζει τη θέση για διεθνή έλεγχο, ενώ οι άλλες δυνάμεις προσχωρούν στις απόψεις του Παρισιού και αναθέτουν την αστυνόμευση των λιμένων στους Ισπανούς και τους Γάλλους. Κατ' αυτό τον τρόπο, και παρά τις πιέσεις που ασκήθηκαν από το Ράιχ, η Γαλλία αποκτά αληθινή υπεροχή στην αυτοκρατορία των Σαρίφ. Πάνω απ' όλα όμως η μαροκινή κρίση και οι κίνδυνοι πολέμου που ανέδειξε ωθούν τη Γαλλική Δημοκρατία να συσφίξει τους δεσμούς της με τους φίλους και συμμάχους της.

Η ΤΡΙΠΛΗ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΗ

Με την ευκαιρία της αναμέτρησής της με τη Γερμανία, η Γαλλία διαπίστωσε την αστάθεια της μόνης συμμαχίας που διέθετε: αυτής με τη Ρωσία. Πέρα από τους δισταγμούς της στο διπλωματικό επίπεδο, η Ρωσία αποκάλυψε, απέναντι στη νεαρή ιαπωνική δύναμη, και την αδυναμία του στρατού και του πολεμικού της ναυτικού. Χωρίς να εγκαταλείψει αυτή τη συμμαχία που παραμένει εν

τούτοις ο άξονας του αμυντικού της συστήματος, η γαλλική κυβέρνηση στρέφεται προς το Ηνωμένο Βασίλειο, επιδιώκοντας να συμπληρώσει την «Εγκάρδια Συνεννόηση» με πιο συγκεκριμένα κείμενα. Η βρετανική στάση στη διάρκεια της μαροκινής κρίσης συνιστά για το Παρίσι μια αναντίρρητη ενθάρρυνση.

Η Αγγλία, όλο και πιο ανήσυχη για την πολιτική των ναυτικών εξοπλισμών που ακολουθεί το Ράιχ και για την πολεμοχαρή στάση του Γουλιέλμου Β΄, δοκίμασε μεγάλη ταραχή όταν συνάφθηκε η συνθήκη του Μπγέρκε. Η προσχώρηση της Γαλλίας σε αυτό τον διπλωματικό συνδυασμό θα σήμαινε αναμφίβολα μια ηπειρωτική συμμαχία την οποία η Αγγλία θα πλήρωνε ακριβά. Η άρνηση της Γαλλίας πρόσφερε στους Βρετανούς τεράστια ανακούφιση και τους ώθησε να υποστηρίξουν τις γαλλικές θέσεις στη συνδιάσκεψη της Αλγκεθίρας, καταστρώνοντας μάλιστα κοινά σχέδια με το γαλλικό γενικό επιτελείο για την αντιμετώπιση ενδεχόμενης γερμανικής επίθεσης.

Όμως αυτές οι διαβουλεύσεις δεν συνιστούν στρατιωτική συμμαχία. Μια συμμαχία με τη Γαλλία θα σήμαινε ουσιαστικά σύναψη συμφώνου και με τη Ρωσία, στην οποία η Αγγλία αντιπαρατίθεται στην κεντρική Ασία. Το Και ντ' Ορσαί, αντιλαμβανόμενο αυτή τη δυσκολία, καταβάλλει κάθε προπάθεια να ρυθμιστούν τα εκκρεμή ζητήματα ανάμεσα στο Λονδίνο και την Αγία Πετρούπολη. Τον Αύγουστο του 1907 τα διαβήματά του καταλήγουν στην υπογραφή μιας συνθήκης που ρυθμίζει τις αποικιακές διαφορές και σηματοδοτεί την αγγλορωσική συμφιλίωση: οι χώρες που γειτονεύουν με την Ινδία –το Θιβέτ και το Αφγανιστάν– καθίστανται ουδέτερες και η Περσία, όπου οι δύο δυνάμεις διατηρούν μια υποβόσκουσα αντιπαλότητα, διαμοιράζεται σε ζώνες επιρροής.

Χωρίς να καταλήξει σε κανονική συμμαχία, η αγγλορωσική συνθήκη του 1907, όπως μερικά χρόνια νωρίτερα η ρύθμιση της αγγλογαλλικής διένεξης, εξομαλύνει το δρόμο για μια προσέγγιση ανάμεσα στο Ηνωμένο Βασίλειο και τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Η «Εγκάρδια Συνεννόηση», ενισχυμένη από τις συνομιλίες των γενικών επιτελείων του 1906 και τις αγγλορωσικές διευθετήσεις του 1907, επεκτείνει τη γαλλορωσική συμμαχία και συνιστά για την Ευρώπη των αρχών του 20ού αιώνα μια νέα ομαδοποίηση δυνάμεων που σύντομα θα ονομαστεί «Τριπλή Συνεννόηση». Σίγουρα δεν διαθέτει ακόμα σταθερότητα και δεν αποτελεί πραγματική συμμαχία. Αλλά τη στιγμή που η παλιά Τριπλή Συμμαχία καταρρέει και φαίνεται καταδικασμένη, εξαιτίας της ιταλικής στάσης, η «Συνεννόηση» δείχνει αντιθέτως να είναι μια ομαδοποίηση με πλούσιο μέλλον, η οποία δεν θα πάψει στη συνέχεια να ενισχύεται, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Ράιχ να προκαλέσει τη διάσπασή της. Ήδη γίνεται αντιληπτή από τη Γερμανία ως απειλή περικύκλωσης και διαιρεί την Ευρώπη σε δύο μέτωπα τα οποία, για πολλούς συγχρόνους, είναι σαφές ότι μια μέρα θα συγκρουστούν, καθώς μετά το 1907 οξύνονται οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στην Τριπλή Συμμαχία και τη Συνεννόηση.

ΑΠΟ ΤΟ ΒΟΣΝΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΜΑΡΟΚΙΝΗ ΚΡΙΣΗ (1907-1911)

Από το 1907, η ευρωπαϊκή ήπειρος ξαναγίνεται το κέντρο βάρους των διεθνών σχέσεων, και το πιο εύθραυστο σημείο της ισορροπίας των δυνάμεων είναι στα Βαλκάνια, στο όριο των ζωνών αυστροουγγρικής και ρωσικής επιρροής.

Από την εποχή του πραξικοπήματος του 1903 που έθεσε τέλος στη βασιλεία των Οβρένοβιτς, το μικρό βασίλειο των Σέρβων, υπό την ηγεσία του Πέτρου Α΄ Καραγεώργεβιτς, έγινε κέντρο έντονης πανσλαβικής προπαγάνδας και εφαλτήριο της ρωσικής ισχύος στα Βαλκάνια. Στο εξής ο στόχος της Σερβίας είναι εμφανής: η συνένωση των Σλάβων του νότου για το σχηματισμό μιας ανεξάρτητης «Γιουγκοσλαβίας», πελάτη της ρωσικής αυτοκρατορίας και προστατευόμενης απ' αυτήν. Η προπαγάνδα βρίσκει απήχηση στο μικρό γειτονικό πριγκιπάτο του Μαυροβουνίου και κυρίως στους κατοίκους της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, που από το 1878 βρίσκεται κάτω από τη διοίκηση της Βιέννης.

Η κυβέρνηση του Φραγκίσκου-Ιωσήφ, αποφασισμένη να θέσει τέλος στην αναταραχή, θα εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που της προσφέρει η πρόσφατη ρωσική ήττα στην Άπω Ανατολή και η επανάσταση που ξεσπά στην Τουρκία το 1908. Η επανάσταση αυτή φέρνει στην εξουσία το κόμμα των «Νεοτούρκων» που φαίνεται αποφασισμένο να αναμορφώσει τη γηραιά Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δεν υπάρχει λοιπόν καιρός για χάσιμο. Αρχικά η Βιέννη αποφασίζει να κατασκευάσει μια σιδηροδρομική γραμμή προς τη Θεσσαλονίκη διαμέσου του σαντζακίου του Νόβι Παζάρ κατά τρόπο που να αποκόπτει τη Σερβία από το Μαυροβούνιο· στη συνέχεια δε, αφού υπόσχεται στον τσάρο την υποστήριξή της στο ζήτημα της τροποποίησης του καθεστώτος των Στενών, ανακηρύσσει την προσάρτηση των σλαβικών πριγκιπάτων της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης.

Ανακόπτονται έτσι γρήγορα και οριστικά οι φιλοδοξίες του Βελιγραδίου. Αμέσως η Σερβία κηρύσσει επιστράτευση και καλεί σε βοήθεια τη Ρωσία. Στην Αγία Πετρούπολη ο υπουργός των Εξωτερικών Ισβόλσκυ, που συνειδητοποιεί ότι έχει εξαπατηθεί από τον Αυστριακό ομόλογό του, καταβάλλει έντονες προσπάθειες για να επιτύχει τη σύγκληση διεθνούς διάσκεψης, πράγμα που ούτε η Αυστροουγγαρία ούτε η Γερμανία είναι διατεθειμένες να δεχθούν.

Το αυστριακό και το ρωσικό επιτελείο αναλαμβάνουν, με τη σειρά τους, μέτρα επιστράτευσης, και η Γερμανία δηλώνει ότι είναι έτοιμη να υποστηρίξει τη σύμμαχό της Αυστρία. Η Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, που φοβούνται ότι θα παρασυρθούν σε μια σύρραξη η οποία δεν αφορά τα ζωτικά τους συμφέροντα, προσφέρουν τις «καλές τους υπηρεσίες» και προτείνουν στο φον Μπύλοφ να προσχωρήσει στο διάβημά τους. Αυτός αρνείται με επιδεξιότητα την πρόσκληση για να αναγκάσει τις δύο δυνάμεις της Συνεννόησης να εγκαταλείψουν τον Ρώσο φίλο τους. Ο υπολογισμός αποδίδει. Το Λονδίνο συμβουλεύει τη ρωσική κυβέρνηση να δεχθεί το τετελεσμένο γεγονός. Στο Παρίσι ο υπουργός των

Εξωτερικών Στεφάν Πισόν προειδοποιεί τον Ισβόλσκυ ότι η Γαλλία δεν μπορεί να εμπλακεί σε μια σύρραξη που προκύπτει από μια κατάσταση στην οποία δεν διακυβεύονται τα «ζωτικά συμφέροντα» της συμμάχου της. Αρκείται να ζητήσει από την κυβέρνηση του Ράιχ να χρησιμοποιήσει την επιρροή της ώστε να τακτοποιηθεί το ζήτημα. Ωστόσο, ο φον Μπύλοφ αντιθέτως ρίχνει λάδι στη φωτιά, επιθυμώντας να διευρύνει το ρήγμα που διακρίνει στην Τριπλή Συνεννόηση. Στις 22 Μαρτίου 1909 διατάζει τον πρεσβευτή του στην Αγία Πετρούπολη να αξιώσει από τον Ισβόλσκυ «την επίσημη και ανεπιφύλακτη αποδοχή» της νέας κατάστασης και προσθέτει πως «μια απάντηση με υπεκφυγές, με όρους ή με ασάφειες, θα θεωρηθεί ως άρνηση». Πρόκειται για πραγματικό τελεσίγραφο, που η κυβέρνηση του τσάρου αναγκάζεται να αποδεχθεί. Με πόνο καρδιάς ο Ισβόλσκυ συμβουλεύει τους Σέρβους να λύσουν την επιστράτευση.

Κατά συνέπεια, η βοσνιακή κρίση ξεκινά με έναν φαινομενικό νέο θρίαμβο της Τριπλής Συμμαχίας. Οι χώρες της Συνεννόησης υποχώρησαν μπροστά στα μέτρα εκφοβισμού των κεντρικών δυνάμεων, κάνοντας εμφανή τον σχετικά εύθραυστο χαρακτήρα των αγγλο-γαλλο-ρωσικών συμφωνιών. Όμως η συνέχεια όμως, των γεγονότων θα δείξει ότι η αυστρογερμανική επιτυχία είναι μια νέα πύρρειος νίκη. Το γιουγκοσλαβικό εθνικό αίσθημα, που είναι η κύρια αιτία της κρίσης, συμπιέζεται, αλλά δεν εκμηδενίζεται. Η Ιταλία ανησυχεί από τη μεταβολή που επήλθε στο status quo της Βαλκανικής χωρίς να έχει μπορέσει να εκφράσει γνώμη ούτε να έχει λάβει την ελάχιστη επανόρθωση. Πάνω απ' όλα, αντίθετα με τους υπολογισμούς του φον Μπύλοφ, η γαλλορωσική συμμαχία παραμένει άθικτη. Βεβαίως ο τσάρος είναι δυσαρεστημένος με τη Γαλλία επειδή δεν του παρέσχε τη βοήθεια που δικαιολογημένα περίμενε απ' αυτήν, αλλά η έχθρα που αισθάνεται απέναντι στο Βερολίνο είναι ακόμα ισχυρότερη. Έτσι ώστε, όχι μόνο δεν σκοπεύει να παραιτηθεί από τη συμμαχία με το Παρίσι, αλλά φαίνεται αντιθέτως αποφασισμένος να την ενισχύσει για να αποφύγει μια νέα ταπείνωση και να εκδικηθεί, αν είναι δυνατόν, γι' αυτή που μόλις υπέστη.

Τη βοσνιακή κρίση θα ακολουθήσουν δύο χρόνια σχετικής ειρήνης στην Ευρώπη. Ανάμεσα στη Γαλλία και τη Γερμανία συνομολογείται μάλιστα μια συμφωνία οικονομικής συνεργασίας στο Μαρόκο, αλλά οι προσδοκίες της Γερμανίας σύντομα θα διαψευστούν, αφού τα οφέλη που της προσπορίζει αυτή η διευθέτηση είναι ελάχιστα. Πεπεισμένη ότι έχει την ισχύ με το μέρος της, περιμένει μια ευκαιρία για να ξαναθέσει το ζήτημα και να αποδείξει εν νέου τη ματαιότητα των γαλλικών συμμαχιών. Στη διάρκεια μιας στάσης εναντίον του νέου σουλτάνου Μουλάι Χαφίζ, το Παρίσι αποφασίζει την κατάληψη της πόλης του Μαρόκου από τον στρατηγό Μουανιέ για να προστατεύσει τη ζωή των Ευρωπαίων αποίκων που είναι κλεισμένοι σ' αυτήν.

Η ενέργεια αυτή ξεπερνά τα δικαιώματα που παραχωρεί στη Γαλλία η συμφωνία της Αλγκεθίρας και επιτρέπει στη Γερμανία να ξανανοίξει το φάκελο του Μαρόκου στο όνομα της παραβίασης της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Βίλχελμστράσε έχει προσχωρήσει στις επεκτατικές α-

πόψεις που διαμορφώνουν για το Μαρόκο οι υπερεθνικιστικοί κύκλοι. Απλώς ο υπουργός των Εξωτερικών Κίντερλεν-Βαίχτερ πιστεύει ότι, παίζοντας επιδέξια το μαροκινό χαρτί και ανεβάζοντας την ένταση, η κυβέρνησή του θα μπορούσε να επιτύχει επωφελείς αποζημιώσεις. Γι' αυτό το λόγο συμβουλεύει τον αυτοκράτορα Γουλιέλμο Β΄ να «πάρει ενέχυρο» καταλαμβάνοντας, για παράδειγμα, ένα λιμάνι των ακτών του Ατλαντικού. Ο Γουλιέλμος συντάσσεται με την άποψή του και η γερμανική κανονιοφόρος *Panther* αγκυροβολεί στο λιμένα του Αγαδίρ την 1η Ιουλίου, όπου αποβιβάζει ένα συμβολικό άγημα. Συγχρόνως η κυβέρνηση του Ράιχ γνωστοποιεί στους Γάλλους ότι δεν είναι αντίθετη με την εγκατάσταση του προτεκτοράτου τους στο Μαρόκο υπό τον όρο να παραχωρηθούν στη Γερμανία επανορθώσεις στην κεντρική Αφρική. Όταν το Βερολίνο καλείται να γίνει πιο συγκεκριμένο, ζητεί το σύνολο του γαλλικού Κογκό.

Ο νέος πρωθυπουργός Ζοζέφ Καγιώ, υπέρμαχος της ειρήνης, είναι αποφασισμένος να δεχθεί, εν μέρει τουλάχιστον, τις γερμανικές διεκδικήσεις. Ενθαρρύνεται από τη στάση της ρωσικής διπλωματίας που γνωρίζει στους Γάλλους, περίπου απροκάλυπτα, ότι η Ρωσία δεν είναι πιο έτοιμη να κάνει πόλεμο για το Μαρόκο απ' ό,τι ήταν η Γαλλία για τη Βοσνία πριν από λίγα χρόνια. Αλλά ο Καγιώ έχει να αντιμετωπίσει μια εξαιρετικά γερμανόφοβη κοινή γνώμη, καθώς και πολλούς πολιτικούς άνδρες που αναπολούν τη σταθερή πολιτική ενός Ντελκασέ. Και ο ίδιος άλλωστε δεν μπορεί να δεχθεί τις γερμανικές αξιώσεις στο σύνολό τους και, στις 17 Ιουλίου, η Βίλχελμστράσε ενημερώνεται ότι η Γαλλική Δημοκρατία δεν προτίθεται να παραχωρήσει στο Ράιχ το σύνολο του Κογκό. Η ρήξη μοιάζει επικείμενη και ο Κίντερλεν-Βαίχτερ φαίνεται να αποδέχεται μια ένοπλη σύρραξη με ελαφριά καρδιά. Όμως η στάση του αυτοκράτορα και του περιβάλλοντός του είναι λιγότερο επιθετική και έτσι διατηρείται μια οριακή επαφή ανάμεσα στους πρωθυπουργούς. Τελικά η αγγλική στάση αποδεικνύεται αποφασιστική. Όταν η κυβέρνηση του Λονδίνου πληροφορείται τη σοβαρότητα των γερμανικών αξιώσεων, γνωστοποιεί στον Γουλιέλμο Β΄, στις 21 Ιουλίου, ότι, στην ανάγκη, είναι έτοιμη να υποστηρίξει τις γαλλικές θέσεις με τα όπλα. Μάλιστα, ο ειρηνόφιλος Λόυντ Τζωρτζ διακινδυνεύει τη δημόσια δήλωση ότι «το σχήμα της ειρήνης πάση θυσία δεν αρμόζει σε μια μεγάλη χώρα» και οι μοίρες του βρετανικού ναυτικού τίθενται σε κατάσταση ετοιμότητας.

Το Βερολίνο αποφασίζει να διαπραγματευτεί, επιθυμώντας την τελευταία στιγμή να αποφύγει τον πόλεμο. Οι επίσημες συνομιλίες ανάμεσα στον πρεσβευτή Καμπόν και τον Κίντερλεν-Βαίχτερ επικαλύπτονται από μια μυστική διαπραγμάτευση μεταξύ του εκπροσώπου της Βίλχελμστράσε βαρώνου φον Λάνκεν και ενός προσωπικού απεσταλμένου του Καγιώ, γεγονός που περιπλέκει τα πράγματα. Μετά από πολύ μακρές διαπραγματεύσεις και νέους κινδύνους ρήξης, θα προκύψει τελικά συμφωνία το Νοέμβριο του 1911. Η Γερμανία –που στο μεταξύ έχει υποστεί τις συνέπειες ενός χρηματιστηριακού πανικού, τον οποίο, θα υποστηρίξει αργότερα ο Καγιώ, ο ίδιος προκάλεσε εκ του μηδενός– δέχεται εκ προοιμίου την εγκατάσταση του γαλλικού προτεκτοράτου στην

αυτοκρατορία των Σαρίφ, λαμβάνοντας σε αντάλλαγμα σημαντικό τμήμα του γαλλικού Κογκό, με έξοδο στον Ατλαντικό.

Το κύριο αποτέλεσμα αυτής της κρίσης είναι ότι επιδείνωσε τις μνησικακίες και τα πάθη ανάμεσα στις δύο κυριότερες στρατιωτικές δυνάμεις της Ευρώπης. Η κοινή γνώμη των δύο χωρών έχει προκληθεί σοβαρά και βρίσκεται σε έξαψη. Γάλλοι και Γερμανοί καταλογίζουν στις κυβερνήσεις τους την έκβαση που και οι μεν και οι δε θεωρούν ως ταπείνωση. Πολλοί εκτιμούν πια ότι η μόνη δυνατή διέξοδος στην ένταση που έχει επέλθει στις διεθνείς σχέσεις είναι ο πόλεμος και ο Καγιώ δεν αντέχει απέναντι στο εθνικιστικό ρεύμα που ακολουθεί την ολοκλήρωση της συμφωνίας του Νοεμβρίου του 1911. Ανατρέπεται και αντικαθίσταται από τον Ραιμόν Πουανκαρέ, έναν Λοραίνο με αδιάλλακτο πατριωτισμό, από τον οποίο η κοινή γνώμη περιμένει σταθερότητα απέναντι στις αξιώσεις της Γερμανίας και τον οποίο το κοινοβούλιο θα εκλέξει πρόεδρο της Δημοκρατίας δύο χρόνια αργότερα, εκλογή που χαιρετίζεται με ενθουσιασμό από όλους όσοι επιθυμούν να παρεμποδίσουν τις ηγεμονικές βλέψεις των Γερμανών εθνικιστών.

Εξάλλου η κρίση αποκάλυψε κι άλλα ανησυχητικά σημάδια σχετικά με τη διαίρεση της Ευρώπης σε δύο εχθρικά μέτωπα. Μπορεί η γαλλορωσική συμμαχία να αποδείχτηκε τόσο αναποτελεσματική στη διάρκεια της βοσνιακής κρίσης, αλλά η υποστήριξη που παρασχέθηκε στη Γαλλία από την Αγγλία κατέδειξε ότι η κυβέρνηση του Λονδίνου επέλεξε ηθελημένα να δώσει διασταλτική ερμηνεία στην Εγκάρδια Συνεννόηση. Συνεπώς, η Τριπλή Συνεννόηση φαίνεται να εξελίσσεται προς ένα σχήμα όλο και πλησιέστερο προς εκείνο της Τριπλής Συμμαχίας. Μέσα σε μια ατμόσφαιρα μόνιμης πλέον κρίσης, οι κίνδυνοι πολέμου γίνονται καθημερινά σοβαρότεροι. Πράγματι, μόλις η μαροκινή κρίση καταλαγιάζει, νέες εστίες φωτιάς ξανανάβουν στα Βαλκάνια.

Ο ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΥΡΣΑ ΤΩΝ ΕΞΟΠΛΙΣΜΩΝ

Οι νέες βαλκανικές κρίσεις οφείλονται στην έξαρση των ανταγωνισμών που γεννήθηκαν στη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου. Ενώ το κόμμα των Νεοτούρκων, που υποστηρίζεται από τη Γερμανία του Γουλιέλμου Β΄, προσπαθεί να αναμορφώσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Ρωσία εκτιμά ότι είναι και πάλι ικανή να παίξει δραστήριο ρόλο στην περιοχή και αποφασίζει να εκδικηθεί για την ταπείνωση του 1909.

Παραδόξως την κρίση πυροδοτεί η Ιταλία, σύμμαχος των γερμανικών δυνάμεων στην Τριπλή Συμμαχία. Το 1911, υπό το κράτος ενός έντονου εθνικιστικού πυρετού, εγκαθίσταται σταθερά στην Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή. Η νέα αυτή απόδειξη της οθωμανικής αδυναμίας εξωθεί αμέσως τα μικρά ανεξάρτητα χριστιανικά κράτη των Βαλκανίων –τη Σερβία, τη Βουλγαρία, την Ελλάδα και το Μαυροβούνιο– να εκμεταλλευτούν την κατάσταση για να μοιραστούν τα τε-

λευταία ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, υπό την καθοδήγηση της Ρωσίας, συγκροτείται μια «βαλκανική ένωση», άξονα της οποίας αποτελεί η σερβοβουλγαρική συμμαχία που υπογράφηκε το Μάρτιο του 1912.

Η ανησυχία της Γαλλίας, που φοβάται μήπως παρασυρθεί σε μια μοιραία αλυσιδωτή αντίδραση, αναγκάζει τους Ρώσους να προσπαθήσουν να συγκρατήσουν την τελευταία στιγμή το όργανο που κατασκεύασαν. Είναι πολύ αργά: τον Οκτώβριο του 1912 τα βαλκανικά κράτη επιτίθενται στην Τουρκία που γρήγορα ηττάται και αναγκάζεται να εγκαταλείψει όλες τις κτήσεις της στην ευρωπαϊκή ήπειρο, με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη και την ενδοχώρα της.

Οι δυσκολίες αρχίζουν όταν έρχεται η ώρα της διανομής των κατάλοιπων του «μεγάλου ασθενούς». Στις επιδιώξεις των βαλκανικών κρατών προστίθενται οι παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων. Η Βουλγαρία, αντιλαμβανόμενη ότι έχει παίξει τον κύριο ρόλο στον πόλεμο εναντίον των Τούρκων και δυσαρεστημένη από τις ρυθμίσεις που προτείνονται, επιτίθεται ξαφνικά στην πρώην σύμμαχό της Σερβία τον Ιούνιο του 1913. Το γεγονός προκαλεί αμέσως τη σύσταση εναντίον της μιας συμμαχίας που απαρτίζεται από τη Σερβία, την Ελλάδα, τη Ρουμανία και σε λίγο την ίδια την Τουρκία, η οποία προσπαθεί έτσι να ανακτήσει μέρος από τα εδάφη που έχει απολέσει. Δεχόμενοι επιθέσεις απ' όλες τις πλευρές, οι Βούλγαροι ηττώνται από τους Σέρβους στις αρχές Ιουλίου και αναγκάζονται να ζητήσουν ανακωχή[59].

Τότε μπαίνει στο στίβο η Αυστροουγγαρία. Στις 4 Ιουλίου, ο κόμης Μπέρχτολτ απευθύνει στο Βερολίνο και τη Ρώμη μια διακοίνωση με την οποία υπογραμμίζει τον κίνδυνο που θα συνιστούσε μια «Μεγάλη Σερβία» για τη δυαδική μοναρχία. Δηλώνει ότι είναι αποφασισμένος να εξαλείψει τον κίνδυνο, αλλά, καθώς η αυστριακή επέμβαση θα μπορούσε να επισύρει εκείνη της Ρωσίας και ως εκ τούτου να πυροδοτήσει μια γενική σύρραξη, ρωτά τους συμμάχους του εάν είναι έτοιμοι να τον ακολουθήσουν σε αυτή την οδό. Το Βερολίνο και κυρίως η Ρώμη απαντούν αρνητικά. Έτσι, μη μπορώντας να υπολογίζει παρά στις δικές της δυνάμεις, η Αυστροουγγαρία αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη Βουλγαρία. Η Τουρκία βλέπει τα ευρωπαϊκά της εδάφη να περιορίζονται στην ανατολική Θράκη με την Αδριανούπολη. Η Βιέννη φοβάται όλο και περισσότερο την επιρροή της Σερβίας και για να αποκλείσει την έξοδό της στην Αδριατική ωθεί στη δημιουργία ενός ανεξάρτητου πριγκιπάτου, της Αλβανίας, του οποίου αυτοαναγορεύεται προστάτιδα δύναμη. Από την πλευρά της, η ρωσική διαιτησία ασκείται επ' ωφελεία της Σερβίας, που αυξάνει τα εδάφη της προς νότον, και της Ρουμανίας, που αποκτά το βόρειο τμήμα της Δοβρουτσάς, και στις δύο περιπτώσεις σε βάρος της Βουλγαρίας.

Για μια ακόμα φορά, ο ευρωπαϊκός πόλεμος μετά βίας αποφεύχθηκε. Αλλά οι επαναλαμβανόμενες κρίσεις κάνουν την προοπτική μιας γενικευμένης σύρραξης να αντιμετωπίζεται όλο και σοβαρότερα και κάθε ευρωπαϊκό κράτος να προετοιμάζεται για να την αντιμετωπίσει από θέση ισχύος.

Τα γεγονότα των δέκα ετών που προηγούνται του πολέμου έχουν εξάψει την

κοινή γνώμη όλων των κρατών της γηραιάς ηπείρου και έχουν δημιουργήσει ένα παθιασμένο κλίμα. Αναμφίβολα, με εξαίρεση μερικές μικρές ομάδες φανατικών, οι λαοί δεν επιθυμούν τον πόλεμο, ούτε όμως φαίνονται διατεθειμένοι να υποστείλουν τα εθνικά τους αισθήματα μπροστά στην επιταγή της ειρήνης πάση θυσία, όπως επιθυμεί μια μειονότητα σοσιαλιστών και επαναστατών συνδικαλιστών. Όταν θα ξεσπάσει η κρίση, οι λαοί θα δεχθούν σχεδόν ομόφωνα την αναμέτρηση και θα ακολουθήσουν το σύνθημα της «Ιερής Ομοψυχίας»[60] που θα ριχθεί από τις κυβερνήσεις.

Η επανάληψη και η επιδείνωση των διεθνών κρίσεων δημιουργούν λοιπόν μια πολεμική ψύχωση που συμβάλλει στην ενίσχυση των μετώπων. Η Τριπλή Συμμαχία ανανεώνεται το 1912, παρότι η Ιταλία, της οποίας τα συμφέροντα και οι βαλκανικές φιλοδοξίες προσκρούουν όλο και πιο ανοιχτά στην Αυστροουγγαρία, έχει καταστεί ένας αμφίβολος σύμμαχος για τις κεντροευρωπαϊκές δυνάμεις. Τον ίδιο χρόνο, νέες γαλλορωσικές στρατιωτικές συμφωνίες προβλέπουν ότι σε περίπτωση πολέμου ο στρατός του τσάρου πρέπει να αναλάβει επιθετική ενέργεια ώστε να εμποδίσει τους Γερμανούς να ρίξουν όλη την προσπάθειά τους στο δυτικό μέτωπο. Επίσης διαμορφώνεται ένα σχέδιο γαλλοβρετανικής στρατιωτικής και ναυτικής συνεργασίας. Τέλος, το φθινόπωρο του 1912, ο Πουανκαρέ δίδει μια ευρεία ερμηνεία της συμμαχίας με τη Ρωσία: Η Γαλλία θα την υποστηρίξει σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης, ακόμα κι αν ο πόλεμος έχει ως αφετηρία μια σύγκρουση στα Βαλκάνια.

Η κούρσα των εξοπλισμών και η αύξηση των στρατιωτικών δυνάμεων και στα δύο στρατόπεδα λαμβάνουν επίσης ανησυχητικές διαστάσεις. Η Γερμανία αυξάνει από το 1911-1912 τον στρατιωτικό προϋπολογισμό της, σχεδιάζει να ενισχύσει το επόμενο έτος τη στρατιωτική της δύναμη σε περίοδο ειρήνης από 600.000 σε 800.000 άνδρες και να επιταχύνει το πρόγραμμα των ναυτικών εξοπλισμών της. Η Αυστροουγγαρία υιοθετεί διαδοχικά δύο νόμους για τον στρατό (1912 και 1913) με στόχο να ενισχύσει κι αυτή το αμυντικό της δυναμικό. Η Ρωσία ξεκινά ένα στρατιωτικό πρόγραμμα που θα της προσφέρει έναν στρατό 1.800.000 ανδρών το 1917 και το γαλλικό κοινοβούλιο ψηφίζει, τον Αύγουστο του 1913, το «νόμο των τριών ετών» που επιτρέπει στη Γαλλία να θέσει επί ποδός πολέμου 750.000 άνδρες. Συγχρόνως, καθένας από τους μελλοντικούς εμπολέμους αυξάνει και εκσυγχρονίζει το πολεμικό υλικό του, ιδίως στο χώρο του βαρέος πυροβολικού.

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1914: Η ΕΜΠΛΟΚΗ

Στις 28 Ιουνίου 1914, ενώ ο αρχιδούκας-διάδοχος της Αυστρίας Φραγκίσκος-Φερδινάνδος επισκέπτεται το Σαράγιεβο της Βοσνίας στη διάρκεια μεγάλων γυμνασίων, δολοφονείται, μαζί με τη μοργανατική σύζυγό του δούκισσα του Χόενμπεργκ, από τον Βόσνιο φοιτητή Πρίντσιπ, μέλος μιας μυστικής εταιρείας

–της *Μαύρης Χειρός*–, που συνδέεται με το «γιουγκοσλαβικό» εθνικιστικό κίνημα. Η κυβέρνηση του Βελιγραδίου δεν έχει μάλλον καμία ανάμιξη στην υπόθεση, αλλά ορισμένοι Σέρβοι αξιωματικοί έχουν συμμετάσχει στην προετοιμασία της απόπειρας. Παρ' όλο που ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος-Ιωσήφ μάλλον κλίνει προς τη σύνεση, η κυβέρνηση και το γενικό επιτελείο της Βιέννης εκτιμούν ότι ήρθε η ώρα να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία ώστε να τακτοποιήσουν οριστικά το λογαριασμό τους με τη Σερβία. Απ' όλες λοιπόν τις χώρες που εμπλέκονται στο ξέσπασμα του πολέμου, η Αυστροουγγαρία παίρνει από την αρχή το μεγαλύτερο ρίσκο, δεδομένου ότι διακυβεύεται όχι μόνο η επιρροή και το κύρος της στην περιοχή του Δούναβη αλλά και η ίδια της η ύπαρξη, που απειλείται άμεσα από τους κινδύνους διαμελισμού της αυτοκρατορίας.

Όσα συμβαίνουν στα όρια της δυαδικής μοναρχίας οπωσδήποτε δεν αφορούν τόσο άμεσα τη Γερμανία. Αλλά από το τέλος του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, ο Γουλιέλμος Β΄ μέμφεται τον εαυτό του που εγκατέλειψε τον πιο σίγουρο σύμμαχό του και φαίνεται αποφασισμένος να τον υποστηρίξει στο εξής, ό,τι κι αν αυτό συνεπάγεται, ακόμα και με τίμημα έναν γενικό πόλεμο, που αναμφίβολα δεν επιθυμεί, αλλά του οποίου το ενδεχόμενο αναγνωρίζει. Εξάλλου το επιτελείο κρίνει τη στιγμή ιδιαίτερα ευνοϊκή για τη Γερμανία. Εάν ο πόλεμος είναι αναπόφευκτος –και ο αυτοκράτορας δεν χάνει ευκαιρία να διακηρύττει το μοιραίο της σύγκρουσης–, δεν είναι άραγε καλύτερα να επωφεληθεί κανείς από ένα πλεονέκτημα που μπορεί αργότερα να περιοριστεί, ιδίως με την εφαρμογή του σχεδίου αναδιοργάνωσης του ρωσικού στρατού; Κατά συνέπεια, το Βερολίνο δίδει στην αυστροουγγρική διπλωματία το πράσινο φως για τη λύση των σερβικών προβλημάτων.

Η κυβέρνηση της Βιέννης, έχοντας έξασφαλίσει στις 5 Ιουλίου την υποστήριξη του Γουλιέλμου Β΄, προετοιμάζει με μυστικότητα ένα τελεσίγραφο που δεν επιδίδεται στη Σερβία παρά στις 23 του μηνός, τη στιγμή που ο πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας Πουανκαρέ και ο πρωθυπουργός Βιβιανί, οι οποίοι πραγματοποιούσαν επίσημη επίσκεψη στην Αγία Πετρούπολη, αναχωρούν με πλοίο για τη Γαλλία, πράγμα που κάνει πολύ δύσκολη την επικοινωνία ανάμεσα στους ιθύνοντες των δύο χωρών. Πράγματι, το Βερολίνο και η Βιέννη είχαν ελπίσει ότι, ενεργώντας ταχύτατα, θα περιόριζαν τον πόλεμο στα Βαλκάνια και είχαν υπολογίσει τους όρους του τελεσίγραφου κατά τρόπο που η σερβική κυβέρνηση να μην μπορεί να το αποδεχθεί. Στην πραγματικότητα, απορρίφθηκε μόνο το άρθρο 6, το οποίο αξίωνε τη συμμετοχή Αυστριακών υπαλλήλων στην έρευνα για τον προσδιορισμό των ευθυνών στην απόπειρα. Αυτό άρκεσε για να κηρύξει η Αυστρία τον πόλεμο στη Σερβία στις 28 Ιουλίου και να βομβαρδίσει αμέσως την πρωτεύουσα.

Η Ρωσία δεν μπορεί να αφήσει την πελάτιδά της Σερβία να συντριβεί χωρίς να αντιδράσει, αν δεν θέλει να χάσει κάθε επιρροή στα Βαλκάνια, και η κυβέρνησή της το δηλώνει ξεκάθαρα. Έχοντας ίσως δεχθεί «διαβεβαιώσεις» του Πουανκαρέ και αντιλαμβανόμενη τη βραδύτητα των προετοιμασιών της, αρχίζει από

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΣΤΗΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ «ΠΥΡΙΤΙΔΑΠΟΘΗΚΗ»

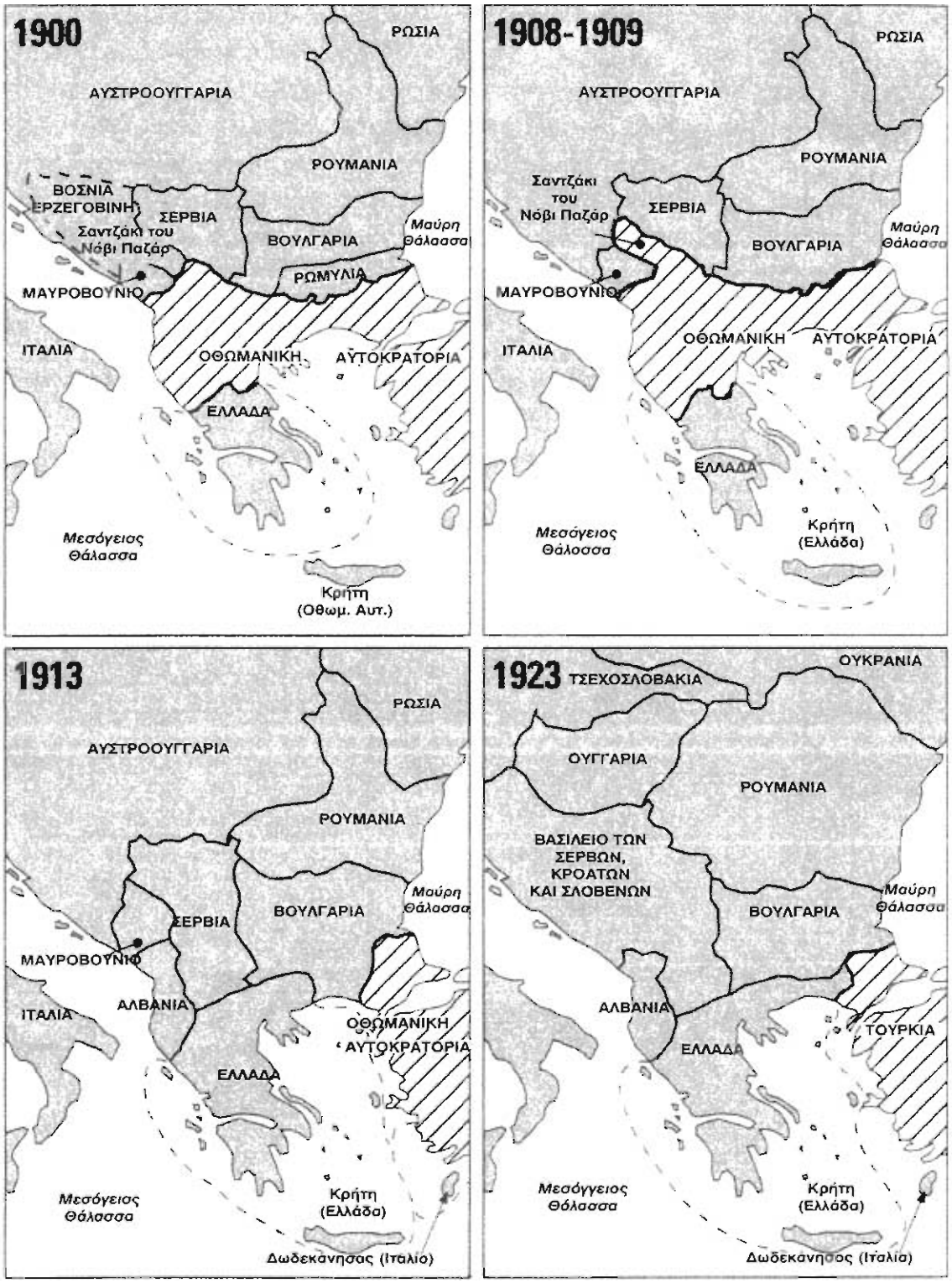

τις 29 Ιουλίου μερική επιστράτευση, ενώ ο τσάρος στέλνει μια σειρά τηλεγραφήματα στον εξάδελφό του Γουλιέλμο Β΄, ζητώντας του να ασκήσει πίεση στην Αυστροουγγαρία ώστε να αποφευχθεί το ανεπανόρθωτο.

Ένα παρόμοιο αίτημα έρχεται από το Λονδίνο. Ο σερ Έντουαρντ Γκρέυ προτείνει στη γερμανική κυβέρνηση την έναρξη διαπραγματεύσεων για τη ρύθμιση του σερβικού ζητήματος και προσφέρει στη Βιέννη το Βελιγράδι ως «ενέχυρο» μέχρις ότου ολοκληρωθούν. Συγχρόνως προειδοποιεί τη Γερμανία ότι, σε περίπτωση σύρραξης, η Μεγάλη Βρετανία δεν θα παραμείνει για πολύ στο περιθώριο. Ο καγκελάριος Μπέτμαν-Χόλβεγκ, που ανησυχεί βλέποντας τον μοιραίο μηχανισμό να τίθεται σε κίνηση, παρεμβαίνει στην κυβέρνηση του Φραγκίσκου-Ιωσήφ για να την εξωθήσει να αποδεχθεί τη βρετανική πρόταση. Ήδη όμως στο Βερολίνο όπως και στις άλλες πρωτεύουσες, οι στρατιωτικοί, που ανησυχούν μήπως ξεπεραστούν από τα γεγονότα, έχουν όλο και μεγαλύτερο βάρος στις αποφάσεις και πυροδοτούν έτσι μια ανεπίστρεπτη εξέλιξη. Η ρωσική στάση θα επιταχύνει τα πράγματα. Παρά τις συμβουλές μετριοπάθειας που του παρέχει αφειδώς η γαλλική κυβέρνηση, ο Νικόλαος Β΄ κηρύσσει γενική επιστράτευση στις 30 Ιουλίου. Στις 31 του μηνός η Αυστρία τον μιμείται.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ

Μπροστά σε αυτή την κλιμάκωση του κινδύνου, το φιλειρηνικό κίνημα έχει παραλύσει από τους δισταγμούς και τις αντιθέσεις των σοσιαλιστών και συνδικαλιστών ηγετών. Στη Γαλλία, οι δύο κυριότερες συνδικαλιστικές οργανώσεις (SFIO και CGT) προβαίνουν σε κοινές διαδηλώσεις εναντίον του πολέμου, αλλά δεν καταφέρνουν να συμφωνήσουν στην ιδέα μιας γενικής απεργίας. Εξάλλου η δολοφονία του Ζωρές από τον εθνικιστή Ραούλ Βιλαίν στις 31 Ιουλίου σπέρνει τη σύγχυση στο στρατόπεδο των οπαδών της αντίστασης και αφήνει ελεύθερο το πεδίο στους θιασώτες της εθνικής ομοψυχίας, σε σημείο που ο υπουργός των Εσωτερικών Μαλβύ δεν χρειάζεται καν να προχωρήσει σε συλλήψεις ειρηνόφιλων αγωνιστών όπως προβλέπεται από το «φάκελο Β». Στη Γερμανία, η σοσιαλδημοκρατία αφήνει το μίσος για τον τσαρικό δεσποτισμό να υπερφαλαγγίσει την προσκόλλησή της στην ειρήνη και διαβεβαιώνει τον Μπέτμαν-Χόλβεγκ ότι δεν θα κάνει τίποτα για να εμποδίσει τις ενέργειές του. Μπροστά στο αναπόφευκτο ενός πολέμου ο οποίος πιστεύεται πως θα είναι σύντομος, η έκπληξη και η παθητικότητα των λαών δεν αργούν να μετατραπούν παντού σε αποφασιστικότητα – εάν όχι σε αληθινό ενθουσιασμό, όπως θα ισχυριστούν τα εθνικιστικά κείμενα που συντάχθηκαν εκ των υστέρων.

Ενώ οι διπλωμάτες συζητούν και η κοινή γνώμη κινητοποιείται, τα επιτελεία δρουν. Η γαλλική κυβέρνηση, φροντίζοντας να μην κάνει κάτι που θα μπορούσε να την εμπλέξει ευθέως σε μια ενδεχόμενη ευρωπαϊκή σύρραξη, αποσύρει τα στρατεύματά της 10 χιλιόμετρα από τα γερμανικά σύνορα. Αλλά στις 31 Ιουλίου

η Γερμανία απευθύνει δύο τελεσίγραφα: το ένα στη Ρωσία παραγγέλλοντάς της να προβεί σε αποστράτευση, το άλλο στη Γαλλία ζητώντας της να διευκρινίσει τη στάση της σε περίπτωση γερμανορωσικού πολέμου. Ο πρεσβευτής της Γερμανίας στο Παρίσι έχει οδηγίες να αξιώσει ως ενέχυρο την παράδοση της Τουλ και του Βερντέν σε περίπτωση που η Γαλλία δηλώσει ουδετερότητα.

Το βράδυ της 1ης Αυγούστου, καθώς η Ρωσία δεν έχει απαντήσει, η Γερμανία της κηρύσσει τον πόλεμο, ενώ η Γαλλία με τη σειρά της προβαίνει σε επιστράτευση. Στις 2 του μηνός, η Γερμανία απαιτεί από το Βέλγιο την ελεύθερη διέλευση των στρατευμάτων της και στις 3 αρχίζει τις εχθροπραξίες με τη Γαλλία, με το πρόσχημα ότι ένα γαλλικό αεροπλάνο είχε βομβαρδίσει τη Νυρεμβέργη. Από την πλευρά της Τριπλής Συμμαχίας, η Ιταλία και η Ρουμανία, που έχουν συνδεθεί μόνο με αμυντική συμμαχία, κρίνουν ότι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες αρχίζει ο πόλεμος δεν τις υποχρεώνουν να επέμβουν.

Η βρετανική κυβέρνηση, που στην πλειοψηφία της είναι αποφασισμένη να υποστηρίξει τη Γαλλία, δεν ήθελε να εμπλακεί πολύ γρήγορα για να μην ενθαρρύνει την αδιαλλαξία του Παρισιού και της Αγίας Πετρούπολης, προέβη δε σε αρκετές απόπειρες συμβιβασμού. Η εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων στο Βέλγιο κινητοποιεί τη βρετανική κοινή γνώμη και αίρει τις τελευταίες αντιστάσεις στους κόλπους της κυβέρνησης. Στις 4 Αυγούστου, το Ηνωμένο Βασίλειο κηρύσσει τον πόλεμο στη Γερμανία. Σε λιγότερο από δύο εβδομάδες η βαλκανική κρίση μετατρέπεται σε γενικευμένη σύρραξη, πρελούδιο του πρώτου «παγκοσμίου πολέμου» της ιστορίας.

Έτσι επαληθεύονται οι φόβοι των διπλωματών του συνεδρίου της Βιέννης. Η Ευρώπη, στην οποία είχαν θελήσει να δώσουν σταθερή μορφή, θρυμματίστηκε απ' όλες τις πλευρές. Θεμελιωμένη στην αρχή της νομιμότητας των δυναστειών, παραγνωρίζοντας τις βλέψεις των λαών, άσκησε μια συνεχή πίεση στα έθνη. Οι συχνά νικηφόροι αγώνες των τελευταίων σημάδεψαν τον αιώνα που χωρίζει το συνέδριο της Βιέννης από το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Όμως ο θρίαμβος των εθνών συνεπήρε ολόκληρη την Ευρώπη με μια μεταδοτική κίνηση που κάνει ολόκληρη την ήπειρο να ενδιαφέρεται για οποιαδήποτε αλλαγή επέρχεται σε μια από τις χώρες που την απαρτίζουν. Συγχρόνως το εθνικό συναίσθημα μετατράπηκε σιγά σιγά σε ένα αλαζονικό και απόλυτο πάθος, που δεν ικανοποιείται παρά μόνο με την εξύψωση ενός κράτους σε βάρος των άλλων.

Η σύγκρουση αυτών των ζηλότυπων και επιθετικών *εθνικισμών* βυθίζει τελικά την Ευρώπη σε μια σύρραξη της οποίας εξάλλου δεν αντιλαμβάνεται το μέγεθος: ένας πόλεμος τριών ή τεσσάρων μηνών, το πολύ, εκτιμούν όλες οι κυβερνήσεις. Κανείς δεν φαντάζεται ότι από αυτή την πρώτη «παγκόσμια» σύρραξη η Ευρώπη θα βγει εντελώς αλλαγμένη, και επιπλέον εξαντλημένη και μειωμένη, έχοντας χάσει όχι μόνο την πρωτοκαθεδρία της στον υπόλοιπο κόσμο αλλά και την ίδια την αίσθηση του πεπρωμένου της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Ο «Μεγάλος Πόλεμος» και η ολοκλήρωση της Ευρώπης των εθνών

• *Έχοντας αποδυθεί σε έναν πόλεμο που το καθένα πιστεύει ότι θα κερδίσει σύντομα, τα ευρωπαϊκά κράτη κάνουν μια ανακωχή στους εσωτερικούς πολιτικούς αγώνες (την Ιερή Ενότητα) και ρίχνουν στη μάχη όλες τους τις δυνάμεις στην προσπάθειά τους να τελειώσουν σε μερικές εβδομάδες. Αλλά όλες οι μεγάλες επιθετικές ενέργειες των εμπολέμων αποτυγχάνουν και, στα τέλη του 1914, τα μέτωπα σταθεροποιούνται.*

• *Μεταξύ 1915 και 1917, η επιθυμία αγκίστρωσης στα εδάφη που κατακτήθηκαν οδηγεί στον πόλεμο θέσεων. Χωμένοι στα χαρακώματα, οι στρατιώτες γνωρίζουν την κόλαση ενός πολέμου φθοράς, σε ένα περιβάλλον κρύου, στερήσεων και θανάτου, τη φρίκη του οποίου θα διηγηθούν οι επιζήσαντες. Όλες οι μεγάλες επιθέσεις καταλήγουν σε αιματηρές αποτυχίες και οι μάχες έχουν πλέον σκοπό να φθείρουν μάλλον τον αντίπαλο παρά να τον νικήσουν γρήγορα. Αυτή η μορφή πολέμου επισύρει μια μεγάλη οικονομική κινητοποίηση και μια έντονη προπαγάνδα (την «πλύση εγκεφάλου») έτσι ώστε να κρατήσουν τα μετόπισθεν.*

• *Οι στρατιωτικές δυσχέρειες του 1917 (αποτυχία της επίθεσης του Νιβέλ στη Γαλλία, καταστροφή στο Καπορέτο στην Ιταλία) οδηγούν σε κρίση. Εκδηλώνονται στάσεις. Στα μετόπισθεν οι υλικές δυσκολίες προκαλούν απεργίες και διαδηλώσεις. Οι «ομοψυχίες» καταρρέουν και τα φιλειρηνικά ρεύματα μεγαλώνουν. Η πιο σοβαρή κρίση εμφανίζεται στη Ρωσία, επιφέροντας την πτώση του τσαρισμού και στη συνέχεια την αποτυχία της προσωρινής κυβέρνησης που ήθελε να συνεχίσει τον πόλεμο. Κύριοι της εξουσίας, οι μπολσεβίκοι υπογράφουν την ειρήνη του Μπρεστ-Λιτόβσκ. Η αποχώρηση της Ρωσίας από τον*

πόλεμο αντισταθμίζεται από την είσοδο των Ηνωμένων Πολιτειών στη Συνεννόηση, τον Απρίλιο του 1917.

♦ ***Το 1918 ο εφιάλτης θα πάρει τέλος. Σε όλη την Ευρώπη ισχυρές κυβερνήσεις ανακόπτουν την κρίση και ανορθώνουν την εσωτερική κατάσταση. Η Γερμανία, έχοντας αποφασίσει να τελειώσει με τον πόλεμο, εξαπολύει τέσσερις μεγάλες επιθέσεις με σκοπό να θέσει εκτός μάχης τη Γαλλία και την Αγγλία προτού ενεργοποιηθεί η βοήθεια των Ηνωμένων Πολιτειών. Παρά τις αρχικές επιτυχίες, η τελική αποτυχία σφραγίζει την έκβαση του πολέμου. Από το καλοκαίρι του 1918, οι σύμμαχοι αναλαμβάνουν την επίθεση. Το φθινόπωρο, η Γερμανία και οι σύμμαχοί της ηττώνται και στις κεντροευρωπαϊκές αυτοκρατορίες ξεσπά επανάσταση.***

Πρόθεση μας δεν είναι να παρακολουθήσουμε βήμα προς βήμα την εξέλιξη ενός πολέμου που ξεκινά, τον Αύγουστο του 1914, ως ευρωπαϊκός πόλεμος, αλλά, επειδή η Ευρώπη συνιστά το κέντρο βάρους του κόσμου, καταλήγει σύντομα σε παγκόσμιο. Η λεπτομερής αφήγηση των γεγονότων αυτής της μακρόχρονης και αιματηρής σύγκρουσης, την οποία οι σύγχρονοι απεκάλεσαν «Μεγάλο Πόλεμο», μπορεί να βρεθεί αλλού*. Θα συγκρατήσουμε μόνο τα στοιχεία που είναι αναγκαία για την κατανόηση της τεράστιας αναστάτωσης που συγκλονίζει την Ευρώπη, της οποίας ο αντίκτυπος προεκτείνεται επί τριάντα χρόνια, χωρίς η γηραιά ήπειρος να μπορέσει να ξαναβρεί την ισορροπία που ανατράπηκε το 1914.

Την ώρα που ξεσπά ο πόλεμος, όλες οι κυβερνήσεις εκτιμούν ότι θα είναι σύντομος: το πολύ λίγες εβδομάδες. Πιστεύεται ότι η τεράστια καταστρεπτική ικανότητα των σύγχρονων όπλων, που δοκιμάστηκε με την ευκαιρία των δύο πρόσφατων βαλκανικών πολέμων, καθιστά αδύνατη μια παρατεταμένη σύγκρουση. Έτσι καθεμία από τις εμπλεκόμενες χώρες ρίχνει στη μάχη όλες της τις δυνάμεις, με τη σχεδόν ομόφωνη συγκατάθεση του πληθυσμού, που θεωρεί ότι μάχεται για μια δίκαια υπόθεση. «Ο αγώνας του πολιτισμού εναντίον της βαρβαρότητας»: έτσι κρίνει τον πόλεμο που αρχίζει μια γαλλική εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας όπως η *Matin*.

Η ίδια συνείδηση ότι το δίκαιο είναι με το μέρος τους εμψυχώνει τους ηγέτες και τους πληθυσμούς των κεντροευρωπαϊκών αυτοκρατοριών. Παντού γύρω από τις κυβερνήσεις και τους ηγεμόνες δημιουργείται η «Ιερή Ενότητα»[60] που κάνει να σιγήσουν παραταξιακές διαφορές και προσωπικοί ανταγωνισμοί. Τόσο

---

* S. Berstein και P. Milza, *Histoire de la France au XXe siècle*, τόμ. 1, 1900-1930, Βρυξέλλες, έκδ. Complexe, 1990. Ανάμεσα στα πολλά έργα για τον πόλεμο, μπορεί κανείς να ανατρέξει και στον P. Miquel, *La Grande Guerre*, Παρίσι, έκδ. Fayard, 1983.

προφανές είναι ότι η πολεμική παρένθεση θα είναι σύντομη που κανείς δεν σκέπτεται προς το παρόν να αναδιοργανώσει την οικονομική ζωή, η οποία στην πράξη δεν υπακούει πια παρά στις ανάγκες διεξαγωγής των επιχειρήσεων.

Η ίδια άποψη επικρατεί και στα επιτελεία όπου αναμένεται από κάποιες αστραπιαίες επιθέσεις να καθοριστεί η αμετάκλητη έκβαση του πολέμου. Στο Βερολίνο βασίζονται στην αναπόφευκτη βραδύτητα της ρωσικής επιστράτευσης και, πριν επιτεθούν προς τα ανατολικά, ρίχνουν όλο το βάρος στο δυτικό μέτωπο, ώστε να θέσουν τη Γαλλία εκτός αγώνα. Για να ματαιώσουν αυτό τον ελιγμό, τα γαλλικά και ρωσικά επιτελεία προβαίνουν σε μια διπλή επίθεση, προτού καν συγκεντρωθούν όλες οι δυνάμεις.

Πολύ γρήγορα η «μάχη των συνόρων» καταλήγει για τους Γάλλους σε παταγώδη αποτυχία. Σε λίγο οι Γερμανοί, αφού έχουν εισβάλει στο Βέλγιο, κατακλύζουν τη βόρεια Γαλλία. Στις 2 Σεπτεμβρίου 1914 οι εμπροσθοφυλακές του αυτοκρατορικού στρατού βρίσκονται 25 χιλιόμετρα από το Παρίσι, που εγκαταλείπεται από την κυβέρνηση και τη βουλή.

Η ψυχραιμία του ανώτατου διοικητή του γαλλικού στρατού στρατηγού Ζοφρ σώζει μια κατάσταση που φαινόταν ανεπανόρθωτα χαμένη. Επωφελούμενος από το τακτικό σφάλμα των Γερμανών να διαβούν με μεγάλη ταχύτητα τον Μάρνη αγνοώντας τη φρουρά της πρωτεύουσας υπό τον στρατηγό Γκαλιενί, που βρισκόταν περιχαρακωμένη στη δεξιά τους πτέρυγα, ο Ζοφρ εξαπολύει στις 6 Σεπτεμβρίου μια ισχυρή επίθεση η οποία, μετά από τέσσερις μέρες ιδιαίτερα σκληρών μαχών, τους αναγκάζει να υποχωρήσουν. Η «νίκη του Μάρνη», μαζί με τις επιτυχίες γύρω από το Νανσύ και τις ρωσικές νίκες εναντίον των Αυστριακών στη Γαλικία, αλλάζει την όψη του πολέμου.

Στο εξής, ενώ οι γερμανικές στρατιές επιχειρούν και πάλι να υπερκεράσουν τους συμμάχους από τα βόρεια, οι σύμμαχοι προσπαθούν να συνενωθούν με τα βελγικά στρατεύματα που κατάφεραν να εκκενώσουν την Αμβέρσα. Αυτή η διπλή κίνηση υπερκέρασης μετατρέπεται σε έναν «αγώνα δρόμου προς τη θάλασσα», που θα τελειώσει το Νοέμβριο με σφοδρές μάχες στη Φλάνδρα. Στα τέλη Νοεμβρίου, οι δύο στρατοί σταθεροποιούνται ο ένας απέναντι από τον άλλο, από τη Βόρεια Θάλασσα μέχρι τα ελβετικά σύνορα.

Στο μεταξύ, η ρωσική επίθεση στην ανατολική Πρωσία ανακόπτεται από τους στρατηγούς Χίντενμπουργκ και Λούντεντορφ. Νικητές στις μάχες του Τάνενμπεργκ (τον Αύγουστο) και των λιμνών της Μαζουρίας (το Σεπτέμβριο), οι Γερμανοί αναγκάζουν τον στρατό του τσάρου να υποχωρήσει. Στα τέλη του 1914 το μέτωπο σταθεροποιείται και εκεί. Πέντε μήνες μετά την κήρυξη του πολέμου είναι σαφές ότι οι μεγάλες επιθετικές ενέργειες από τις οποίες καθένας περίμενε μια ταχεία έκβαση έχουν αποτύχει. Ενώ η Τουρκία μπαίνει με τη σειρά της στη σύγκρουση στο πλευρό των κεντροευρωπαϊκών δυνάμεων, η Σερβία ανθίσταται απεγνωσμένα στις αυστριακές στρατιές και θα κρατήσει έως το φθινόπωρο του επόμενου χρόνου.

1915-1917:
ΑΠΟ ΤΟΝ «ΠΟΛΕΜΟ ΘΕΣΕΩΝ» ΣΤΟΝ «ΠΟΛΕΜΟ ΦΘΟΡΑΣ»

Η αποτυχία των μεγάλων επιθετικών ενεργειών του φθινοπώρου του 1914 και ο κίνδυνος κατάρρευσης των μετώπων που συνεπάγεται ωθούν τα επιτελεία να μην αναλάβουν νέες ενέργειες μεγάλης εμβέλειας πριν εξασφαλίσουν σταθερά τις αμυντικές τους θέσεις. Καθένας λοιπόν, για να προστατευτεί από τον εχθρό, χώνεται σε χαρακώματα που συνδέονται μεταξύ τους με ορύγματα επικοινωνίας και προστατεύονται από συρματοπλέγματα. Οι στρατιώτες θα ζήσουν εκεί τρία μακρά έτη, που διακόπτονται από μερικές περιόδους ανάπαυσης και σύντομες άδειες. Οι συνθήκες ζωής είναι αποτρόπαιες. Καταβεβλημένοι από το κρύο και τα ζωύφια, αναγκασμένοι σε κακή διατροφή, κάνοντας καθημερινά συντροφιά με το θάνατο και την παραφροσύνη, οι άνδρες πρέπει να κρατήσουν παρά τους βομβαρδισμούς του πυροβολικού και τις επιθέσεις του εχθρού. Μόλις ξεμυτίσουν από το ανάχωμα που προστατεύει το χαράκωμα για να επιτεθούν στις εχθρικές γραμμές, μπαίνουν σε μια κόλαση όπου βασιλεύουν το πολυβόλο, το ταχυβόλο, η χειροβομβίδα, κι ακόμη τα ασφυξιογόνα αέρια. Έτσι, οι επιθέσεις καταλήγουν σε εκατόμβες για εδαφικό όφελος μερικών χιλιομέτρων, που συχνά χάνεται μετά από μερικές μέρες ή μερικές ώρες με την αντεπίθεση του εχθρού.

Εν τούτοις, μέχρι το 1917 το ηθικό των στρατιωτών δεν κάμπτεται και οι δύο στρατοί συναγωνίζονται σε ηρωισμό και φυσική αντοχή. Στα μετόπισθεν οι κυβερνήσεις προσπαθούν να κινητοποιήσουν ηθικά τους πολίτες, φιλτράροντας τις ειδήσεις από το μέτωπο και ασκώντας εκτεταμένη προπαγάνδα (την «πλύση εγκεφάλου»). Προβαίνουν επίσης στην κινητοποίηση όλων των οικονομικών δυνάμεων.

Σε πολλά εργοστάσια, στα οποία οι εργάτες που στάλθηκαν στο μέτωπο αντικαταστάθηκαν από γυναικείο εργατικό δυναμικό και από ξένους εργάτες, η συνήθης παραγωγή εγκαταλείπεται και αρχίζουν να κατασκευάζονται στολές, όπλα και πυρομαχικά για τον στρατό. Ποτέ στο παρελθόν ένας πόλεμος δεν είχε απαιτήσει μια τέτοια συγκέντρωση δραστηριοτήτων και πόρων.

Το 1915 είναι για τους συμμάχους το έτος των ατυχών πρωτοβουλιών. Πρώτα στο δυτικό μέτωπο, όπου ο Ζοφρ επιθυμεί, εξάπαντος, να διασπάσει τη γερμανική διάταξη. Επιχειρεί δύο επιθέσεις μεγάλης εμβέλειας, την πρώτη το Μάιο στο Αρτουά, τη δεύτερη το Σεπτέμβριο στην Καμπανία, χωρίς όμως να καταφέρει να δημιουργήσει ρήγμα στο αντίπαλο μέτωπο· 300.000 Γάλλοι στρατιώτες σκοτώνονται σ' αυτές τις μάχες.

Έπειτα στο ανατολικό μέτωπο, όπου οι σύμμαχοι ζητούν να προστρέξουν σε βοήθεια των Ρώσων οι οποίοι, μετά τη μεγάλη επίθεση του θέρους του 1915, αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Για να ανεφοδιάζουν ευκολότερα τους Ρώσους με όπλα και πυρομαχικά θα έπρεπε να ελέγχουν τα Στενά που ορίζουν την είσοδο στη Μαύρη Θάλασσα. Απ' αυτό γεννιέται η ιδέα να αποβιβάσουν γαλλοβρετανι-

κά στρατεύματα στις ακτές των Δαρδανελλίων. Αλλά η αντίσταση των Τούρκων αναγκάζει το εκστρατευτικό σώμα να επανεπιβιβαστεί, αφού έχει υποστεί πολύ βαριές απώλειες. Άλλα στρατεύματα αποβιβάζονται στη βόρεια Ελλάδα, στη Θεσσαλονίκη, και καταφέρνουν να κρατηθούν, έχουν όμως φτάσει πολύ αργά για να εμποδίσουν τις αυτροουγγρικές στρατιές να εξουδετερώσουν τη Σερβία.

Εν τούτοις, η Συνεννόηση σημειώνει μια μεγάλη διπλωματική επιτυχία. Το Μάιο του 1915, η ιταλική κυβέρνηση αποφασίζει να προσχωρήσει στο συμμαχικό στρατόπεδο, μετά από μεγάλους δισταγμούς και αφού έχει υπογράψει με τους Αγγλογάλλους μια συμφωνία που, εκτός από την προσάρτηση των αλύτρωτων εδαφών του Τρεντίνο και της Τεργέστης, υπόσχεται στην Ιταλία σημαντικά εδαφικά οφέλη στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής. Η Βουλγαρία από την πλευρά της προσχωρεί στις κεντροευρωπαϊκές δυνάμεις.

Το 1916 σημαδεύεται στα ανατολικά από ρωσικές επιτυχίες στα Βαλκάνια και από την είσοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο στο πλευρό της Συνεννόησης. Στο δυτικό μέτωπο το κυριότερο γεγονός είναι η μάχη του Βερντέν, την οποία ξεκινά ο Φαλκενχάιν από το Φεβρουάριο για να «φθείρει» τα γαλλικά στρατεύματα. Υπάρχει πράγματι εκεί ένα προγεφύρωμα του γαλλικού μετώπου που συνδέεται ασθενώς με τα μετόπισθεν και το οποίο οι ηρωικοί μαχητές του θα υπερασπιστούν επί τέσσερις μήνες, παρά τις επιθέσεις του πεζικού του εχθρού και τους τρομερούς βομβαρδισμούς του πυροβολικού του. Στα τέλη Ιουνίου οι Γερμανοί, που κατέλαβαν μεν τα οχυρά Ντουωμόν και Βω, είχαν όμως εξίσου βαριές απώλειες με τους Γάλλους, αναγκάζονται να παραδεχτούν την αποτυχία τους. Ο στρατηγός Πεταίν, ο οποίος αντικατέστησε τον Καστελνώ, παραμένει κύριος της θέσης του Βερντέν. Στη διάρκεια του θέρους είναι οι Γάλλοι που επιτίθενται στο Σομ, χωρίς όμως κι αυτοί να μπορέσουν να σπάσουν τις γραμμές του αντιπάλου. Τέλος στη θάλασσα, η έκβαση της ναυμαχίας της Γιουτλάνδης, όπου στις 31 Μαΐου αντιπαρατίθενται ο αγγλικός και ο γερμανικός στόλος, παραμένει αβέβαιη.

Η ΚΑΜΠΗ ΤΟΥ 1917

Η αποτυχία των μαχών του 1915-1916 απομακρύνει περισσότερο παρά ποτέ την προοπτική μιας προσεχούς ειρήνης. Στις αρχές του 1917 επικρατεί γενική κόπωση στους αντιμαχομένους. Η κόπωση των συμμάχων μεγαλώνει με τις στρατιωτικές δυσκολίες: την αποτυχία της εαρινής επίθεσης του στρατηγού Νιβέλ στο Αρτουά και την Καμπανία, τη φθινοπωρινή καταστροφή των Ιταλών στο Καπορέτο. Σε όλα τα μέτωπα ο αριθμός των νεκρών και των τραυματιών είναι τόσο μεγάλος ώστε οι κυβερνήσεις αναγκάζονται να καλέσουν στα όπλα πολύ νεαρές ηλικίες, που εκπαιδεύονται εσπευσμένα και στέλνονται αμέσως στις ζώνες μάχης για να «αναπληρώσουν τα κενά».

Η επαφή με τις δυσκολίες και τους καθημερινούς κινδύνους εξατμίζουν γρή-

γορα την ορμητικότητα των πρώτων εβδομάδων. Η στάση ορισμένων στρατιωτικών αρχηγών, αποφασισμένων να επιβάλουν μια τυφλή και σχολαστική πειθαρχία σε άνδρες που κάθε μέρα διακινδυνεύουν τη ζωή τους, παράλληλα δε να καρπωθούν τη δόξα των επιτυχιών χωρίς να λογαριάζουν το χυμένο αίμα, προκαλεί ταραχές. Στη Γαλλία, το φθινόπωρο του 1917 κάποια στρατεύματα αρνούνται να μπουν στη μάχη, σε μερικές μονάδες ξεσπούν στάσεις και μάλιστα δύο συντάγματα στρατοπεδευμένα στην περιοχή της Σουασόν ετοιμάζονται να βαδίσουν εναντίον της πρωτεύουσας.

Η κόπωση των μαχητών συνδυάζεται με τα προβλήματα των οικογενειών που ζουν στα μετόπισθεν. Σε όλες τις χώρες η ζωή γίνεται δύσκολη καθώς δίδεται προτεραιότητα στην οικονομία του πολέμου. Έχοντας βρεθεί απροετοίμαστα, τα κράτη δεν βλέπουν άλλη λύση από την εγκατάλειψη του φιλελευθερισμού. Ο ανεφοδιασμός μόλις που επαρκεί, δεδομένου ότι τα τρόφιμα προορίζονται πρώτα για τα στρατεύματα. Η θέρμανση, η αγορά ρουχισμού αποτελούν άθλους. Από αυτή την άποψη, η κατάσταση των κεντροευρωπαϊκών αυτοκρατοριών και των συμμάχων τους είναι ακόμα πιο δύσκολη. Ο ναυτικός αποκλεισμός που ασκείται από τους Αγγλογάλλους τις αναγκάζει πρακτικά να ζουν μόνο με τα δικά τους μέσα και κατά συνέπεια να επιβάλλουν στους πληθυσμούς τους σοβαρούς περιορισμούς.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η εθνική ομοψυχία των πρώτων μηνών του πολέμου δεν μπορεί να διατηρηθεί για πολύ. Τα σοσιαλιστικά κόμματα εγκαταλείπουν τις κυβερνήσεις υπό την πίεση των μαχητικών στελεχών τους και η συνδικαλιστική προπαγάνδα ξαναρχίζει, ιδιαίτερα στα εργοστάσια παραγωγής οπλισμού. Οι τριγμοί γεννούν φιλειρηνικά ρεύματα, τα οποία μετατρέπονται σε επαναστατικά κινήματα εκεί όπου οι κοινωνικές δομές είναι πιο εύθραυστες. Ήδη από το 1915, τα μέλη της σοσιαλιστικής Διεθνούς είχαν συγκεντρωθεί στο Τζίμερβαλτ της Ελβετίας για να ζητήσουν την έναρξη συνομιλιών ειρήνης, χωρίς βέβαια την παραμικρή επιτυχία. Στα τέλη του 1916, ενώ η κατάσταση φαίνεται να έχει οδηγηθεί σε αδιέξοδο, καταβάλλονται προσπάθειες για τη συνομολόγηση λευκής ειρήνης. Προέρχονται κατ' αρχάς από τον διάδοχο του Φραγκίσκου-Ιωσήφ στο θρόνο της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, τον νεαρό αυτοκράτορα Κάρολο Α΄. Στη συνέχεια προσπαθούν να μεσολαβήσουν ο πάπας Βενέδικτος ΙΕ΄και ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Γούντροου Γουίλσον. Στη Γαλλία, την Ιταλία, τη Γερμανία, οι αριστερές μειοψηφίες των σοσιαλιστικών οργανώσεων πιέζουν για ειρήνη. Ακόμα και πολιτικοί άνδρες ελάχιστα ύποπτοι για επαναστατικές συμπάθειες, όπως ο πρώην πρόεδρος του γαλλικού υπουργικού συμβουλίου Ζοζέφ Καγιώ, συμμετέχουν στην αναζήτηση μιας διαπραγματευτικής λύσης.

Πουθενά όμως το κίνημα δεν έχει τόση ένταση όσο στη Ρωσία, όπου όλες οι δυσαρέσκειες συγκλίνουν στο πρόσωπο του Νικολάου Β΄, καθιστώντας τον υπεύθυνο των αποτυχιών. Το Μάρτιο του 1917 ξεσπά μια επανάσταση κατευθυνόμενη από τους φιλελευθέρους. Ο Νικόλαος Β΄ παραιτείται υπέρ του αδελφού

του. Αυτός όμως αρνείται το στέμμα. Το κενό εξουσίας και η θέληση των φιλελευθέρων, που ελέγχουν την προσωρινή κυβέρνηση, να συνεχίσουν έναν πόλεμο τον οποίο σύντομα αποδεικνύονται ανίκανοι να κατευθύνουν κάνουν τη ζυγαριά να κλίνει προς όφελος των μπολσεβίκων, που είναι οπαδοί μιας γρήγορης ειρήνης. Η ανακωχή και η ξεχωριστή ειρήνη που υπογράφεται στη συνέχεια στο Μπρεστ-Λιτόβσκ επιτρέπουν στους Αυστρογερμανούς να στρέψουν όλη τους την προσπάθεια στο δυτικό μέτωπο.

Ευτυχώς για τη Συνεννόηση, η είσοδος των Ηνωμένων Πολιτειών (τον Απρίλιο του 1917) στο πλευρό της θα αντισταθμίσει τις επιπτώσεις της ρωσικής αποσκίρτησης. Η απόφαση του προέδρου Γουίλσον είχε ως αιτία τον «χωρίς περιορισμούς υποβρύχιο πόλεμο» που διεξήγαγε από το Φεβρουάριο η Γερμανία, στη διάρκεια του οποίου βυθίστηκαν αμερικανικά εμπορικά πλοία.

Ο Γουίλσον ρίχνει τη χώρα του στον πόλεμο επικαλούμενος την αρχή της «ελευθερίας των θαλασσών». Βαραίνει όμως εξίσου το γεγονός ότι οι πέραν του Ατλαντικού τραπεζίτες έχουν δανείσει μεγάλα κεφάλαια στους Γάλλους και τους Βρετανούς και έχουν κάθε συμφέρον να θριαμβεύσει η Συνεννόηση, κι ακόμη ότι αρχίζουν να δυσαρεστούνται όλοι όσοι επί τρία χρόνια επωφελήθηκαν από την ανάπτυξη των εξαγωγών που επέφερε ο πόλεμος: έμποροι, βιομήχανοι και, κυρίως, αγροτοκτηματίες των μεσοδυτικών πολιτειών, τα εμπορεύματα των οποίων σωρεύονται στα λιμάνια της ανατολικής ακτής εξαιτίας του υποβρύχιου πολέμου.

Η αμερικανική επέμβαση θα παίξει κεφαλαιώδη ρόλο, μόνο όμως ένα χρόνο αργότερα, όταν οι Ηνωμένες Πολιτείες θα έχουν μπορέσει να επιστρατεύσουν, να εκπαιδεύσουν και να μεταφέρουν στην Ευρώπη πάνω από ένα εκατομμύριο άνδρες. Στο μεταξύ, η εγκατάσταση ισχυρών κυβερνήσεων και στα δύο στρατόπεδα επιτρέπει στους εμπολέμους να ανορθώσουν την εσωτερική τους κατάσταση και να ρίξουν όλες τους τις δυνάμεις στην τελευταία φάση του πολέμου.

1918: ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΦΙΑΛΤΗ

Από το τέλος του 1917, τη διεύθυνση του πολέμου αναλαμβάνουν ισχυρές εξουσίες. Στη Γερμανία, η άσκηση της εξουσίας περιέρχεται πλέον στους στρατιωτικούς. Ο Χίντενμπουργκ και ο Λούντεντορφ εγκαθιστούν μια αληθινή δικτατορία. Αποπέμπουν τον καγκελάριο, ελέγχουν στενά τους διαδόχους του, συντρίβουν την αναταραχή στα πληρώματα του στόλου προβαίνοντας σε μερικές εκτελέσεις και θέτουν τέλος στις απεργίες υπάγοντας τα εργοστάσια στην εξουσία του στρατού.

Οι κρίσεις στις χώρες της Συνεννόησης επιλύονται από δραστήριους πολιτικούς οι οποίοι, για να κερδίσουν τον πόλεμο, αίρουν προσωρινά τις πολιτικές ελευθερίες. Στη Μεγάλη Βρετανία ο φιλελεύθερος Λόυντ Τζωρτζ συγκροτεί κυβέρνηση εθνικής ενότητας, αποφασισμένη για πόλεμο μέχρι τέλους. Στην Ιταλία

μια νέα κυβέρνηση υπό την προεδρία του Ορλάντο φυλακίζει τους σοσιαλιστές ηγέτες, η δράση των οποίων ευνόησε τη φιλειρηνική αναταραχή. Στη Γαλλία η εξουσία ανατίθεται στον ριζοσπάστη Ζωρζ Κλεμανσώ. Στηριζόμενος στην τεράστια δημοτικότητά του στην κοινή γνώμη, ο πολιτικός που θα γίνει αργότερα ο «πατέρας της νίκης» αναλαμβάνει μόνος του τη διεύθυνση του πολέμου. Αρνείται να ενημερώνει το κοινοβούλιο με πρόφαση τη διαφύλαξη των στρατιωτικών μυστικών, αγνοεί το υπουργικό συμβούλιο, ενδιαφέρεται λίγο για τη γνώμη του προέδρου της Δημοκρατίας Ραιμόν Πουανκαρέ. Η πολιτική που ακολουθεί είναι αυτή του πολέμου μέχρις εσχάτων και μέχρι την τελική νίκη. «Η εξωτερική μου πολιτική και η εσωτερική μου πολιτική –δηλώνει– είναι μία και η αυτή. Εσωτερική πολιτική: κάνω πόλεμο. Εξωτερική πολιτική: κάνω πόλεμο. Πάντοτε κάνω πόλεμο». Δείχνει την αποφασιστικότητά του εκκαθαρίζοντας τη δημόσια διοίκηση και την αστυνομία, εκτελώντας τους προδότες, αλλά και στιγματίζοντας τους ειρηνόφιλους ως «ηττοπαθείς» και εχθρούς του έθνους, ιδίως όταν συμβαίνει να είναι και πολιτικοί εχθροί του, όπως ο Ζοζέφ Καγιώ.

Παράλληλα με αυτές τις ενέργειες του Κλεμανσώ για την ενίσχυση του ηθικού στα «μετόπισθεν», ο νέος επικεφαλής του στρατού στρατηγός Πεταίν θέτει τέλος στις στάσεις με κατασταλτικά μέτρα (σχετικά ολιγάριθμες εκτελέσεις, φυλακίσεις, μετάθεση των στασιαστών σε πειθαρχικούς λόχους στη βόρεια Αφρική), αλλά και με τη βελτίωση των συνθηκών ζωής του στρατιώτη· κυρίως όμως με την υιοθέτηση μιας νέας στρατηγικής βασισμένης στην άμυνα και στην εγκατάλειψη των φονικών επιθέσεων. Το ίδιο συμβαίνει και στην Ιταλία όπου, μετά την καταστροφή του Καπορέτο, ο στρατηγός Καντόρνα, που θεωρείται ότι χύνει χωρίς φειδώ το αίμα των ανδρών του, παύεται και αντικαθίσταται από τον στρατηγό Ντιάτς.

Οι συμμαχικές κυβερνήσεις θα προσπαθήσουν να επεκτείνουν το πεδίο της σύρραξης. Είδαμε ότι τον Απρίλιο του 1917 οι Ηνωμένες Πολιτείες συνενώθηκαν με τις δυνάμεις της Συνεννόησης. Μετά την επανάσταση του Φεβρουαρίου, τα προβλήματα της Ρωσίας εξωθούν τους Γαλλοβρετανούς να ασκήσουν πίεση στην ελληνική κυβέρνηση ώστε να αφήσει την αναβλητικότητα και να διαλέξει ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα. Τον Ιούνιο του 1917, οι Γάλλοι επιδίδουν στον βασιλιά Κωνσταντίνο ένα αληθινό τελεσίγραφο. Ο βασιλιάς, που συνδέεται οικογενειακώς με την αυλή της Γερμανίας, προτιμά να παραιτηθεί. Ο Βενιζέλος συγκροτεί κυβέρνηση η οποία μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων, υποστηριζόμενη αμέσως από το εκστρατευτικό σώμα του στρατηγού Φρανσέ ντ' Εσπερέ που σταθμεύει στη Θεσσαλονίκη από το 1915.

Η άνοιξη του 1918 σημαδεύεται από την επανάληψη των μεγάλων επιθέσεων των στρατιών του Ράιχ εναντίον του γαλλικού μετώπου. Οι Γερμανοί πρέπει να κάνουν γρήγορα, δεδομένου ότι ο ναυτικός αποκλεισμός παραλύει σιγά σιγά την οικονομία και τον ανεφοδιασμό τους, ενώ η άφιξη των Αμερικανών αρχίζει να μεταβάλλει την ισορροπία των δυνάμεων. Έτσι, θα ρίξουν όλες τις εφεδρείες τους σε τέσσερις απεγνωσμένες επιθέσεις. Η πρώτη, τον Μάρτιο, νό-

τια του Σομ αποτυγχάνει, ενώ οι Γάλλοι υιοθετούν επιτέλους την ενιαία διοίκηση, με τον Φος αρχιστράτηγο. Ακολουθούν δύο, τον Απρίλιο και το Μάιο, στη Φλάνδρα και στον Αιν. Η τελευταία γίνεται τον Ιούλιο στην Καμπανία. Για μια ακόμα φορά, το Παρίσι απειλείται και βομβαρδίζεται από γερμανικά πυροβόλα μεγάλου βεληνεκούς, με 91 νεκρούς τη Μεγάλη Παρασκευή στην εκκλησία του Σαιν Ζερβαί. Αλλά οι δυο τελευταίες επιθέσεις εξουδετερώνονται γρήγορα από τους Μανγκέν και Γκουρώ. Από τις 8 Αυγούστου, ο Φος, που χάρη στις αμερικανικές ενισχύσεις διαθέτει σημαντικές εφεδρείες και τεθωρακισμένα οχήματα (τα «τάνκς») για την υποστήριξη της προέλασης του πεζικού, εξαπολύει τη μεγάλη αντεπίθεση η οποία, σε δύο μήνες, απελευθερώνει σχεδόν όλες τις γαλλικές περιοχές που είχαν καταληφθεί.

Συγχρόνως η συμμαχική επίθεση αναπτύσσεται στα Βαλκάνια, με αφετηρία τη Θεσσαλονίκη, και στην Παλαιστίνη, εξαναγκάζοντας τους Βούλγαρους και τους Τούρκους να καταθέσουν τα όπλα. Στα τέλη Οκτωβρίου οι Ιταλοί διασπούν το αυστριακό μέτωπο στο Βιτόριο-Βένετο και υποχρεώνουν την κυβέρνηση της Βιέννης να ζητήσει ανακωχή (3 Νοεμβρίου). Παράλληλα, τα εθνικά κινήματα, εδώ και έναν αιώνα καταπιεσμένα, εκμεταλλεύονται τη στρατιωτική ήττα της δυαδικής μοναρχίας: η τσεχική δημοκρατία ανακηρύσσεται στην Πράγα και ένα «γιουγκοσλαβικό» συμβούλιο συνέρχεται στο Ζάγκρεμπ για να θέσει τις βάσεις του νέου κράτους. Δεν γλυτώνει ούτε το ίδιο το στέμμα των Αψβούργων. Η επανάσταση ξεσπά στη Βιέννη στις 11 Νοεμβρίου και η δημοκρατία εγκαθιδρύεται.

Την ίδια μέρα η Γερμανία υπογράφει με τη σειρά της ανακωχή. Μέσα στη γενική κατάρρευση των συμμαχιών του και του πολιτικού του συστήματος, ο Γουλιέλμος Β΄ επιχειρεί την τελευταία στιγμή να διασώσει το στέμμα του. Εγκαθιστά κοινοβουλευτικό καθεστώς, πράγμα που μέχρι τότε είχε επίμονα αρνηθεί. Πιστεύει ότι μπορεί να υπολογίζει στον στρατό του, ο οποίος έχει βέβαια υποστεί ζημιές και υποχωρεί προ των συμμάχων, αλλά δεν έχει συντριβεί. Κι εδώ πάλι η χαριστική βολή έρχεται από τα μετόπισθεν. Εξεγέρσεις ξεσπούν στις μεγάλες πόλεις, αποτέλεσμα της πείνας και της τεράστιας κόπωσης του πληθυσμού. Ο στόλος, το καμάρι του κάιζερ, στασιάζει. Στις 9 Νοεμβρίου ο αυτοκράτορας παραιτείται και καταφεύγει στην Ολλανδία. Στις 11, οι Γερμανοί πληρεξούσιοι υπογράφουν την ανακωχή της Ρετόντ[61].

Έτσι, μετά από 52 μήνες τρομερών μαχών, τελειώνει μια σύρραξη της οποίας ο κόσμος έχει λησμονήσει τις αιτίες, αλλά αφήνει πίσω της φοβερές συμφορές: οκτώ εκατομμύρια νεκρούς, είκοσι εκατομμύρια τραυματίες και ακρωτηριασμένους, έναν βαθύτατο κλονισμό του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Από την πλευρά των νικητών ελπίζεται τουλάχιστον ότι οι συνθήκες ειρήνης θα προσφέρουν στην Ευρώπη μια νέα ισορροπία.

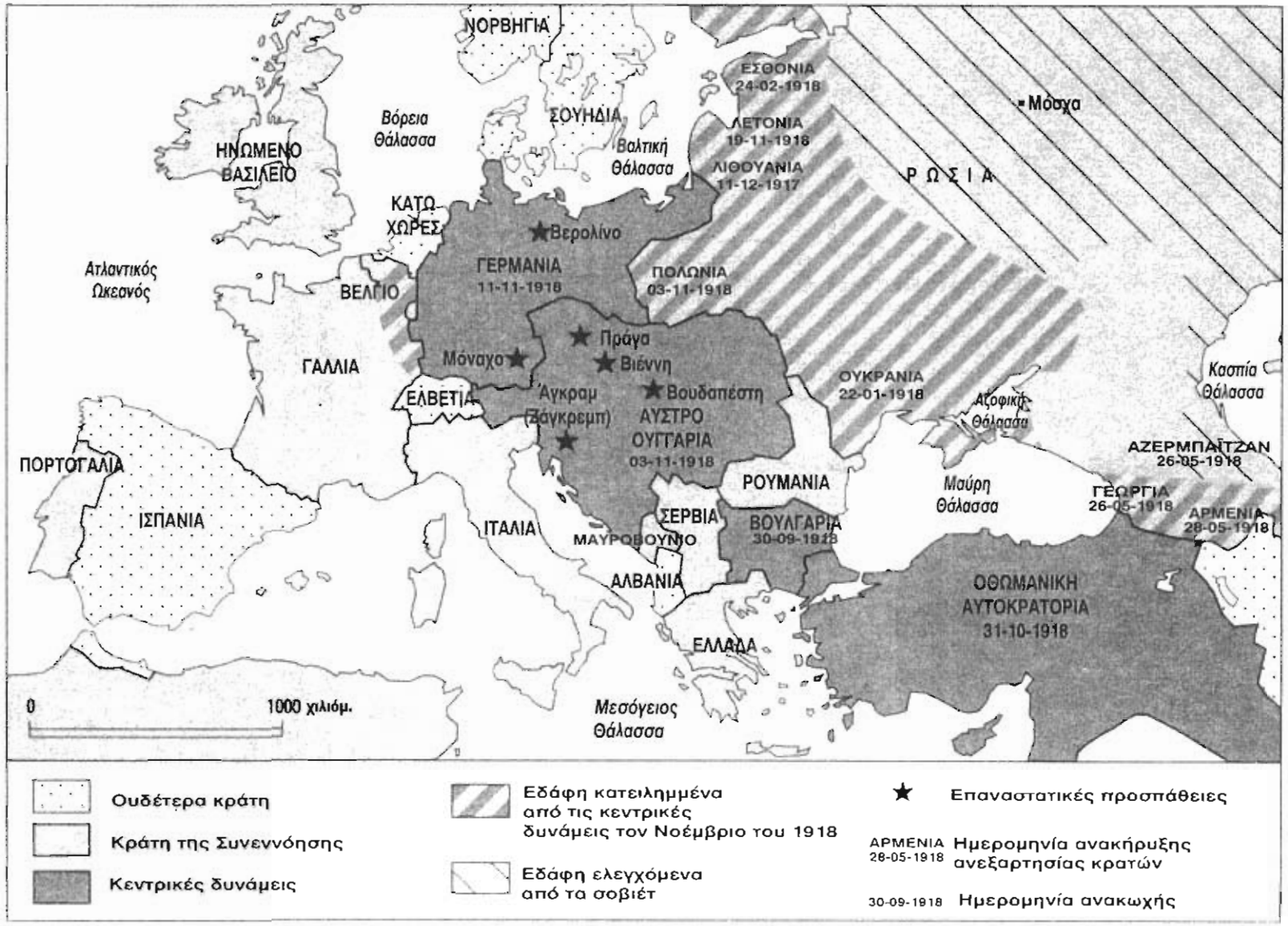

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1918

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΒΕΡΣΑΛΙΩΝ

Από τις 12 Ιανουαρίου έως τις 28 Ιουνίου, λαμβάνει χώρα στο Παρίσι η σύσκεψη για την ειρήνη. Συγκεντρώνει τους εκπροσώπους περίπου τριάντα χωρών. Δεν έχουν κληθεί ούτε οι εκπρόσωποι των ηττημένων ούτε αυτοί των νέων δημοκρατιών των Σοβιέτ, καθώς ο Κλεμανσώ προέβαλε την αντίρρηση ότι οι Ρώσοι είχαν προδώσει τη συμμαχική υπόθεση και ότι ήταν αναγκαίο να συνεχιστεί ένας πόλεμος επέμβασης για την εγκατάσταση ενός «φραγμού» απέναντι στον μπολσεβικισμό. Οι σύνοδοι ολομέλειας, οι 16 επιτροπές εμπειρογνωμόνων και οι κάθε λογής επιτροπές (συνολικά 52) παίζουν λιγότερο σημαντικό ρόλο από το *συμβούλιο των δέκα*, που απαρτίζεται από τους πρωθυπουργούς και τους υπουργούς των Εξωτερικών των πέντε κυριότερων νικητριών δυνάμεων: της Γαλλίας, των Ηνωμένων Πολιτειών, της Ιαπωνίας, της Ιταλίας και της Μεγάλη Βρετανίας. Αλλά το βασικό όργανο που λαμβάνει τις αποφάσεις είναι το *συμβούλιο των τεσσάρων* το οποίο, από τις 24 Μαρτίου, περιλαμβάνει τον Γάλλο Κλεμανσώ, τον Βρετανό Λόυντ Τζωρτζ, τον Ιταλό Ορλάντο και τον πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών Γούντροου Γουίλσον που έφτασε προσωπικά στο Παρίσι για να υποστηρίξει τις αρχές της «νέας διπλωματίας» του.

Όπως και το 1815 έτσι και τώρα πρόκειται για την ανασυγκρότηση της Ευρώπης και, όπως και το 1815, το ζητούμενο είναι σε ποιες βάσεις μπορεί να γίνει. Ωστόσο, πολύ γρήγορα γίνεται φανερό ότι οι αντιλήψεις των νικητών διαφέρουν ριζικά. Στις επιθυμίες του Γουίλσον, ο οποίος επιδιώκει «να θέσει τα θεμέλια ενός νέου συστήματος διεθνών σχέσεων» και ο οποίος σκέφτεται μακροπρόθεσμα, αντιπαρατίθενται οι πραγματιστικές αντιλήψεις των Άγγλων και κυρίως οι ανησυχίες των Γάλλων ως προς την ασφάλεια. Ανάμεσα στις διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις, οι εκπρόσωποι στη σύσκεψη θα προσπαθήσουν να βρουν συμβιβασμούς που να είναι αποδεκτοί από όλους.

Οι θέσεις του Γουίλσον, που έχουν εκφραστεί από τον Ιανουάριο του 1918 σε ένα μήνυμα προς το Κονγκρέσσο των Ηνωμένων Πολιτειών (όπου απαριθμούνται τα περίφημα «14 σημεία» πάνω στα οποία θα πρέπει να βασιστεί η μελλοντική ειρήνη), αναφέρουν με πολύ καινοτόμο τρόπο το δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση και εισηγούνται την εγκατάλειψη της μυστικής διπλωματίας, την ελευθερία των θαλασσών, τον αφοπλισμό, «αμοιβαίες εγγυήσεις πολιτικής ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας» στο πλαίσιο μιας «Κοινωνίας των Εθνών» κ.λπ. Πέρα από τις γενναιόψυχες προθέσεις αυτού του προγράμματος –που οι περισσότεροι Ευρωπαίοι κρίνουν «ουτοπικό»–, ο Γουίλσον ενδιαφέρεται πραγματικά να αποφευχθούν οι επερχόμενες τριβές, περιορίζοντας όσο γίνεται την απογοήτευση των ηττημένων.

Οι θέσεις του Κλεμανσώ εγγράφονται σε μια τελείως διαφορετική οπτική, εκείνη της ασφάλειας την οποία η Γαλλία δικαιούται να αναμένει από την έκβαση της σύρραξης. Ανάμεσα στους εμπολέμους, η Γαλλία είναι εκείνη που υπέφερε περισσότερο από έναν πόλεμο για τον οποίο θεωρεί μοναδικό υπεύθυνο

τη Γερμανία. Γνώρισε την εισβολή και μια μακρά κατοχή των βορειοανατολικών επαρχιών της. Υπέστη βαριές υλικές ζημιές και βγήκε από τον πόλεμο οικονομικά και δημοσιονομικά εξουθενωμένη. Πάνω απ' όλα, πλήρωσε έναν τρομακτικό φόρο αίματος. Συνεπώς, στα μάτια των πολιτικών ιθυνόντων της, θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί κάθε μέσο ώστε η προς ανατολάς γειτονική χώρα να μην μπορέσει ποτέ πια να την παρασύρει σε μια νέα ένοπλη σύγκρουση. Στο σημείο αυτό ο Κλεμανσώ είναι εξουσιοδοτημένος από τους συμπατριώτες του με μια επιτακτική εντολή: η Γερμανία πρέπει να πληρώσει για τις καταστροφές που προκάλεσε και κυρίως πρέπει να τεθεί οριστικά «σε κατάσταση τέτοια που να μην μπορεί να βλάψει».

Τούτο σημαίνει να της επιβληθούν βαριές επανορθώσεις και η Γαλλία να αποκτήσει «ασφαλή» σύνορα. Βεβαίως ο Κλεμανσώ είναι αρκετά ρεαλιστής ώστε να μην ακολουθήσει τις βλέψεις της εθνικιστικής άκρας δεξιάς για προσάρτηση της Ρηνανίας. Θα ήθελε όμως, σύμφωνα με τα σχέδια που διαμορφώθηκαν από τον βασικό συνεργάτη του Αντρέ Ταρντιέ και τον στρατάρχη Φος, να αποσπάσει από τους Συμμάχους την αναγνώριση των «στρατιωτικών συνόρων» του Ρήνου. Αυτό προϋποθέτει τη μόνιμη κατοχή της αριστερής όχθης του ποταμού, με προγεφυρώματα στη δυτική, καθώς και τη δημιουργία ενός ή περισσότερων ρηνανικών κρατών, αποχωρισμένων από τη Γερμανία και κάτω από τον έλεγχο της Κοινωνίας των Εθνών. Το σχέδιο αυτό προσκρούει άμεσα στις αρχές του σχεδίου Γουίλσον αναφορικά με το δικαίωμα των εθνικοτήτων και την αυτοδιάθεση των λαών. Προκαλεί όμως εξίσου την αντίθεση του Βρετανού πρωθυπουργού Λόυντ Τζωρτζ ο οποίος φοβάται μια γαλλική ηγεμονία στον Ρήνο και επιθυμεί τη διατήρηση μιας ισχυρής Γερμανίας για να κόψει το δρόμο στον κομμουνισμό.

Τέλος το ζήτημα του σεβασμού των δεσμεύσεων που αναλήφθηκαν στη διάρκεια του πολέμου εγείρουν οι αντιπρόσωποι της Ιαπωνίας –η οποία ζητεί να κληρονομήσει τα γερμανικά δικαιώματα στην Κίνα–, της Ρουμανίας, της Ελλάδας και κυρίως της Ιταλίας, οι οποίοι αναφέρονται στις συνθήκες του Λονδίνου (1915) και του Σαιν-Ζαν-ντε-Μωριέν (1917), που, εκτός από τα «αλύτρωτα εδάφη», παρείχαν στη χώρα τους την Ίστρια και τη Δαλματία, περιοχές κατοικημένες από Σλάβους, καθώς και ορισμένα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η αντίθεση του Αμερικανού προέδρου, που δεν αισθάνεται δεσμευμένος από τις υποσχέσεις των συμμάχων, και η πρόσκληση που απευθύνει στους λαούς της Βαλκανικής χερσονήσου χωρίς προσυνεννόηση με την ιταλική κυβέρνηση θα προκαλέσουν την αποχώρηση και την προσωρινή απουσία του Ορλάντο και του Σονίνο. Πάνω απ' όλα όμως θα ωθήσουν τους Ιταλούς να νιώσουν στερημένοι από τη νίκη τους, πράγμα το οποίο θα μπορέσουν να εκμεταλλευτούν στο έπακρο οι εθνικιστές με τον Ντ' Ανούντσιο και στη συνέχεια οι φασίστες.

Σε αναγνώριση της θέλησης των λαών, η σύσκεψη της ειρήνης εξαιρεί από τις συνομιλίες τις ηττημένες χώρες, συγκεκριμένα τη Γερμανία στην οποία επιβάλλεται μια λεόντειος ειρήνη αλλά και την μπολσεβίκικη Ρωσία που δεν αναγνωρίζεται από κανέναν από τους πρώην εμπολέμους και αποκλείεται κι αυτή

από τη διευθέτηση της ειρήνης. Κάτω απ' αυτούς τους όρους, οι συνθήκες που επεξεργάστηκαν οι νικητές εμφανίζονται ως συμβιβασμοί ανάμεσα στη μέριμνα για ασφάλεια ή επέκταση των κρατών και στη φροντίδα των ιθυνόντων τους να ικανοποιήσουν τις αξιώσεις εθνικών μειονοτήτων των οποίων η διεκδίκηση ταυτότητας αναταράσσει τη γηραιά ήπειρο από το 1848.

Η συνθήκη των Βερσαλιών που υπογράφεται στην Αίθουσα των Κατόπτρων στις 29 Ιουνίου 1919 –η επιλογή του τόπου έγινε για να σβηστεί η ταπείνωση του 1871– ρυθμίζει την τύχη του κυριότερου εχθρού: της Γερμανίας. Το άρθρο 231 θέτει ως αρχή την αποκλειστική ευθύνη της δύναμης αυτής και των συμμάχων της για την έναρξη του πολέμου και δικαιολογεί, στα μάτια των νικητών, το γεγονός ότι το πρώην Ράιχ δεν προσκλήθηκε να συμμετάσχει στη ρύθμιση της τύχης του. Οι Γερμανοί αρνούνται να αναγνωρίσουν την εγκυρότητα αυτής της διαδικασίας καθώς, δικαιολογημένα, εκτιμούν ότι οι ευθύνες για τη σύρραξη δεν μπορούν να καταλογιστούν μόνο στους δικούς τους ιθύνοντες και ότι, κατά συνέπεια, είναι θύματα ενός πειθαναγκασμού (Diktat). Θα υποστηρίξουν επίσης ότι πρόκειται για «καρχηδόνια ειρήνη».

Κατά βάση, παρά τη θέληση της Γαλλίας να εξασφαλίσει στρατηγικές θέσεις πέρα από τον Ρήνο, η Γερμανία δεν χάνει εδάφη παρά μόνο στο μέτρο που η μεταβίβασή τους απαντά στην αυστηρή εφαρμογή του δικαιώματος των εθνών στην αυτοδιάθεση. Αυτό ισχύει τουλάχιστον στα δυτικά όπου η Αλσατία-Λοραίνη «επιστρέφεται» στη Γαλλία, ενώ το Βέλγιο προσαρτά τα δύο καντόνια του Έπεν και του Μαλμεντύ και η Δανία λαμβάνει, μετά από δημοψήφισμα, το βόρειο Σλέσβιγκ.

Στην ανατολή, η ανάμιξη των εθνικοτήτων καθιστά πιο δύσκολο τον καθορισμό των συνόρων. Εδώ η Γερμανία χάνει την Ποσνανία και ένα τμήμα της δυτικής Πρωσίας προς όφελος μιας Πολωνίας που επανασυντίθεται εξασφαλίζοντας μια έξοδο στη θάλασσα από ένα «διάδρομο» 80 χιλιομέτρων που χωρίζει το νέο γερμανικό κράτος από την ανατολική Πρωσία. Οι Πολωνοί θα αποκτήσουν ελεύθερη πρόσβαση στο Ντάντσιχ, γερμανική πόλη που υπόκειται στον έλεγχο της Κοινωνίας των Εθνών, όπως και το Μέμελ[62], που βρίσκεται βορειότερα και θα προσαρτηθεί στη Λιθουανία το 1925. Τέλος, μετά από μια περίοδο μεγάλης αναταραχής που σημαδεύεται από ένα δημοψήφισμα ευνοϊκό για τη Γερμανία, μια εξέγερση που προκάλεσε η Πολωνία, την επέμβαση άτακτων στρατιωτικών σωμάτων που έρχονται από το πρώην Ράιχ και, τέλος, τη διαιτησία της Κοινωνίας των Εθνών, η πλούσια σε ορυχεία και βαριά βιομηχανία Άνω Σιλεσία μοιράζεται ανάμεσα στη Γερμανία και την Πολωνία – λύση ασταθής που δεν ικανοποιεί κανέναν. Η Γερμανία, η οποία χάνει έτσι το ένα έβδομο του εδάφους της (88.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα) και το ένα δέκατο του πληθυσμού της (8 εκατομμύρια κατοίκους), δεν θα δεχθεί ποτέ να αναγνωρίσει τα νέα ανατολικά σύνορά της.

Οι στρατιωτικοί όροι της συνθήκης περιστέλλουν σημαντικά τις δυνάμεις της νεαρής Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ο στρατός περιορίζεται σε 100.000 άν-

δρες, από τους οποίους οι 5.000 είναι αξιωματικοί, όλοι επαγγελματίες στρατιωτικοί, δεδομένου ότι η θητεία καταργείται. Η Γερμανία απαγορεύεται να διαθέτει πολεμική αεροπορία, άρματα μάχης, βαρύ πυροβολικό και πολεμικό ναυτικό. Αναγκάζεται να παραδώσει στους νικητές τον πολεμικό της στόλο, αλλά τούτος αυτοβυθίζεται στη βρετανική βάση Σκάπα Φλόου της βόρειας Σκωτίας στις 21 Ιουνίου 1919.

Ακόμα αυστηρότεροι είναι οι οικονομικοί και δημοσιονομικοί όροι. Το πρώην Ράιχ χάνει όλους τους τίτλους και τα περιουσιακά στοιχεία του στο εξωτερικό. Στις συναλλαγές με τους νικητές του οφείλει να αναγνωρίζει το νομικό καθεστώς του πλέον ευνοούμενου κράτους και να δέχεται χωρίς τελωνειακούς δασμούς τα εμπορεύματα που προέρχονται από την Αλσατία-Λοραίνη και την Ποσνανία. Η Γαλλία αναλαμβάνει για δεκαπέντε χρόνια την κατοχή του Σάαρ, κάτω από τον έλεγχο της Κοινωνίας των Εθνών. Στο τέλος της δεκαπενταετίας, η τύχη της περιοχής θα αποφασιστεί με δημοψήφισμα, αλλά τα ορυχεία άνθρακα θα παραμείνουν ιδιοκτησία του γαλλικού κράτους. Τέλος, δεδομένου ότι κρίνεται υπεύθυνη για τον πόλεμο, η Γερμανία πρέπει, σύμφωνα με το άρθρο 231, να πληρώσει *επανορθώσεις* απαιτητές μέχρι την 1η Μαΐου 1921, το ύψος των οποίων καθορίζεται αργότερα στο ποσό των 132 δισεκατομμυρίων χρυσών μάρκων. Επιπλέον, οι επανορθώσεις αυτές δεν περιλαμβάνουν τις «επιστροφές», μερικές από τις οποίες δίδουν στη συνθήκη έναν ευτελή, και μάλιστα γκροτέσκο, χαρακτήρα. Δίπλα στα έργα τέχνης που αφαιρέθηκαν από τη Γαλλία και το Βέλγιο το 1870-1871 και κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο αυτό και τα όργανα αστρονομίας που πάρθηκαν από την Κίνα το 1901, ή το κρανίο ενός σουλτάνου της ανατολικής Αφρικής το οποίο οι Γερμανοί θα πρέπει να επιστρέψουν στην Αγγλία.

Το Μέρος IV της συνθήκης αφαιρεί από τη Γερμανία όλες τις αποικίες και τις κτήσεις της στην Αφρική, τον Ειρηνικό και την Κίνα. Τα εδάφη αυτά τίθενται υπό την κηδεμονία των κύριων αποικιοκρατικών δυνάμεων, οι οποίες τα δέχονται με *εντολή* της Κοινωνίας των Εθνών.

Τέλος, η συνθήκη των Βερσαλιών καθιστά τη Γερμανία ένα υποδεέστερο κράτος, του οποίου η κυριαρχία περιστέλλεται στο ίδιο του το έδαφος. Η αριστερή όχθη του Ρήνου τίθεται υπό την κατοχή των συμμαχικών στρατευμάτων για μια περίοδο μεταξύ 5 και 15 ετών. Επιπλέον, η περιοχή αυτή καθώς και μια ζώνη πλάτους 50 χιλιομέτρων στη δεξιά όχθη είναι αποστρατικοποιημένες. Πολλές επιτροπές που συστήνονται από τους νικητές ασκούν την εξουσία τους στο γερμανικό έδαφος: επιτροπή ναυσιπλοΐας στους μεγάλους ποτάμιους άξονες, επιτροπή διοίκησης του Σάαρ, επιτροπή επανορθώσεων κ.ά. Για να ολοκληρώσει το σύστημα ασφάλειας που επιβάλλει με αυτό τον τρόπο, η Γαλλία λαμβάνει από τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Μεγάλη Βρετανία μια «συνθήκη εγγυήσεων», η οποία προβλέπει την άμεση επέμβαση των δυνάμεων αυτών σε περίπτωση παραβίασης των ανατολικών γαλλικών συνόρων από τη Γερμανία. Όμως αυτό το διπλωματικό εργαλείο δεν θα επικυρωθεί ποτέ.

Γενικά, η ειρήνη των Βερσαλιών δυσαρεστεί τις δύο κύριες ενδιαφερόμενες δυνάμεις. Αφενός τη Γαλλία, η οποία, παρά τα οφέλη που εξασφάλισε, κρίνει ανεπαρκείς τις εγγυήσεις ασφάλειας και μνησικακεί έναντι των συμμάχων της επειδή δεν την υποστήριξαν στην πολιτική της στο θέμα της Ρηνανίας. Αφετέρου, και κυρίως, τη Γερμανία, όπου ιθύνοντες και πληθυσμός καταγγέλλουν την αδικία, θύμα της οποίας υπήρξε η χώρα τους και απορρίπτουν απερίφραστα τους ηθικούς και οικονομικούς όρους της συνθήκης, καθώς και εκείνους που τροποποιούν τα ανατολικά σύνορα του πρώην Ράιχ.

Οι άλλες συνθήκες που υπογράφονται το 1919-1920 ρυθμίζουν την τύχη της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων: συνθήκη του Αγίου Γερμανού (10 Σεπτεμβρίου 1919) και του Τριανόν (4 Ιουνίου 1920), που συνάπτονται με τα δύο κύρια διάδοχα κράτη της δυαδικής μοναρχίας, συνθήκη του Νεϊγύ (27 Νοεμβρίου 1919) με τη Βουλγαρία και συνθήκη των Σεβρών (11 Αυγούστου 1920) με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η Αυστροουγγαρία βγαίνει διαμελισμένη από τη σύγκρουση που είχε προκαλέσει για να διατηρήσει την ενότητά της. Τα δύο κύρια τμήματα της παλαιάς Αυτοκρατορίας των Αψβούργων χωρίζονται οριστικά. Τα εδάφη τους ακρωτηριάζονται. Δεν διαθέτουν πλέον καμία εξοδο στη θάλασσα και δεν αποτελούν παρά δύο δευτερεύοντα κράτη, μόλις ισχυρότερα από τα νέα κράτη που γεννιούνται με την ανεξαρτητοποίηση των μειονοτικών λαών. Επιπλέον, απαγορεύεται στη Γερμανία και την Αυστρία να πραγματοποιήσουν το *Anschlus*, δηλαδή να συνενωθούν σε ενιαίο γερμανικό κράτος.

Οι Σλάβοι των τριών βόρειων επαρχιών της πρώην Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας –της Βοημίας, της Μοραβίας και της Σλοβακίας– ενώνονται για να δημιουργήσουν την Τσεχοσλοβακία. Οι Σλάβοι του νότου υλοποιούν το παλιό όνειρο της σύστασης μιας «Γιουγκοσλαβίας» η οποία, εκτός από τα ήδη ανεξάρτητα κράτη της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, περιλαμβάνει τις αυστροουγγρικές επαρχίες της Κροατίας, της Βοσνίας και της Δαλματίας. Στην ανατολή, η Πολωνία που είχε σβηστεί από το χάρτη στα τέλη του 18ου αιώνα ξαναγεννιέται από τις στάχτες της και περιλαμβάνει μέσα στα σύνορά της εδάφη που αποσπάστηκαν από την Αυστροουγγαρία (Γαλικία), τη Γερμανία (Ποσνανία) και τη Ρωσία. Τέλος η Ιταλία προσαρτά το αυστριακό Τυρόλο (που βαπτίζεται από τους Ιταλούς «Άλτο Άντιτζε») και η Ρουμανία –που συγκαταλέγεται στους μεγάλους ωφελημένους από την εδαφική ανακατανομή– την πρώην ουγγρική Τρανσυλβανία.

Η Βουλγαρία πληρώνει ακριβά το σφάλμα της προσχώρησής της στο στρατόπεδο των κεντρικών δυνάμεων το 1915. Αναγκάζεται να παραχωρήσει στη Γιουγκοσλαβία ένα τμήμα της Μακεδονίας, στη Ρουμανία τη νότια Δοβρουτσά και στην Ελλάδα την Δυτική Θράκη.

Η Τουρκία τέλος γνωρίζει ένα διαμελισμό εξίσου πλήρη με εκείνον της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας. Χάνει τα εδάφη της στη Μέση Ανατολή, τα οποία μοιράζονται η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία. Στην Ευρώπη οι κτήσεις της

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ ΕΠΑΥΡΙΟ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

περιορίζονται στην ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης, ενώ τα Στενά ουδετεροποιούνται. Ωστόσο σε λίγο τα πάντα θα τεθούν υπό αμφισβήτηση με την επανάσταση των νεαρών αξιωματικών που συγκεντρώνονται γύρω από τον Μουσταφά Κεμάλ.

Οι συνθήκες του 1919-1920 καταλήγουν έτσι σε ριζική αναθεώρηση του χάρτη της Ευρώπης. Βασισμένες στην αρχή των εθνικοτήτων χρειάστηκε να λάβουν ταυτόχρονα υπόψη τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών δυνάμεων τις δυσχέρειες που παρουσιάστηκαν στον καθορισμό των συνόρων εκεί όπου οι εθνικές ομάδες ήταν αναμεμιγμένες, καθώς και την ανάγκη να δοθούν στα νέα κράτη όρια που να τους παρέχουν έναν ελάχιστο βαθμό οικονομικής βιωσιμότητας και ασφάλειας. Στο σύνολό του, ο νέος πολιτικός χάρτης της Ευρώπης ανταποκρίνεται στο χάρτη των εθνών καλύτερα από εκείνον του 1914 και ικανοποιεί κατά συνέπεια πολλές από τις διεκδικήσεις ταυτότητας (ο αριθμός των Ευρωπαίων που ανήκουν σε μειονότητες υποκείμενες σε «ξένη» αρχή μειώθηκε από 60 σε 25 εκατομμύρια περίπου). Εν τούτοις, οι αποφάσεις που λήφθηκαν από τους εμπνευστές της νέας διεθνούς τάξης πραγμάτων προκαλούν ένα βαθύ αίσθημα μνησικακίας στους ηττημένους, χωρίς παράλληλα να ικανοποιούν όλες τις νικήτριες δυνάμεις, αρχίζοντας από την Ιταλία, στην οποία δεν αποδόθηκαν ορισμένα εδάφη που οι σύμμαχοι της είχαν υποσχεθεί το 1915. Από την άλλη μεριά, αρκετές εθνικές μειονότητες δέχονται απρόθυμα την ενσωμάτωσή τους στα κράτη που γεννήθηκαν από το διαμελισμό των κεντρικών αυτοκρατοριών: τέτοια είναι, για παράδειγμα, η περίπτωση των Σουδητών στην Τσεχοσλοβακία ή εκείνη των Κροατών που εχθρεύονται τη σερβική κυριαρχία στη Γιουγκοσλαβία. Αυτές οι ποικίλες δυσαρέσκειες θα τροφοδοτήσουν έναν «αναθεωρητισμό» (με την έννοια της επιθυμίας «αναθεώρησης» των συνθηκών), ο οποίος θα λάβει σύντομα επιθετικό τόνο και θα βαρύνει έντονα στην εξέλιξη των διεθνών σχέσεων.

Συμπεράσματα

Ξαναχαράζοντας το χάρτη της Ευρώπης την επαύριο της επαναστατικής ανατροπής, οι παλινορθωμένοι ηγεμόνες του Παλαιού Καθεστώτος πίστευαν ότι πραγματοποιούσαν ένα έργο διαρκείας. Βασισμένο στην αρχή της νομιμότητας των δυναστειών, την ισορροπία ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις της ηπείρου και τη θέληση να αγνοηθούν οι νέες ιδέες που προέρχονταν από την επανάσταση, το οικοδόμημα αυτό είχε τη συνοχή του. Ανασυγκροτούσε και συντηρούσε στη ζωή, μέσω της Ιεράς Συμμαχίας, την Ευρώπη του 18ου αιώνα.

Παρά τις αυταπάτες που καλλιεργούν το «σύστημα Μέτερνιχ» και οι νικηφόρες επεμβάσεις των μοναρχιών κατά των επαναστατικών δυνάμεων, αυτή η προσπάθεια να παγώσει η ιστορία στην κατάσταση του 1815 ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Μπορεί στη στάσιμη ανατολική και νότια Ευρώπη το βάρος του αρχαϊσμού να επιτρέπει τη διατήρηση του πνεύματος της Ιεράς Συμμαχίας, αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο στη βόρεια και τη δυτική Ευρώπη. Η ανάπτυξη της βιομηχανικής επανάστασης, η διεύρυνση των αστικών τάξεων, η κίνηση της σκέψης κάνουν τον φιλελευθερισμό μια κινητήρια ιδέα που ζωογονεί την κοινή γνώμη, εμπνέει τις κυβερνήσεις και καταλήγει να καθορίσει μια πολιτική. Δίπλα στον φιλελευθερισμό, η εξελιγμένη Ευρώπη σύντομα βλέπει να εκδηλώνεται, υπό την πίεση των μεσαίων τάξεων που βρίσκονται σε πλήρη άνθιση και ενός διευρυνόμενου εργατικού κόσμου, η δημοκρατική βούληση. Από το 1830, η βορειοδυτική Ευρώπη αρχίζει να βγαίνει από το σύστημα του 1815 για να εισέλθει σε μια εντελώς διαφορετική ιστορία, όπου κυριαρχεί η νεωτερικότητα.

Σε όλη την υπόλοιπη ήπειρο, το έργο του 1815 δεν παύει να διαβρώνεται κάτω από την αυξανόμενη πίεση των εθνών. Περιορισμένες από το συνέδριο της Βιέννης, οι εθνικές ομάδες παίζουν μεγάλο ρόλο στην έκρηξη του 1848 και, παρά την ήττα τους στο τέλος της «άνοιξης των λαών», θα επωφεληθούν από την εξασθένιση της Αυστρίας και της Ρωσίας, εγγυητριών του πνεύματος του 1815, για να προσπαθήσουν να επικρατήσουν. Με την ισχυρή συνδρομή της πολιτικής του Ναπολέοντα Γ΄ θα σαρώσουν μετά το 1860 τα τελευταία εμπόδια στην πραγματοποίηση των στόχων τους και έως το 1914 θα τροποποιήσουν το χάρτη της Ευρώπης, επιχειρώντας να κάνουν κράτος και έθνος να συμπέσουν.

Η απεγνωσμένη προσπάθεια να ανακοπεί η αποσύνθεση του μεγάλου πολυεθνικού κράτους της Αυστροουγγαρίας είναι αυτή που κυρίως θα εξωθήσει την Ευρώπη στην πρώτη παγκόσμια σύρραξη.

Από πολλές απόψεις η σύρραξη αυτή αντιπροσωπεύει την κατάληξη ενός

ρεύματος που, από το 1848, ωθεί στην κατάρρευση του έργου του συνεδρίου της Βιέννης. Μήπως δεν απορρέει ακριβώς από την προσπάθεια της παλιότερης μοναρχίας της Ευρώπης να διασώσει ένα έργο καταδικασμένο από την εξέλιξη και, συγχρόνως, από τη σύγκρουση των εθνικισμών, μορφών υπέρτατης και σωβινιστικής έξαρσης του εθνικού αισθήματος;

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, δεν θα πρέπει να εκπλήσσεται κανείς από τη διαπίστωση ότι, από τη στιγμή που οι τελευταίοι θιασώτες του Παλαιού Καθεστώτος ηττώνται, η Ευρώπη του 1920 επιχειρεί να επαναπροσδιοριστεί με βάση την αρχή των εθνικοτήτων. Άραγε η Ευρώπη των εθνών που γεννιέται εκείνη την ώρα θα είναι πιο βιώσιμη από αυτή του Παλαιού Καθεστώτος που αποκαταστάθηκε το 1815; Εκεί ακριβώς βρίσκεται η πρόκληση της περιόδου που αρχίζει την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο θρίαμβος των εθνών σημαίνει άραγε το τέλος των προσπαθειών οργάνωσης της ηπείρου; Η «ευρωπαϊκή συμφωνία» του συνεδρίου της Βιέννης πέθανε στη γέννησή της; Αυτό θα σήμαινε πως ξεχνάμε ότι σε όλη τη διάρκεια του αιώνα, παράλληλα με την επιβεβαίωση των εθνικών ιδιαιτεροτήτων, διαγράφηκε μια θέληση συνεργασίας των κρατών, θεμελιωμένη στη συνειδητοποίηση δεσμών αλληλεγγύης και κοινών συμφερόντων. Από τα ευρωπαϊκά συνέδρια της εποχής της Ιεράς Συμμαχίας έως εκείνα που μετά από κάθε κρίση συγκεντρώνουν τους πληρεξούσιους των μεγάλων δυνάμεων για να αναζητήσουν λύσεις αποδεκτές από όλους, η ιδέα της ευρωπαϊκής συμφωνίας δεν χάθηκε ποτέ. Ακόμα κι αν, την επαύριο της σύρραξης, η ιδέα της οργάνωσης του κόσμου φαίνεται να υπερτερεί απέναντι σ' εκείνη της ευρωπαϊκής οργάνωσης, υπογραμμίζοντας έτσι την απώλεια επιρροής της γηραιάς ηπείρου, η Ευρώπη παίζει το ρόλο-κλειδί στις συνθήκες του 1919, όπως θα είναι άλλωστε και ο ακρογωνιαίος λίθος της Κοινωνίας των Εθνών που θα προκύψει από αυτές τις συνθήκες. Διακριτικά, στη σκιά των εθνικών αξιώσεων που καταλαμβάνουν το προσκήνιο, η ιδέα μιας οργανωμένης Ευρώπης δεν παύει να αναπτύσσεται.

Σημειώσεις του μεταφραστή

1. Γνωστός ως Κάρολος Κουίντος.

2. Κοντά στη γαλλική κωμόπολη Βαλμύ το 1792, οι υπέρτερες πρωσικές δυνάμεις αντιμετώπισαν την αποφασιστική άμυνα των γαλλικών επαναστατικών στρατευμάτων, που, με την κραυγή «Ζήτω το Έθνος», τις ανάγκασαν σε υποχώρηση. Η μάχη του Βαλμύ αναχαίτισε την εισβολή και αναπτέρωσε το ηθικό του καταπτοημένου γαλλικού στρατού.

3. Η έννοια της *παλινόρθωσης* ή *αποκατάστασης* (réstauration) της Ευρώπης που διαμορφώθηκε στο συνέδριο της Βιέννης αναφέρεται σε ποικίλες διευθετήσεις, όπως ο επαναπροσδιορισμός των συνόρων, η ισορροπία των ευρωπαϊκών δυνάμεων, η επανεγκατάσταση των νόμιμων δυναστειών και η επάνοδος στην τάξη πραγμάτων του Παλαιού Καθεστώτος.

4. *Νόμιμες* χαρακτηρίστηκαν ενόψει της παλινόρθωσής τους οι κληρονομικές δυναστείες που ο Ναπολέων είχε καταργήσει στις χώρες τις οποίες κατέλαβε.

5. (Από το λατινικό dieta): πολιτικό και νομοθετικό σώμα της γερμανικής Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον 12ο αιώνα ώς το 1806, οπότε αυτή κατέρρευσε κάτω από τα πλήγματα του Ναπολέοντα.

6. Concert européen: αποδίδεται συχνά στα ελληνικά και ως *ευρωπαϊκή συναυλία*, μερικές φορές δε και ως *ευρωπαϊκό κοντσέρτο*.

7. Το σημερινό Άαχεν.

8. Μετά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, ο Όθων παραχώρησε σύνταγμα που δημοσιεύτηκε στις 18 Μαρτίου του επομένου έτους.

9. Chambre introuvable: το χαρακτηρισμό έδωσε ο ίδιος ο Λουδοβίκος ΙΗ΄.

10. Vol de l'Aigle: η διαφυγή του Μεγάλου Ναπολέοντα από τη νήσο Έλβα και η επιστροφή του στη Γαλλία που τερματίζεται με την ήττα του στο Βατερλώ.

11. Το 1821 τέσσερις λοχίες του 45ου Συντάγματος Πεζικού που στάθμευε στο Παρίσι σχημάτισαν μια ομάδα καρμπονάρων. Αποκαλύφθηκαν, το σύνταγμα μεταστάθμευσε στη Λα Ροσέλ, δικάστηκαν και εκτελέστηκαν. Η υπόθεση έμεινε στην ιστορία με αυτό το όνομα (Les quatre sergents de la Rochelle).

12. Το Κόμπλεντς υπήρξε ο τόπος συγκέντρωσης των εκπατρισμένων Γάλλων βασιλοφρόνων το 1792· στο Βατερλώ ηττήθηκε οριστικά ο Ναπολέων· το συνέδριο της Βιέννης του 1815 παλινόρθωσε στη Γαλλία τους Βουρβόνους.

13. Les Trois Glorieuses: ονομασία που δόθηκε στις τρεις ημέρες που κράτησε η παρισινή επανάσταση του 1830.

14. Ιστορική περιοχή η οποία βρίσκεται σήμερα κατανεμημένη μεταξύ Βελγίου και Ολλανδίας. Το 1789-1790 οι βελγικές επαρχίες των Κάτω Χωρών εξεγέρθηκαν κατά της ηγεμονίας των Αψβούργων με επίκεντρο τη Βραβάντη. Η επανάσταση καταπνίγηκε γρήγορα από τις αυστριακές δυνάμεις.

15. Πρόκειται για τον μεγάλο δούκα Κωνσταντίνο Παύλοβιτς στον οποίο, μετά το συνέδριο της Βιέννης, ανατέθηκαν καθήκοντα αρχιστρατήγου του βασιλείου της Πολωνίας με εξουσίες αντιβασιλιά.

16. Monsieur Gogo: οικεία επονομασία εύπιστου ατόμου που εύκολα εξαπατάται.

17. Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα η επίσημη ισοτιμία σε χρυσό του γαλλικού φράγκου είναι 1,12 δραχμές.

18. Η διάκριση μεταξύ *δημοκρατικών* και *δημοκρατών* αποδίδει κατά προσέγγιση εκείνη μεταξύ *républicains* και *démocrates* που εμφανίζεται στο πρωτότυπο. Οι πρώτοι είναι εν γένει οπαδοί του δημοκρατικού πολιτεύματος σε αντίθεση προς το μοναρχικό, οι δεύτεροι υπέρμαχοι των δημοκρατικών αξιών, θεσμών και πρακτικών.

19. Πολιτικό κόμμα με φιλομοναρχικό προσανατολισμό.

20. Ελεύθερη απόδοση του râteliers nationaux (κατά λέξη, εθνικές φάτνες, ταϊστρες). Το γαλλικό κείμενο κάνει λογοπαίγνιο με τις λέξεις ateliers και râteliers.

21. Βαν (από το σλαβικό *παν*, που σημαίνει *κύριος, άρχων*): τίτλος Κροάτη αξιωματούχου, διοικητή επαρχίας (*βανάτου*).

22. Η σημερινή Τιμισοάρα.

23. Πρόκειται για τη χειροκίνητη πολλαπλή κλωστική μηχανή γνωστή ως Spinning Jenny. Λέγεται ότι ο εφευρέτης της Χάργκρηβς τη συνέλαβε παρατηρώντας μια ανέμη που τυχαία ανέτρεψε η κόρη του Τζέννυ.

24. Latifundia: μεγάλες έγγειες ιδιοκτησίες της ρωμαϊκής εποχής. Ο θεσμός επιβίωσε στην Ιταλία μέχρι και τον 19ο αιώνα με την εγκατάσταση καλλιεργητών που εκμίσθωναν τους αγρούς από τους γαιοκτήμονες.

25. Ο χαρακτηρισμός προέρχεται από το έργο του Βερλαίν *Οι καταραμένοι ποιητές* (Les Poètes maudits).

26. Το 1793 οι βασιλόφρονες της Βανδέας (σήμερα νομού της δυτικής Γαλλίας) εξεγέρθηκαν εναντίον του καθεστώτος που επέβαλε η Γαλλική Επανάσταση. Οι συγκρούσεις κράτησαν μέχρι το 1800 και κατέληξαν στην οριστική συντριβή των δυνάμεων της Βανδέας.

27. Ο *Ερνάνης* του Ουγκώ προκάλεσε, το 1830, έντονη διαμάχη ανάμεσα σε κλασικιστές και ρομαντικούς. Η διαμάχη βρήκε τον Γκωτιέ επικεφαλής των «φανταχτερών» (flamboyants), όπως αποκλήθηκαν λόγω της ενδυμασίας τους οι φιλολογικοί κύκλοι που υποστήριζαν το έργο του Ουγκώ.

28. «Ορεινοί» αποκαλούνταν οι βουλευτές που καταλάμβαναν τα τελευταία και υψηλότερα έδρανα της αίθουσας του κοινοβουλίου.

29. «Κόμμα του Ελυζέ» αποκαλούνταν οι οπαδοί του Λουδοβίκου-Ναπολέοντα, από την ονομασία του προεδρικού μεγάρου στο Παρίσι.

30. Γραμμένα από τον γραμματέα του Ναπολέοντα Α΄ Λας Καζ βάσει αφηγήσεων του πρώην αυτοκράτορα ενόσω αυτός βρισκόταν εξόριστος στην Αγία Ελένη, τα *Απομνημονεύματα* πρωτοδημοσιεύτηκαν το 1832.

31. Η Μαρία-Λουίζα υπήρξε δεύτερη σύζυγος του Ναπολέοντα Α΄.

32. Η ατυχής για το Πεδεμόντιο έκβαση του πολέμου με την Αυστρία.

33. Ο Ιερώνυμος ήταν υστερότοκος αδελφός του Ναπολέοντα Α΄ και είχε διατελέσει βασιλιάς της Βεστφαλίας (1807-1813).

34. Στη γαλλική στρατιωτική ορολογία *τετράπλευρο* (quadrilatère) καλείται στρατηγική θέση στηριζόμενη σε τέσσερα οχυρωμένα σημεία ή ζώνες.

35. *Επιθετική επιστροφή* (παλιός στρατιωτικός όρος) καλείται επιθετική ενέργεια που ακολουθεί μια αμυντική κατάσταση μετά από άφιξη νέων δυνάμεων και εξάντληση της επιθετικής ικανότητας του αντιπάλου. Διαφέρει από την *αντεπίθεση*, η οποία αποσκοπεί στην ανάκτηση τοποθεσίας που έχει απολεσθεί, δεδομένου ότι η επιθετική επιστροφή εκτείνεται πέρα από αυτή και υποδηλώνει το πέρας της αμυντικής στάσης.

36. Πρόκειται για την πολιτική γενικής επίθεσης κατά της ανεξαρτησίας της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, την οποία ακολούθησε ο Βίσμαρκ στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1870, αρχίζοντας με μια απόπειρα ελέγχου των κληρικών στην εκπαίδευση. Το όλο ζήτημα ανακινήθηκε όταν, το 1871, το θρησκευτικό κόμμα του κέντρου αύξησε σημαντικά την παρουσία του στη βουλή και υποστηρίχθηκε από τους αντιπάλους του Βίσμαρκ.

37. Ο Υπερσιβηρικός συνδέει τη Μόσχα με το Βλαδιβοστόκ στον Ειρηνικό και έχει μήκος 9.300 χιλιόμετρα. Άρχισε να κατασκευάζεται το 1891 και λειτούργησε το 1916.

38. Mittelland Kanal: διώρυγα στην περιοχή της Σαξονίας-Άνχαλτ, μήκους 325 χιλιομέτρων. Άρχισε να κατασκευάζεται το 1905 και αποπερατώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1930.

39. Το 1914 ένα χρυσό φράγκο αντιστοιχούσε σε μία δραχμή.

40. Bourses de travail: τόπος συγκέντρωσης των μελών των διαφόρων συντεχνιών σε αναζήτηση εργασίας.

41. Sheriff: ανώτερος αξιωματούχος κομητείας που ασκεί διοικητικές και δικαστικές εξουσίες.

42. Boulangisme: γαλλικό πολιτικό κίνημα το οποίο, μεταξύ 1885 και 1889, συνένωσε κάτω από την ηγεσία του στρατηγού Μπουλανζέ μεγάλο αριθμό αντιπάλων τού δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας.

43. Δηλαδή, η παρακολούθηση των γεννήσεων, των θανάτων, των γάμων και των λοιπών οικογενειακών σχέσεων των ατόμων περιήλθε στην πολιτεία.

44. Sacré-Coeur: για τους καθολικούς, σύμβολο της θείας αγάπης.

45. Ταλμούδ αποκαλούνται οι συλλογές των ιουδαϊκών βιβλίων που περιέχουν τον κώδικα του προφορικού λόγου και την επεξήγησή του.

46. Yiddish: γλώσσα των εβραϊκών κοινοτήτων της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης, μίγμα εβραϊκών και γερμανικών.

47. Grand Prix de Rome: βραβείο ειδικού διαγωνισμού στον οποίο έπαιρναν μέρος νέοι Γάλλοι καλλιτέχνες από το 1664 μέχρι το 1968. Οι διακριθέντες εδικαιούντο τριετή υποτροφία στη Γαλλική Ακαδημία της Ρώμης, με έξοδα του γαλλικού κράτους.

48. Rougon-Macquart: κύκλος έργων του Ζολά με κεντρικό ήρωα τον δρα Πασκάλ Ρουγκόν.

49. Λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου.

50. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ιταλία κατέλαβε την Ίστρια, αναγκάστηκε όμως να παραχωρήσει το Φιούμε (τη σημερινή Ριγιέκα) στη νεοσύστατη Γιουγκοσλαβία. Το 1919 ο Ντ' Ανούντσιο τέθηκε επικεφαλής ιταλικών στρατιωτικών αποσπασμάτων και κατέλαβε την πόλη, αλλά οι μεγάλες δυνάμεις δεν αναγνώρισαν το τετελεσμένο. Κατόπιν τούτου η πόλη επιστράφηκε στη Γιουγκοσλαβία.

51. Το μνημείο του βασιλιά Βίκτωρα-Εμμανουήλ Β΄.

52. Η παλιά κεντρική αγορά του χονδρεμπορίου ειδών διατροφής, σήμερα πλέον μια από τις εντελώς ανακαινισμένες συνοικίες του Παρισιού.

53. Επωνυμία τσεχικών γυμναστικών συλλόγων (ο πρώτος ιδρύθηκε το 1862), που στην πραγματικότητα αποτέλεσαν αντιπολιτευτικούς πυρήνες εναντίον των Αψβούργων. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνέστησαν εστίες αντίστασης στο εσωτερικό της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας και επάνδρωσαν τις τσεχοσλοβακικές μονάδες που πολέμησαν στο πλευρό των Συμμάχων.

54. Επονομασία του γαλλικού υπουργείου των Εξωτερικών από την ομώνυμη προκυμαία του Παρισιού όπου εδρεύει.

55. Επονομασία του γερμανικού υπουργείου των Εξωτερικών από την ομώνυμη οδό του Βερολίνου όπου έδρευε.

56. Άλλη ονομασία της Εγκάρδιας Συνεννόησης.

57. Επονομασία του Μαρόκου (Σαρίφ: τιμητικός τίτλος που δινόταν στους απογόνους του Προφήτη).

58. Ο Νικόλαος Α΄, προπάππος του τσάρου Νικολάου Β΄ είχε παντρευτεί αδελφή του βασιλέα της Πρωσίας Γουλιέλμου Α΄, πάππου του αυτοκράτορα της Γερμανίας Γουλιέλμου Β΄. «Γουίλυ» ήταν η συνηθισμένη οικεία επονομασία του Γουλιέλμου Β΄.

59. Η βαρύτητα του ρόλου της Βουλγαρίας κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο οφειλόταν στον αριθμητικά μεγαλύτερο στρατό της σε σύγκριση με εκείνους της Ελλάδας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου καθώς και στο γεγονός ότι απείλησε την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο ρόλος των άλλων συμπολέμων της υπήρξε δευτερεύων. Επιπλέον, δεν μπορεί να παραβλεφθεί ο ρόλος του ελληνικού ναυτικού, το οποίο, κυριαρχώντας στο Αιγαίο, εμπόδισε τη μαζική αποστολή οθωμανικών ενισχύσεων στα μέτωπα της Θράκης και της Μακεδονίας. Κατά τα άλλα, είναι γνωστό ότι οι ρυθμίσεις της προκαταρκτικής συνθήκης του Λονδίνου το Μάιο του 1913 ευνοούσαν ιδιαίτερα τη Βουλγαρία σε σύγκριση με τους άλλους εμπολέμους. Τέλος, ας σημειωθεί ότι η ελληνοσερβική στρατιωτική συμφωνία συνάφθηκε λίγο πριν από τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ο οποίος ξεκίνησε με ταυτόχρονη αιφνιδιαστική επίθεση των Βουλγάρων κατά των σερβικών και ελληνικών θέσεων και κατέληξε με τη συντριπτική νίκη της Ελλάδας και της Σερβίας. Η Ρουμανία και η Τουρκία δεν έδρασαν κατά της Βουλγαρίας σε συμμαχία με την Ελλάδα και τη Σερβία αλλά ανεξαρτήτως για κατάληψη εδαφών (Ρουμανία) ή για την ανακατάληψη της Ανατολικής Θράκης που είχε απολεσθεί κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο (Τουρκία).

60. Union sacrée: έκφραση που χαρακτήριζε την εθνική ομοψυχία ενός λαού κατά την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

61. Rethondes: χωριό του δάσους της Κομπιένης, κοντά στο οποίο υπογράφηκε η ανακωχή.

62. Η σημερινή Κλάιπεντα.

Ευρετήριο

Αγαδίρ: 259
Αγγλία (Ηνωμένο Βασίλειο, Μεγάλη Βρετανία): 20-1, 25, 28-30, 33, 36, 42-4, 46, 51, 54, 76-83, 85-7, 89-92, 94-101, 107, 112, 114, 123, 135, 147-9, 151-2, 154, 157, 159, 161-3, 165, 167-8, 170-3, 176, 179, 181, 184, 187-90, 193-4, 196-7, 200, 202-3, 205, 207, 209, 211, 214, 223-4, 227, 231-2, 237, 241-2, 244, 246-8, 251-3, 255-7, 260, 265-6, 268, 277, 280-1
Αγία Έδρα (Βατικανό, θρόνος Αγίου Πέτρου): 126, 129-30, 223, 225
Αγία Πετρούπολη: 112-3, 132, 160, 170, 216, 243, 249-51, 256-7, 263, 266
Άγιοι Τόποι: 112
Άγιος Γερμανός, συνθήκη του (1919): 281
Αγίου Μάρκου Δημοκρατία: 67
Άγιος Στέφανος, συνθήκη του (1878): 154-5
Αδριανούπολη: 154, 261· συνθήκη της (1829): 36
Αδριατική: 121, 123, 261, 271
Αθήνα: 34
Αιγαίο πέλαγος: 154, 157, 290
Αίγυπτος: 159, 175, 190, 252
Αιθιοπία: 252
Αιν: 275
Αϊνστάιν Ά. (Einstein A.): 188, 226
Αιξ-λα-Σαπέλ (Άαχεν): 26
Ακαρνανία: 36
Αλάσκα: 168
Αλβανία: 154, 221, 261
Αλγερία: 126, 177, 181, 185, 254
Αλγκεθίρα, συνδιάσκεψη της (1906): 255, 258
Αλεμάν Ζ. (Allemane J.): 199
Αλέξανδρος Α΄, τσάρος Ρωσίας: 20, 25-6, 32-3, 35
Αλέξανδρος Β΄, τσάρος Ρωσίας: 87, 113-4, 133, 153, 158, 215
Αλέξανδρος Γ΄, τσάρος Ρωσίας: 161, 215, 249-51
Αλεξίς Π. (Alexis P.): 233
Αλεσάντρια: 27, 116
Αλιέ: 109
Αλμπέρ (Albert): 54, 56
Άλπεις: 66, 120, 123, 181
Αλσατία: 83, 108, 139, 141, 149, 151, 171, 218, 250-2, 279-80
Αλσίνα Μ. (Alsina M.): 232
Άλτο Άντιτζε: 281
Αμβέρσα: 21, 42-3, 82, 177, 269
Αμβούργο: 63, 82, 101, 151, 176
Αμερική: 182-3· Βόρεια: 179, 185, 188-9· Λατινική: 30, 35, 175, 182, 184-5, 188-9· Νότια: 188
Αμιένη, συνέδριο (1906) και Χάρτης της: 198
Αμπντούλ-Αζίζ, σουλτάνος Οθ. Αυτ.: 153
Αμπντούλ-Χαμίτ Β΄, σουλτάνος Οθ. Αυτ.: 153-4
Άμστερνταμ: 34
Ανατολικό Ζήτημα: 32, 112, 157, 248
Ανγκουλέμ Λ., δούκας ντε (Angoulême L.): 27
Ανόβερο: 63, 74, 137
Αντασφάλιση, συνθήκη της (1887): 148, 161-2, 249-50
Άντλερ Ά. (Adler A.): 228
Αντονέλι Γκ. (Antonelli G.): 126
Άντουα μάχη (1896): 252
Αντύ Β. ντ' (Indy V.): 237
Ανφαντέν Μ. (Enfantin B.): 93
Απολιναίρ Γκ. (Apollinaire G.): 240
Άπω Ανατολή: 183-4, 251, 253, 257
Αργεντινή: 181, 189
Αρμενία: 154-5, 182
Άρνιμ Ε., φον (Arnim E.): 98
Αρσιπανκό Α. (Archipenko A.): 239
Αρτουά: 270-1
Ασία: 178-9, 181, 183, 185, 251, 256
Ασπρομόντε, μάχητου (1862): 128
Αστουρία: 170
Ατζέλιο Ταπαρέλι Μ., μαρκήσιος ντ' (Azeglio Taparelli M.): 115-6, 223
Αυστραλία: 85, 168, 173, 177-8, 182-3, 188
Αυστρία (Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία, αυτ. των Αψβούργων): 20, 22-3, 25, 27-8, 31, 44, 46, 48-50, 57, 60-4, 66-9, 71-5, 86, 88, 107-8, 112-4, 116, 118, 120, 123-4, 127-31, 133, 135-7, 140-3, 146-50, 152, 154, 157-9, 161, 165, 168-9, 181-2, 189, 192, 194, 199-200, 205, 214, 216-7, 237, 241, 243, 246-8, 252, 257, 262, 265, 272, 281, 285, 288
αυστροϊταλικός πόλεμος (1859): 120
αυστροπρωσικός πόλεμος (1866): 128, 136
Αφγανιστάν: 256
Αφρική: 56, 127, 151, 159, 177-9, 183-5, 187, 189, 251, 259, 274, 280
Αψβούργοι: 11, 19, 275, 287, 290

Βαβαρία: 18, 22, 36, 63, 73, 138, 140
Βαγδάτη, σιδηρόδρομος της: 189

Βάγκνερ Ο. (Wagner O.): 234, 241
Βάγκνερ Ρ. (Wagner R.): 236-7
Βάδη, μεγάλο δουκάτο της: 63, 73, 140
Βαϊμάρη: 231
Βαλέ Ζ. (Vallès J.): 233
Βαλερύ Π. (Valéry P.): 96
Βαλέφσκι Α. (Walewski A.): 113
Βαλκάνια (Βαλκανική χερσόνησος): 20, 23, 32-5, 43, 112-3, 146-8, 154, 157, 159, 161, 181, 192, 247, 251-2, 257-8, 260, 262-3, 271, 275, 278, 281
Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-13): 261, 263, 290
Βαλμύ, μάχη του (1792): 12
Βαλντέκ-Ρουσώ Π. (Waldeck-Rousseau P.): 197, 203
Βαλντμύλερ Φ. (Waldmüller F.): 232
Βαλτική Θάλασσα: 135, 148
Βαλχάμας (Valgamas): 223
Βαν Γκογκ Β. (Van Gogh V.): 230
Βανδέα: 99, 288
Βαν Ντόνχεν Κ. (Van Dongen C.): 236
Βαρσοβία: 22, 44-5
Βασέρ ντε Λαπούζ Ζ. (Vacher de Lapouge G.): 228
Βασιλεία: 202
Βάσμαν Φ. (Wassmann F.): 232
Βατ Τ. (Watt J.): 80
Βατερλώ, μάχη του (1815): 40, 287
Βεγιό Λ. (Veuillot L.): 223
Βέλγιο: 21, 29-30, 42-7, 58, 78, 81, 83, 89, 138-9, 149, 165, 168, 170, 179, 184, 191, 199-200, 208-9, 220, 223-4, 233, 237, 248, 266, 269, 279, 280, 287
Βελιγράδι: 33, 146, 154, 257, 263, 265
Βέμπερ Κ.-Μ., φον (Weber K.-M.): 101-2
Βενέδικτος ΙΕ΄ (Benedictus XV), πάπας: 272
Βενετία: 66, 71, 100, 107, 115, 119, 123-4, 127-9, 135, 137, 202
Βενιζέλος Ε.: 274
Βερανζέρος Π. (Béranger P.): 38-9, 44
Βέργκα Τζ. (Verga G.): 233
βερισμός: 233
Βερλαίν Π. (Verlaine P.): 237, 239, 288
Βέρμαν (Wörmann) έμποροι: 176
Βερντέν: 266· μάχη του (1916): 271
Βέρντι Τζ. (Verdi G.): 117-8, 231
Βερολίνο: 64, 85, 139, 152, 159, 162, 169, 193, 240, 249, 254, 258-9, 261, 263, 265, 269, 290· εξέγερση του (1848): 64-5· συνέδριο του (1878): 151, 155, 157-8, 189, 230
Βερόνα, συνέδριο της (1822): 27
Βερσαλίες: 108, 141· συνθήκη των (1919): 279-81
Βερχάρεν Ε. (Verhaeren É.): 237
Βεσσαραβία: 22, 154-5
Βιβιανί Ρ. (Viviani R.): 263
Βιγιόν Ζ. (Villon J.): 239
Βιέννη: 26, 28, 58, 60-2, 66, 68-9, 72-3, 85, 130-1, 133, 136-7, 143, 145-6, 148, 154, 158, 169, 193, 229, 232, 239-40, 257, 261, 263, 265, 275· εξέγερση της (1848): 48, 59, 61-2, 67· συνδιάσκεψη της (1820): 27· συνέδριο της (1814-15): 12, 17, 19-21, 23, 25, 28-30, 34, 37, 43, 46, 48-9, 57, 59-60, 63-4, 66, 75, 107, 113, 117, 132, 148, 266, 286, 287-8
Βίκτωρ-Εμμανουήλ Β΄ (Vittorio Emanuele II), βασιλιάς Πεδεμοντίου και Ιταλίας: 72, 115-7, 119-21, 124, 126-30, 219, 289
Βίκτωρ-Εμμανουήλ Γ΄ (Vittorio Emanuele III), βασιλιάς Ιταλίας: 219, 252
Βικτωρία (Victoria), βασίλισσα Μεγάλης Βρετανίας: 139, 152, 183
Βιλαφράνκα, ανακωχή της (1859): 121, 123-4
Βιλαίν Ρ. (Villain R.): 265
Βιντάλ ντε λα Μπλας Π. (Vidal de la Blache P.): 226
Βίντισγκραιτς Α., πρίγκιπας του (Widischgrätz A.): 69-70, 72
Βινύ Α., κόμης ντε (Vigny A.): 98
Βισκόντι-Βενόστα Ε., μαρκήσιος (Visconti-Venosta E.): 252
Βίσμαρκ Ό., πρίγκιπας φον (Bismarck O.): 72, 107, 111, 128-33, 135-40, 143, 147-53, 155, 157, 159-62, 164, 176, 199, 202, 217-8, 223, 246-9, 251, 289
Βιτόριο-Βένετο, μάχη του (1918): 275
Βλαδιβοστόκ: 289
Βλαμένκ Μ., ντε (Vlaminck M.): 236
Βλαχία: 33, 36, 114, 142
Βοημία: 48, 58, 60, 62, 65, 69, 142-3, 145, 169, 281
Βολάρ Α. (Vollard A.): 229
Βολφ Χ. (Wolf H.): 231
Βόρεια Θάλασσα: 82, 135, 269
βορτισισμός: 228
Βοσνία-Ερζεγοβίνη: 146, 153-4, 157, 257, 259, 262, 281
Βόσπορος: 32
Βουδαπέστη: 59-60, 68, 70, 148, 231
Βουκοβίνα: 143
Βουκουρέστι, συνθήκη του (1812): 33
Βουλγαρία: 153-5, 160, 208-9, 221, 260-1, 271, 281, 290
Βούπερταλ: 82
Βουρβόνοι: 25-8, 37-8, 41, 66, 98, 287
Βουτιέ Ο. (Vouttiers O.): 35
Βραβάντη: 43, 287
Βραζιλία: 182, 184, 189
Βρέμη: 63, 151
Βρυξέλλες: 43, 60, 198, 240· επανάσταση των (1830): 43-4· συνέδριο των (1903): 201
Βυζαντινή Αυτοκρατορία: 33
Βυιγιάρ Ε. (Vuillard É.): 236, 240
Βυρτεμβέργη, βασίλειο της: 63, 140

Γαέτα: 71, 125
Γαλικία: 60, 143, 269, 281
Γαλλία: 12, 18, 20-3, 25-6, 28-31, 36-7, 39, 43-4, 46-7, 49, 56-8, 60, 76, 78, 81-3, 85-90, 92-5, 97-102, 107-8, 111-5, 120, 123-4, 126, 128-31, 137-8, 140-1, 143, 146-53, 158-62, 165-6, 168, 170, 172-3, 175-6, 179, 181-3, 187-91, 193-4, 197, 199, 201,

203, 205, 208-9, 211, 214, 221, 223-35, 237, 241-3, 245-58, 262-3, 265-9, 272, 274, 277-81, 287· Πρώτη Αυτοκρατορία: 11, 17-8, 23, 33, 38, 78, 87-8, 148, 242· Δεύτερη Αυτοκρατορία: 108, 130, 158, 183, 193, 197, 202-3, 208, 234, 240, 242· Α΄ Δημοκρατία: 38· Β΄ Δημοκρατία: 48, 72, 94, 140, 197· Γ΄ Δημοκρατία: 197, 211, 213, 226, 230, 255, 259
γαλλικανισμός: 223
Γαλλική Δυτική Αφρική: 183
Γαλλική Επανάσταση (1789): 11-2, 18-20, 22, 25, 28, 31, 33, 39, 42, 47, 49, 59, 64, 68, 82-3, 87, 89, 93, 96, 98, 148, 202, 213, 222, 250, 288
Γαλλική Ισημερινή Αφρική: 183
γαλλοαυστριακός πόλεμος (1859): 121
γαλλοπρωσικός πόλεμος (1870-71): 108, 130, 139-40
Γαμβέττας Λ. (Gambetta L.): 139-40, 251
Γάνδη: 42
Γαριβάλδης Ι. (Garibaldi G.): 71-2, 124, 126, 128-9
Γέλατσιτς Γ. (Jelacic J.): 62, 70
Γενεύη: 35, 92, 116, 201
Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας (γαλ.): 197, 265
Γένοβα: 22, 49, 116-7, 121, 125, 169· στάση της (1848): 58
Γερμανία (Ράιχ, Δημοκρατία της Βαϊμάρης): 27-8, 30-1, 47-9, 63-6, 72-4, 77-8, 96-8, 100, 103, 107, 110, 123, 130-2, 136, 139-41, 143, 147-53, 155, 158-9, 162-3, 165-6, 168, 170-1, 173, 176, 179, 182, 188-9, 191, 193-4, 196-7, 199-200, 202, 205, 207, 209, 214, 217, 221, 223, 231, 233, 235-7, 241, 245-60, 262-3, 265-6, 268, 272-5, 278-81
Γερμανός, επίσκοπος Παλαιών Πατρών: 34
Γη του Πυρός: 184
Γιβραλτάρ: 21
Γιουγκοσλαβία (βλ. και Σερβία): 146, 257, 281, 283
Γιούνβιν Γ. (Unwin W.): 240
Γιουτλάνδη: 133· ναυμαχία της (1916): 271
Γκαίτε Γ., φον (Göte J.): 96-7, 102
Γκαλέ Ε. (Gallé É.): 241
Γκαλιενί Ζ. (Gallieni J.): 269
Γκαλίτοιν (Galicine), πριγκιπική οικογένεια: 88
Γκαρνιέ Φ. (Garnie F.): 178
Γκάσταϊν, συνθήκη του (1865): 133
Γκεντ Ζ. (Guesde Z.): 199-201
Γκέντις Π., σερ (Geddes P.): 240
Γκέοργκε Σ. (George S.): 237-8
Γκεόργκεϋ (Georgey): 70
Γκερέν Ζ. (Guerin J.): 228
Γκηρς Ν., ντε (Giers N.): 161
Γκιζό Φ. (Guizot F.): 53-4
Γκιμάρ Ε. (Guimar H.): 241
Γκιόντολο, μάχη του (1848): 70
Γκιουλάι Φ., κόμης (Giulay F.): 121
Γκις Γκ. (Guiches G.): 233
Γκόγια Φ. (Goya F.): 100
Γκομπινώ Ζ., κόμης ντε (Gobineau J.): 228
Γκονκούρ Ε. και Ζ. (Goncourt E. και J.): 231, 234
Γκονσέτ (Gonseth): 227
Γκόρκι Μ. (Gorki M.): 233
Γκόρντον Τ., σερ (Gordon Th.): 35
Γκουρώ Α.-Ε. (Gouraud H.-E.): 275
Γκραμ Ζ. (Gramme Z.): 166
Γκραμόν Α., δούκας ντε (Gramon A.): 138-9
Γκρεβύ Ζ. (Grevy J.): 160, 213
Γκρέυ Ε., υποκόμης (Grey E.): 265
Γκρηγκ Γ. (Grieg J.): 231
Γκρι Χ. (Gris J.): 239
Γκριμ Β. και Γ. (Grimm W. και J.): 98
Γκριφυέλ Β. (Griffuelhes V.): 197
Γκρόπιους Β. (Gropius W.): 241
Γκωγκέν Π. (Gauguin P.): 236
Γκωτιέ Τ. (Gautier Th.): 99, 233, 288
Γλάδστων Γ. (Gladstone W.): 153, 176, 210
Γουέμπ Φ. (Webb F.): 240
Γουίλσον Γ. (Wilson W.): 272-3, 277
Γουίστλερ Τ. (Wistler J.): 235
Γουλιέλμος Α΄, βασιλιάς Κάτω Χωρών: 42-4
Γουλιέλμος Α΄ (Wilhelm I), βασιλιάς Πρωσίας και κάιζερ Γερμανίας: 131, 133, 136, 138-9, 141, 143, 153, 158, 162, 290
Γουλιέλμος Β΄ (Wilhelm II), κάιζερ Γερμανίας: 148, 162, 194, 218, 246-7, 249-50, 253-6, 259-60, 263, 265, 275, 290
Γρηγόριος ΙΣΤ΄ (Gregorius XVI), πάπας: 66, 110

Δαλματία: 143, 278, 281
Δανία: 21, 73, 107, 133, 135, 149, 199, 209, 279
Δαρβίνος Κ. (Darwin C.): 222, 226
Δαρδανέλλια, Στενά των: 20, 32-3, 36, 112-3, 257, 270-1, 283
Διαφωτισμός: 31, 50, 90, 96, 98, 115, 141, 185, 206, 213, 222, 224
Διπλή Συμμαχία (1879): 147, 158
Δοβρουτσά: 154-5, 281
δουκάτα, πόλεμος των (1865): 107, 133, 135
Δουμάς Α. (υιός) (Dumas A. fils): 231
Δούναβης: 60, 113, 142, 145, 154, 242
Δύο Σικελίες, βασίλειο των: 50, 107, 125, 129

Εγκάρδια Συνεννόηση (Τριπλή Συνεννόηση, Συνεννόηση): 246, 253, 256-8, 260, 268, 271, 273-4, 290
Εγκ Ω.-Λ. (Egg A.-L.): 232
Εδουάρδος Ζ΄ (Edward VII), βασιλιάς Μεγάλης Βρετανίας: 252
Εθνικά (Κοινωνικά) Εργαστήρια: 55-6, 94
Έικχουτ Ζ. (Eeckhoud G.): 233
Έλβα, νήσος: 19, 37
Έλβας: 86, 131
Ελβετία: 22, 166, 168, 170, 179, 181-2, 199, 208-9, 220, 224, 227, 245, 272
Ελιγολάνδη: 21
Έλιοτ Τζ. (Eliot G.): 231

Ελισάβετ (Elizabeth), αυτοκράτειρα Αυστρίας: 145, 201
Ελλάδα: 29, 33, 35-6, 44, 47, 103, 142, 208-9, 214, 220, 260-1, 271, 278, 281, 290
ελληνική επανάσταση: 34-36
Εμίλια: 118, 191
εμπρεσιονισμός: 230, 234-5, 237, 239
Εμς: 139
Ένγκελς Φ. (Engels F.): 200
Ενίκ Λ. (Hennique L.): 233
Έντισον Τ. (Edison Th.): 166
Ενωμένο Σοσιαλιστικό Κόμμα (γαλ.): 200
Ένωση Εργατών (αγγλ.): 95
Ένωση των Τριών Βασιλέων: 74
εξπρεσιονισμός: 238-9
Επαναστατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (γαλ.): 199
Έπεν: 279
Επίδαυρος: 34
Επιτροπή Αγίου Βενσεσλάς: 62
Ερβέ Γκ. (Hervé G.): 201
Εργατικό Κόμμα (αγγλ.): 196, 200
Εργατικό Κόμμα Γαλλίας: 199
Ερέδια Χ.-Μ. δε (Heredia J.-M.): 233
Ερμπέν Ω. (Herbin A.): 239
Ερφούρτη: 74, 199
Έση-Νασάου: 63
Έση-Κάσελ: 137
Εταιρεία Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: 52
Ετιέν Ε. (Etienne E.): 254
Ευγενία (Eugénie), αυτοκράτειρα Γαλλίας: 119

Ζάγκρεμπ (Άγκραμ): 145, 275
Ζάλτσμπουργκ: 22
Ζαμβέζης, ποταμός: 177
Ζάντοβα, μάχη της (1866): 129-30, 136
Ζαρύ Α. (Jarry A.): 238
Ζεβακό Μ. (Zevaco M.): 243
Ζεμάπ: 41
Ζέμερινγκ, διάβαση του: 167
Ζερβέ Α. (Gervex H.): 232
Ζερικώ Τ. (Gericault Th.): 101
Ζερόμ Ζ.-Λ. (Gérome J.-L.): 232
Ζήμενς Γ., σερ (Siemens W.): 171
Ζήμενς Φ. (Siemens F.): 165
Ζιντ Α. (Gide A.): 228, 238
Ζιροντέ ντε Ρουσύ Α.-Λ. (Girodet de Roucy A.-L.): 101
Ζίτε Κ. (Sitte C.): 240
Ζολά Ε. (Zola É.): 231-233, 289
Ζορντάν Κ. (Jordan C.): 187
Ζουώ Λ. (Zouhaux L.): 198
Ζοφρ Ζ. (Joffre J.): 269-70
Ζυρίχη, συνθήκη της (1859): 123
Ζωρές Ζ. (Jaurés J.): 200-1, 265

Ηθική Τάξη (γαλ.): 152, 159, 197

Η.Π.Α.: 85, 94, 165-6, 181, 184-5, 187-9, 239, 248, 268, 272-4, 277, 280

Θάκερυ Γ. (Thakerey W.): 231
Θεσσαλία: 36
Θεσσαλονίκη: 257, 271, 274-5
θετικισμός: 207, 225, 227
Θιβέτ: 256
Θιέρσος Λ. (Thiers L.): 40-1, 51, 53, 56, 129, 152
Θορίλια Χ. (Zorilla J.): 100
Θράκη: 36, 157, 261, 281, 290
«Θύελλα και Ορμή»: 97

Ιαπωνία: 184-5, 248, 277-8
Ιβάνοβο: 165, 170, 193
Ιερά Συμμαχία: 13, 18, 23, 25, 27-8, 30, 36-8, 42-4, 46-7, 49, 61, 64, 68, 89, 111, 148, 284-5
Ιερώνυμος (Jérôme), βασιλιάς Βεστφαλίας: 119, 288
Ιερώνυμος-Ναπολέων, πρίγκιπας: 119, 120
Ιμπραήμ, πασάς Αιγύπτου: 37
Ινδία: 183-5, 189, 256
Ινδιών δρόμος: 112, 154, 157
Ινδοκίνα: 183
Ινδονησία: 183
Ίνσμπρουκ: 61
Ιόνιοι νήσοι: 21
Ιρλανδία: 57, 78, 83, 85, 148, 221
Ισαβέλλα Β΄ (Isabella II), βασίλισσα Ισπανίας: 138
Ισβόλσκυ Α. (Isvolsky A.): 257-8
Ισπανία: 27-8, 30-1, 46, 100, 138, 170, 184, 194, 198-200, 202, 209, 214, 220, 225, 232-3
Ίστρια: 278, 289
Ιταλία: 22, 28, 30, 39, 47-9, 51, 57, 60, 66-70, 72, 74, 87, 100, 103, 110, 114-8, 120-32, 135, 137, 141, 146-8, 150, 152-3, 159, 161, 166, 168-9, 176-7, 179, 182, 184, 190-1, 193-4, 198-9, 201-2, 205, 207, 214, 218-9, 221, 223, 225, 227-8, 230, 232, 237, 242-3, 248, 251-2, 258, 262, 266-7, 271-4, 277-8, 281, 283, 288
Ιταλική Εθνική Κοινωνία: 117, 123
ιταλικές επαναστάσεις (1830, 1848): 46, 67
Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα: 200
ιταλοαυστριακός πόλεμος (1859): 107, 121
ιταλοτουρκικός πόλεμος (1911-12): 201
Ίψεν Χ. (Ibsen H.): 231
Ιωάννης των Αψβούργων, αρχιδούκας Αυστρίας: 65
Ιωσηφίνα (Joséphine), αυτοκράτειρα Γαλλίας: 110

Καβαινιάκ Λ.Ε. (Cavaignac L.E.): 56
Καβούρ Κ. Μπ., κόμης ντι (Cavour C. B.): 68, 107, 111, 113-20, 123-8, 132, 219
Καγιέ Ρ. (Caillié R.): 177
Καγιώ Ζ. (Caillaux J.): 203, 259, 272, 274
Καζιμίρ-Περιέ Ζ. (Casimir-Perier J.): 213
Καινιξβέργη: 141

Καλαβρία: 128
Καλιφόρνια: 168
Καλπόνα, μάχη της (1949): 70
Καμερούν: 151, 176
Καμπανία: 66, 270-1, 275
Καμπόν Π. (Cambon P.): 252, 259
Καμπούρ: 203
Καναδάς: 168, 182-4, 188-9
Κάνινγκ Τζ. (Canning G.): 28, 35-6
Κανρομπέρ Σ. (Canrobert C.): 120
Καντ Ι. (Kant I.): 227
Καντίνσκυ Β. (Kandinsky W.): 239
Καντόρνα Λ. (Cadorna L.): 274
Κάουτσκυ Κ. (Kautsky K.): 201
Καποδίστριας Ι.: 35-6
Καπορέτο, μάχη της (1916): 267, 271, 274
Καπρέρα: 128
Κάπρι: 203
Καπρίβι Λ., φον (Caprivi L.): 218
Καραγεώργεβιτς Τζ. (Karadjorjevic G.): 33
Καρέλ Α. (Carrel A.): 40
Καριέρ Ε. (Carrière E.): 237
Καρινιάνο, πρίγκιπας ντι, της Σαβοΐας (Carignano di Savoia), αντιβασιλιάς Εμίλια: 123
Καρινιάνο Κάρλο-Αλμπέρτο, δούκας ντι (Carignano Carlo-Alberto): 27 (βλ. και Κάρολος-Αλβέρτος, βασιλιάς Πεδεμοντίου)
Κάρλσμπαντ, συνέδριο του (1819): 27
καρμποναρισμός, καρμπονάροι: 27, 39, 110, 287
Καρνό Σαντί Ν.-Λ. (Carnot Sadi N.-L.): 201
Κάρντιφ: 193
Κάρολος Α΄ (Karl I), αυτοκράτορας Αυστρίας: 272
Κάρολος Α΄ (Carol I), βασιλιάς Ρουμανίας: 114
Κάρολος Ι΄ (Charles X), βασιλιάς Γαλλίας (και κόμης ντ' Αρτουά): 38-41, 99
Κάρολος-Αλβέρτος (Carlo-Alberto), βασιλιάς Πεδεμοντίου: 50, 67-8, 70-2, 115-6
Κάρολος-Φέλιξ (Carlo-Felice), βασιλιάς Πεδεμοντίου: 27
Καρόν Ζ. (Caron J.): 39
Κάρτραϊτ Έ. (Cartwright E.): 80
Κάσλρη Ρ. Σ., υποκόμης (Castlereagh R. S.): 20, 25-6, 28
Καστελνώ ντε Κυριέρ, Ε. (Castelnau de Curières E.): 271
Καστελφιντάρντο, μάχη του (1860): 127
Καστιλιόνε Β., κόμησσα ντι (Castiglione V.): 119
Καταλανία: 170
Κάτω Χώρες: 21-2, 30, 42, 44, 83, 138, 183, 287
Καφιέρο Κ. (Cafiero C.): 202
Κεμάλ Μουσταφά (Ατατούρκ): 283
Κέρας της Αφρικής: 251
Κεσλέν (Kœchlin), επιχειρήσεις: 89
Κέτελερ Β. (Ketteler W.): 224
Κέυ Τ. (Kay J.): 80
Κητς Τ. (Keats J.): 97
Κίελο: 135
Κίνα: 175, 177, 184-5, 189-90, 278, 280
Κίντερλεν-Βαίχτερ Ά., φον (Kinderlen-Wächter A.): 259
Κιούναρντ (Cunard), επιχειρήσεις: 89
Κίπλιν Ρ. (Kipling R.): 176
Κίρχοφ Γ. (Kirchoff G.): 226
Κιουρί Μ. και Π. (Curie M. και P.): 187-8
κλασικισμός: 96, 230, 233
Κλέε Π. (Clee P.): 236
Κλεμάν Ζ.-Μ. (Clément J.-B.): 242
Κλεμανσώ Ζ. (Clemenceau G.): 274, 277-8
Κλερμόν-Φεράν: 194
Κλοτίλδη (Clotilde), πριγκίπισσα Σαβοΐας: 120
Κογκό: 178, 259-60
Κοινωνία των Εθνών: 278-80, 285
Κόκεριλ (Cockerill), επιχειρήσεις: 89
Κόκκινη Κυριακή: 216
Κολωνία: 241
Κόμμα της Τάξης (γαλ.): 55-6, 108
Κομμούνα του Παρισιού: 94, 152, 197
Κομπιένη: 290
Κόμπλεντς: 40, 287
Κονσιντεράν Β. (Considérant V.): 94
Κοντ Ω. (Compte A.): 222, 225-7, 232
Κόνσταμπλ Τ. (Constable J.): 101
Κοντορσέ Μ.-Ζ., μαρκήσιος (Condorcet M.-J.): 226
Κοπέρνικος Ν.: 188
Κοραής Α.: 34
Κορραντίνι Ε. (Corrandini E.): 238
Κορό Κ. (Corot C.): 101, 232
Κορσική: 126
Κόσουτ Λ. (Kossuth L.): 61, 70
Κούζα Α. (Couza A.): 114
Κούι Σ. (Cui C.): 239
Κουμπερτέν Π., βαρώνος ντε (Coubertin P.): 244
Κούπερ Γ. (Cooper W.): 97
Κούπκα Φ. (Kupka F.): 239
Κουριέ Π.-Λ. (Courier P.-L.): 39
Κουρμπέ Γκ. (Courbet G.): 231-2
Κουστότσα, μάχες της (1848, 1866): 71, 116, 129
Κοχ Ρ. (Koch R.): 178
Κόχραν Τ.-Α., κόμης (Cohran Th.-A.): 35
Κρεζ: 85
Κρήτη: 36
Κριβόυ-Ρογκ: 165
Κριμαία, πόλεμος της (1854-55): 107, 112-3, 130, 142
Κρίσπι Φ. (Crispi F.): 125, 203, 219, 252
Κροατία: 145, 281
Κρονστάνδη: 250
Κρουπ (Krupp), επιχειρήσεις: 89, 131, 171, 173
Κροπότκιν Π. (Kropotkin P.): 202
Κυανή Ακτή: 203
κυβισμός: 208, 236, 239-40
Κύπρος: 157
Κυρηναϊκή: 260

Κωνσταντίνος Παύλοβιτς, μέγας δούκας (Constantin Pavlovitch), αντιβασιλιάς Πολωνίας: 44, 288
Κωνσταντίνος Α΄, βασιλιάς Ελλάδας: 274
Κωνσταντινούπολη: 33, 154, 189, 261, 283, 290

Λαβιζερί Σ. (Lavigierie Ch.): 224
Λαβίς Ε. (Lavis E.): 226
Λα Γκερονιέρ (La Guerronnière): 124
Λάιμπλ Β. (Leibl W.): 232
Λαλό Ε. (Lalo É.): 239
Λαμάρκ Ζ.-Μ., κόμης (Lamarque J.-M.): 52
Λαμάρκ Ζ.-Μ., ιππότης, ντε (La Marck J.-B.): 222
Λα Μάρμορα Α. (La Marmora A.): 116
Λαμαρτίνος Α. ντε (Lamartine A.): 35, 54-6, 98, 102
Λάμσντορφ Β., κόμης (Lamsdorff V.): 255
Λαμεναί Φ. (Lammenais F.): 223
Λαμορισιέρ Κ., ντε (Lamoricière C.): 127
Λαμπεντούζα Τζ.-Τ., πρίγκιπας ντι (Lampedousa G.-T.): 190
Λαμπερτονιέρ Λ. (Labertonière L.): 227
Λα Μπουρντοναί, κόμης ντε (La Bourdonnais): 40
Λαμπρούς Ε. (Lambrousse E.): 50
Λαμπρούστ Α. (Lambrouste H.): 240
Λα Μπωλ: 203
Λάνκεν, βαρώνος φον (Lancken): 259
Λάνκσερ: 169
Λάουενμπουργκ, δουκάτο του: 133, 135
Λας Καζ Ε., κόμης (Las Cazes É.): 288
Λα Σπέτσια: 116
Λάτιο: 107, 126
Λατούρ (Latour): 69
λα Τουρ ντυ Πεν Ρ. (La Tour du Pin R.): 224
Λάυμπαχ, συνέδριο του (1821): 27
Λαφαγιέτ Μ.-Ζ., μαρκήσιος (La Fayette M.-J.): 39-42
Λα Φαρίνα Τζ. (La Farina G.): 117
Λαφίτ Ζ. (Laffite J.): 41
Λεγκίν Κ. (Legien K.): 197
Λεζέ Φ. (Léger F.): 239
Λείθας (Λαϊτά), ποταμός: 145
Λειψία, μάχη της (1813): 12, 31
Λεκόντ ντε Λιλ Σ. (Leconte de Lisle Ch.): 233
Λεμίρ Ζ. (Lemire J.): 224
Λεμονιέ Κ. (Lemonnier C.): 233
Λεμπέφ Ε. (Lebœuf É.): 139
Λεμπόν Γκ. (Lebon G.): 228
Λένιν: 201
Λεντρύ-Ρολέν Α. (Ledru-Rollin A.): 54, 56
Λεονκαβάλο Ρ. (Leoncavallo R.): 230
Λεοπάρντι Τζ. (Leopardi G.): 100
Λεοπόλδος Α΄ (Leopold I), βασιλιάς Βελγίου: 43
Λε Ρουά Ε. (Le Roy E.): 87
Λε Ρουά Ε. (Le Roy É.): 225, 227
Λε Σαπελιέ Ι. (Le Chapelier I.): 90
Λευκή Τρομοκρατία: 37, 40
Λέων ΙΓ΄ (Leone XIII), πάπας: 223-5
Λήμπερμαν Μ. (Liebermann M.): 235
Λήμπιχ Γ., βαρώνος (Liebig J.): 187
Ληντς: 82
Λήπκνεχτ Κ. (Liebknecht K.): 201
Λίβανος: 184
Λίβερπουλ: 82
Λίβινγκστον Ντ. (Livingstone D.): 177
Λίλη: 82, 91
Λιμπούρ: 65
Λιν Σ.-Ζ., πρίγκιπας ντε (Ligne Ch.-J.): 19
Λίσα ναυμαχία (1866): 129
Λιστ Φ. (Listz F.): 100-2, 231
Λιστ Φ. (List F.): 92
Λομβαρδία: 27, 67, 119
λομβαρδοενετικό βασίλειο: 22, 60, 66-7, 182
Λονγκβύ: 193
Λονδίνο: 36, 43, 45, 60, 85, 100, 138, 154, 168-9, 172, 177, 193-4, 198-200, 202, 230, 240, 251-2, 256, 259-60, 265· πρωτόκολλο του (1829, 1830): 43· συνθήκη του (1915): 278, 290
Λοραίνη: 139, 141, 151, 165, 193, 218, 250, 252, 279-80
Λόρεντς Λ. (Lorentz L.): 188, 226
Λουαζύ Α. (Loisy A.): 225
Λουάρ, νομός: 82
Λουβέλ Λ.-Π. (Louvel L.-P.): 38
Λουδοβίκος Α΄ (Ludwig I), βασιλιάς Βαβαρίας: 63
Λουδοβίκος Β΄ (Ludwig II), βασιλιάς Βαβαρίας: 140-1
Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ (Louis XVI), βασιλιάς Γαλλίας: 40
Λουδοβίκος ΙΗ΄ (Louis XVIII), βασιλιάς Γαλλίας: 21, 37-8, 287
Λουδοβίκος Βοναπάρτης (Louis Bonaparte), βασιλιάς Ολλανδίας: 110
Λουδοβίκος-Ναπολέων (Louis-Napoleon), πρόεδρος Γαλλικής Δημοκρατίας: 46, 56, 72, 108-9, 111-2, 288 (βλ. και Ναπολέων Γ΄)
Λουδοβίκος-Φίλιππος (Louis-Philippe), βασιλιάς Γαλλίας: 43-4, 49-50, 52-4, 57, 59, 61, 63, 90, 99
Λουέγκερ Κ. (Lueger K.): 228
Λουίζα της Ορλεάνης (Luise d'Orleans), βασίλισσα Βελγίου: 44
Λουκένι Λ. (Luccheni L.): 201
Λουμπέ Ε.-Φ. (Loubet É.-F.): 225
Λούντεντορφ Έ. (Lundendorff E.): 269, 273
Λόυντ Τζ. Ντ. μαρκήσιος (Lloyd G. D.): 259, 273, 277-8
Λουξεμβούργο: 65, 138
Λούξεμπουργκ Ρ. (Luxemburg R.): 201
Λούρδη: 221
Λυμιέρ Λ. και Ω. (Lumière L. και A.): 188
Λυόν: 83, 95, 193, 201· εξεγέρσεις της (1831, 1834): 52, 94

Μαγκρέμπ: 182-3, 254
Μάγχη: 82, 203, 232, 235, 244
Μάζαρυκ Τ. (Mazaryk T.): 145

Μαζουρίας λίμνες, μάχη των (1914): 269
Μαιζόν Ν., μαρκήσιος (Maison N.): 36
Μαίτερλινκ Μ. (Maeterlink M.): 237
Μακ (Mack): 226
Μακεδονία: 281, 290
Μακ-Μαόν Έ., δούκας ντε (Mac-Mahon E.): 139, 152, 158, 211, 213
Μακφέρσον Τζ. (Macpherson J.): 96
Μαλαρμέ Στ. (Mallarmé St.): 237
Μαλατέστα Ε. (Malatesta E.): 202
Μαλβύ Λ. (Malvy L.): 265
Μαλέβιτς Κ. (Malevich K.): 239
Μάλερ Γκ. (Mahler G.): 231, 237
Μάλθους Τ. (Malthus Th.): 92
Μαλμεντύ: 279
Μαλόν Μπ. (Malon B.): 199
Μάλτα: 21
Μαν Τ. (Mann Th.): 196, 233
Μανγκέν Α. (Mangin H.): 275
Μανέ Ε. (Manet É.): 231-2, 234-5
Μανέν Ν. (Manin D.): 71, 117
Μάνινγκ Χ. (Manning H.): 224
Μαντζουρία: 255
Μάντοϊφελ Ό., βαρώνος φον (Manteuffel O.): 75
Μάντσεστερ: 58, 81, 165, 193, 195
Μάξγουελ Τζ. (Maxwell J.): 187
Μάο Τσε Τουγκ: 185
Μαρ Β. (Marr W.): 228
Μαργκερίτ Π. (Margueritte P.): 233
Μαρί Π.-Τ. (Marie P.-T.): 55
Μαρία-Λουίζα (Marie-Louise), αυτοκράτειρα Γαλλίας, δούκισσα Πάρμας: 22, 40, 45, 117, 288
Μαρία-Χριστίνα (Maria-Cristina), βασίλισσα Ισπανίας: 46
Μάρκε: 126-7
Μαρκόνι Γκ. (Marconi G.): 188
Μαρμόν Ω. (Marmont A.): 41
Μάρνης, ποταμός: 242· μάχη του (1914): 269
Μαρξ Κ. (Marx K.): 198-200
μαρξισμός: 227
Μαρόκο: 183, 252-5, 258-9, 290
Μαρσάλα: 125
Μαρτίνεθ Ρουίθ Χ. (Martinez Ruiz J.): βλ. Αθορίν
Μάρτινω Ρ. (Martineau R.): 232
Μασίφ Σαντράλ: 81, 85
Μασσαλία: 78, 193
Ματζέντα, μάχη της (1859): 121, 129
Ματθίλδη (Βοναπάρτη), πριγκίπισσα (Mathilde): 119
Ματίς Α. (Matisse H.): 236
Ματσίνι Τζ. (Mazzini G.): 31, 60, 71-2, 115, 198
Μαύρη Θάλασσα: 154, 161, 270
Μαύρη Χειρ: 146, 263
Μαυροβούνιο: 154-5, 157, 257, 260, 281, 290
Μελιές Ζ. (Meliès G.): 243-4
Μέμελ (Κλάιπεντα): 279
Μεν Α., κόμης (Mun A.): 224
Μεντάνα, μάχη της (1867): 129-30
Μέντελσον Φ. (Mendelssohn F.): 101, 103, 233
Μέντσελ Φ.-Α., φον (Menzel F.-A.): 232
Μεξικό: 184
Μεριμέ Π. (Merimée P.): 231
Μερόντ Ξ. ντε (Mérode X.): 126
Μεσίνα: 125
Μεσόγειος Θάλασσα: 20, 33, 112, 148, 157, 161, 167
Μεσολόγγι: 34
Μέτερνιχ Κ., πρίγκιπας (Mettemich K.): 18, 20, 25-8, 35-7, 42-4, 46-8, 59-60, 63, 65, 67-8, 74, 284
Μετς, μάχη του (1870): 139-40
Μικρά Ασία: 32, 36
Μιλ Τζ.-Στ. (Mill J.-St.): 92
Μιλαίς Τζ. (Millais J.): 230
Μιλάνο: 49, 66-7, 71, 115, 118, 120-1, 165, 169, 193
Μιλέ Ζ.-Φ. (Millet J.-F.): 232
Μιλιούκοφ Π. (Milioukov P.): 215
Μινιέ Ω. (Mignet A.): 40
Μίντλαντς: 81, 161
Μιρμπώ Ο. (Mirbeau O.): 233
Μισελέν (Michelin), εταιρεία: 194
Μίτελαντ Κανάλ: 171
Μολδαβία: 33, 36, 114, 142
Μόλτκε Χ., φον (Moltke H.): 136
Μόναχο: 232
Μονέ Κ. (Monet C.): 234-5
Moniteur, γαλλική εφημερίδα: 119
Μονταλαμπέρ Σ., κόμης ντε (Mantalember Ch.): 223
Μοντεμπέλο μάχη (1859): 121
Μόντενα, δουκάτο της: 27, 45-6, 66, 123-4
Μοντεσκιέ Σ.-Λ. βαρώνος (Montesquieu Ch.-L.): 185
Μόντριαν Π. (Mondrian P.): 239
Μόντσα: 201
Μορ Τ. (More Th.): 93
Μοραβία: 143, 281
Μορεάς Ζ. (Moreas J.): 237
Μοριάς: 34, 36
Μοριζό Μπ. (Morizot B.): 234
Μορνύ Σ., δούκας ντε (Morny Ch.): 109
Μορς Σ. (Mors S.): 167
Μορώ Α. (Moreau A.): 237
Μόσχα: 170, 289
Μότσαρτ Β. Α. (Motzart W. A.): 234
Μουανιέ (Moinier): 258
Μούκντεν, μάχη της (1904): 254
Μουλάι Αμπντ αλ-Αζίζ, σουλτάνος Μαρόκου: 253
Μουλάι Χαφίζ, σουλτάνος Μαρόκου: 258
Μουό Α. (Mouho H.): 177
Μουραβιόφ Μ. (Mouraviof M.): 148
Μουσόργκσκι Μ. (Moussorgsky M.): 239
Μουύ Σ. ντε (Mouy Ch.): 155
Μούχα Α. (Mucha A.): 241
Μπάγιερ Κ. (Bayer K.): 171

Μπαζαίν Α. (Bazain A.): 139
Μπαζάρ Α. (Bazar A.): 93
Μπακού: 170
Μπακούνιν Μ. (Bakounin M.): 62, 199
Μπακστ Λ. (Bakst L.): 240
Μπαλακίρεφ Μ. (Balakirev M.): 239
Μπαλζάκ Ο. ντε (Balzac H.): 98, 231
Μπάλμπο Τσ., κόμης (Balbo C.): 115
Μπαλτάρ Β. (Baltard V.): 240
Μπαρές Μ. (Barrès M.): 238
Μπαρμπές Α. (Barbès A.): 56
μπαρόκ: 96, 101, 240
Μπαρτ Χ. (Barth H.): 177
Μπαρτόκ Μπ. (Bartok B.): 239
Μπαστιά Φ. (Bastia F.): 92
Μπάυρον, λόρδος (Byron): 35, 97, 103
Μπάυροϋτ: 236
Μπαχ Α., βαρώνος (Bach A.): 142
Μπγέρκε (Björkö), συνθήκη του (1905): 254-6
Μπεζανσόν: 93
Μπέκερ Γκ. (Bécquer G.): 100, 102
Μπελίνι Β. (Bellini V.): 100
Μπενεντέτι Β., κόμης ντε (Benedetti V.): 139
Μπενάρ Α. (Besnard A.): 237
Μπένεντεκ Λ., φον (Benedek L.): 136
Μπεργκσόν Α. (Bergson H.): 227
Μπερζέ Α. (Bergès A.): 166
Μπερλιόζ Λ.-Ε. (Berlioz L.-H.): 98, 101, 103
Μπέρμιγχαμ: 82
Μπερναντότ (Bernadotte) (Κάρολος ΙΔ'), βασιλιάς Σουηδίας: 22, 149
Μπερνάρ Α. (Bernard A.): 232
Μπερνάρ Κ. (Bernard C.): 178
Μπερνς Ρ. (Burns R.): 97
Μπερν-Τζόουνς Έ. (Burne-Jones E.): 230
Μπερνστάιν Έ. (Bernstein E.): 200-1
Μπερτελό Π.-Ε. (Berthelot P.-E.): 187
Μπερτόν Ζ.-Μπ. (Berton J.-B.): 39
Μπερύ Κ., δούκας ντε (Berry Ch.) καιΜπερύ Μ.-Κ., δούκισσα ντε (Berry M.-C.): 38, 99
Μπέρχτολτ Λ., κόμης (Berchtold L.): 261
Μπερώ Ζ. (Béraud J.): 232
Μπέσεμερ Χ., σερ (Bessemer H.): 165
Μπέτμαν-Χόλβεγκ Τ. φον (Bethamann-Hollweg Th.): 203, 218, 265
Μπετόβεν. Λ., βαν (Beethoven L.): 101
Μπιαρίτς, συνάντηση του (1865): 135, 203
Μπλαν Λ. (Blanc L.): 54-5, 94
Μπλανκί Α. (Blanqui A.): 92
Μπλανκί Λ.-Ω. (Blanqui L.-A.): 56, 199
Μπλάσκο Ιμπάνιεθ Β. (Blasco Ibañez V.): 233
Μπλέικ Γ. (Blake W.): 97
Μπλουμ Ρ. (Blum R.): 69
Μπόιστ Φ., κόμης φον (Beust F.): 143, 145
Μπολντίνι Τ. (Boldini G.): 232
Μπόλοε Β. (Bolsche W.): 233
Μπονάρ Π. (Bonnard P.): 240
Μπορ Ν. (Bohr N.): 188
Μπορινάζ: 81, 165
Μπορντώ: 177
Μπορντώ Α., δούκας ντε (Bordeaux H.): 38
Μπορογντίν Α. (Borodine A.): 239
Μπουαντέφρ ντε (Boisdeffre): 250
Μπουλανζέ Ζ. (Boulanger G.): 160, 289
Μπούνσεν Κ., βαρώνος φον (Bunsen C.): 131
Μπουοναγιούτι (Buonaiuti): 225
Μπουρμόν Λ., κόμης ντε (Bourmont L.): 40
Μπουρντέλ Ε.-Α. (Bourdelle É.-A.): 240
Μπουσέ Φ. (Buchez Ph.): 94
Μπραζά Σαβορνιάν Π.-Π. ντε (Brazza Savorgnan P.-P.): 178
Μπρακ Ζ. (Braque G.): 239
Μπραμς Γ. (Brahms J.): 231, 233
Μπρανλύ Ε. (Branly É.): 188
Μπράντεμπουργκ, κόμης φον (Brademburg): 72
Μπρατισλάβα: 61
Μπρεντάνο Κ. (Brentano C.): 98
Μπρέσι Γ. (Bresci G.): 201
Μπρεστ-Λιτόβσκ, συνθήκη του (1917): 267, 273
Μπρίτζες Ρ. (Bridges R.): 237
Μπρολί Λ., δούκας ντε (Broglie L.): 226
Μπρούκνερ Α. (Bruckner A.): 231, 237
Μπρους Π. (Brouss P.): 199
Μπυγκώ Τ., μαρκήσιος ντε (Bugeau Th.): 54
Μπύλοφ Μ. πρίγκιπας φον (Bülov B.): 218, 253-4, 258
Μπωντέν Α. (Baudin A.): 109
Μπωντλαίρ Σ. (Baudelaire Ch.): 95, 99, 234, 237
Μυλούζ: 92
Μύνχενγκρατς, συνάντηση του (1833): 46, 68
Μυρά Ζ., μέγας δούκας (Murat J.): 39, 66
Μυρζέ Α. (Murger H.): 230-1
Μυσέ Α. ντε (Musset A.): 99, 102
Μωπασάν Α. (Maupassant H.): 233
Μωρίς, νήσος: 184
Μωχάμετ Άλυ, πασάς Αιγύπτου: 34, 37, 51

Ναβαρίνο, ναυμαχία του (1827): 36
Ναντάρ Φ. (Nadar F.): 234
Νανσύ: 269
Νάντη: 82
Νάουμαν Φ. (Naumann F.): 228
Ναπολέων Α΄ Μέγας (Napoleon I), αυτοκράτορας Γαλλίας: 12, 17-8, 20, 22, 30, 32-3, 37, 42, 63, 66, 98, 108, 110-2, 119, 148, 287-8
Ναπολέων Γ΄ (Napoleon III), αυτοκράτορας Γαλλίας: 75, 107, 109-12, 114, 118-21, 123-9, 132-3, 135, 137-9, 141, 164, 284 (βλ. και Λουδοβίκος-Ναπολέων)
Νας Τζ. (Nash J.): 100
Νασάου: 137
νατουραλισμός: 207, 233

Ναύπλιο: 34, 36
«Νέα Ευρώπη»: 60, 198
Νέα Ζηλανδία: 85, 183
«Νέα Ιταλία»: 115
Νεάπολη, βασίλειο της: 27, 67, 70-1, 120, 124, 126-8, 203, 229· επανάσταση της (1820): 39
Νέα Υόρκη: 166, 199
Νεϊγύ, συνθήκη του (1919): 281
Νείλος: 251
Νελίντοφ (Nelidov): 255
Νεμούρ Λ., δούκας ντε (Nemour L.): 43
Νεότουρκοι: 257, 260
Νέσελροντ Κ., κόμης (Nesselrode K.): 20
Νεύτων Ι., σερ (Newton I.): 188
Νιβέλ Ρ. (Nivelle R.): 267, 271
Νιγηρία: 177-8
Νιέβρ: 109, 191
Νιέλ Α. (Niel A.): 120
Νιζίνσκι Β. (Nijinski V.): 240
Νίκαια: 111, 120, 123-5
Νικόλαος Α΄ (Nicholas I), τσάρος Ρωσίας: 35-6, 43-5, 68, 70, 290
Νικόλαος Β΄ (Nicholas II), τσάρος Ρωσίας: 215-6, 243, 253-5, 265, 272, 290
Νίτσε Φρ. (Nietzsche Fr.): 227-8, 236, 238
Νόβι Παζάρ, σαντζάκι: 157, 257
Νοβάλις (Novalis): 98
Νοβάρα, μάχη της (1849): 72, 114, 116
Νορ: 81-3, 165, 194
Νορβηγία: 22, 149, 208-9, 231, 233
Νορθάμπερλαντ: 81
Νορμανδία: 83, 191
Νότια Αφρική: 168, 173, 182-3
ντ'Αμίτσις Ε. (d'Amicis E.): 243
Ντ' Ανούντσιο Γκ. (D'Annunczio G.): 228, 237-8, 278, 289
Ντανς Τζ. (Dance G.): 100
Ντάντσιχ: 279
Ντάρμπυ Ε. (Darby A.): 81
Ντβόρζακ Α. (Dvorak A.): 239
Ντέακ Φ. (Deak F.): 143, 145
Ντεγκά Ε. (Degas E.): 232, 234
Ντεκάβ (Descaves): 233
Ντεκάζ Ε., δούκας (Decaze É.): 38, 152
Ντεκάν Α. (Decamps A.): 232
Ντελαβίν Κ. (Delavigne C.): 35
Ντελακρουά Ε. (Delacroix E.): 35, 98-9, 102-3, 230
Ντελέντα Γκ. (Deledda G.): 233
Ντελκασέ Τ. (Delcassé Th.): 246, 251, 253-5, 259
Ντελωναί Ρ. (Delaunay R.): 239
Ντε Μάρκι (De Marchi): 233
Ντεμπυσύ Κ. (Debyssy C.): 237, 239
Ντενί Μ. (Denis M.): 236, 240
Ντεπρέ Μ. (Depréz M.): 166
Ντε Ρομπέρτο (De Roberto): 233
Ντιαγκίλεφ Σ. ντε (Diaghilev S.): 240
Ντιάζ ντε Λα Πένια Ν. (Diaz de La Peña N.): 232
Ντιάτς Α. (Diaz A.): 274
Ντίκενς Τσ. (Dickens Ch.): 231, 243
Ντινάρ: 203
Ντισραέλι Μπ., κόμης (Disraeli B.): 153-4, 176, 210
Ντονιέτς: 165, 170
Ντονιτσέτι Γκ. (Donizetti G.): 100, 103
Ντοστογιέφσκι Φ. (Dostoïevski F.): 231
Ντουράντο (Durando): 68, 71
Ντουωμόν, οχυρό: 271
Ντρέυφους Α. (Dreyfus A.): 214, 224, 228
Ντρουέν ντε Λυύ Ε. (Drouin de Lhuys É.): 137
Ντρυμόν Ε. (Drumont É.): 228
Ντυβεριέ Α. (Duveyrier H.): 177
Ντυπάρκ Α. (Duparc H.): 237
Ντυπέν Ω. βαρώνη (Dupén A.): βλ. Σάνδη Γ.
Ντυπόν-Ουάιτ Σ. (Dupont-White Ch.): 92
Ντυράν-Ρυέλ Π. (Durand-Ruél P.): 229, 235
Ντυραντύ Λ. (Duranty L.): 231
Ντυρκέμ Ε. (Durkheim É.): 226
Ντυσάν Μ. (Duchamp M.): 239
Ντυτέρ Φ. (Dutert F.): 240
Ντυφί Ρ. (Dufy R.): 236
Ντωβίλ: 203
Ντωμ Π. (Daum P.): 241
Ντωμιέ Ο. (Daumier H.): 52
Ντωντέ Α. (Daudet A.): 233
Νυάσα, λίμνη: 177
Νυρεμβέργη: 266

Οβρένοβιτς (Obrenovic), δυναστεία: 33, 257
Οθωμανική Αυτοκρατορία (και Τουρκία): 20, 32-3, 35-6, 107, 112-3, 142-3, 154, 157, 175, 182, 184, 246, 257, 260-1, 269, 278, 281, 290
Όθων, βασιλιάς Ελλάδας: 36, 287
Ο'Κόνορ Φ. (O'Connor F.): 95
Ολλανδία: 21, 73, 78, 191, 199, 220, 248, 275, 287
Όλμυτς: 75, 130, 132
Ολυμπιακοί Αγώνες: 244
Όντρασυ Γ., κόμης (Antrassy G.): 158
Όουεν Ρ. (Owen R.): 94
Όπενφελτ (Oppenfeld), εταιρεία: 131
Οράγγη (Orange), οίκος της: 21
ορθολογισμός: 227
Οριάνι Α. (Oriani A.): 238
Ορλάντο Β.-Ε. (Orlando V.-E.): 274, 277-8
Ορλεάνη Λ.-Φ., δούκας της (Orleans L.-Ph.): 40-2, 51
Ορσίνι Φ. (Orsini F.): 119
Ορτάνς (Hortance), βασίλισσα Ολλανδίας: 110
Ουαλία: 81, 91, 165, 191, 193, 221
Ουγγαρία: 48, 60-2, 69-70, 73, 86, 108, 142-5, 216
ουγγρική επανάσταση (1849): 49, 69-70
Ουγκώ Β. (Hugo V.): 35, 96, 98-99, 102-3, 118, 288
Ουκρανία: 165, 170
Ούλαντ Λ. (Uhland L.): 98
Ουμβέρτος Α΄ (Umberto I), βασ. Ιταλίας: 201, 219

Ούμπρια: 126-7
Ουράλια: 170, 181-2
Ουρουγουάη: 182

Παγκόσμιος Πόλεμος Α΄ (Μεγάλος Πόλεμος): 146, 164, 175, 181, 191, 193, 213, 217, 219, 225, 241, 247, 263 κ.ε.
Πάδος: 192
Παλαιό Καθεστώς: 12, 17-20, 23, 26, 29, 31-2, 38, 40, 47, 58, 60, 66, 69, 75-6, 82, 87-9, 97-9, 102, 114, 131, 141, 147-50, 157, 214, 284-5, 287
Παλαιστίνη: 275
Παλέρμο: 49, 67, 125· στάση του (1848): 58
Παλέστρο, μάχη του (1859): 121
Πάλμερστον Χ.-Τζ., υποκόμης (Palmerstone H.-J.): 157
Παναμάς, διώρυγα του: 175
Πα-ντε-Καλαί: 81, 165, 194
Πανύ-συρ-Μοζέλ: 160
Παπαδιαμαντόπουλος Ι.: βλ. Μορεάς Ζ. 289
παπικά κράτη: 45-6, 66-7, 71, 107
Παπίνι Τζ. (Papini G.): 227, 238
Παραί-λε-Μονιάλ: 221
Πάρθο Μπαθάν Ε. (Pardo Bazan E.): 233
Παρίσι: 26, 34, 41-2, 45, 54-5, 60, 85, 92, 119, 124, 130, 132, 140, 169, 184, 193, 203, 229, 237, 239-43, 250-1, 254-8, 266, 269, 275, 277, 287-90· εξεγέρσεις του (1832, 1834): 52· επανάσταση του (1830): 29, 41, 49, 52-3, 94· επανάσταση του (1848): 49-50, 54, 55, 57, 63, 67, 94-5· συνέδριο του (1856): 107, 113-4· Λουδοβίκος-Φίλιππος, κόμης του (Louis-Philippe): 54· συνθήκη του (1815): 25
Πάρμα, δουκάτο της: 22, 45-6, 66, 117, 123-4
παρνασσισμός: 207, 233, 237
Πάσκιεβιτς Ι., πρίγκιπας (Paskievitch I.): 45
Παστέρ Λ. (Pasteur L.): 178, 187
Πεγκύ Σ. (Peguy Ch.): 238
Πεδεμόντιο (και Σαρδηνία), βασίλειο του: 27, 66-7, 71, 107, 113-21, 123-8, 146, 148-9, 218, 288· εξέγερση του (1821): 39
Πεκέρ Κ. (Pecquer C.): 94
Πελουτιέ Φ. (Peloutier F.): 197
Πέπε Γκ. (Pepe G.): 70
Πέντρο ντον (Pedro), βασιλιάς Ισπανίας: 46
Περασόν (Perrachon): 198
Περέ Γκ., Κ. και Ω. (Perret G., C. και A.): 240-1
Περέρ Ζ. και Ι. (Pereire J. και I.): 93
Περιέ (Perier), επιχείρηση: 89
Περιέ Κ. (Perier C.): 41, 46, 51
Περσία: 256
Περσικός κόλπος: 189
Πεταίν Φ. (Petain Ph.): 271, 274
Πετέφι Σ. (Petöfi S.): 61
Πέτρος Α΄ Καραγεώργεβιτς (Petar I), βασιλιάς Σερβίας: 257
Πικαμπιά Φ. (Picabia F.): 239
Πικάρ Ε. (Picard É.): 226
Πικάσσο Π. (Picasso P.): 239
Πίος, καρδινάλιος (Pie): 128
Πίος Θ΄ (Pius IX), πάπας: 46, 67-8, 70-2, 125-7
Πίος Ι΄ (Pius X), πάπας: 224-5
Πιρανέζι Τζ.-Μπ. (Piraneze G.-B.): 100
Πισαρό Κ. (Pissaro C.): 234-5
Πισόν Σ. (Pichon S.): 258
Πλανκ Μ. (Planck M.): 226
Πλομπιέρ, συμφωνία του (1858): 119-20, 123
πνευματισμός: 227
Πολάρ (Polaert): 240
Πολινιάκ Ζ., κόμης ντε (Poligniac J.): 40
Πολωνία: 22, 32, 44-7, 56, 60, 148, 218, 279, 281, 288
πολωνική εξέγερση (1863): 133, 215
Πομερανία: 22, 132
Πορτογαλία: 46, 184, 208, 214, 220
Ποσνανία: 279-81
Potemkin, ρωσικό θωρηκτό: 216
Ποτιέ Ε. (Pottier E.): 242
Πουανκαρέ Α. (Poincaré H.): 187, 226
Πουανκαρέ Ρ. (Poincaré R.): 203, 260, 262-3, 274
Πουτσίνι Τζ. (Puccini G.): 230
Πράγα: 62, 68-9, 145-6, 275· εξέγερση της (1848): 62, 69· συνθήκη της (1866): 137
Πρέσμπουργκ: 61
Πρετσιόζι Τζ. (Preziosi G.): 228
Πρετσολίνι Τζ. (Prezzolini G.): 238
Πριμ Χ. (Prim J.): 138
Πρίντσιπ Γκ. (Princip G.): 262
Πρίτβιτς φον (Prittwitz): 64
Προβόνς Λουδοβίκος δούκας της (Provence Louis): 37 (βλ. και Λουδ. ΙΗ΄, βασιλιάς Γαλλίας)
Προυντόν Π.-Ζ. (Proudhon P.-J.): 94, 197-8
Πρυντόμ Σ. (Prudhomme S.): 233
Πρωσία: 18, 22-3, 25, 44, 46, 48, 57-8, 63, 72-5, 107-8, 114, 123, 128, 131-2, 136-9, 141, 143, 146, 148, 151, 196, 217, 269, 279
πρωσοαυστριακός πόλεμος (1866): 107
Πυβί ντε Σαβάν Π. (Puvis de Savannes P.): 234, 237
Πυζέν Σ. (Pugin Ch.): 100

Ραβέλ Μ. (Ravel M.): 240
Ράδερφορντ Ε. (Rutherford E.): 188
Ραντέτσκυ Γ., κόμης (Radetzsky J.): 67, 71
Ράσκιν Τ. (Ruskin J.: 230
Ρασπάιγ Φ. (Raspail F.): 56
Ρατάτσι Ου. (Rattatzi U.): 128
Ρατενάου Έ. (Rathenau E.): 171
Ρε Α. (Rey A.): 227, 231
ρεαλισμός: 207, 232, 234-5
Ρεμπώ Α. (Rimbaud A.): 237
Ρενάν Ε. (Renan E.): 90, 222, 226, 238
Ρενουάρ Π.-Ω. (Renoir P.-A.): 234
Ρενς: 38

Ρέντγκεν Β. (Röntgen W.): 187
Ρετόντ, ανακωχή της (1918): 275
Ρηνανία: 22, 83, 89, 123, 278, 281
Ρήνος: 57, 97, 102, 123, 129, 135, 138-9, 149, 152, 242, 278-80
Ρίβας Σααβέδρα Α., δούκας δε (Rivas Saavedra A.): 100
Ρικάρντο Ντ. (Ricardo D.): 92
Ρίλκε Ρ.-Μ. (Rilke R.-M.): 237
Ριμπό Α. (Ribot A.): 226
Ρίμσκυ-Κόρσακοφ Ν. (Rimsky-Korsakov N.): 239
Ρισέ Ζ. (Richet J.): 187
Ρισελιέ ντυ Πλεσί Α.-Ε., δούκας ντε (Richelieu du Plessis A.-É.): 26
Risorgimento: 67, 87, 100, 223
Ρόζμπερυ Α., λόρδος (Rosebery A.): 88
Ρομάνια: 110, 119, 123-4, 126, 191
ρομαντισμός: 77, 95-102, 228, 230-2
Ρόμπερτ Χ. (Robert H.): 97
Ρομπιλάν, κόμης (Robilant): 161
Ροντέν Ω. (Rodin A.): 240
Ρονύ Α., πρεσβύτερος (Rosny H. aîné): 233
Ρόον Α., κόμης φον (Roon A.): 132, 135
Ροσέτι Ντ. (Rossetti D.): 230
Ρόσι Π. (Rossi P.): 71
Ροσίνι Τζ. (Rossini G.): 100, 103
Ρόστοου Γ.-Χ. (Rostow W.-Wh.): 77
Ρότερνταμ: 82
Ρότσιλντ (Rothschild), επιχειρήσεις: 88-9
Ρου Π.-Π. (Roux P.-P.): 178, 187
Ρουβιέ Μ. (Rouvier M.): 254-5
Ρουέ Ε. (Rouher E.): 129
Ρουμανία: 60, 142, 154-5, 160, 182, 208, 214, 220, 228, 230, 261, 266, 271, 278, 281, 290
Ρουντίνι Α. μαρκήσιος (Rudini A.): 252
Ρουρ: 81, 131, 165, 169, 171, 194
Ρουσώ Ζ.-Ζ. (Rousseau J.-J.): 96, 185
Ρουσώ Τ. (Rousseau Th.): 232
Ρώμη (Αιώνια Πόλη): 71, 101, 115, 125-30, 152, 159, 161, 193, 219, 221, 231, 240, 252, 261· Δημοκρατία της: 71, 124· ζήτημα της: 71, 127, 129-30
Ρωμυλία: 154, 157, 160
Ρωσία (Ρωσική Αυτοκρατορία): 21-3, 25, 28-9, 36, 49, 73-4, 86, 100, 112, 142, 147, 149, 152-5, 157-62, 165, 168, 170, 175, 181-3, 189-90, 192, 194, 200-3, 205, 207, 215, 221, 228, 230-1, 237, 246, 248, 250, 252-7, 260-2, 266-7, 272, 274, 278, 281, 285
ρωσοϊαπωνικός πόλεμος (1904): 254-5
ρωσοτουρκικός πόλεμος (1877): 154

Σάαρ: 131, 280
Σαβοΐα: 22, 111, 120, 124, 126
Σαβοΐας δυναστεία: 116-7, 123
Σαγκάλ Μ. (Chagall M.): 239
Σαι Ζ.-Μ. (Say J.-B.): 92
Σαιν-Ζαν-ντε-Μωρέν, συνθήκη του (1917): 278
Σαιν Μάρτιν Χωλ, σύσκεψη του (1864): 198
Σαιν-Σανς Σ. (Saint-Saëns Ch.): 233, 239
Σαιν-Σιμόν Κ.-Α., κόμης ντε (Saint-Simon C.-A.): 93
Σαιντ-Αρνώ Α. ντε (Saint-Arneud A.): 109
σαινσιμονισμός: 93-4
Σαίξπηρ Γ. (Shakespeare W.): 103
Σάλφορντ: 194
Σάμος: 36
Σαμπερύ, συνάντηση του (1860): 126-7
Σαμφλερύ Ζ. (Champfleury J.): 231
Σάνδη Γεωργία (Sand George): 99
Σαννιέ Μ. (Sangnier M.): 224-5
Σανταρόζας Σ. κόμης ντι (Santarosa S.): 35
Σαξονία: 18, 63, 73-4, 140, 143, 196, 289
Σαράγιεβο: 246, 262
Σατωμπριάν Φ., υπουργός ντε (Chateaubriand F.): 98
Σαχάρα: 254
Σβάμπεν: 98
Σβάρτσενμπεργκ Φ., πρίγκιπας του (Schwarzenberg F.): 69-70, 73-5, 142
Σεάρ Α. (Céard H.): 233
Σεβαστούπολη: 113
Σέβρες, συνθήκη των (1920): 281
Σεζάν Π. (Cézanne P.): 236, 239
Σέλεϋ Π. (Shelley P.): 97
Σέλινγκ Φ. φον (Schelling F.): 97-8
Σεμπαστιανί Μ., κόμης (Sebastiani B.): 45
Σενεγάλη: 178
Σενιέ Α. ντε (Chénier A.): 96
Σεντάν, μάχη του (1870): 130, 140
Σερά Ζ. (Seurat G.): 236
Σεράο Μ. (Serao M.): 233
Σερβία: 33, 35-6, 142, 146, 150, 154-5, 157, 208-9, 214, 220, 257, 260-1, 269, 271, 281, 290 (βλ. και Γιουγκοσλαβία)· εξεγέρσεις στη (1804 και 1807): 33
Σερυζιέ Π. (Sérusier P.): 236
Σεφέρ Α. (Schefer A.): 35
Σηκουάνας: 49, 235, 242
Σιάμ: 177
Σιβηρία: 45, 181
Σικελία: 66-7, 127-8, 192
Σίλερ Φ. φον (Schiller F.): 97, 227
Σιλεσία: 58, 128, 165, 279
Σινιάκ Π. (Signac P.): 236
Σινιορίνι Τ. (Signorini T.): 232
Σισλέ Α. (Sisley A.): 235
Σισλειθανία: 143, 145, 216
Σισμοντί Ζ.-Σ. (Sismondi J.-Ch.): 92
Σκανδιναβία: 78, 96, 100, 168, 220, 230, 249
Σκάπα Φλόου: 280
Σκοτ Γ. (Scott W.): 103
Σκωτία: 191, 280
Σλέγκελ Α. φον (Schlegel A.): 98
Σλέγκελ Φ. φον (Schlegel F.): 98
Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, δουκάτα: 65, 73, 133, 135-7, 279

Σλοβακία: 145, 281
Σλοβενία: 143
Σμιθ Ά. (Smith A.): 92
Σναιντέρ (Sneider), επιχειρήσεις: 89
Σνεμπελέ (Schnaebelé): 160
Σνεντέρ Ο. (Sneider O.): 203
Sokol, τσέχικος γυμναστικός σύλλογος: 145, 249
Σολβαί Ε. (Solvay E.): 166
Σολφερίνο, μάχη του (1859): 121, 124
Σομ: 271, 275
Σονίνο, βαρώνος (Sonnino G.): 278
Σοπέν Φ. (Chopin F.): 100, 102-3
Σοπενχάουερ Α. (Schopenhaouer A.): 227, 236
Σορέλ Ζ. (Sorel G.): 227
Σορόλια υ Μπαστίδα Χ. (Sorolla y Bastida J.): 232
Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα (ρωσ.): 200
σοσιαλισμός: 93-4, 164, 185, 196, 198-200, 202, 218, 220, 223, 225
Σοσιαλιστική Διεθνής: 198-202, 248, 265, 272
Σουασόν: 272
Σουδάν: 251
Σουέζ, διώρυγα του: 157, 175
Σουηδία: 22, 149, 170, 200, 231
Σουίνμπερν Τσ. (Swinburn Ch.): 237
Σούμαν Ρ. (Schumann R.): 101
Σούμπερτ Φ. (Schubert F.): 101
Σουρύ Ζ. (Soury J.): 228
Σοφία, αρχιδούκισσα Αυστρίας: 61
Σπένσερ Χ. (Spénser H.): 226
Σταλ (Μαντάμ ντε) (Staël Madame): 30, 98
Στάνλυ Χ., σερ (Stanley H.): 177
Σταντάλ (Stendhal): 98, 231
«στάση των γεωμήλων» (1847): 58
Στεβέν Α. (Stevens A.): 232
Στέκερ Α. (Stöker A.): 228
Στοκχόλμη: 245
Στολύπιν Π. (Stolypin P.): 216
Στουτγκάρδη: 202
Στραβίνσκυ Ι. (Stravinsky I.): 240
Στράους Ρ. (Strauss R.): 237
Στρητ Τζ. (Street G.): 100
Στρίντμπεργκ Γ.-Ω. (Strindberg J.-A.): 231
Στύμπεν (Stüben): 240
Συ Μ. Ζ. (Sue M. J.): 243
Συμβιβασμός του 1867 (αυστροουγγρικός): 143, 146, 148
συμβολισμός: 237
Συμμαχία των Τριών Αυτοκρατόρων (1872): 147, 153, 157-61
«Συμφωνία του Σεπτεμβρίου» (Παρίσι, 1864): 128
Σύνδεσμος Εργατών (ιταλ.): 192
Συνέδριο Εργατικών Συνδικάτων (αγγλ.): 194
Συνομοσπονδία του Ρήνου: 64
Συνταγματικό Δημοκρατικό Κόμμα (ρωσ.): 215
Συρία: 184
Σωμόν, σύμφωνο του (1814): 23, 26
Ταγγέρη: 254
Ταιν Ι. (Tain H.): 226, 232
Ταϊτή: 184
Ταλεϋράνδος Σ., πρίγκιπας ντε (Talleyrand Ch.): 21, 23, 43
Ταλαμπό Π. (Talabot P.): 93
Τανγκανίκα, λίμνη: 177
Τάνενμπεργκ, μάχη του (1914): 269
Ταρντιέ Α. (Tardieu A.): 278
Τελιέ Σ. (Tellier Ch.): 166
Τελωνειακή Ένωση (γερμ.): 131, 137, 140, 171
Τέμεσβαρ (Τιμισοάρα), μάχη του (1849): 70
Τεργέστη: 60, 159, 271
Τετραπλή Συμαχία (1815): 25-6
Τίλετ Μπ. (Tillet B.): 196
Τέρνι: 193
Τζένερ Ε. (Jenner E.): 79
Τζίμερβαλτ: 272
Τζιολίτι Τζ. (Giolitti G.): 203, 219
Τζιομπέρτι Β. (Gioberti V.): 115, 117
Τολαίν Α. (Tolain H.): 198
Τολστόι Λ., κόμης (Tolstoi L.): 31, 185, 231
Τομπουκτού: 177
Τονκίνο: 178
Τορίνο: 27, 115, 117, 119-20, 123, 169, 194
Τοσκάνη, μεγάλο δουκάτο της: 22, 49, 66-7, 123-4, 191
Τουλ: 266
Τουλούζ συνέδριο (1907): 201
Τουρ: 140
Τουράτι Φ. (Turati F.): 201
Τουργκένιεφ Ι. (Tourgeniev I.): 231
Τρανσλειθανία: 143, 145, 216
Τρανσυλβανία: 60, 62, 142, 145, 281
Τρέβες (Treves): 201
Τρεντίνο: 60, 159, 271
Τριανόν, συνθήκη του (1920): 281
Τριπλή Συμμαχία (1827): 36
Τριπλή Συμμαχία (1882): 147, 159, 161, 246, 250, 252, 256, 258, 260, 262, 266
Τριπολίτιδα: 161, 177, 252, 260
Τροκαντερό, μάχη του (1823): 27
Τρόπαου, συνέδριο του (1820): 27
Τσαϊκόφσκι Π. (Tchaïkovski P.): 231
Τσάκυ (Csaky): 239
Τσάμπερλαιν Τ. (Chamberlain J.): 203
Τσάμπερλαιν Χ.-Σ. (Chamberlain H.-S.): 228
Τσαντ: 177
Τσεχοσλοβακία: 281, 283
Τσιβιταβέκια: 129
Τύμπινγκεν, θεολογική σχολή: 223
Τυνησία: 147, 158-9, 175, 182-3, 252
Τύρελ Τ. (Tyrell G.): 225
Τυρόλο (Άλτο Άντιτζε): 22, 232, 281
Τύσεν Α. (Thyssen A.): 171

Υέ Π. (Huet P.): 232

Υυσμάν Ζ. (Huysmans Z.): 233
Υψηλάντης Α.: 34

Φαβιέρος Κ., βαρώνος (Fabrier Ch.): 35
Φαβορέτο Τ. (Favoretto G.): 232
Φαγύ Π. ντε (Failly P.): 129
φαλανστήρια: 93
Φάλια Μ. ντε (Falla M.): 239
Φαλκενχάιν Έ. φον (Falkenhayn E.): 271
Φαλού Φ., κόμης ντε (Falloux F.): 57
φασισμός: 227
Φασόντα: 251-2
Φεζάν: 177
Φερδινάνδος (Ferdinand), βασ. Βουλγαρίας: 160
Φερδινάνδος Α΄ (Ferdinand I), αυτοκράτορας Αυστρίας: 61-3, 69
Φερδινάνδος Α΄ (Ferdinando I), βασιλιάς Δύο Σικελιών (Νεάπολη): 27
Φερδινάνδος Β΄ (Ferdinando II), βασιλιάς Δύο Σικελιών (Νεάπολη): 67
Φερδινάνδος Γ΄ (Ferdinando III), αρχιδούκας Τοσκάνης: 22
Φερδινάνδος Ζ΄ (Ferdinando VII), βασιλιάς Ισπανίας: 27
Φερύ Ζ. (Ferry J.): 176
Φιέσκι Τζ. (Fieschi G.): 52
Φιλική Εταιρεία: 34
Φιλντς Σ. (Fildes S.): 232
Φινλανδία: 22
Φιούμε (Ριγιέκα): 238, 289
Φίχτε Γ. (Fichte J.): 98
Φλάνδρα: 79, 100, 269, 275
Φλερύ Ε., κόμης ντε (Fleury É.): 109
Φλοκόν Φ. (Flocon F.): 54
Φλουράνς Λ. (Flourens L.): 160
Φλωμπέρ Γκ. (Flaubert G.): 231
Φλωρεντία: 49, 71, 128, 203
Φογκατσάρο Α. (Fogazzaro A.): 225
Φοκίν Μ. (Fokine M.): 240
Φορτούνυ Μ. (Fortuny M.): 232
Φος Φ. (Foch F.): 275, 278
Φουριέ Σ. (Fourier Ch.): 93
φουτουρισμός: 228, 239
Φραγκίσκος Α΄ (Franz I), αυτ. Αυστρίας: 20
Φραγκίσκος Β΄ (Francesco II), βασιλιάς Δύο Σικελιών (Νεάπολη): 125
Φραγκίσκος Β΄ (Franz II), αυτοκράτορας Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: 65
Φραγκίσκος-Ιωσήφ (Franz-Joseph), αυτοκράτορας Αυστρίας: 69, 133, 137, 142-3, 145-6, 153-4, 158, 216, 246, 257, 265, 272
Φραγκίσκος-Φερδινάνδος (Franz-Ferdinand), διάδοχος Αυστρίας: 262
Φρανκ Σ. (Franck C.): 237
Φρανκφούρτη: 48-9, 63, 65, 69, 73-4, 123, 131-3, 137, 143, 169· συνθήκη της (1871): 141, 150
Φρανσέ ντ' Εσπερέ Λ. (Franchet d'Esperey L.): 274
Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Γ΄ (Friedrich-Wilhelm III), βασιλιάς Πρωσίας: 21
Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Δ΄ (Friedrich-Wilhelm IV), βασιλιάς Πρωσίας: 63-4, 72-4, 131
Φρειδερίκος Ζ΄ (Frederik VII), βασ. Δανίας: 133
Φριθ Γ. (Frith W.): 232
Φρίμπουργκ: 224
Φρόυντ Ζ. (Freud S.): 228
Φωρέ Γκ. (Fauré G.): 233, 239

Χάγη, διάσκεψη της (1899, 1907): 248
Χαϊδελβέργη (θεολογική σχολή): 65, 223
Χάιλαντς: 85
Χαλ, συνέδριο του (1890): 199
Χάμσουν Κ. (Hamsun K.): 233
Χαντ Γ. (Hunt W.): 230
Χάουπτμαν Γκ. (Hauptmann G.): 233
Χάρβαρντ (Harvard): 240
Χάργκρηβς Τζ. (Hargreaves J.): 80
Χάρντενμπεργκ Φ., βαρώνος φον (Hardenberg F.): 21
Χάρντι Κ. (Hardie K.): 196
Χάρντυ Τ. (Hardy Th.): 233
Χάρτα του Λαού (αγγλ.): 95
χαρτισμός: 95
Χάυδν Γ. (Haydn J.): 234
Χέγκελ Γκ. (Hegel G.): 31, 98
Χέμπελ Φ. (Hebbel F.): 231
Χέντελ Γκ. (Händel G.): 103
Χέρντερ Γ. φον (Herder J.): 64
Χερτς Χ. (Hertz H.): 188
Χίντενμπουργκ Π. φον (Hindenburg P.): 269, 273
Χίος, σφαγή της (1822): 34
Χιουζ Α. (Hughes A.): 232
Χιούμπνερ Τζ., κόμης (Hübner J.): 120
Χόενλοε Κ. πρίγκιπας φον (Hoenlohe C.): 218
Χόενμπεργκ Σοφία, δούκισσα φον— (Hoenberg Sophia): 262
Χόεντσολερν δυναστεία: 74, 131, 137, 151
Χόλντερ Τσ. (Holder Ch.): 241
Χόλσταΐν Φ. φον (Holstain P.): 249, 254
Χόφμαν Ε.Τ.Α. (Hofmann E.T.A.): 98

Ψυχάρης Ε. (Psichari E.): 238

Ωζιέ Ε. (Augier É.): 231
Ωμπέρ Ντ. (Auber D.): 43
Ωσμάν Ζ,. βαρώνος (Haussmann G.): 193, 240